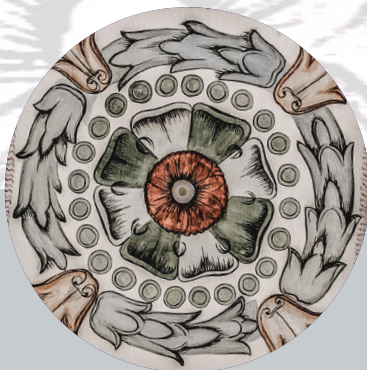

VÉRTELEN ELLENREFORMÁCIÓ

REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE 2

Szerkesztette: Csorba Dávid

Károli Gáspár Református Egyetem
ETKI Reformáció Öröksége Műhely - HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet

Reformáció Öröksége

2

Reformáció Öröksége

Sorozatszerkesztők:

Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

A kiadvány megjelenését támogatta:

MTA BTK Lendület *Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800)*
Kutatócsoport

Sárospataki Református Kollégium

REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE

2

VÉRTELEN ELLENREFORMÁCIÓ

Szerkesztette:

Csorba Dávid

Károli Gáspár Református Egyetem
Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye
• Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
Budapest, 2020

Kiadó: Károli Gáspár Református Egyetem
KRE ETKI RÖM – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet

Felelős kiadó: Hanula Gergely
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060; Fax: 455-9062

*A kötet a 2019. február 7–8-án Sárospatakon megrendezett
„Vértelen ellenreformáció” című tudományos tanácskozás
tanulmányra bővített előadásait tartalmazza.*

© Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom
Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2020

© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar"
Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020

© Szerzők, szerkesztők, 2020

Lektorálta
dr. Ösz Sándor Előd

Idegennyelvi lektor
dr. Gaál Izabella

Grafika
Asztalos József

Technikai szerkesztő
Hermán Zsuzsanna

Készült a Pátria Nyomda Zrt.-ben

ISBN 978-615-5961-38-0
ISSN 2676-9824

TARTALOM

CSORBA DÁVID: Előszó	7
----------------------------	---

A KORSZAKHATÁR ÉRTELMEZÉSE

DIENES DÉNES (SRTA): Tartható-e még a vértelen ellenreformáció fogalma?	13
TÓTH ZSOMBOR (BTK ITI): Vértelen ellenreformáció: persecutio incruenta? Egy lehetséges értelmezés a hosszú reformáció kontextusában	21
UGRAI JÁNOS (EKE): Vértelen ellenreformáció, protestáns arany szabadság vagy hideg verseny? A népoktatás modernizációja Magyarországon és a „vértelen ellenreformáció” viszonya	35

HELYTÖRTÉNET: APOLÓGIA ÉS REKATOLIZÁCIÓ

MIHALIK BÉLA VILMOS (BTK TTI): Az 1681. évi vallásügyi cikkelyek alkalmazása a gyakorlatban. A Draskovich–Erdődy és a Csáky-féle királyi vallásügyi bizottságok működése	55
TASI RÉKA (ME): Lelki Szem-gyógyító: hitvita Kassán a 18. század elején	69
KÓNYA ANNAMÁRIA (EE): Rekatoizáció Sáros vármegyében a 18. században Héthárs mezőváros példáján	83
KÓNYA PÉTER (EE): Sikertelen ellenreformáció a Leleszi Konvent birtokain	92
IMRE MIHÁLY (DE): Sion Siralma – egy vers, több szerző? A 18. századi hitvédelem és mártírológia változatai	103

A NEMZETKÖZI FORRÁSOK NÉZŐPONTJAI

BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND (SZTE): A magyar protestánsok sérelmeinek hollandiai visszhangja a 18. század első felében	141
CSORBA DÁVID (SRTA/KRE): Exulok zürichi kérvényei	177
CSEPREGI ZOLTÁN (EHE): „...daß er uns einen Correspondenten in Wien ausmache“: Bécsi követségi prédikátorok jelentései	186
VERÓK ATTILA (EKE): A magyarországi protestánsok életviszonyai a 18. században a hallei <i>Francesche Stiftungen</i> régi nyomtatványainak tükrében	205

HAZAI LEVÉLTÁRI FORRÁSOK NÉZŐPONTJAI

HEGYI ÁDÁM ALEX (SZTE): Közigazgatási, földesúri és egyházi iratok a 18. századi református egyháztörténet-írás szolgálatában	227
JAKAB RÉKA (MNL, VeML): Protestáns felekezetekre vonatkozó forrástípusok a vármegyei levéltárban Veszprém és Fejér megye példáján	258
SZATMÁRI JUDIT (DMREL): A Dunamelléki Református Egyházkerület 18. századi forrásai	271
SZABADI ISTVÁN (TTREL): A Tiszántúli Református Egyházkerület igazgatása és az egyházlátogatás a 18. században	280

MUTATÓ

Helynévmutató	291
Személynévmutató	295
Affiliáció	303

ELŐSZÓ

A címben található fogalom mintha egy réges-régi egyháztörténeti értekezés szövegét idézné elénk: már-már avitt bája jelzi, hogy egy vészterhes korszak leírására használták apologetikus módon. A német protestáns egyháztörténetírás világában a kora újkor véres vallásháborúit követő időszakra értették kezdetben ellenpontként. A jelzőjét ennek fényében annak köszönheti, hogy a zömmel a 18. századi katolikus államhatalom e tárgyú rendeletei és az általa hallgatólagosan jóváhagyott, vallási türelmetlenséget fémjelző cselekedetek látszólag kevésbé voltak drasztikusak. Különösen is a 19. századi pozitívista protestáns egyháztörténet egyik kultúrpolitikailag indokolt kifejezése lett a „vértelen ellenreformáció” fogalma, melyből a két világháború közti magyarországi s erdélyi történetírás is gazdagon építkezett. A felekezeti dominanciájú megközelítésnek az 1948 utáni politikai berendezkedés nem hagyott tért, s a jelenlegi objektívként tételezett tudományos megközelítés sem tekinti ezt a fogalmat támpontnak a korszak vizsgálatához. A hazai és református egyháztörténetírás által használt, és elsődlegesen az 1681 és 1781 közti időszakra értett *vértelen ellenreformáció* tézise a felekezeti köztudalom szerint a vallási homogenitásra törekvő Habsburg állam és a birodalomban domináns pozíciójú katolikus felekezet részéről megnyilvánult, a protestáns felekezet elnyomására értett fogalom magában foglal számos (politikai, államelméleti, diplomáciai, közéleti etc.) jelenséget, s külön-külön is érdemes a vizsgálatra.

Az elmúlt 30 évben megújult a 18. század kutatása, új források, forráscsoportok vizsgálata került előtérbe, és emellett a számos történetírói iskola kínálta módszertani megújulás is azt eredményezte, hogy érdemesnek látszott ezt a régi fogalmat új megközelítésben vizsgálni. Ez a helyzet hívta életre tehát azt a konferenciát, amelynek a zempléni Sárospatakon, 2019. február 7–8-án a Sárospataki Református Kollégium adott helyet. Ez a tudományos tanácskozás ennek a kérdésnek az újraértelmezését tűzte ki célul, de tágabban a „rövid 18. század” hazai vallási világának, a magyarországi protestáns egyház múltjának, fennmaradt forrásainak a jelenlegi szerepére irányítottuk rá a fi-

gyelmet. Ezért a Kárpát-medence egész területéről hívtunk s fogadtunk a nagy történelmi felekezeteket képviselő előadókat, s érkeztek tudományegyetemek és közgyűjtemények kutatói egyaránt.

A témák szerint rendezett szekciókban a főelőadásokat korreferátumok követték, melyet egyetemi kollégák s helyi érdeklődők követtek figyelemmel, a zempléni sajtó nyilvánossága előtt, s a számos hozzászólás élénk vitákat generált. A konferencián mutatta be Szabadi István, a TTREL (Debrecen) igazgatója a Dienes Dénes és Ugrai János által írt és szerkesztett, 2017-ben megjelent, a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetének a 19. század közepéig terjedő időszakát átfogó két kötetét. A rendezvény ideje alatt megtekinthető volt a SRKTGY Levéltára 18–19. századi sárospataki irataiból rendezett kamarakiállítás.

A tudományos tanácskozás az MTA BTK Lendület *Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800)* Kutatócsoport (vez. Tóth Zsombor), a Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének *Reformáció Öröksége Műhelye* (vez. Ablonczy Bálint) és a Sárospataki Református Kollégium intézményei (SRK Tudományos Gyűjtemények, SRTA) koprodukciójában valósult meg. Szervezőként jómagam fontosnak tartottam, hogy ennek a tanácskozásnak legyen folytatása, s a hallott kutatási eredmények nagyobb közönséghez is elérjenek, ekként jött létre a fenti támogatók közös munkája eredményeként ez a kiadvány. Ezzel a kötetel veszi kezdetét egyben egy új sorozat, a *Reformáció Öröksége Tanulmányok*, melynek gazdája a Károli Egyetem fent megnevezett tudományos műhelye.

A kötet 16 tanulmányt tartalmaz, s – igazodva a konferencia szekcióihoz – ezek négy fejezetben oszlanak el arányosan. Az első fejezetet a terminológiai kérdéseknek szentelve 3 szerző írása olvasható. Dienes Dénes és Tóth Zsombor írásai egymásnak felelgetve járják körül a címbe foglalt jelzős szerkezetet. A pataki teológia egyetemi tanára a vértelen jelzőt kérdőjelezte meg az adott korszakra nézve annak túlzott eufémizmusa miatt. A Lendület Kutatócsoport vezetője az egyházatyák szóhasználatának kora újkori martirológiai remiszcenciáira irányította rá a figyelmet. Ugrai János, az egri egyetem neveléstörténésze pedig a fenti mártírszerep mint identitás negatív következményeire világított rá, amikor a 19. század végi oktatástörténet nézőpontjából lemaradásként értelmezte a reformátusok akkori kulturális szerepvállalását. Ezen túl a konferencia vitái és beszélgetései rámutattak, szükséges a részint hiányzó, részint egyoldalú fogalomtörténet megírása, hiszen továbbra sem egyértelmű, hogy hazai földön mióta használjuk s mire értjük a vértelen ellenreformáció fogalmát. Ez pedig egyik oldalról a korabeli cenzúrázott irodalmi

élet s a kéziratos nyilvánosság nyomvonalainak feltérképezése nélkül aligha lehetséges.

A második blokkba a rekatolizáció helytörténeti eseteirásai kerültek, 5 tanulmányban. Mihalik Béla Vilmos, a Történettudományi Intézet tudományos titkáráként a 17. század végi vallásügyi bizottságok munkáját vette górcső alá, és hozott több példát arra, hogy még az artikuláris helyek vallási világa sem volt érintetlen a feszültségektől. Tasi Réka (Miskolci Egyetem) egy 18. század eleji kassai hitvitát elemzett, amelynek irodalmi, teológiai és emblematikai rétegeit is megcsillantotta. Kónya Annamária egy (Héthárs), Kónya Péter, az Eperjesi Egyetem rektora pedig két felvidéki gyülekezet (Királyhelmec, Nagykapos) viszontagságos életének dokumentumai révén a helyi földesúr rekatolizációs szerepvállalásaira és a református közösségek kiállására hozott példákat. Ósz Sándor Előd előadása, mely végül nem jutott el a publikációig, az erdélyi templomfoglalások szummatív áttekintését nyújtotta. Kifejtette, hogy a korábbi erős református kiváltságait megtartó erdélyi gyülekezetekben is volt erőszakos földesúri beavatkozás és templomfoglalás, de ahol ellenálltak a hívek, ott ez megghiúsult (szemben pl. az imént említett felvidéki példákkal). Imre Mihály, debreceni professzor a *Sion siralma* című, műfajt is képviselő, az egész 17–18. századra jellemző verscsaládot elemezte, és azonosította a legtöbbet másolt szöveg szerzőjét Szőnyi Benjámint hódmezővásárhelyi lelkészszel. A nyílt vitában többen is kiemelték, hogy a vértelen ellenreformáció fogalmának használata és a korszakra alkalmazása ellenére is hiányzanak még a tudományos publikációk közül az eseteirások, ennek alapfeltételeként a rendszerezett levéltári kutatásokon alapuló szövegkiadások.

A harmadik fejezet a nemzetközi protestáns kapcsolatrendszer nézőpontjait állította a középpontba, 4 írással. Időben legkorábbi a holland–magyar alapkutatásokat végző Bujtás László Zsigmond írása, ami egy a Királyi Magyarországról nyugatra menekült evangélikus lelkész, Bahil Mátyás hollandiai sajtónyilvánosságát adatolta, s tárt fel újabb, eddig ismeretlen hungarikákat a magyar könyvészet számára. Magam a zürichi állam levéltár magyar, s azon belül is pataki vonatkozású adatairól szóltam, melyek nézetem szerint mind egyazon narratívát szólaltatnak meg, mégpedig az üldözöttség martirológiai kontextusában. Csepregi Zoltán professzor, az Evangélikus Egyetem rektora a bécsi protestáns ágensek életútját, kapcsolatait kísérté végig, s jellemezte összehangolt tevékenységüket a német evangélikus pietista irány képviselőivel. Végül Verók Attila, az EKE egyetemi tanára ugyanezt a szálát vitte tovább, s a hallei kutatásaiból adott közre egy csokrot, a könyvtár kiadványainak elemzésén keresztül, számos példával szemléltetve, hogy milyen elrettentő képet s

narratívát jelentetett meg a nyugati protestáns sajtó a honi eseményekről. Az könnyen belátható, hogy a 18. századi hazai ellenreformáció sikere sokban múlt azon, hogy milyen módon sikerült a nyugati protestáns hittestvérek lelkét felrázni egy-egy esemény kapcsán, s mozgósítani azok nemzetközi kapcsolattrendszerét, egyházi és politikai arzenálját. Ezen a téren a külföldi közgyűjtemények még bőséggel tartogatnak kutatónivalót.

A negyedik csoportban a hazai levéltárak kutatói s vezetői szólaltak meg, s adtak hangot a terveiknek illetve kutatást ösztönző megnyilatkozásaiknak, a kötet négyőjüktől tartalmaz írásokat. A korszak levéltári kutatásának módszertani kérdéseit a szegedi tudós, Hegyi Ádám tekintette át: megjelenítette a forráshiányos korokat és térségeket (pl. a 17–18. századi békés-bánati egyházmegyét) éppúgy, mint a feltárandó forrástípusokat (pl. a vizitációk elemzését), feladatokat. Előadásában és itt közölt írásában is hangsúlyozta az adatfeltárás sürgető informatikai modernizációját, s egyben előremutatott a 18. század felekezettörténeti forrásainak mélyebb ismerete, feltárása és rendszerezése felé. Jakab Réka a Refo-500 program keretében megvalósult reformációs adatbázisról és annak Veszprém és Fejér megyei eredményeiről számolt be izgalmas esettörténetek kapcsán. A konferencián Hermann Istvánnal együtt pedig a dunántúli kutatásaik kiadványait is közreadták s bemutatták. Az Erdélyi Református Egyházkerület kebelében elkezdett feltáró munkába nyertünk betekintést Tóth Levente előadása révén, aki görgényi számadáskönyvek gazdasági adatai kapcsán beszélt a 18–19. századi mindennapokról (az ő írása időközben egy másik kötetbe került be). A kolozsvári kutatók Buzogány Dezső professzor kezdeményezésére tárják fel évek óta a gyülekezetek muzeális és levéltári anyagát, és fejlesztik az egyházmegyei levéltári adatbázist, mely eredmények folyamatosan látnak napvilágot közismert sorozataikban. Szatmári Judit, a Ráday Gyűjtemény levéltárosaként a kerülete 18. századi forrásadottságait ismertette. A tiszántúli és a partiumi közgyűjteményi feltárást hasonló intenzitással vezérlő Szabadi István, a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatója az esperesi vizitációk rendjéről számolt be, ezzel kijelölve a 18. századi református egyház túlélésének egyik eszközét.

A kötetben közölt előadások belátásai sokszínű világot hoznak az olvasó elé. Egy nézőpontból azonban közös célpontra fókuszálnak: a 18. század köz- és felekezettörténeti kutatása több szinten is sürgető, még feltárásra ösztönző terep.

Csorba Dávid

A korszakhatár értelmezése

TARTHATÓ-E MÉG A VÉRTELEN ELLENREFORMÁCIÓ FOGALMA?

Dienes Dénes

Falusi lelkipásztor koromban, amikor elsősorban gyülekezet- és helytörténet írással foglalkoztam, ültem egyszer a '80-as években a pataki levéltárban, és történetesen Péter Katalin is itt kutatott. Nagyon kedves volt, megszólított, megkérdezte, hogy mivel foglalkozom. Beszélgettünk egy kicsit, mire azt mondta, hogy „foglalkozzon a 18. századdal, mert az nagyon elhanyagolt”. Úgy vélem, hogy az egyháztörténet-írás tekintetében értette ezt, különösen is talán a felekezettörténet írás összefüggéseiben, bár néhai Ladányi Sándor budapesti professzor testvérünk és barátunk foglalkozott református szempontból ezzel az időszakkal. Ennek ellenére igaza volt Péter Katalinnak, mert jóval kevesebb figyelem esett erre a korszakra, mint a reformáció idejére vagy a 17. század évtizedeire.

Amikor a Sárospataki Tudományos Gyűjtemények munkatársa lettem, akkor elkezdtem a 18. századnak a forrásait tanulmányozni, részben rendezés közben, részben egyéb tekintetben is. Ezután szűkült területileg is az érdeklődésem, mert találkoztam Barcza Józseffel, aki arra hívta fel a figyelmemet, miszerint lehet, hogy a 18. század elhanyagolt, de a Tiszáninnen még elhanyagoltabb, holott sokkal jelentősebb szerepet játszott a református egyház történetében, mint amit egyáltalán a tudományos közélet feltételez erről az egyházvidékről. Azután koncentrálni kezdtem erre a régióra, hagyományos értelemben a felső-magyarországi protestantizmusnak a kutatására.

Ha számba vesszük az elmúlt 25 év tudományos egyháztörténetírását, fontos változásokat tapasztalunk. Jóval nagyobb figyelem irányul erre a korszakra, és megjelentek azok a fiatal kutatók, akik képzetten, elkötelezetten, magas színvonalon művelik ezt a tudományt – úgy is, hogy nem feltétlenül eredendően teológusok, vagy teológiai alapokon állnak, bár nyilván megszerzik ez irányú ismereteiket is. Öröndetesnek tartom, hogy a magyar egyetemi életben és a tudományos történész képzés területén jóval nagyobb hangsúly esik erre a fontos korszakra. Hiszen megszülettek az elmúlt évtizedekben azok az alap kutatások, amelyek nyomán már van miről beszélni, és érdemes is erről tanácskozni.

A konferenciaszervezés során vetettem fel, hogy vajon nem kellene-e árnyalnunk azt a fogalmat, amit *vértelen ellenreformációnak* nevezünk. Mi legyen ennek a közege: nyilvános felolvasó ülés érdeklődő hallgatókkal, vagy inkább szakmai tanácskozás? Amikor egy kutató megjelenik, és értesülünk arról, hogy milyen területen mozog, és ott milyen információkat tárt már föl, amelyek azután valamilyen módon csatlakoznak egy másik kutatónak az adott kutatási területéhez, kutatásainak eredményeit árnyalják, vagy egyáltalán valamiféle fényt vetnek egy-egy problémakörre. Ezt tartom a konferencia legnagyobb hasznának.

Jelenleg nem egy szisztematikus kutatásnak az eredményét vagy részeredményét kívánom bemutatni, hanem az egyházkerület-történeti vizsgálódásaim során bennem megszületett gondolatokat próbálom egy csokorba szedni. Tehát egy kutatási melléktermék az, amivel előállok, ami persze reményeim szerint nem közömbös dolog. Szakály Ferenc *Mezőváros és reformáció* című művének bevezetőjében írja, hogy *szinte észrevétlenül összegyűlt adalékokból készült* el munkája, amely azonban kiemelkedő hatást gyakorolt a későbbi történeti kutatásra.¹ Én magam most csak a kérdésfelvetésig szeretnék eljutni egy rövid magyarázattal, remélve, hogy megerősítést nyerek abban a tekintetben, hogy nem vakvágányon bolyongok.

Nem meglepő, hogy az ellenreformáció (*Gegenreformation*) kifejezés német nyelvterületen bukkant fel először a katolikus restauráció folyamatának meghatározására. Adriányi Gábor megbízható adata szerint: *A szót először (Pütter) göttingeni evangélikus jogász használta (1776), általánossá Moritz Ritter német történész által vált (1889).*² Adriányi elismeri a fogalom jogosultságát, amennyiben az az erőszakos rekatolizáció leírására használatos, de hangsúlyozza, hogy a katolikus egyház jellemzésére pontosabb a „megujhódás” kifejezés.

Úgy tűnik viszont, hogy a *vértelen ellenreformáció* fogalma hazai eredetű, bár német nyelvterületen is használatos, méghozzá a 18. századi magyar protestantizmus helyzetének jelölésére. Ebben az értelemben az *unblutigen Gegenreformation* kifejezés Esze Tamás *Der Weg der Reformierten Kirche Ungarns* című, 1964-ben megjelent tanulmányában előfordul.³ A Magyar Református Egyház történetét összefoglaló, 1967-ben megjelent német nyelvű munkában szintén megtaláljuk ezt a fogalmat: *Die Geschichte unserer Kirche ist in der von 1711 bis*

¹ Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., Balassi, 1995 (*Humanizmus és Reformáció*, 23) 7.

² Adriányi Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve*, München, Aurora, 1975² (*Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae*, 4), 150.

³ Esze Tamás: *Der Weg der Reformierten Kirche Ungarns*, [Berlin?], Christlich-Demokratischen Union, 1964 (*Hefte aus Burscheidungungen*, 119), 21.

1781 währenden Zeit der »unblutigen Gegenreformation« eine lange Reihe von Benachteiligungen und Demütigungen.⁴ Georg Plasger tankönyvébe ezen kiadványokból kerülhetett be, természetesen kizárólag a magyar egyháztörténet keretei között.⁵

A vértelen ellenreformáció fogalmának megalkotója egyelőre homályba vész. Feltehetően a 20. században kezdték használni. Zsilinszky Mihály nagy összefoglaló munkájában, mely 1907-ben jelent meg, Mária Terézia korát is az ellenreformáció szóval jellemzi, művében nem fordul elő ez a kifejezés a vértelen jelzővel kiegészítve.⁶ Révész Imre kéziratos bibliográfiájában, amely a teljességre törekedve – 1030 tételt tartalmaz – foglalta össze a hazai protestantizmus történetét érintő műveket, és amelyet a 20. század utolsó harmadának kezdetén zárt le, nem fordul elő tárgyalt kifejezésünk, a 18. század egyháztörténetét idéző munkákat a felvilágosodás címszó alatt ismerteti.⁷ Nem bukkantam rá Zoványi Jenőnek a hazai protestantizmus történetét összefoglaló művében sem.⁸ Viszont az 1920-as évek feszült katolikus–protestáns viszonyát Raffay Sándor evangélikus püspök 1926-ban így jellemezte: ...*ma egy vértelen ellenreformáció korszakát éljük.*⁹ Vajon a lutheránus püspök alkotta ezt a fogalmat, s később az egyháztörténészek visszavetítették a 18. századra? Az bizonyos, hogy Bucsay Mihály rendszeresen ezzel a kifejezéssel jellemezte vonatkozó műveiben III. Károly és Mária Terézia korában a protestánsok helyzetét. Incze Gábor pedig egyenesen szembeállítja a véres és a vértelen ellenreformáció fogalmát.¹⁰

⁴ Die Reformation als Erbe und Auftrag. Aus der "Wegweisung" der Generalsynode der Reformierten Kirche von Ungarn, [Berlin?], Christlich-Demokratischen Union, 1967 (Hefte aus Burgscheidungen, 163), 8.

⁵ Georg Plasger: Grundkurs, Reformierte Geschichte und Theologie. Die Entstehung und die Entwicklung reformierter Kirchen in Europa, Reformiert online, Johannes a Lasco Bibliothek, 2003, 22.

⁶ Zsilinszky Mihály (szerk.): *A magyarboni protestáns egyház története*, Bp., Athenaeum, 1907.

⁷ Ifj. Révész Imre: *A magyar református egyháztörténet általános könyvészete. Bibliográfiai gyűjtemény*, ld. https://silver.drk.hu/sites/default/files/feltoltes/kiadvanyok/REVESZ_IMRE-Bibliografia.pdf.

⁸ Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története*, I–II, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004.

⁹ Giczi Zsolt: *A katolikus–protestáns egyházi kapcsolatok jó vonásai a Horthy-korszak Magyarországon*, [doktori disszertáció], Bp., ELTE, 2009, 104, 146. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/giczizsolt/diss.pdf> (letöltve: 2020. máj. 25.).

¹⁰ „Habent sua fata libelli... Megvan a könyveknek a maguk sorsa. Erről tanúskodik ez a kis könyvecske is. A véres és vértelen ellenreformáció barcai közt elpusztult sok minden.” Incze Gábor (kiad.): *Pápiáké kerengője*, 1661, Bp., Bethlen nyomda, 1938 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén – református és evangélikus – egyházi írói, 10), előszó.

Tóth Zsombor a 2019. februári pataki konferencián igen érdekes felvetéssel reflektált a problémára. A protestáns mártírológia összefüggéseiből kiindulva utalt Lányi György mártírium felfogására, melyben helyet kap a véres (cruentum) és a vérontás nélküli (incruentum) mártíromság.¹¹ Úgy vélem, hogy ha igazolódna, miszerint a 18. századi üldözött protestánsok alkalmazták saját sorsuk jellemzésére a *vértelen ellenreformáció* fogalmát és nem a kései utódok alkották ezt a kifejezést, akkor lehetséges lenne ennek a megközelítésnek a figyelembe vétele. Mindenesetre nem vethetjük el egészen ezt a szempontot, a kutatás még hozhat eredményt ebben a tekintetben is. A fogalom eredetének tisztázása nem tekinthető tehát lezártnak, de a felvetett kérdést tekintve tovább léphetünk.

A vértelen ellenreformáció fogalmának megalkotása reflektív, amennyiben feltételezi a véres ellenreformációt. Ez pedig nyilvánvalóan a 17. század utolsó harmadára értendő, amelynek legmeghatározóbb eseménysorozata a protestáns lelkészek és tanítók gályarabságra hurcolása és az árván maradt gyülekezetek áttérítési kísérlete durva katonai erőszakkal. Ennek a traumának a fényében a 18. századi protestáns ellenes intézkedéseket és azoknak a következményeit sokkal szelídebb állapotnak mutatja be illetve feltételezi ez a kifejezés. Ráadásul történetírásunk sem a valós képet festette meg erről a korról. A Hóman Bálint és Szekfű Gyula nevével fémjelzett magyar történelmi szintézis, mely részletesen foglalkozik Mária Terézia korának vallásügyével, és elismeri a protestánsok *közgazgatási elnyomását*, éppen a hiányos feldolgozás következtében juthatott arra a megállapításra, hogy a katolikus püspökök és főesperesek vizitációi a protestáns gyülekezetekben *többnyire mint barátságos formalítások folytak le, s ami ezzel ellenkező néhány esetet tud a hagyomány (sic!) felhozni, azok elenyésző számú kivételek voltak*. Végső következtetésében pedig a hugenották és az ír katolikusok üldöztetését hozza fel európai összefüggésként, amihez képest a hazai protestánsokkal szembeni erőszak esetei alig említhetők.¹²

Mivel olyan országos méretű esemény, mint például a pozsonyi per, a 18. században nem létezett, ennek alapján könnyen arra a következtetésre lehet jutni, hogy apró kellemetlenségeket leszámítva, lényeges problémájuk nem igen volt a protestánsoknak a Magyar Királyságban – így látta ezt egy ilyen jeles történész, mint Szekfű Gyula. A helyzetet egészen más megvilágításba helyező forrásokat minden bizonnyal nem ismerte. A Hóman–Szekfű megjele-

¹¹ Tóth Zsombor: Persecutio decennalis: az evangélikus perspektíva lehetősége: Lányi György példája, in: Bitskey István–Fazakas Gergely Tamás et al. (szerk.): *In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, Debrecen, Egyetemi, 2016, 433.

¹² Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet*, IV, Bp., Kir. M. Egyetemi Nyomda, 1935, 555–556.

nését követően mindössze négy évvel később látott napvilágot Mályusz Elemér igen alapos forrásfeltáró munka alapján készült műve, amelyben reális képet fest a *Türelmi rendeletet* megelőző valláspolitikáról, amelynek eredményeként a protestánsok tökéletes kiszolgáltatottságát szemlélheti a kötet olvasója.¹³ Ennek ellenére Kosáry Domokos a 18. századi magyar művelődésről írt nagyszabású munkájában meglehetősen szkeptikusan viszonyul a protestáns történetírás azon eredményeihez, amelyek a veszteségekről és az elszenvedett hátrányokról adnak számot. Többször él ezzel a fordulattal: *ha binni lehet az egyház történetészeknek*.¹⁴

Vajon van-e lényeges különbség a gyászévtized során és a vértelen ellenreformáció századában folyt protestánsüldözés között? Az a véleményem, hogy tulajdonképpen nincs ilyen különbség.

Először azért, mert mindkét korszakban ugyanazon koncepció mentén valósult meg az üldözés. Ebben a koncepcióban csak annyi változott, hogy a 18. században nem rövid időn belül igyekeztek megváltoztatni a felekezeti helyzetet, hanem taktikusan a hosszú távú politikai érdekekkel összefüggésben, de annál nagyobb következetességgel erodálta a világi hatalom és a vele szövetséges klérus a protestáns egyházakat.

Másodszor fontos szempont, hogy mögötte áll-e ennek a koncepciónak a gyakorlati végrehajtásában az abszolutista államhatalom? Az eddig megismert adatok alapján erre csak igennel felelhetünk. Bár némileg más körülmények között, de az államhatalom a maga teljes súlyával és a teljes állami adminisztrációval támogatta ezt a folyamatot.

Ne tévesszen meg senkit, születtek olyan rendeletek, amelyekre maguk a protestánsok is hivatkozhattak, mint például a *Carolina Resolutio*. Ugyanakkor egy-egy ilyen rendelet végrehajtási utasításaként a háttérben elkészültek olyan rendelkezések, méghozzá legtöbbször titkos utasítások gyanánt, amelyek az előnyösnek látszó rendeletet valójában megsemmisítették a gyakorlatban, vagy egyenesen a visszájára fordították.

Ilyen volt például a vegyesházasságok ügyét rendező titkos utasítás a reverzális bevezetéséről, ami egyre szigorodott Mária Terézia évtizedeiben.¹⁵ Tehát elvileg megszülettek azok a rendeletek, amik szolgálták volna a protestáns gyülekezeteknek a védelmét, csak hogy mellette megszülettek azok a titkos utasítások, amelyek mégiscsak lehetővé tették azokat a folyamatokat,

¹³ Mályusz Elemér: A XVIII. századi valláspolitikai, in: Uő: *A Türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1939, 1–26.

¹⁴ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akad., 1980.

¹⁵ Mályusz: *A XVIII. századi valláspolitikai*, 15; Szalacz Gábor: A reverzális-kérdés Magyarországon, in: *Katolikus Szemle*, 51. évf., 1937, 9–27.

amelyek a protestáns vallásgyakorlat ellehetetlenítését célozták. Ott van tehát egy koncepció a folyamat mögött, és e mögött a koncepció mögött ott van a teljes súlyával az államhatalom. Tulajdonképpen maga az államhatalom az, amelyik a végrehajtásban is tevékenyen részt vesz.

Harmadszor arra a kérdésre is igennel válaszolhatunk, hogy voltak-e kényszerítő eszközök az ellenreformáció eszköztárában.¹⁶ Az a megfigyelésem, hogy a meggyőzéssel csak igen ritkán bíbelődött egy-egy plébános vagy földesúr. Hamar elfogyott ezen az úton a türelem, s ultima rációként megjelent a nem egyszer brutális erőszak, melynek nyomán számos közösség békéjét dúlták fel, falvak népét kényszerítették elvándorlásra, virágzó mezővárosok belső életét robbantották fel, s ha sikerült is egyes közösségeknek túlélni, számos sebet hordozva folytathatták hagyományos életüket.

Mindez azért nem szembetűnő a korszak történelme iránt érdeklődők számára, mert arra tagadhatatlanul vigyáztak, hogy országos üggyé ne nőjön fel egyetlen eset sem. Sőt, a protestáns védekező taktikának is része volt, hogy ne hívják ki az uralkodó/államhatalom rosszindulatát azzal, hogy az üldöztetésben elszenvedett sérelmeket a propaganda szintjére emeljék.¹⁷

Mi a végső gondolatfelvetésem? Akkor közelítünk a történeti igazsághoz, ha nem úgy értelmezzük a vértelen ellenreformációnak a fogalmát, hogy az a 17. század végi ellenreformációhoz képest egy jóval kedvezőbb helyzetet jelöl. Miután ezzel a tartalommal töltődött meg, szükséges árnyalni ezt a fogalmat, mert történelmi tény, hogy a hazai protestantizmus sokkal többet veszített a 18. század során, mint a brutalitásáról elhíresült gyászévtizedben. S bizony, ennek során, a vér is kiserkent nem is egy alkalommal.

¹⁶ A Gvadányiak esete: Dienes Dénes: Szuhogyi Jeremiád, in: Laki Lukács László (szerk.): *Talentumom megőriztem, gyarapítottam... Három neves szuhogyi*, Edeleny, VRHK, 1996 (Edelenyi Füzetek, 15), 91–96; Károlyi Sándor és Batthyány Ádám esete: Mályusz: *A XVIII. századi valláspolitikai*, 21–26; Egyéb esetek: Dienes Dénes: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi rendeletig*, Sárospatak, Hernád, 2017, 404–422; Kovács Teofil: *A lévai református templom lerombolása Szilágyi Sámuel levele alapján*, Új Nézőpont, 5. évf., 2018/1, 57–71.

¹⁷ Mályusz: *A Türelmi rendelet*, 67.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ADRIÁNYI Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve*, München, Aurora, 1975² (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae, 4).
- Die Reformation als Erbe und Auftrag. Aus der "Wegweisung" der Generalsynode der Reformierten Kirche von Ungarn*, [Berlin?], Christlich-Demokratischen Union, 1967 (Hefte aus Burscheidungen, 163).
- DIENES Dénes: Szuhogyi Jeremiád, in: Laki Lukács László (szerk.): *Talentumom megőriztem, gyarapítottam... Három neves szuhogyi*, Edelény, VRHK, 1996 (Edelényi Füzetek, 15), 91–96.
- DIENES Dénes: *A Tiszáninnen Református Egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi rendelethez*, Sárospatak, Hernád, 2017.
- ESZE Tamás: *Der Weg der Reformierten Kirche Ungarns*, [Berlin?], Christlich-Demokratischen Union, 1964 (Hefte aus Burscheidungen, 119).
- GICZI Zsolt: *A katolikus–protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországon*, [doktori disszertáció], Bp., ELTE, 2009. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/giczizsolt/diss.pdf> (letöltve: 2020. máj. 25.).
- HÓMAN Bálint–SZEKFI Gyula: *Magyar történet*, IV, Bp., Kir. M. Egyetemi Nyomda, 1935.
- INCZE Gábor (kiad.): *Pápisták kerengője*, 1661, Bp., Bethlen nyomda, 1938 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén – református és evangélikus – egyházi írói, 10).
- KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akad., 1980.
- KOVÁCS Teofil: *A lévai református templom lerombolása Szilágyi Sámuel levele alapján*, Új Nézőpont, 5. évf., 2018/1, 57–71.
- MÁLYUSZ Elemér: *A XVIII. századi valláspolitiká = Uő: A Türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1939, 1–26.
- PLASGER, Georg: *Grundkurs, Reformierte Geschichte und Theologie. Die Entstehung und die Entwicklung reformierter Kirchen in Europa*, Reformiert online, Johannes a Lasco Bibliothek, 2003.
- RÉVÉSZ Imre, ifj.: *A magyar református egyháztörténet általános könyvészete. Bibliográfiai gyűjtemény*, ld. https://silver.drk.hu/sites/default/files/feltoltes/kiadvanyok/REVESZ_IMRE-Bibliografia.pdf.
- SZAKÁLY Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., Balassi, 1995 (Humanizmus és Reformáció, 23).
- SZALACZ Gábor: A reverzális-kérdés Magyarországon, in: *Katolikus Szemle*, 51. évf., 1937, 9–27.
- TÓTH Zsombor: Persecutio decennalis: az evangélikus perspektíva lehetősége: Lányi György példája, in: Bitskey István–Fazakas Gergely Tamás et al. (szerk.): *In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mibály tiszteletére*, Debreceni, Egyetemi, 2016, 423–437.

ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus története*, I–II, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004.

ZSILINSZKY Mihály (szerk.): *A magyarbani protestáns egyház története*, Bp., Athenaeum, 1907.

ABSTRACT

Dénes Dienes: *Does the Theory of Bloodless Counter-Reformation still Hold Water?*

During the periodization of Protestant church history in Hungary, researchers talked about bloody (17th century) and bloodless Counter-Reformation (18th century). Regarding the situation in Hungary, the latter concept also appeared in the German-scholarly literature. The origin of this term is not yet clear. It is likely that it was not contemporaries who used it to describe their difficult destiny, but it was 19–20th century church history writing that coined this particular concept. Namely, as the counterpart of the bloody Counter-Reformation. My view is that historical truth can be reached if we do not interpret the concept of bloodless Counter-Reformation as meaning a much more favourable situation than the Counter-Reformation of the late 17th century. Once historiography treats it this way, it is necessary to nuance this notion because it is a historical fact that the Hungarian Protestantism met with much more losses during the 18th century than it did during the “decade of mourning”, famous for its brutality. And indeed, in the process, blood was often shed.

Keywords: bloody Counter-Reformation, bloodless Counter-Reformation, 18th century ecclesiastical history, historiography, Protestant church history in Hungary

VÉRTELEN ELLENREFORMÁCIÓ: PERSECUTIO INCRUENTA?

EGY LEHETSÉGES ÉRTELMEZÉS A HOSSZÚ REFORMÁCIÓ KONTEXTUSÁBAN

*Tóth Zsombor**

PROBLÉMAFELVETÉS

Az ún. vértelen ellenreformáció a gyászévtizedet követő 18. századi periódus elsősorban a protestáns szempontú megközelítése és értékelése. A fogalom arra a folyamatra vonatkozik, amely során III. Károly és Mária Terézia valláspolitikája hátrányosan különböztette meg a nem katolikus (*acatholici*) felekezeteket. Noha a Habsburg-adminisztráció nem ismételte meg korábbi erőszakos fellépéseit a protestáns felekezetek ellen, megtalálta azokat a „vértelen” módszereket, amelyek vitathatatlanul diszkriminálták és szabad vallásgyakorlatukban akadályozták a protestánsokat. A vallási perzekúció, bár végrehajtásában és intenzitásában változott, megmaradt és érvényesült a gyászévtized megpróbáltatásai után is, és csupán a *Tűrelmi rendelet* és ennek elfogadása szüntette meg 1790/1791-ben. Ennek az 1681 és 1791 közötti korszak történeti nagyelbeszélésének központi kategóriája az ún. *vértelen ellenreformáció* fogalma, amelyet mind a protestáns mind a katolikus egyháztörténet kritikával illet. A jelenlegi reformációtörténet-írás protestáns és katolikus historiográfiájának tudományos eredményeit szem előtt tartva valóban nehezen tartatható a koncepciót jelölő szó szerkezet mindkét terminusa (*vértelen*, illetve *ellenreformáció*).¹

Katolikus szempontból elsősorban az „ellenreformáció” fogalma vitatható, mert ez nem a korabeli fogalomhasználatot tükrözi, csupán utólagosan létrehozott, pejoratív hangzású terminus. A fogalmat az 1770-es években a göttingeni jogász, Johann Stephan Pütter használta és indította útjára, végül

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, illetve az *MTA BTK Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport* vezetője. A tanulmány e projekt részeként készült.

¹ Hasonló felismerésekből kiindulva került sor az *MTA BTK Lendület Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport*, a KGRE Reformáció Öröksége Műhelye és a Sárospataki Református Kollégium intézményei szervezésében arra a tanácskozássra, amely a vértelen ellenreformációt tette vizsgálatá tárgyává (A „vértelen ellenreformáció”, Sárospatak, 2019. február 7–8).

Leopold von Rancke német történész honosította meg és juttatta általános érvényre.² Ezzel szemben a protestáns kritika elsősorban a szerkezet másik elemét, a „vértelen” fogalmat kifogásolja. Valóban, az elsősorban Hóman Bálint és Szekfű Gyula, majd a későbbiek során Kosáry Domokos történeti munkásságából eredeztetett, illetve e munkák által népszerűsített fogalomban a *vértelen* jelző nem kevés bírálatot kapott.³ Dienes Dénes kritikai jellegű fenntartásait ezzel kapcsolatosan egyértelműen összegezte:

Nem kedvezett e megpróbáltatások után a református egyházközségi élet újjászerveződésének a római egyház ellentámadása sem, természetesen. Ezt ugyan „vértelen ellenreformáció” névvel illeti a protestáns egyháztörténetírás, de csak azért, mert kellően még nincs feltárva az a hétköznapi valóság, amely bizony nem volt éppen „vértelen”. [...] Ez azonban megtévesztő. [...] Valójában a református egyház a XVIII. században sokkal nagyobb veszteségeket szenvedett, mint a gályarab-perben csúcsosodó „véres ellenreformáció” idején.⁴

Dienes Dénes olvasatában a *véres* és *vértelen* ellenreformáció ily sarkított szembeállítás elsősorban azt sugallja, hogy a vértelen ellenreformáció egyfajta eufemizmus csupán, amely protestáns szempontból eljelentékteleníti a gyászévtized és a *Türeلمي rendelet* közötti periódusban végbement perzekúció történeti valóságának tragikus voltát. Álláspontja szerint a *vértelen* jelző mögött nem a korabeli fogalomhasználat áll, így referenciaértéke kétségtelenül vitatható.

² Tusor Péter: Felekezetszerveződés a kora újkorban, *Vigília*, 73. évf., 2008/1, 12. Az ellenreformáció kifejezés, azaz az ún. *Counter Reformation* használatának problémás voltáról, illetve a kora újkori katolicizmusnak (*early modern Catholicism*) a helytálló megnevezését kísérő dilemmákról a nemzetközi kutatásban lásd: John W. O'Malley: *Trent and All That: Renaming Catholicism in the Early Modern Era*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2000; Alexandra Walsham: *Translating Trent? English Catholicism and the Counter Reformation*, *Historical Research*, 78. évf., 2005, 288–310; Peter Marshall: (Re)defining the English Reformation, *Journal of British Studies*, 48. évf., 2009/3, 564–586; James Kelly–Susan Royal (eds.): *Early Modern English Catholicism: Identity, Memory and Counter-Reformation*, Leiden, Boston, Brill, 2017.

³ Kovács Teofil: A lévai református templom lerombolása Szilágyi Sámuel levele alapján, *Új nézőpont*, 5. évf., 2018/1, 59. Dienes Dénes is hasonló módon, azaz Szekfű Gyula és Kosáry Domokos vonatkozó munkásságának kritikai reflektálásán keresztül járta körbe a vértelen ellenreformáció lehetséges geneziséét. Szuggesztív című előadásáról (*Tartható-e még az ellenreformáció fogalma*), ennek főbb téziseit felidéző beszámoló is olvasható: Hermann István–Jakab Réka: A „vértelen” ellenreformáció. Sárospatak, 2019. február 7–8. (Beszámoló), *Egyháztörténeti Szemle*, 20. évf., 2019/2, 114.

⁴ Dienes Dénes (szerk.): *Isten Anyaszentegyházának emlékeztetőre...: Református egyházlátogatás a Borsod–Gömör–Kisbenti egyházmegyében 1753–1759, 1764*, Sárospatak, SRKTGY, 2001, 253.

Anélkül, hogy ezzel az állásponttal feltétlenül vitába szállnék, a *vértelen* terminus számomra alapvetően más referenciákat hív elő. Én nem *egyház történeti*, hanem *teológiai* terminust látok benne, így hitelességét nem a korszak eseménytörténetéhez viszonyítom, hanem ahhoz a teológia diskurzusához, amely a gyászévtizeddel jelent meg és terjedt el. Ez pedig nem más, mint a kora újkori protestáns mártírológiai hagyomány és ennek oldalhajtasai, azaz a magyar patriotizmus és nemzeti önszemlélet kálvinista dominanciájú regiszterei.⁵ A *vértelen* terminus, még ha utólagos invenció is, nemcsak a latin háromvégű melléknév (*incruentus*, *a*, *um*) modern magyar megfelelője, hanem a kora újkori mártírológiai paradigma egyik kulcsfogalma. Úgy gondolom, hogy a vérontással járó vagy vérontás nélküli mártíriumra utalhat, amelyet a korszak teológiai diskurzusa a *cruentum* – *incrumentum* fogalompárral jelölt. Hacsak a kora újkori magyar nyelvhasználatot megőrző szótáritudalomra tekintünk, azt látjuk, hogy Szenci Molnár Albert szótárától egészen Bod Péter kiegészítésekkel gazdagított 1767-es edíciójáig⁶ a *cruentus*, *a*, *um*, illetve *incruentus*, *a*, *um* latin melléktörzsek fordítását következetesen a *véres*, *vérben kevert*, illetve *vérbulatlan* magyar megfelelőkkel adják vissza. Fontos tehát felismerni, hogy a *cruentus* – *incruentus* kora újkori magyar megfelelői sokkal szorosabban kötődnek azokhoz a speciális jelentésrétegekhez és ahhoz a latin teológiai terminológiához, amely a vallási perzekúciót, vagy a perzekúciót elszenvedő mártíri és konfesszori áldozatvállalásnak a vérontással, azaz emberéletet követelő, vagy anélkül történő eseteit idézi. Ebből viszont az is következik, hogy a modernebb nyelvhasználati állapotokat idéző, fosztóképzővel ellátott *vértelen* verzió

⁵ Ennek a hagyománynak a vizsgálatát több mint egy évtizede végzem, magyar és angol publikációkban számoltam be kutatásaim eredményeiről. Itt csupán jelzésszerűen említem az idegen nyelvűeket: Zsombor Tóth: *The Homiletics of Political Discourse—Martyrology as a (Re)Invented Tradition in the Paradigm of Early Modern Hungarian Calvinism*, in: Balázs Trencsényi–Márton Zászkaliczky (eds.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, Leiden–Boston, Brill, 2010, 545–568; Uő: *Ad Martyras... Persecution, Exile and Martyrdom: Early Modern Martyrological Discourses as Invented Traditions*, in: Vilmos Keszeg (ed): *A qui appartient la tradition? / Who Owns the Tradition?*, *Erdélyi Múzeum Egyesület*, 2014, 22–41; Uő: *Calvinian Anthropology and the Early Modern Hungarian Devotion: The Case of István Nagy Szőnyi, the First Hungarian Martyrologist*, in: Anne Eusterschulte–Hannah Wälzholz (eds.): *Anthropological Reformations – Anthropology in the Era of Reformation*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015 (Academic Studies, 28), 415–428; Uő: *Persecutio decennalis (1671–1681). The Lutheran Contribution to the Emergence of a Protestant Martyrology in Early Modern Hungarian Culture: The Case of Georgius Lani*, in: Herman Selderhuis (ed.): *Luther and Calvinism: Image and Reception of Martin Luther in the History and Theology of Calvinism*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2017, 335–353.

⁶ Bod Péter: *Dictionarium Hungarico–Latinum*, Cibinii, s. n., 1767, 159, 298.

mögött is egy korábbi, elsősorban teológiai jelentést sugalló, a latin *incruentus*, *a, um* megléte, ismerete és lehetséges hatása jogosan feltételezhető. Amennyiben ezt elfogadjuk, akkor az egész szerkezet, tehát a *vértelen ellenreformáció* jelentése is oly módon válik árnyalhatóvá, hogy a teológiai rekontextualizáció indokoltságát erősíti. Ugyanis a *vértelen ellenreformáció* végső soron arra utal, hogy a *vallási perzekúció* bár nem öltött olyan erőszakos, vagyis emberéleket követelő formákat, mint a gyászévtized alatt, ennek ellenére jelen volt és az üldözöttség jogi-, fizikai- és lelkiállapotát fenntartotta a Türelmi rendeletet megelőző periódusban is. Ha tehát az *ellenreformáció* köztudottan csupán 18. századi keletkezésű fogalmát a perzekúcióval, sőt ennek latin változatával helyettesítjük be, akkor az ily módon létrejövő *persecutio incruenta* nem alaptalanul tekinthető a *vértelen ellenreformáció* valószínű teológiai megfelelőjének vagy legalábbis fogalmi előképének.

Tanulmányomban ennek a hipotézisnek a végigjárására teszek kísérletet. Célom azt megmutatni, hogy a vértelen ellenreformáció fogalma mögött olyan tudás áll, amely valamilyen módon érintkezik azzal a teológiai hagyománnyal, amely az ősegyház üldözésének történetét és irodalmát a kora újkori reformáció perzekúciós tapasztalatának értelmezésére és célirányos megjelenítésére használta. A gyászévtizedet követő periódusban a protestáns kollektív emlékezet egyik kiemelt emlékhelye lett a vallási perzekúció és a mártírium,⁷ amit gyakran a tanúságtevő azaz konfesszori attitűd képezett le. Meggyőződésem, hogy ezek együttes továbbélése hozzájárult ahhoz a korszakfelfogáshoz, amelyet egy későbbi időszak történettudománya a tudományág értelmezési és nyelvi lehetőségeire hagyatkozva a *vértelen ellenreformáció* fogalmával igyekezett visszaadni. Az elkövetkezendőkben tehát, csupán utalásszerűen, a kora újkori martirológiai hagyomány néhány előzményét tekintem át, majd azokra a szövegekre utalok, amelyek a vértelen ellenreformáció teológiai rekontextualizációját teszik lehetővé, továbbá érzékeltetik, hogy a *persecutio incruenta* miképpen tekinthető a vértelen ellenreformáció lehetséges fogalmi előzményének.

⁷ A 2017-es év folyamán számos olyan publikáció vagy rendezvény is készült, amely az emlékezés és a kultusz összefüggéseit tematizálta. Ezek közül megemlítem: Csorba Dávid: A gályarab kultusz töredezett emléke, *Sárospataki Füzetek*, 21. évf., 2017/1, 23–32; Dienes Dénes: A reformáció emlékezetének építése, *Sárospataki Füzetek*, 21. évf., 2017/1, 99–102. Idekíváncozik a 2017-es Rebakucs-konferencia (*A reformáció emlékezete a kora újkori Magyarországon. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*) anyagát közreadó 2018-as kötet is, amely az 1617-es és 1717-es megemlékezések részleteit és jelentőségét érdemben is feldolgozták: Száraz Orsolya (főszerk.): *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Egyetemi, 2018 (*Loci Memoriae Hungaricae*, 7).

VALLÁSI PERZEKÚCIÓ ÉS MÁRTÍRIUM

Az ősegyház perzekúciója a kora újkori vallási üldözés olyan történeti és (szak)irodalmi előzménye, amelyet a reformáció egyháztörténeti nagyelbeszélései és mártírológiai diskurzusai, kisebb módosításokkal, egyértelműen átvettek és termékenyen építettek be nyomtatott vagy kézíratos szövegkorpuszaikba. Így aztán a reformáció 16. századi nyugat-európai teológusai, illetve később, a gyászévtized alatt, a magyarországi perzekúció elszenvedői is, valójában (újra)felfedezik ezt a hagyományt, és a saját megpróbáltatásaik és szenvedéseik megjelenítésére és értelmezésére alkalmazzák. Ily módon az ősegyház és a reformált egyház szenvedései illetve tanúságtétvő magatartása között kontinuitást vindikálnak.⁸ Ennek a tanúságtételnek az individuum szintjére kimunkált magatartásmintája Tertullianus óta ugyanaz: vagyis a csapásokat, a szenvedéseket, a testi-lelki megpróbáltatásokat (*afflictionis*) zúgolódás nélkül, következetes és állhatatos (*constantia*) türelemmel (*patientia*) kell elviselni.⁹

Tertullianus *De Patientia* című művében a türelmet a legfőbb erénynek nevezi,¹⁰ majd miután elkülöníti a türelem elméletét (*ratio*) és gyakorlását (*disciplina*), a mártíromság tárgyalásakor kitér a testi türelemre, az ún. *patientia corporisra*, melynek legfőbb példáját Jóbban azonosítja.¹¹ Kyprianosz *De bono patientiae* című traktátusában, nem elhanyagolandó Tertullianus hatást mutatva, hasonlóképpen argumentál, csak hogy Jób mellé odailleszti Tóbiást is, aki türelemmel és zúgolódás nélkül viselt szenvedéséért visszanyeri látását.¹² Végül Ágoston a *De Patientia*-ban¹³ hosszan elidőz Jób történeténél, hangsúlyoz-

⁸ Tóth Zsombor: Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a koraújkorban – megjegyzések a magyar patriotizmus eszmétörténetéhez (előtanulmány), *Studia Litteraria*, 51. évf., 2012/3–4, 8–11.

⁹ Kálvin levelezésében számos példáját látjuk annak, hogy börtönben vagy kivégzésre váró híveit hasonló érvelésre hagyatkozva bátorítja. 1557. december 17-én kelt például az a levél, amellyel a fogva tartott Godfrey Varaglia-t, az olasz reformáció elkötelezett hívét biztatta, akit röviddel utána, 1558. március 28-án ki is végeztek. Theodor de Bèze (ed.): *Ioannis Calvini Epistolae et Responsa*, Genevae, P. de Sanctandrea, 1575, 188.

¹⁰ „...summae virtutis appellatione honorant.” Franciscus Oehler (ed.): Tertullianus, *Opera Omnia*, I, Lipsiae, T. O. Weigel, 1853, 588.

¹¹ Uo., 612.

¹² J. Georgius Krabinger (ed.): S. Caecili Cypriani *Libri De bono patientiae*, Tubingae, H. Laupp, 1868, 277.

¹³ Ágoston *De patientia Liber unus* című művét online kiadásból használtam: (<http://www.augustinus.it/latino/pazienza/index.htm>). Ágoston álláspontja nemcsak ebből a traktátusból tanulmányozható, hanem a XVII. században összeállított ún. *Biblia Augustiniana*-ban is (David Lenfant (ed.): *Biblia Augustiniana sive Collectio et Explicatio Omnium Locorum Sacrae Scripturae quae reperiuntur in omnibus St. Augustini operibus*, Paris, S. Mabre–Cramoisy, 1661, 298–310).

va azt is, hogy ellentétben Ádámmal, Jób elővigyázatosabb volt,¹⁴ mert nem engedett felesége győzködésének, sőt barátait is leintette, megőrizve következetes és *teljes türelmét*.¹⁵ A türelem a mártíromsággal kapcsolódik egybe Ágostonnál is, hiszen a mártírnak a perzekúcióval szembeni magatartásában legfőbb attribútuma a türelem, illetve ennek minden körülmények közötti feltétlen vállalása. Az *afflictio – patientia – constantia* mártirológiai programját a bibliára visszavezethető szimbólum és fogalom¹⁶ egészíti ki, a korona (*corona*),¹⁷ a tanúságtétel révén a mártírok által elnyerhető örök élet koronája. Végül Ágoston egy másik munkájában, azt is világossá (Jel 3,10) teszi, hogy akik életük feláldozásával tettek tanúbizonyságot az igazságról, azokat nem a latin *testis* (tanú) terminusra hagyatkozva nevezzük meg, hanem a görög nyelvből kölcsönzött *mártír* fogalommal illetjük.¹⁸ Ez a nyelvi és fogalmi differenciálás teológiai distinkciót is eredményezett, amely a vértanúságot elszenvedő *mártírok* és tanúságtévő *konfesszorok* megkülönböztetését tette lehetővé. Ennek értelmében maga a *mártírium* is két változatra bomlott, a véres (*cruentum*) és vérontás nélküli (*incruentum*), azaz a vértanúságot követelő és vértanúság nélküli mártíriumra. További fejlemény, hogy az előbbi a *mártír* identitáshoz, ez utóbbi pedig a *konfesszori* identitáshoz kapcsolódik.¹⁹ A kora újkori lutheránus

¹⁴ Ágoston külön részben tárgyalja ezt, melynek címe: *Iob cautior Adamo* (Augustinus, *De Patientia*, 12.9).

¹⁵ „coniugis corripiebat insipientiam, amicos docebat sapientiam, servabat ubique patientiam.” (Uo., 11.9).

¹⁶ „Et dabo tibi coronam vitae” (Jel 2,10) locusra utalok, amely nemcsak Tertullianus a *De Corona* c. munkájának címlapjára, hanem az első magyar nyelvű mártirológia, Szőnyi Nagy Istvánnak a *Mártýrok Coronája* c. munkájának címlapjára is felkerült.

¹⁷ A tertullianusi előzményt itt is tudatosítanunk kell. Az *Ad Martyras* (202 körül) c. traktátusában Tertullianus összetett analógiát konstruált meg a győzedelmes római legionárius és a börtönben szenvedő, kivégzésére váró, tehát tanúságot tévő keresztyén között, hiszen mindkettőjüket megkoronázzák, csakhogy a legionárius a *corona corruptibilis*-t, míg a keresztyén az örök életet és a *corona aeterna*-t kapja meg: „Et illi, inquit apostolus, ut coronam corruptibilem consequantur. Nos aeternam consecuturi...” (Tertullianus, *Opera Omnia*, 11).

¹⁸ Az ágostoni forrás így hangzik: „illos qui propter testimonium Christi diversis passionibus humiliati sunt, et usque ad mortem pro veritate certarunt, non testes, quod latine utique possemus, sed graece martyres appellamus”, Augustinus: *Enarratio in Psalmos*, Psalmus 118, Sermo 9; <http://www.augustinus.it/latino/esposizionisalmi/index2.htm>).

¹⁹ Érthető módon hasonló fogalmi apparátusra és azonos disztinkciókra épült Bod Péter latin nyelvű egyháztörténete, amelyet csupán a 19. században sikerült publikálni, mégis számos másolati példányban, sőt magyar nyelvű fordításokban terjedt Erdélyben.

„X. 10. Quisquis confitebitur me, inquit Christus Dominus coram filiis hominum, confitebor ego quoque eum coram Patre meo, qui est in coelis. Qui vero negaverit me coram filiis hominum, negabo eum ego quoque coram Patre meo, qui est in coelis, Matt. 10. 32.

egyháztörténet már az asszimilált patrisztikai hagyomány és előzmény alapján exponálja a mártír/mártírium érvényes megkülönböztetését, elég itt Leonhard Hutter (1563–1616) munkásságára utalni. Hutter ugyanis megkülönbözteti a véres (*cruentum*) és vérontás nélküli (*incrumentum*) mártíromságot. Érvelése szerint a vérontás nélküli mártíromság képviselői valójában Krisztus hitvallói, akik, noha vérüket nem ontják, de Krisztusért, az Evangélium igazságáért rengeteg vádat, üldözést, szenvedést, börtönbüntetést, száműzetést és minden lehetséges testet és lelket megpróbáló veszélyt szenvednek el, s készek a halálra is, ha Isten óhajtáná, vagy a szükségszerűség úgy hozná. A másik típus, a véres (*cruentum*) mártíromság képviselői azok, akik Krisztust szabadon megvallják a tirannusok színe előtt, és ezt a cselekedetüket minden fenntartás nélkül, életük feláldozása és vérük ontása révén viszik véghez.²⁰

Hutter munkája azért is fontos, mert általa elérkezünk a gyászévtized latin nyelvű mártírológiai irodalmához. A gályarabságra ítélt Lányi György vagy Juraj Láni (1646–1701) 1682-ben publikálta *Oratio de Martyrio* című, nagy erudícióval megírt beszédét.²¹ Ebben a munkájában saját tapasztalataira is visszautalt, továbbá Hutter munkáját felhasználva azonos módon különítette el a véres (*cruentum*) és vérontás nélküli (*incrumentum*) mártíromságot.²² Érdemes felismerni, hogy a gyászévtized perzekúciós tapasztalatára a magyarországi lutheránus elit teológiai választ adott, hisz Lányi csak egyike azoknak, akik az

33. Hinc illa gloriosa Confessorum ac Martyrum nomina, illorum quidem quod propter nomen Christi, persecutiones, carceres, aliasque afflictiones sustineant, et interea veritatem Evangelicam constanter confiteantur, horum vero, quod in ipsa etiam morte fidei eide testimonium perhibeant. Ad hanc Christianam constantiam hortatur suos Dominus Apoc II, 10: Esto fidelis usque ad mortem et dabo tibi coronam vitae.” L. W. E. Rauwenhoff (ed.): *Petri Bod Historia Hungarorum Ecclesiastica*, III, Lugduni–Batavorum, Brill, 1889, 295.

²⁰ „Martyrij duae vulgo constituuntur species: Unum Incrumentum, quod eorum est confessorum Christi, qui sanguinem quidem non fundunt: sed pro Christo & veritate Evangelij multa indigna calumnias, ignominiam, carceres, exilia, & alia pericula forti subeunt & sustinent animum: parati, ipsam, quoque subire mortem, ipsa ita Deus velit, & necessitas ferat. Alterum est Cruentum, eorum, qui ita libere Christum coram Tyrannis profitentur, ut ipso acto non bona modo omnia negligant, sed & vitam ac sanguinem profundant.” Leonhard Hutter: *Compendium Locorum Theologicorum*, Lipsiae, s. n., 1667, 936.

²¹ Georgius Lani: *Hermathena sive Orationes panegyricae*, Lipsiae, J. Brandl, 1682, 222–246.

²² „[Martyres] Duae vulgo constituuntur species Martyrii. Incrumentum, quod eorum est Confessorum Christi, qui sanguinem quidem non fundunt, sed pro Christo & veritate Evangelij multa indigna, calumnias, ignominiam, carceres, exilia & infinita alia pericula forti subeunt & sustinent animo, parati ipsam quoque subire mortem, si ita Deus velit, & necessitas ferat. Alterum est Cruentum eorum, qui ita libere Christum coram Tyrannis profitentur, ut ipso actu non bona modo omnia negligant, sed & vitam ac sanguinem profundant.” Lani: *De Martyrio*, 240–241.

üldözést és ennek gyakran tragikus következményeit latin, német és magyar nyelven írt teológiai munkákban, vagy német egyetemeken megvédett disputációkban jelenítették meg. Azonos jelenséget láthatunk a református felekezet képviselőinél is. Az üldözést megtapasztalt Szőnyi Nagy István kálvinista mártírológiája szinte azonos módon applikált azonos hagyományokhoz és szövegekhez nyúlt, amikor könyvében a mártírológiát meghatározta.²³ Bár Szőnyi Nagy nem hagyatkozik terminológia szinten a *cruentum* – *incruentum* kettősének magyaráztására, mártírológiai fejtegetéseiben a „széles értelemben”, illetve a „tellyesebb és tulajdonabb” értelemben vett mártírokat különbözteti meg. Komplex, tíz típust elkülönítő osztályozásában ez utóbbiak azok, akik életükkel tesznek tanúbizonyságot, tehát *tellyesebb és tulajdonabb* értelemben vett mártírok,²⁴ így tehát a latin *cruentum* kategóriát fedik le. Viszont a latin *incruentum* kategóriát idézik Szőnyi Nagy osztályozásában azok az esetek, amikor a tanúságtétel nem feltételezi a vértanúságot, csupán egy sor szenvedést,²⁵ beleértve a száműzetés vállalását is.²⁶ Szőnyi Nagy István rendszerezésében tehát a latin *cruentum-incruentum* elv alapján meghatározott mártíromságnak a „tellyesebb és tulajdonabb”, illetve a „széles értelemben” vett mártíromság kategóriák felelnek meg. A latin mintát Szőnyi Nagy abban is követi, hogy a tíz mártírtípust leíró rendszerezésével azt sugallja, hogy nemcsak a halál vállalása a tanúságtétel érvényes és követendő magatartásmintája, hanem a börtön, száműzetés is, hisz az életben maradt konfesszor néha többet tehet, mint egy, csupán az emlékezetben élő, de már meghalt vértanú, azaz mártír.

A gyászévtized latin nyelvű irodalma egy további elemet is hozzáad a konfesszor és vértanú mártírok distinkciójához; láthatóvá válik, hogy a vallásos perzekúció is beépül a *cruentum* – *incruentum* kategorizálásba. Ezt egy olyan mű alapján rekonstruálhatjuk, amely a perzekúció kérdését Tertullianus

²³ „Mártyrnak mondatik, valaki a Jézus Christus igasságául valami módon vallást és bizonytságot teszen és valaki az Evangeliumi igasság mellett valami módon szenved. Illyen széles értelemmel azért. 1. Mártyroknak mondatnak kik az Istent minden nap tiszta elmével s-buzgó szívből szolgállyák, mert annyiban az igazságról tésznek bizonytságot.” Szőnyi Nagy István: *Mártírok Coronája*, Kolozsvár, Veresegyházi, 1675 (RMK I, 1180), 1.

²⁴ „Tizedik rendbéli Mártyrok azok, a’kik már közönségessen, tellyesebb és tulajdonabb értlemmel mondatnak Martyroknak, Kik a’ Jesus Christusért és az ő igasságáért megöletvén készen halált szenvednek.” Uo., 6.

²⁵ „Mártyrok, kik az igazságért fogságot, szidalmat, s-több nyomorúságot szenvednek ugyan, de szintén meg nem öletnek...” Uo., 3.

²⁶ „Kilenczedik rendbéli Mártyrok, A’ Számkivetettek, és kik az üldözőknek véres kezek közzül el-futottak, az igazságért házokból, örökségekből, s-minden javokból ki-bujdos-tak, idegen népek, isméretlen s-gyakran könyörületlen emberek között sellyérkednek: éhen, szomjan, szomorúan ohajtoznak. Sirnak s-keseregnek.” Uo., 5–6.

klasszikusnak számító szövege és tézise alapján tárgyalta, arra keresve választ, hogy megengedett-e a menekülés az üldözések idején, szabad-e elszaladni a biztos halál és az üldözők elől. A szöveg szerzője Fabianus Natus (1591–1634), aki *Modesta solutio* című munkáját Wittenbergben 1624-ben adta ki, majd halála után megjelent Kolozsváron is 1675-ben. A vallási perzekúciót és ennek következményeit megtapasztaló Fabianus Natus értekezésének fő célja az üldözés kimerítő igényű bemutatása és értelmezése volt. Munkájában számos válfajt különíti el az üldözéseknek, amelyek nemcsak egyháztörténeti vagy mártírológiai, hanem politikai, filozófiai kontextusokat is aktivizálnak. Különösképpen figyelemre méltó rendszerezésében a hetedik kategória vagy distinkció, amely a perzekúció esetében két változatot jelöl meg, nevezetesen a vérontás nélküli (*incruenta*) és vérontással járó (*cruenta*) üldözést.²⁷ Noha különösebb részletezést nem igényel az, hogy mi is számít vérontással járó vagy vérontás nélküli üldözésnek, Fabianus Natus ide sorolja a száműzetés, fogság megpróbáltatásain kívül a szidalmazást, megalázást, kismizmizést és az örökös szolgaságot is.²⁸ A csehországi és magyarországi Habsburg irányítású perzekúció tapasztalatát az 1675-ös újrakiadás által együttesen felidéző szöveg, értelmezésem szerint az ún. *vértelen ellenreformáció* legfontosabb teológiai fogalmi előzménye. A *persecutio incruenta* keretbe fogja és részleteiben is átláthatóvá teszi a vallási üldözésről való teológiai gondolkodást, amelyet kéziratossá és nyomtatott szövegek terjesztettek és népszerűsítettek a perzekúció áldozatai vagy szimpatizánsai között. A *cruenta* – *incruenta* fogalom párral megjelölt mártír, mártírium és perzekúció képzetek azt látszanak igazolni, hogy a protestáns felekezetek ellen irányuló vallásos üldözés erőszakos borzalmaira adott válasz elsősorban teológiai, pontosabban mártírológiai volt. Ez a teológiai-mártírológiai válasz nemcsak magyarázza és egyháztörténeti távlatban pozícionálja a perzekúció tapasztalatát, hanem megjelöli az ideális magatartásformát, a *tanúságtételek* is, amely, mint láthattuk, nem kizárólag vértanúságot jelent a kora újkorban.

²⁷ „Septima distinctio: Persecutionum est alia cruenta, alia incruenta.” Fabianus Natus: *Modesta solutio quaestionis De fuga in persecutione*, Wittenberg, J. Haken, 1624, 17.

²⁸ „Cujus generis sunt exilia, damna, fraudes, opprobia, vincula, perpetuae servitutes etc.”. Uo., 18.

ÖSSZEGZÉSEK

Aligha kétséges, hogy a vallási perzekúció, mind a sajátosan egyháztörténeti narrációkban, mind pedig a változatos műfajú és nyelvű irodalmi reprezentációkban a reformáció kora újkori felfogásának és elbeszélésének meghatározó lényegi összetevője. A reformáció létrejöttének és hatásának egyszerre magyarázata és célja a *vallási perzekúció*, a maga minden lehetséges változatával és reprezentációjával együtt. Mégis adódik a kérdés, hogy miként volt lehetséges a teológiai, mártirológiai referenciáknak és jelentéseknek a *vértelen ellenreformáció* fogalmában való elhalványulása és háttérbe szorulása. Erre többféle választ is megfogalmazhatunk. Mindenekelőtt nyilván azt, hogy a latin terminológia (*persecutio incruenta*) nem tudott az anyanyelvi közegben, a mindennapi köznyelvi szóhasználatban szívósan fennmaradni. E tény a 18–19. századi nyelvújítási impulzusok, illetve az anyanyelvűség iránti igény mind az ügyintézésben, mind az oktatásban és köznyelvben meghatározóan befolyásolták. Ezek együttesen sietteték a *magyar megfelelő* terminus létrehozását. Másrészt, a *persecutio incruenta* magyar megfelelőjének megjelenéséhez és elterjedéséhez a teológiai paradigmának mint világmagyarázati rendszernek a visszaszorulása, illetve ezzel párhuzamosan a szekuláris műveltség térnyerése is hozzájárult. Ez pedig a történetiségnek a felekezeti történetteológiai hagyományokon túlmenő, vagy azokat ignoráló szekuláris múltértelmezését mozdította előre az akár eszkatológiai vagy történetteológiai megközelítések helyett.

Ezzel függ össze az a sajátos jelenség is, hogy a vallási perzekúciót értelmező és különféle nyelvű, illetve műfajú szövegekben megjelenítő hagyomány ellenállásában együttesen volt jelen a szabad vallásgyakorlat és a testi-lelki szabadságok követelése. Vagyis a mártirológiai beszédmód egyszerre utalt teológiai, jogi és politikai jogokra, illetve megítélt privilégiumokra. Jellemzően Szőnyi Nagy István mártirológiájában a teológiai argumentáció a lojalitásnak egy olyan politikai teológiájával kapcsolódik össze, amely mind az *ecclesia*, és mind a *patria* iránti feltétlen hűséget tanúságtételként definiálja. A mártír egyszersmind hazafi, mert a *tanúságtétel* teológiai és politikai értelemben is érvénnyel bír, így tehát az első magyar nyelvű mártirológia a kora újkori magyar patriotizmus egyik „kézikönyve” is egyszersmind. Figyelemre méltó visszaigazolása ennek, hogy már a 17. század végén a nem vallási, hanem *politikai perzekúciót*, börtönt és száműzetést elszenvedő *világi személyek*, Komáromi János²⁹ vagy Bethlen Mik-

²⁹ Tóth Zsombor: De Nostalgia: A kora újkori kényszmigráció politikai diskurzusa, in: Fazakas Gergely Tamás–Miru György–Velkey Ferenc (szerk.): „*Politica philosophiai okoskodás*”: Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig, Debrecen, DE Történeti Intézete, 2013, 131–132.

lós,³⁰ identitásukat és állapotukat Szőnyi Nagy István mártírológiai tanítása alapján értelmezték és jelenítették meg élettörténetükben. A 18. század végére, illetve a 19. század elejére és közepére a gyászévtized teológiai és mártírológiai (szak)irodalmából eredeztethető *tanúságtétel* és a *lojalitás politikai teológiája* érezhetően súlypontot váltott. Azt láthatjuk, hogy a haza (*patria*) mindinkább előtérbe kerül, mint ahogy a tanúságtévő szenvedés vagy vértanúság is nem az egyház (*ecclesia*) konfesszorait és mártírjait idézi elsősorban, hanem a hazához rendíthetetlenül hűséges honfiakat és honleányokat, akik a jellegzetesen modern, 19. századi hazafiság mint érzelem és ideológia (nacionalizmus) letéteményesei.³¹

Amennyiben elfogadjuk azt a feltevést, hogy a *vértelen ellenreformáció* fogalma valamilyen módon kapcsolódik a gyászévtized alatt kifejlődött protestáns mártírológiához, akkor azt is be kell látnunk, hogy az ún. *hosszú reformáció* elméletéhez kapunk újabb visszaigazolást. Ugyanis a gyászévtized tapasztalata és főként ezt a tapasztalatot értelmező mártírológiai irodalom hatása és használata lefedi az egész 18. századot. Fel kell ismernünk, hogy egy olyan *hosszú reformáció*-korszak képződik meg a vallási perzekúció történeti tényéből, eseményeiből és szöveges reprezentációiból, amely a magyar reformáció 16. és 17. századi történetéhez elválaszthatatlanul illeszti hozzá a gyászévtized és a *Tűrelmi rendelet* közötti korszakot. Ugyanis a gyászévtized és a *Tűrelmi rendelet* (1781. október 25.), illetve az 1790/1791-es országgyűlés közötti korszak egy olyan reformációtörténeti folyamat szerves része, amelynek során a korábban az országgyűlésen elfogadott, törvénnyel megerősített vallásszabadságot, noha elvesztik a protestáns rendek, sok üldözés elszenvedésének árán végül mégis visszaszerzik. Láthatjuk, egy olyan folyamat kezdődik el, amelynek során a protestáns fél a 18. században a vallásszabadság visszanyerése érdekében, az 1681-es és 1687-es országgyűlések törvénycikkei ellenében, a bécsi (1606) és a linzi (1645) béke által garantált protestáns vallásszabadságot követeli.³² Meggyőződésem, hogy a *vértelen ellenreformáció* mint *persecutio incruenta* a hosszú reformáció történetteológiai hagyományának kontextusában és korszakalakzatában telítődik érvényes referenciákkal és új jelentésekkel.

³⁰ Uő: *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2011 (Csokonai Könyvtár, BSL, 40), 174–187.

³¹ Uő: *De Nostalgia*, 132.

³² Uő: *Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)*. (Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz), *IK*, 123 évf., 2019/6, 732.

FORRÁSOK

- AUGUSTINUS: *De patientia Liber unus*, <http://www.augustinus.it/latino/pazienza/index.htm>.
- AUGUSTINUS: *Enarratio in Psalmos*, http://www.augustinus.it/latino/esposizioni_salmi/index2.htm.
- BÉZE, Theodor de (ed.): *Ioannis Calvini Epistolae et Responsa*, Genevae, P. de Santandrea, 1575.
- BOD Péter: *Dictionarium Hungarico–Latinum*, Cibinii, s. n., 1767.
- HUTTERUS, Leonhard: *Compendium Locorum Theologicorum*, Lipsiae, s. n., 1667.
- KRABINGER, J. Georgius (ed.): *S. Caecili Cypriani Libri De bono patientiae*, Tubingae, H. Laupp, 1868.
- NATUS, Fabianus: *Modesta solutio quaestionis De fuga in persecutione*, Wittenberg, J. Haken, 1624.
- LANI, Georgius: *Hermathena sive Orationes panegyricae diversi*, Lipsiae, J. Brandl, 1682.
- LENFANT, David (ed.): *Biblia Augustiniana sive Collectio et Explicatio Omnium Locorum Sacrae Scripturae quae reperiuntur in omnibus St. Augustini operibus*, Paris, S. Mabre–Cramoisy, 1661.
- OEHLER, Franciscus (ed.): *Tertullianus, Opera Omnia*, I, Lipsiae, T. O. Weigel, 1853.
- RAUWENHOFF, L. W. E. (ed.): *Petri Bod Historia Hungarorum Ecclesiastica*, III, Lugduni–Batavorum, Brill, 1889.
- SZÓNYI NAGY István: *Mártírok Coronája*, Kolozsvár, Veresegyházi, 1675 (RMK I, 1180).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- CSORBA Dávid: A gályarab kultusz töredezett emléke, *Sárospataki Füzetek*, 21. évf., 2017/1, 23–32.
- DIENES Dénes (szerk.): *Isten Anyaszentegyházának emlékeztetire...: Református egyházlátogatás a Borsod–Gömör–Kisbonti egyházmegyében 1753–1759, 1764*, Sárospatak, SRKTGY, 2001.
- DIENES Dénes: A reformáció emlékeztetének építése, *Sárospataki Füzetek*, 21. évf., 2017/1, 99–102.
- HERMANN István–JAKAB Réka: A „vértelen” ellenreformáció. Sárospatak, 2019. február 7–8. (Beszámoló), *Egyháztörténeti Szemle*, 20. évf., 2019/2, 112–120.
- KELLY, James–ROYAL, Susan (eds.): *Early Modern English Catholicism: Identity, Memory and Counter-Reformation*, Leiden, Boston, Brill, 2017.
- KOVÁCS Teofil: A lévai református templom lerombolása Szilágyi Sámuel levele alapján, *Új nézőpont*, 5. évf., 2018/1, 57–71.
- MARSHALL, Peter: (Re)defining the English Reformation, *Journal of British Studies*, 48. évf., 2009/3, 564–586.

- O'MALLEY, John W.: *Trent and All That: Renaming Catholicism in the Early Modern Era*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2000.
- SZÁRAZ Orsolya (főszerk.): *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Egyetemi, 2018 (Loci Memoriae Hungaricae, 7).
- TÓTH Zsombor: *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2011 (Csokonai Könyvtár, BSL, 40).
- TÓTH Zsombor: De Nostalgia: A kora újkori kényszeremigráció politikai diskurzusa, in: Fazakas Gergely Tamás–Míru György–Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás”: Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, Debrecen, DE Történeti Intézete, 2013, 131–132.
- TÓTH Zsombor: Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800). (Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz), *ItK*, 123 évf., 2019/6, 719–739.
- TÓTH Zsombor: Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a koraújkorban – megjegyzések a magyar patriotizmus eszmetörténetéhez (előtanulmány), *Studia Litteraria*, 51. évf., 2012/3–4, 8–11.
- TÓTH, Zsombor: Ad Martyras... Persecution, Exile and Martyrdom: Early Modern Martyrological Discourses as Invented Traditions, in: Vilmos Keszeg (ed): *A qui appartient la tradition? / Who Owns the Tradition?*, *Erdélyi Múzeum Egyesület*, 2014, 22–41.
- TÓTH, Zsombor: Calvinian Anthropology and the Early Modern Hungarian Devotion: The Case of István Nagy Szőnyi, the First Hungarian Martyrologist, in: Anne Eusterschulte–Hannah Wälzholz (eds.): *Anthropological Reformations – Anthropology in the Era of Reformation*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015 (Academic Studies, 28), 415–428.
- TÓTH, Zsombor: Persecutio decennalis (1671–1681). The Lutheran Contribution to the Emergence of a Protestant Martyrology in Early Modern Hungarian Culture: The Case of Georgius Lani, in: Herman Selderhuis (ed.): *Calvinism: Image and Reception of Martin Luther in the History and Theology of Calvinism*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2017, 335–353.
- TÓTH, Zsombor: The Homiletics of Political Discourse – Martirology as a(Re)Invented Tradition in the Paradigm of Early Modern Hungarian Calvinism, in: Balázs Trencsényi–Márton Zászkaliczky (eds.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, Leiden–Boston, Brill, 2010, 545–568.
- TUSOR Péter: Felekezetszerveződés a kora újkorban, *Vigília*, 73. évf., 2008/1, 12–18.
- WALSHAM, Alexandra: Translating Trent? English Catholicism and the Counter Reformation, *Historical Research*, 78. évf., 2005, 288–310.

ABSTRACT

Zsombor Tóth: *Bloodless Counter-Reformation: Persecutio incruenta?
A Plausible Explanation in the Context of the Long Reformation*

When describing the ecclesiastical history of the eighteenth century from the Protestant perspective, scholarship usually relies on the concept of the so called ‘bloodless Counter-Reformation.’ Despite its frequent use, there is not agreement amongst experts on its precise origin. This paper proposes a plausible explanation regarding the emergence of the concept of the ‘bloodless Counter-Reformation.’ In doing so it explores the Protestant martyrological discourses of the era revealing how elements of Calvinist and Lutheran martyrologies, in terms of suffering afflictions and bearing witness to the truth, were assimilated in the collective memory of Hungarian Protestantism. Finally, it concludes suggesting that the concept of ‘persecutio incruenta’ (persecution without bloodshed) appears to have been the most plausible theological antecedent influencing the appearance and use of the term of ‘bloodless Counter-Reformation’ in Protestant historiography.

Keywords: early modern martyrdom, religious persecution, Counter-Reformation, decade of sorrow 1671–1681, patriotism, long Reformation

VÉRTELEN ELLENREFORMÁCIÓ,
PROTESTÁNS ARANYSZABADSÁG VAGY HIDEG VERSENY?
A NÉPOKTATÁS MODERNIZÁCIÓJA MAGYARORSZÁGON
ÉS A „VÉRTELEN ELLENREFORMÁCIÓ” VISZONYA

Ugrai János

Az ellenreformáció kifejezés alá rendszerint azoknak a reformációra és a protestánsokra visszaható intézkedéseknek a halmazát értjük, amelyeket az uralkodó támogatásával a katolikus egyház pozíciójának megerősítésére foganatosítottak, s amelyek a protestánsokat elzárták a jogegyenlőségtől, illetve amelyek fajsúlyos kérdésekben súlyos hátrányba sodorták őket. Olyan egyházpolitikai törekvésekről beszélhetünk, amelyek jellemzően egyetlen felekezet, a katolikus egyház előnyös helyzetbe hozásán keresztül érvényesítettek a valláson túlmutató társadalom- és hatalompolitikai célokat is. A katolikusok oldaláról ezeket az ellenreformációs, alapvetően expanziós logikájú lépéseket kiegészítették valós, belülről jövő megújulási szándékok is. Ily módon a külső hatalom- és társadalompolitikai és a belső egyházszervezési igények általában könnyen harmonizáltak egymással – és mindkét oldalról a protestánsoknak kárt okozó, az ő terjeszkedésüket gátló konkrét lépésekhez vezettek. Ennek az ellenreformációs politikának a „vértelen” szakaszához már nem tartoztak a protestánsok létét fizikailag és az egyes ember szintjén a mindennapokat súlyosan veszélyeztető fellépések, a fegyveres vagy épp a radikális egzisztenciális fenyegetettség idejét felváltották az átfogóbb, a gazdasági és kulturális szerepvállalás jobb minőségű, kevésbé durva megoldásai.

Vitán felül áll, hogy II. József *Tűrelmi rendeletével*, s még inkább az 1791/26. törvénnyel a magyarországi protestantizmus történetének új szakasza kezdődött. (Az utóbbi súlyát, legitimációját az adja, hogy az – szemben a „kalapos király” hektikus jogalkotási gyakorlatával – a rendi autonómiáját hevesen védelmező Magyar Királyság jogszokása szerint született. Azaz az országgyűlés dolgozta ki, indítványozta, s az uralkodó szentesítette azt.) E két állomásból álló jogtörténeti fordulatot követően csaknem teljes szabadsággal intézhették vallás- és tanügyeiket a magyarországi protestánsok. Ennek jelentőségét természetesen minden egyház- és művelődéstörténeti összefoglalás kiemeli.

Az ellenreformáció korszakolásával, annak egy „vértelen” jelzővel ellátott alszakaszával foglalkozó, s a felhívás szerint hangsúlyosan terminológiai alap-

kérdéseket is újragondolni igyekvő konferenciára készülvén azonban zavarba ejtő felvetés körül kezdtem el gondolkodni. Nevezetesen, hogy a fent említett jogtörténeti fordulat nem feltétlenül zárta le a „vértelen ellenreformációt” minden lényeges tekintetben. Nem zárta le, vagy esetleg: nem az zárta le. Viszonylag könnyű találni olyan szempontrendszert, amelynek segítségével legalábbis érdemes megfontolni, hogy a „vértelen ellenreformáció” 1781-hez képest néhány évvel korábban vagy épp jó néhány évtizeddel később zárult-e le. Ezt a szempontrendszert a felvilágosult abszolutizmus oktatási modernizációs tevékenysége, s azon belül is a népoktatási reformja kínálja számunkra.

Az alábbiakban vázlatosan bemutatom e modernizációs kísérlet főbb irányait és jelentőségét, majd megvizsgálom ennek a tanulságait a „vértelen ellenreformáció” terminus technicus használatára vonatkozóan.

FELBIGER ÉS REFORMJA

Közismert, hogy a felvilágosult abszolutizmus milyen kitüntetett szerepet szánt az oktatás megújításának, s hogy ebben elsődleges célja a szekularizáció volt. Ugyanakkor a megszülető – bár még intézményeiben, struktúrájában távolról sem megszilárduló – állami (uralkodói) oktatáspolitikának a korlátait a kisiskolázás tekintetében az első perctől fogva felismerte. Ennek megfelelően nem lépett fel az egyházak szerepvállalásától teljesen független elképzelésekkel, a papok helyi iskolafelügyeletét, s általában a gyülekezetek iskolafenntartásban betöltött pozícióját evidenciaként kezelték az érintett uralkodók.¹ (Jobbára igaz ez a középfokú oktatásban is. De csak jobbára: ha rövid időre is, de többször felmerült a szerzetesrendek mellőzésének, a szerzetesstanárok kényszerű világiasításának, a középiskolák fenntartói viszonya megváltoztatásának az ötlete.)² Ily módon az alsófokú oktatás terén mindvégig fennmaradt az uralkodó és az egyház szövetsége.

A népoktatás központi reformja a Monarchiában 1773-ban kezdődött. Mária Terézia kvázi tanügyi teljhatalommal ruházta fel megbízottját, Johann Ignaz Felbiger Ágoston-rendi szerzetest, aki az *Allgemeine Schulordnung* című népoktatási kódexben tankötelezettséget vezetett be. Eszerint a 6-13 éves gyerekeknek kellett iskolába járni, majd 20 éves korig további heti két óra

¹ Ugrai János: *A központosítás és a modernizáció ellentmondásai. A bécsi állami (uralkodói) oktatáspolitikai megszületése a 18. század második felében*, Budapest, Új Mandátum, 2014, 87–105.

² Uo., 107–138.

erejéig vasárnapi oktatáson vettek részt. A tömeges társadalmi emelkedést meggátolandó két elemi iskolatípust, a falusi egyosztályos triviális és a nagyobb városokban működő kétosztályos iskolát különböztette meg.³

Az iskolatípusok különbségeinek figyelembe vételével egységesítette a tananyagot, szintén egységes tankönyveket írt, s az általa kidolgozott, a *Methodenbuch*ban közzétett tanítási módszertant ajánlotta a tanítók figyelmébe, igen aprólékosan részletezve az oktatás napi menetét. A tankönyvárak alacsonyan tartása érdekében külön nyomdát létesített Bécsben.⁴ Különös gondot fordított a tanítók kiválasztására, rendszeres ellenőrzésükre, továbbá az inspektorkörültekintő alkalmazására.⁵ A népiskolákat illetően deklarálta az állam legfőbb irányítási–felügyeleti jogát. Egy területi alapon szerveződő, piramis alakú népiskolai szervezetet követelt meg. Ezt a falvakban a triviális iskolák, a nagyobb településeken a városi kisiskolák, a tartományi székhelyeken pedig a normaiskolák hálózata alkotta. A szabályozás megteremtette a hierarchikus felügyelet rendszerét: a falusi kisiskolákat a helyi plébános és a földesúr által kinevezett uradalmi inspektor vigyázta. A világi felügyelet megjelenése egyébként az egyik lényegi újítás volt, ezáltal foglaltatott írásba a magisztrátus, s a helyi felsőbbség iskolázással kapcsolatos felelőssége. Körzeti szinten a tanfelügyelő, tartományi szinten pedig az iskolaügyi bizottság volt hivatva az ellenőrzésre, koordinálásra. A központi felügyeletet pedig a tartományi tanügyi bizottság, majd pedig az udvari kancellária egyik szakosztálya látta el.⁶

Az *Allgemeine Schulordnung* komoly lépést tett a tanítóképzés megszervezése felé. Ennek kulcseleme egy új intézménytípus, a tanítóképzést és -továbbképzést megvalósító normaiskola volt. A normaiskolai pedagógiai kurzus sokszor csak néhány hétig, egy-két hónapig tartott, ami alatt csak Felbiger meglehetősen egysíkú, a kor nyugati pedagógiai eszméit, fejlettségi szintjét kevésbé tükröző mechanikus módszereit lehetett elsajátítani. Ezzel együtt nehezen

³ Gerald Grimm: *Elitäre Bildungsinstitution oder „Bürgerschule“? Das österreichische Gymnasium zwischen Tradition und Innovation 1773–1819*, Frankfurt am Main, Lang, 1995, 46–52.

⁴ Helmut Engelbrecht: J. I. Felbiger und die Vereinheitlichung des Primarschulwesens in Österreich. Bemerkungen zur pädagogischen Schrift „Kern des Methodenbuches, besonders für die Landschulmeister in den kaiserlich-königlichen Staaten“ (1777), in: Johann Ignaz von Felbiger: *Kern des Methodenbuches, besonders für die Landschulmeister in den kaiserlich-königlichen Staaten*, Wien, 1777, Reprint, é. n, 8–11.

⁵ Josef Stanzel: *Die Schulaufsicht im Reformwerk von J. I. Felbiger (1724–1788). Schule, Kirche und Staat in Recht und Praxis des aufgeklärten Absolutismus*, Paderborn, Schöningh, 1976, 123–131.

⁶ Uo., 257–274; Christine Donnermair: *Die staatliche Übernahme des Primarschulwesens im 19. Jahrhundert: Maßnahmen und Intentionen. Vergleich Frankreich–Österreich*, kézirat, Wien, 2010. http://othes.univie.ac.at/9306/1/2010-03-02_7301195.pdf, 33–36.

felmérhető, hogy mekkora a jelentősége annak, hogy a normaiskola működése középpontjába a pedagógiai eljárásokat, a tanítás mesterségét helyezte. Ráadásul a továbbképzéseken résztvevő gyakorló pedagógusok számára először vált elérhetővé bármilyen közös szakmai fórum, személyes kapcsolatteremtési lehetőség. Ily módon a tanítói szakma önállósodásához, a tanítók szakmai öntudatának körvonalazódásához igen jelentős lendületet biztosított.

A súlyos anyagi nehézségek, a tanítók és megfelelő épületek hiánya vagy épp a szülők ellenállása komoly akadályt álltak annak, hogy valóban érvényesüljön a tankötelezettség. Mindezek dacára Felbiger számottevő sikereket ért el. Már az 1770-es években látványos fejlődésen esett át a monarchiában a primer szektor. Megalakultak Bécsben, Innsbruckban, s további közel 20 helyen a normaiskolák.⁷ A normaiskolák mellett 1780-ig közel 40 városi kisiskola létesült – igaz, még így sem sikerült minden körzetbe telepíteni egy-egy ilyet –, s a triviális iskolák hálózata is szépen gyarapodott. Gyorsan átvették a normamódszert a leánynevelésben megkerülhetetlen orsolyiták: bécsi, pozsonyi, innsbrucki és brünni intézetükben áttértek Felbiger újítására. Külön vívmány volt, hogy az igen nagyszámú, addig szinte teljesen szem elől tévesztett házi tanítók komoly hányadát sikerült megismertetni a normamódszerrel. Felbiger adatai szerint 1780-ban a határövezetek és Magyarország nélkül a monarchiában összesen 15 normaiskolában több mint 3500-an, 83 városi kisiskolában tízezerrel is többen, 47 leányiskolában közel háromezren, míg a 3848 megújított triviális iskolában közel 194 ezren tanultak. Számításai szerint 208 850 tanuló részesült ebben az évben a monarchiában olyan oktatásban, amely már az új módszerek szerint zajlott. A tanulók tizede pedig ráadásul tandíjmentességet is élvezhetett. Ezeket az eredményeket a sagani apát egyértelműen Mária Terézia elszántságának és odaadó támogatásának tulajdonította.⁸

Az iskolalátogatás javuló tendenciáit kiegészítette a viszonylag olcsó tankönyvek, alkalmazott módszerek egységesülése, valamint a fiúk és lányok koedukált tanításának terjedése. Sőt, egy időben a diákok legszegényebb negyede ingyen jutott az iskolai könyvekhez.

⁷ Johann I. von Felbiger: Was sollen Normalschulen seyn, die man in den kaiserlich.–königlich. Erbbländern errichtet hat? Eine Frage beantwortet von einem Kenner dieser Schulen. Wien, 1776; kiad. Anton Weiß: Beiträge zur Geschichte des österreichischen Elementarschulunterrichtes, *Beiträge zur österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte*, V. évf., 1904, 160–161.

⁸ Uő: Über die Beschaffenheit und Grösse der Wohltat der Verbesserung der deutschen Schule durch Maria Theresia; kiad. Anton Weiß: Beiträge..., 250–256.

IGAZODÁS A BIRODALMI MODERNIZÁCIÓHOZ – A MAGYARORSZÁGI
KATOLIKUSOK STRATÉGIÁJA

A rendi különállását őrző Magyar Királyság területére külön tanügyi kódexet adott ki Mária Terézia. Az *Allgemeine Schulordnung* rendelkezéseit csak kis mértékben módosított formában tartalmazó *Ratio Educationis* 1777-ben jelent meg, majd ennek lényegi kérdésekben szintén csekély mértékben átalakított változata 1806-tól volt érvényben. Ennek a két, a birodalmi modernizációs törekvéseket tükröző dokumentumnak az előírásait a római katolikusok jobbra betartották. Ezáltal a népoktatás és a tanítóképzés megszervezésében meglehetősen homogén stratégiát érvényesítettek.⁹ A katolikus egyház megkezdte a megkívánt iskolafelügyeleti rendszer kiépítését és hozzájárult az állami tankerületi ellenőrzéshez is. Felállították a normaiskolákat, amelyek a következő fél évszázadban, ha alacsony határfokkal és pedagógiailag sokszor gyenge színvonalon is, de megszakítás nélkül működtek.¹⁰ Egyedül II. József egyes előírásaival helyezkedtek szembe: főleg a protestánsokkal közös iskolák ügye sértette érdekeiket, tradícióikat – ily módon a katolikusok is határozottan hozzájárultak a konfesszionális izolációhoz.¹¹

Hamarosan továbbléptek azonban a megreformálhatatlannak tűnő normamódszeren, és önálló tanítóképzőket alapítottak.¹² Pyrker László érsek előbb 1818-ban létesített egy német–szlovák nyelvű tanítói szemináriumot Szepeskáptalanban, majd 1828-ban megalakította az első magyar nyelvű tanítóképzőt Egerben.¹³ Itt két éven át folyt a tanítóképzés, amihez szervesen kapcsolódott az elemi iskolában töltött gyakorlati idő. Így jóval hosszabb és

⁹ 1790-ben a népesség 55%-a volt római katolikus, kb. 7%-a görög katolikus, 11%-a görögkeleti vagy ortodox, 9,3%-a evangélikus és közel 16%-a református. Balogh Margit–Gergely Jenő: *Egyházak az újkor Magyarországon 1790–1992*, Bp., Krónika, 1996 (História Könyvtár, 4), 149. A görög katolikusok és az ortodoxok tanügyi viszonyai nagyon elmaradtak voltak a másik három felekezethez képest, így indokolt a tanulmányban a római katolikus, evangélikus és református népoktatási stratégiára korlátozni a figyelmünket.

¹⁰ 1777: Buda, Zágráb, 1778: Pécs, Kassa, Besztercebánya, Győr, 1779: Nagykároly, 1783: Ungvár.

¹¹ Hajdu Lajos: Népiskolai szerződések Magyarországon a felvilágosult abszolutizmus időszakában (1770–1795), *Somogy megye múltjából*, XVII. évf., 1977, 170–172.

¹² A tanítóképző intézetek megalakulásáról, az intézményhálózat kifejlődéséről legújabban Neszt Judit készített PhD-disszertációt, tudomásom szerint a szöveg publikálásra nem került. A tárgyalt korszakhoz vö. Neszt Judit: *A középfokú elemi iskolai tanítóképzők intézményrendszerének kiépülése és változásai 1828-tól 1945-ig*, PhD-értekezés, kézirat, Debrecen, 2014, 28–41.

¹³ Benkőczy Emil: Pyrker első magyar tanítóképzője. Az Egeri Érseki R. K. Tanítóképző centenáriuma, Eger, Érseki Lyceum, 1928, 21–23.

sokkal komplexebb, az elmélet és a gyakorlat harmóniájára is jobban összpontosító tanulmányi programot valósított meg, mint a korabeli normaiskolák.¹⁴ Az egri tanítóképző mellett hamarosan újabb, államilag támogatott intézetek alakultak, igaz, közülük nem egy néhány év után el is sorvadt. A normaiskolák helyére lépő két évfolyamos tanítóképzők számára a Helytartótanács 1845-ben fogadott el egységes, kötelező tantervet.¹⁵

Nehéz megítélni, hogy a katolikus felvilágosodás milyen hatást gyakorolt a lokális (vagy rurális) társadalomra Magyarországon, mivel a katolikus és a protestáns egyháztörténet számára is egyfajta vakfolt Magyarországon a 18–19. század fordulója és a 19. század eleje. Ezen belül is nagyon kevesen foglalkoznak az alsópapság műveltségével és világképével. A katolikus egyháztörténészek például prédikációtörténeti szempontból kifejezetten hanyatló korszaknak tekintik a 18–19. század fordulóját.¹⁶ Csak szórványos kutatási adatokkal rendelkezünk arról is, hogy a katolikus papok, tanítók miként vettek részt a felvilágosodás és a kései felvilágosodás népoktatási diskurzusában. A téma szakértője, Fehér Katalin jobbára inkább protestáns lelkészek prédikációit tudta összegezni, s csak néhány katolikus szöveg képez kivételt. Így például tudjuk, hogy néhány pap határozottan fellépett a széles körű, nyilvános iskolázás érdekében.¹⁷ De valójában inkább csak a *Religio és Nevelés* című lap 1841. évi megindulásától datálható kiterjedtebb polémia kezdete a katolikusok részéről. Igaz, a magyarországi pedagógiai kultúra katolikus ágán fontos fejlemény volt még, hogy a pesti egyetem első pedagógia professzora, Krobot János 1814–1825 között Kant, Rousseau és Pestalozzi nézeteit is ismertette a teológushallgatóknak és tanárnak készülő bölcsészhallgatóknak tartott előadásain. Krobot utódai aztán Milde neveléstanát adták elő – hasonlóan a többi Habsburg-egyetem gyakorlatához.¹⁸

¹⁴ Szakál János: *A magyar tanítóképzés története*, Bp., Hollósy, 1934, 34–36.

¹⁵ Az 1830-as években Pécs, Esztergom, Zágráb, Rozsnyó, Brassó és Csíksomlyó, az 1840-es években Miskolc, Érsekújvár, Nagykanizsa, Pest, Szeged és Győr városa gazdagodott kir. kath. tanítóképzővel. Uo., 38–42; Benkóczy: *Pyrker*, 42–43.

¹⁶ Lukácsi Zoltán: Sombori József egyházi beszédei. A katolikus prédikáció útkeresése a felvilágosodás korában, *Egyháztörténeti Szemle*, IX. évf., 2008/1, 3–24.

¹⁷ Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi korabeli egyházi beszédekben, *Magyar Pedagógia*, 98. évf., 1998/2, 85–86; Uő: *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon 1777–1849*, Bp., Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2009, 52–53.

¹⁸ Németh András: A pedagógia egyetemi tudomány jellegének kialakulása és intézményesülése a pesti egyetemen, *Magyar Pedagógia*, CI. évf., 2001/2, 218–219.

KÜLÖN ÚTON, SZÖVETSÉGBEN – AZ EVANGÉLIKUSOK
STRATÉGIÁJA

Az 1781-ben megkapott, 1791-ben pedig megerősített autonómia birtokában az evangélikusok egy másik útra fordultak. Két nagy helyzeti előnyük is volt: a városokba koncentráálódtak és szoros volt a német kultúrával való viszonyuk. Többségük jómódú, régi városokban, a korabeli polgári életmód kerekei szerint élt. Ez a népességgkoncentráció viszonylag könnyen kikerülhetővé tette a katolikus és a református népiskolázást is béklyóba szorító problémát, a tanítók műveletlenségét. Az evangélikusoknak különösen a szepességi városokban aránylag kevés, ugyanakkor népes kisiskolát kellett fenntartaniuk. Ily módon kevés rectort (és praeceptort) kellett alkalmazniuk, ami megkönnyítette a képzettebbek kiválasztását. A tandíjból befolyó pénz pedig tisztességes jövedelmet biztosított a tanítóknak, akik így megbecsülték az állásukat. Az evangélikusok körében figyelhető meg először, hogy a tanítói, rectori pálya önálló, más feladatoktól (kántor, jegyző stb.) elkülönülő, biztos társadalmi pozíciót kínáló lehetőséggé vált. Így viszont a legtöbb evangélikus kisiskola rögtön magasabb szintre is lépett, hiszen ritkaságnak számított, ha valahol nem tanítottak latint. Igazi elemi iskolának sokáig leginkább a leányiskolák, s az egészen kicsiny falusi gyülekezetek iskolái számítottak.

Erről a kedvező alapról kiindulva viszonylag korán, a 18–19. század fordulóján önállósult az elemi iskolák fejlődése. Ez az ún. Schedius-tantervnek (1806) köszönhető, amely elválasztotta egymástól a népiskolát és a városi polgáriskolát. Előbbinek a tantervéből kivették a latin nyelvet, miközben meghagyták a praktikus ismereteket (természetrész, földrajz, hazai jog). A Schedius-tanterven érződik a *II. Ratio Educationis* hatása, kimutatható tehát az uralkodói rendelethez, s a katolikus szektorhoz igazodás nyoma. Azonban hiába jegyezte ezt az igen nagy befolyású Schedius Lajos, a tantervet csak önkéntesen követték egyes iskolák. A valódi egységesítésre csak jóval később, a zayugróci tanterv (1842) révén került sor. A zayugróci tanterv is a Schedius-koncepcióból indult ki, azt fejlesztette tovább. Ez négy osztályban határozta meg az elemi iskola tantervét, s ezáltal egységesült a tartalmi szabályozás – jöllehet az egyházközségek az iskola finanszírozását, valamint a tanítók kiválasztását illetően továbbra is autonómiát élveztek.

Az evangélikusok alsóbb iskolázásának minősége sokkal jobb volt, mint a katolikusoké. Nemcsak szórványosan és szűrtén hatottak ugyanis a lutheránus iskolákra a kortárs nyugati pedagógiai eszmék: a felső-magyarországi evangélikusok németnyelvűsége, a német egyetemekkel való hagyományosan szoros kapcsolata ugyanis elősegítette és rendszeressé tette az újdonságok gyors meg-

ismerését. Szoros kapcsolatot tartottak fenn a filantropistákkal, s korán reflektáltak tevékenységükre, nézeteikre. Könyvek kiadásával és fordításával, illetve filantropista gondolatokra épített kompilációkkal, a filantróp iskolákról szóló híradásokkal a népoktatás és a tanítóképzés újabb és újabb területeihez járultak hozzá a pedagógiai diskurzus kibontakozásához.¹⁹

Jóllehet az evangélikusoknak köszönhető a filantróp művek magyarországi megismertetése, mindez azonban elsősorban nem az elemi oktatásra gyakorolt hatást. S általában is igaz az, hogy az evangélikusok sikereiket tradicionálisan nem a népoktatás terén érték el.²⁰ Ez alól egyetlen, de igen fajsúlyos példa képez kivételt: Tessedik Sámuel híressé vált iskolakísérletében, a szarvasi gazdasági népiskolában szerves egységet képezett a gyermekek elemi oktatása, a falusi felnőttek felvilágosítása, praktikus gazdálkodási tudnivalókkal való megismertetése, valamint e komplex pedagógiai–közművelődési tevékenység utánpótlásának biztosításaként az intézmény profiljához kapcsolódó tanítóképzés. Az iskolakísérlet a filantropistákétól némileg eltért, ökonómikus szemlélete sok tekintetben inkább a csehországi Ferdinand Kindermannéval rokonítható. Komoly különbség azonban, hogy míg Kindermann a Habsburg népoktatási politika szolgálatába állt, s nézeteit el tudta terjeszteni, elképzeléseit rendszerszinten is kipróbálhatta, Tessedik egyedül maradt. Ennek megfelelően a szarvasi gazdasági népiskola végül el is sorvadt.²¹

A katolikus *Religio és Nevelés* után egy évvel a protestánsok is hasonló tematikájú lapot adtak közre: a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* lett az 1840-es években az evangélikusok és reformátusok fő – és nem utolsósorban: közös – fórumává, ahol az iskolaüggyel kapcsolatos nézeteiket ütköztethették. A *Lap* feldolgozásával adós a magyar történetírás. Az bizonyos ugyanakkor, hogy a két felekezet bár közösen készítette és olvasta az újságot, ennél szorosabb koope-

¹⁹ Szelényi Ödön: Egy régi magyar pedagógus. Adalékok a filantropizmus történetéhez, *Magyar Paedagogia*, XXIV. évf., 1915, 327; Németh András: Die Philanthropismus- und Rochowrezeption in Ungarn, in: Hanno Schmitt et al. (hrsg.): *Pädagogische Volksaufklärung im 18. Jahrhundert im europäischen Kontext: Rochow und Pestalozzi im Vergleich*, Bern, Haupt, 2007 (Neue Pestalozzi-Studien, 10), 198–217; Ugrai János: A filantropizmus jegyében. Johann Genersich pedagógiai koncepciója, in: Fízel Natasa–Nóvik Attila (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére*, Szeged, Egyetemi, 2014, 283–300.

²⁰ Szelényi Ödön: A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig. Különös tekintettel a középiskolákra. A reformáció négyszázados jubileumára, Pozsony, 1917, 79–111.

²¹ Wellmann Imre: *Tessedik Sámuel*, Bp., Művelt Nép, 1954; Tóth Lajos: *Tessedik Sámuel pedagógiai reformtevékenysége*, Bp., Tankönyvkiadó, 1980; Ugrai János: A cseh Tessedik, avagy a cseh és a magyar elmaradottság különbségei, in: Kozma Tamás–Perjés István (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban 2008, Hatékony tudomány, pedagógiai kultúra, sikeres iskola*, Bp., MTA Pedagógiai Bizottsága, 2009, 234–241.

rációra ekkoriban nem került sor – sem a hetilap hasábjain, sem azon kívül. A másik feltűnő jelenség, hogy szinte minden pedagógiával kapcsolatos cikkből sugárzott az aktuális viszonyokkal szembeni elégedetlenség, és a más felekezetekkel szembeni lemaradás érzése.

Az erőiket már a 19. század eleje óta egyesítő evangélikusok ezt a lemaradás-érzést leginkább a tanítóképzés területén érezték. Ennek köszönhető, hogy a reformkor legvégére nemcsak egységes tantervvvel álltak elő, hanem felkészültek egy alapvetően a katolikus tanítóképzők mintáját követő intézmény működtetésére is. A nyelvi-etnikai szempontokat mérlegelve az új típusú tanítóképzőt az északkelet-magyarországi Nyíregyházán alapították meg. Ez azt is jelentette, hogy a felső-magyarországi hagyományos iskolaközpontjaikra eleinte csak közvetett és lassan kiterjedő hatást kívántak gyakorolni. Más kérdés, hogy a Nyíregyházán 1847-ben meginduló munka a forradalom nyomán rögtön meg is szakadt, s tíz évig szünetelt az oktatás.

SZERTEÁGAZÓ SOKFÉLESÉG – A REFORMÁTUSOK STRATÉGIÁJA

A reformátusok egymással is nehezen hangolták elképzeléseiket és gyakorlatukat. Két fő iskolaközpontjuk, Debrecen és Sárospatak földrajzilag közel feküdt ugyan egymáshoz, de szellemiségben markánsan mást képviseltek. Szinte minden működési jellemző (földrajzi környezet, a település székhelyének adottságai, gazdasági alapok, tradíciók stb.) egymástól eltérő fejlődés irányába tolta a két kollégiumot. A többi intézmény (pl. Pápa, Kecskemét, Nagykovács, Pest) ugyan legfeljebb csak a másodszintű iskolaközpont szintjét érte el, ám épp a kisiskolázásra gyakorolt napi hatásuk ennél intenzívebb volt: egységes tantervi szabályozás hiányában fontos kérdésekben jutottak döntő szóhoz a hozzájuk legközelebb eső kisiskolákra vonatkozóan.

A reformátusok falusi iskolázásának egyik nagyon fontos közös jellemzője, hogy sokáig ragaszkodtak a tradicionális iskolaszervezési logikához. Ennek lényege, hogy a kollégiumokból kikerülő végzős deákok két-három évig vezették a kisiskolát, majd pedig külföldi tanulmányútra indultak, vagy pedig papi állásra pályáztak. A rectori, praeceptori tisztséget tehát tudatosan a papságra készülő ifjú pályaszocializációjának egyik átmeneti állomásaként értelmezték. Bár a 18-19. század fordulóján már mind több faluban igyekeztek a tanítót állandósítani, ez egy furcsa, kontraszelekción alapuló, torz professzionizációs jelenségként írható csak le. Először ugyanis a legkevesebbet fizető, kicsiny iskolákban ragadtak öt-tíz évig a tanítók, akik aztán hasonlóan gyenge gyülekezetekben találtak új munkát. E tanítók képzetlensége közmondásos

volt. Ráadásul továbbra is az eredeti struktúrát idézte, hogy még az állandó tanítók is teljesen kiszolgáltatottak voltak a lelkésszel szemben.²²

Az átmeneti jellegért cserébe a debreceni és a sárospataki kollégiumban igyekeztek felkészíteni a tanítói évekre a deákokat. Sárospatakon 1797-ben Tóthpápay Mihály készített egy egyszerű kézikönyvet, ez volt az első magyar nyelvű pedagógiai tankönyv Magyarországon. A tankönyv talán leginkább Felbiger szellemiségével rokon, bár annál valamivel szabadabb felfogású. Az elsődlegesen egyébként iskolaorvos Tóthpápay hirdetett pedagógiai kurzust is, de néhány év múltán ez elsorvadt. Csak az 1830-as évektől tanítottak Sárospatakon rendszeresen pedagógiát. Ekkor már Szeremley Gábor tankönyve szolgált ennek alapjául, ami egy 19. század eleji színvonalon írt munka bizonyos filantropista és pestalozziánus elvek megjelenítésével.

A legnagyobb magyar református kollégiumban, Debrecenben Kerekes Ferenc honosította meg a pedagógiáról való gondolkodást. Kerekes klasszikus polihisztor volt: matematikával, kémiával és mezőgazdasággal is foglalkozott. 1817-ben, németországi peregrinációjából küldött haza több levelet, részkonceptiót, amelyekkel bekapcsolódott az egyházkerület által felállított nevelésügyi deputatio munkálataiba. Ezekből és későbbi írásaiból egyértelműen kitűnik, hogy ismerte Rousseau és Pestalozzi elveit – utóbbival rokon-szenvezett is. Az alsófokú oktatással egyébként kevésbé törődött, bár fontosnak tartotta a minél több helyen felállítandó, ingyenes „nemzeti”, azaz magyar nyelvű anyaiskolákat. Hangsúlyosabb volt terveiben a tanítóképzés intézményesítésének, s ehhez kapcsolódóan a kollégiumban a pedagógiai tan-szék felállításának az igénye. 1837. évi tervezetében már több évfolyamos szemináriumra, valamint a tanító- és a tanárképzés különválasztására tett javaslatot. Debrecenben egyébként 1825-től működött külön pedagógiai tan-szék, aminek első professzora a filantropizmus híve, a szerény szakirodalmi munkásságot hátrahagyó Zákány József volt.

Izgalmas és a szakirodalom által nem ismert újdonság volt, hogy a Dunántúli Református Egyházkerület 1815-ben deputatiót hívott életre a kisiskolázás rendjének megállapítására. Az elkészült *Norma Docendi* című dokumentum néhány pont kivételével csaknem tükrözi a két *Ratio Educationis* népis-kolai koncepcióját. Így a nyugat-magyarországi reformátusok elvileg korán igazodtak a katolikus szektor alsófokú tartalmi szabályozásához és az evangélikusok Schedius-féle tantervéhez. Más kérdés, hogy az előírások végrehajtására nem volt elegendő erejük. Ily módon szabadon választható opció volt,

²² Ugrai János: *A palléroztatlanság ellenében. Iskolázás a falvakban a polgárosodás hajnalán*, Bp., Új Mandátum, 2010 (Oktatás és társadalom, 6), 108–114.

hogyan az egyes falusi kisiskolák milyen mértékben követik ezt a tantervi szabályozást.

Szintén egyedi sajátosságra lehetünk figyelmesek a Tiszáninnen Református Egyházkerületben: itt kétszer is intenzív diskurzus alakult ki a népoktatás reformjáról, amibe közvetlenül és alkotó módon bekapcsolódtak esperesek is. Az 1810-es években a hét egymás mellett párhuzamosan működő esperes közül három foglalkozott hosszan pedagógiai kérdésekkel – egyikük tankönyvet írt, másikuk a tanítók kötelességeit foglalta össze valamilyen külföldi munkához szorosan ragaszkodva.²³ A legértékesebb az Utrechiben tanult Komjáthy Ábrahám felső-borsodi esperes két plánja a falusi gyermekek neveléséről. Ezek az írások árulkodnak a legsokoldalúbb tájékozottságról. Pedagógiai koncepciója racionális, praktikus és toleráns, ugyanakkor markánsan tanításközpontú, s csak kevésbé veszi figyelembe a gyermek érdekeit. Pedagógiai utilitarizmus és egyfajta szakszerű paternalizmus jellemzi tehát, aminek nyomán közelebbi rokonságot mutat Felbiger nézeteivel, mint a filantropistákéival.

Amíg az 1810-es években konkrét tartalmi kérdésekben nyilatkoztak meg az egyházi vezetők, az 1830–40-es években a kisiskolázás egészét próbálták megreformálni. Ekkor már nagy rendszerességgel fogalmazódtak meg a falusi tanítókkal, az iskolák állapotával kapcsolatos kifogások. Mindezzel a legszisztematikusabban az abaúji esperesek (Garas István és utódja, Futó Sámuel) foglalkoztak. Rendszeresítették az iskolalátogatásokat, saját hatáskörben többszintű iskolafelügyeleti struktúrát építettek ki. Abaúj lett így az egyházkerület első iskolaügy szempontjából rendezett egyházmegyéje.²⁴

A tiszáninnen egyházkerület espereseinek népoktatási aktivitását egy furcsa hatalmi versengés magyarázza: a Tiszáninnen Református Egyházkerületben csak későn, az 1730-as években jelent meg a püspöki irányítási szint, s a szuperintendens valódi befolyása csak a 19. század első negyedére szilárdult meg.²⁵ A fokozatosan háttérbe szoruló esperesek pedig épp a kisiskolák irányításában találták meg azt a feladatot, amellyel újrapozícionálhatták tisztességüket. Azért vették különösen komolyan ezt a kérdést, mert ezáltal tudták visszaállítani a tartós, napi szintű befolyásukat térségük egyházközségei fő-

²³ Báthory István: A nevelőknek s tanítóknak kötelességeikről való rövid értekezés, melyet a Fő Tiszteletű Tiszán innen lévő Superintendentialis literaria biztosi széknél mély tisztelettel s kötelességből ajánl Báthory István, a Venerabilis Gömöri Tractusnak esperestje 1816-dik esztendőben febr. 2-dik napján. Tiszáninnen Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára, jelzete: A. XXXIX. 15.826.

²⁴ Uo., B. LXXVI. 35.993.

²⁵ Ugrai János: A Tiszáninnen Református Egyházkerület története. A Türelmi pátenstől a Protestáns pátensig, Sárospatak, Hernád, 2017.

lött. A kisiskolázás tehát ebben a régióban egy komplex belső hatalmi versengés egyik fő terepe lett. Nyilván ezt elősegítette, hogy az 1840-es években a katolikus és a protestáns sajtó egyébként is eminens célként kezelte a kisiskolázás reformját.

Nemcsak a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* által generált reformszellemből nem maradtak ki a reformátusok, de közvetlenül a reformkor végén kimutathatóak a tanítóképzés intézményesítésére vonatkozó terveik is. E tervek elszántsága azonban jócskán elmaradt nemcsak a katolikusokétól, hanem az evangélikusokétól is. A két nagy szellemi centrum-szerepet betöltő kollégium ugyanis mindvégig ellenérdekelte volt ebben, mivel a képzett tanítók által vezetett falusi-városi kisiskolák önállósulása felborította volna a reformáció során kialakult tradicionális iskolaszerveződés belső egyensúlyát.

A NÉPOKTATÁSI STRATÉGIÁK KÜLÖNBSÉGEI ÉS HASONLÓSÁGAI

Láthattuk, hogy az iskolázásban vezető három felekezet eltérő stratégiát választott meg. A 18. század végétől a római katolikus, az evangélikus és a református egyházban is szinte állandóan, de legalábbis visszatérően kiemelt vitatéma volt a kisiskolák rossz állapota, a tanítók képzetlensége, a nép tudatlansága – s a változtatás sürgős kényszere. Mindhárom felekezet eljutott az 1840-es években oda, hogy a korábbi relatív gyakori publikációkat (prédikációk, plánumok, vitairatok, tankönyvek) immár önálló fórumon, részint kifejezetten ezt a témát megvitató hetilap közleményei egészítették ki. Túlzás nélkül állítható mindhárom felekezet esetében, hogy a korabeli egyházi közélet egyik központi diskurzusa a népoktatás reformja, újjászervezése körül zajlott. S ez szorosan kapcsolódott az egyházaktól legalább részben független szereplők (pl. reformországyűlések ellenzéki politikusai, tudományos akadémia tagja, a reformkori pesti írói, hírlapszerkesztői) törekvéseihez.

Elég egyértelmű különbség körvonalazódik a katolikus és a protestáns egyházak között a felvilágosodás tanításaihoz való viszonyulás kérdésében. A protestánsok kifejezetten intenzíven érdeklődtek Rousseau, Pestalozzi, a filantropisták és a különböző németországi gazdasági iskola-konceptiók iránt. Ezeket a tanításokat különböző módon (kompilációk közreadásával, az eredeti művek magyarra fordításával, iskolalátogatásokkal, azokról szóló sajtóközleményekkel, iskolakísérletekkel) adaptálni is igyekeztek a magyarországi viszonyokra. A 19. század első felében mindkét protestáns felekezet nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a peregrinusok pedagógiai kérdésekben is tapasztalatot szerezzenek, így módon ez a nyugati felvilágosult – kései felvilágosult

impulzus folytonosnak, rendszeresnek tekinthető. Az evangélikusok nyelvi-kulturális beágyazottsága természetesen kódolta a német pedagógiai kultúrával való szorosabb rokonságot. Ezzel szemben a két nagy református iskola-központ köré szerveződő peregrináció jóval heterogénebb, véletlenszerűbb kapcsolati hálót és recepciós lehetőségeket tett lehetővé. A római katolikusok felvilágosodáshoz való viszonya lényegesen tartózkodóbb, óvatosabb, jórészt kifejezetten elutasító volt. Bár a pesti egyetem pedagógiaprofesszora és néhány kiemelt pedagógiai szerző ismerte és meg is fontolta a felvilágosult tanításokat, a katolikusok oldalán lényegesen nagyobb kulturális különbség nyomai láthatók a pedagógiával (is) foglalkozó szellemi elit és az alsópapság között. Ez pedig azt jelentette, hogy a mindennapokban kevésbé érvényesültek a felvilágosult tanítások.

Azonban mindez egy furcsa ellentmondással egészült ki. Valójában nagyon úgy tűnik, hogy a kisiskolázás terén hagyományosan lépéshátrányban lévő katolikusok nemcsak felzárkóztak a protestánsokhoz, hanem bizonyos tekintetben el is hagyták őket. Az állami törekvésekkel összhangban a reformkor közepére megteremtették azt a jónéhány intézményből álló, közös tankönyvekkel és tantervvel működő egységes rendszert, amelytől hosszabb távon is elvárható volt a népoktatás színvonalának javulása. Az evangélikusok az 1848. évi forradalom előestéjére jutottak el idáig – miközben a tantervi egységesítés lényegében a *II. Ratio Educationis* óta napirenden volt a körükben is. A reformátusok ezzel szemben hiába ismerték fel a tanítók képzetlenségéből fakadó nehézségeket, s hoztak létre pedagógiai szemináriumokat, egyházkerületeik és szellemi központjaik sem a (katolikus színezetű) állami törekvésekkel, sem pedig egymással nem harmonizálták gyakorlatukat, s nem segítették elő a tanítóképzés önállósulását. Az 1848-as forradalom úgy köszöntött rá a református gyülekezetekre, hogy továbbra is megmaradt a kisiskoláknak a jobbára a kontraszelektált állandó tanítók és a frissebb tudással, korszerűbb olvasottsággal rendelkező, de a tanítóságra csak ideiglenes feladatként tekintő iskolamesterek kettőségén alapuló világa.

A NÉPOKTATÁSI MODERNIZÁCIÓS STRATÉGIÁK A VÉRTELEN ELLENREFORMÁCIÓ TÜKRÉBEN

Hogy milyen sérülékeny volt a protestánsoknak (s különösen a reformátusoknak) ez a teljes körű tanügyi autonómiaja, arra az 1850-es évek neoabszolutizmusa világított rá a maga drasztikus eszközeivel. S hogy ezután milyen gyorsan le tudtak mondani a különutas fejlődés legmarkánsabb jellegzetességeiről, arra pedig az 1857 utáni néhány esztendő fejleményei biztosítanak ér-

veket. A „pátenshare” látszólag a protestánsok gyors sikerével ért véget: a neo-abszolutizmus diktátumait 1860-ra eltörölték. Am a korábbi esztendőök keserű élménye felgyorsította az egyes egyházakon belüli, valamint az evangélikus és református egyház közötti érdekegyeztetés folyamatait, s ez a „protestáns arany szabadság” stratégiáját időszerűtlenné tette.

Immár másféle felfogás vált dominánssá a protestáns egyházi vezetők körében: az újabb súlyos fenyegetettség véget vetett az egyházi és oktatási kérdésekben korábban uralkodó szertelen sokféleségnek. Helyébe a koordináció, szövetkezés, s nem utolsósorban az állami elvárásokhoz való megfontolt igazodás lépett. Különböző okoknál fogva ez először egészen tisztán a kiskolák, s még inkább a tanítóképzés megszervezésének területén körvonalaződött. Évtizedes előkészületek után a reformátusok is létrehozták (Sárospatakon) a maguk tanítóképzőjét, majd pedig 1858-ban az egyházkerületek elfogadták közös, egyetemes népiskolai tantervüket.²⁶ Több mint szimbolikus jelentőségű, hogy az egyházon belüli új típusú közös nevező megteremtése a feltörekvő új szellemi központhoz, a pesti reformátusokhoz kötődik. Ez egyfelől a teljes mértékben autochton fejlődésről való lemondást, másfelől pedig az országos népoktatási modernizációhoz való szerves igazodást jelentette – ami majd a kiegyezés után az Eötvös József-féle népoktatási törvényt segítette gyors sikerhez.

A református tanítóképzés intézményesítésének jelentősége nehezen túlbecsülhető. Nem pusztán a tanférfiak képzettségének mélységéről, összetételéről, annak megváltozásáról beszélhetünk. Sőt: az igazán jelentős változás abban következett be, hogy ezt követően válhatott egy gyülekezetben valóban önálló tényezővé a tanító, s önálló logika szerint szerveződő, a templomhoz képest külön szereplők által ellenőrzött szintérré az iskola. Ez a döntő lépés járult hozzá ahhoz, hogy az állam lehetőséget kapjon az egységes – bár változó mértékben szigorú – szabályozásra. Alapvetően változtatta meg a kollégiumok szerepét, s halványította el, illetve strukturálta át idővel azok anyaiskola-funkcióját. S nem utolsósorban ez nyitott utat a népességarányos, minden iskoláskorú gyermeket elérő és szabályozott ideig iskolapadban tartó tömeges oktatás felé.

Ezek megegyeznek a terézianus–jozefinista felvilágosult abszolutizmus népoktatás-politikájának kiinduló céljaival, amelyek sikeréhez az uralkodó feltétlenül számított az egyház(ak) közvetlen szerepvállalására. Ez olyan céltételezés volt, amely az állam érdekében, tehát hatalompolitikai számítások alapján

²⁶ A folyamatról igen informatív PhD-értekezés készült: Lendvai Tamás: *A magyarországi protestáns egyházak népiskolai ügyeinek fejlesztése (1857–1867)*, kézirat, Pécs, 2018.

a társadalom modernizációját jelentette, s amelyben a felekezeti szempontok, a valláspolitikai megfontolások jelentősen háttérbe szorultak. A protestánsokat az uralkodó nem zárta el a népoktatási modernizációban való részvételtől, ugyanakkor nem is erőltette csatlakozásukat, részvételüket. Elég gyorsan látszott, hogy ezek az intézkedések előnyt jelentenek az abban résztvevők számára (iskolák, képzett tanítók, írni megtanuló diákok számának növekedése, kisiskolák szervezettebbé válása, a továbbtanulást biztosító középiskolák biztosabb tudású utánpótlása) – s a protestánsok önkéntes tartózkodásával ez az előny a katolikusok oldalán érvényesült. Ennek biztos jele, hogy idővel az uralkodó által ösztönzött megoldásokon túl, a belső megújulás igénye szerint ötletek, újítások sora jelent meg a katolikus tanítóképzőkben és a pedagógiai sajtóban is.

A protestánsok nehezen kivívott és igencsak sérülékenynek érzett „arany-szabadságuk” birtokában önálló utat kívántak bejárni, s eközben lehetőségük volt az állami előírásokat ignorálni. Ha arra gondolunk, hogy az uralkodó nem tett lényegi kísérletet arra, hogy az 1770-es évek közepén kezdődő oktatási modernizációba belekényszerítse a protestánsokat, s szakított az előző évtizedek templomfoglalásokat és nemtelen támadásokat felvonultató elnyomó politikájával, okkal merülhet fel, hogy a *Tűrelmi rendelet* néhány évvel már megelőzte a részéről egy paradigmatis, toleráns fordulat.

Ha azonban arra gondolunk, hogy az uralkodó nemcsak hagyta a protestánsokat, hogy az önfinanszírozás terhe alatt saját útjukat (pontosabban: saját útjaikat) járják, hanem a Felbiger-féle reformok és az abban résztvevők iskolahálózata intenzív gyarapodásának dacára is lemondott a népoktatáspolitikai protestánsokra való kiterjesztésének igényéről, akkor egy másik feltevést is érdemes lesz még tovább vizsgálni. Eszerint megfontolandó, hogy az uralkodó esetleg bizonyos valláspolitikai szempontokat előtérbe helyezve Magyarországon lemondott egy nagy jelentőségű társadalompolitikai cél (a mindenkire kiterjedő népoktatás) megvalósításáról. Ennek nyomán bár Magyarország némileg lemaradt a közép-európai régiók és országok versenyében az iskolázás vagy az alfabetizáció terén, s a birodalmi egységesítés ügye is újabb csorbát szenvedett, de a magyarországi katolikusok korábban nem látott ütemben csökkenthették a protestánsokkal szemben a kisiskolázásban felhalmozott hátrányukat.

Az már csak nézőpont és habitus kérdése, hogy mindezt miként értékeljük. Adott esetben tekinthetjük ezt a „vértelen” ellenreformációnak uralkodó által nem tervezett, de tulajdonképpen hatékony meghosszabbodásaként; esetleg a protestánsok által hősiesen védett „arany-szabadságként”, amelyből aztán mégis engedniük kellett; netán az uralkodó, a katolikus egyház és a magyarországi protestánsok közötti, sokrétű érdekellentétet és egymás kölcsö-

nös ignorálásán alapuló, de összetett (célzott, önként vállalt, kényszerből előállt) okokból évtizedekig mégiscsak fennálló „hideg verseny” időszakaként. De értékelhetjük úgy is, hogy a protestánsok – s körükben is inkább a közreputas megoldásokra jóval kevésbé fogékony reformátusok – a korábbi bő egy évszázad tapasztalatainak birtokában egy olyan sündisznó-állásba helyezkedtek, amelyben érzékeny veszteséget szenvedtek el. Ebben az esetben a népoktatásban a katolikusokkal szemben meglévő hagyományos előnyeik elolvadása nem más, mint a reformkori „arany szabadság” ára – kára.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALOGH Margit–GERGELY Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992, Bp., Krónika, 1996 (História Könyvtár, 4)
- BENKÓCZY Emil: *Pyrker első magyar tanítóképzője. Az Egri Érseki R. K. Tanítóképző centenáriuma*, Eger, Érseki Lyceum, 1928.
- DONNERMAIR, Christine: *Die staatliche Übernahme des Primarschulwesens im 19. Jahrhundert: Maßnahmen und Intentionen. Vergleich Frankreich–Österreich*, kézirat, Wien, 2010. http://othes.univie.ac.at/9306/1/2010-03-02_7301195.pdf.
- ENGELBRECHT, Helmut: J. I. Felbiger und die Vereinheitlichung des Primarschulwesens in Österreich. Bemerkungen zur pädagogischen Schrift „Kern des Methodenbuches, besonders für die Landschulmeister in den kaiserlich–königlichen Staaten” (1777), in: Johann Ignaz von Felbiger: *Kern des Methodenbuches, besonders für die Landschulmeister in den kaiserlich–königlichen Staaten*, Wien, 1777, Reprint, é. n, 8–11.
- FEHÉR Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi korabeli egyházi beszédekben, *Magyar Pedagógia*, 98. évf., 1998/2, 85–97.
- FEHÉR Katalin: *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon 1777–1849*, Bp., Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2009.
- FELBIGER, Johann Ignaz von: Über die Beschaffenheit und Grösse der Wohltat der Verbesserung der deutschen Schule durch Maria Theresia; kiad. Anton Weiß: Beiträge zur Geschichte des österreichischen Elementarschulunterrichtes, *Beiträge zur österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte*, V. évf., 1904, 250–256.
- FELBIGER, Johann Ignaz von: Was sollen Normalschulen seyn, die man in den kaiserlich–königlich. Erbländern errichtet hat? Eine Frage beantwortet von einem Kenner dieser Schulen. Wien, 1776; kiad. Anton Weiß: Beiträge zur Geschichte des österreichischen Elementarschulunterrichtes, *Beiträge zur österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte*, V. évf., 1904, 160–161.
- GRIMM, Gerald: *Elitäre Bildungsinstitution oder „Bürgerschule”? Das österreichische Gymnasium zwischen Tradition und Innovation 1773–1819*, Frankfurt am Main, Lang, 1995, 46–52.

- HAJDU Lajos: Népiskolai szerződések Magyarországon a felvilágosult abszolútizmus időszakában (1770–1795), *Somogy megye múltjából*, XVII. évf., 1977, 170–172.
- LENDVAI Tamás: *A magyarországi protestáns egyházak népiskolai ügyeinek fejlesztése (1857–1867)*, kézirat, Pécs, 2018.
- LUKÁCSI Zoltán: Sombori József egyházi beszédei. A katolikus prédikáció útkeresése a felvilágosodás korában, *Egyháztörténeti Szemle*, IX. évf., 2008/1, 3–24.
- NÉMETH András: A pedagógia egyetemi tudomány jellegének kialakulása és intézményesülése a pesti egyetemen, *Magyar Pedagógia*, CI. évf., 2001/2, 213–238.
- NÉMETH András: Die Philanthropismus- und Rochowrezeption in Ungarn, in: Hanno Schmitt et al. (hrsg.): *Pädagogische Volksaufklärung im 18. Jahrhundert im europäischen Kontext: Rochow und Pestalozzi im Vergleich*, Bern, Haupt, 2007 (Neue Pestalozzi-Studien, 10), 198–217.
- NESZT Judit: *A középfokú elemi iskolai tanítóképzők intézményrendszerének kiépülése és változásai 1828-tól 1945-ig*, PhD-értekezés, kézirat, Debrecen, 2014.
- STANZEL, Josef: *Die Schulaufsicht im Reformwerk von J. I. Felbiger (1724–1788). Schule, Kirche und Staat in Recht und Praxis des aufgeklärten Absolutismus*, Paderborn, Schöningh, 1976.
- SZAKÁL János: *A magyar tanítóképzés története*, Budapest, Hollósy, 1934.
- SZELÉNYI Ödön: *A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig. Különös tekintettel a középiskolákra. (A reformáció négyszázados jubileumára.)*, Pozsony, 1917.
- SZELÉNYI Ödön: Egy régi magyar pedagógus. Adalékok a filantropizmus történetéhez, *Magyar Paedagogia*, XXIV. évf., 1915, 305–330.
- TÓTH Lajos: *Tessedik Sámuel pedagógiai reformtevékenysége*, Bp., Tankönyvkiadó, 1980.
- UGRAI János: A cseh Tessedik, avagy a cseh és a magyar elmaradottság különbségei, in: Kozma Tamás–Perjés István (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban 2008, Hatékony tudomány, pedagógiai kultúra, sikeres iskola*, Bp., MTA Pedagógiai Bizottsága, 2009, 234–241.
- UGRAI János: A filantropizmus jegyében. Johann Genersich pedagógiai koncepciója, in: Fízel Natasa–Nóbik Attila (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére*, Szeged, Egyetemi, 2014, 283–300.
- UGRAI János: *A központosítás és a modernizáció ellentmondásai. A bécsi állami (uralkodói) oktatáspolitikai megszületése a 18. század második felében*, Budapest, Új Mandátum, 2014.
- UGRAI János: *A palléroztatlanság ellenében. Iskolázás a falvakban a polgárosodás bajnalan*, Bp., Új Mandátum, 2010 (Oktatás és társadalom, 6).
- UGRAI János: *A Tiszáninnen Református Egyházkerület története. A türelmi pátenstől a protestáns pátenzig*, Sárospatak, Hernád, 2017.
- WELLMANN Imre: *Tessedik Sámuel*, Bp., Művelt Nép, 1954.

ABSTRACT

János Ugrai: *Bloodless Counter-Reformation, Protestant Golden Freedom or Cold Race? The Relationship of the Modernization of Public Education in Hungary and its "Bloodless Counter-Revolution"*

The paper calls attention to a strange contradiction. In 1781 Protestants in Hungary gained almost full autonomy. Apart from a few greater or smaller setbacks, for the following seven decades Protestants could manage their affairs basically autonomously. Strangely, though, during the period of "Protestant golden freedom," they lost ground against Catholics in a field traditionally characterized by Protestant cultural domination: public education. While Catholics adjusted themselves to the modernization efforts of Habsburg educational policies, Protestants found themselves a step behind them. It was an increasing, however, slowly recognized disadvantage; it took the Protestants many decades until they started modernizing and standardizing their school network in the 1830s and 40s. The situation may be read as the declared discontinuance of negative discrimination against Protestants by the Habsburg enlightened absolutism, but it may also mean that it abandoned its fundamental tenet, the logic of centralization, and thus quietly forced the Protestants, to voluntarily give up central reforms, to take part in a "cold modernization race" under unfair conditions.

Keywords: Patent of Toleration, History of Education 1781–1860, Protestant autonomy, special ways

Helytörténet: apológia és rekatolizáció

AZ 1681. ÉVI VALLÁSÜGYI CIKKELYEK ALKALMAZÁSA A GYAKORLATBAN.

A DRASKOVICH–ERDŐDY ÉS A CSÁKY-FÉLE KIRÁLYI VALLÁSÜGYI BIZOTTSÁGOK MŰKÖDÉSE

*Mihalik Béla Vilmos**

A Wesselényi-szervezkedés bukásával beköszöntő lipóti abszolutista kísérlet árnyékában minden addiginál tágabb tér nyílt egy erőszakosabb rekatolizációs fellépésre. Az országot felekezeti színezetű villongások, vallási polgárháború sújtotta: a császári csapatok megszállása, a bujdosó-kuruc mozgalom támadásai zűrzavaros másfél évtizedet hoztak. Thököly Imre kuruc hadainak előretörése és az erősödő oszmán fenyegetés hatására a bécsi udvar kénytelen volt kiegyezésre lépni a magyar rendekkel.¹ Ennek a kiegyezésnek volt eredménye az 1681. évi soproni országgyűlés és az ott elfogadott vallásügyi törvények.² Tanulmányomban ez utóbbiak, a vallásügyi cikkelyeknek gyakorlati végrehajtását kívánom röviden áttekinteni, közelebbről pedig az ebből a célból kiküldött vallásügyi bizottságok tevékenységét veszem górcső alá. Felső-Magyarországon Csáky István vezetésével kezdte meg működését ez a bizottság, amelynek iratai szétszórva lelhetőek fel. A bizottság instrukcióit az Egri Főegyházmegyei Levéltárból gyűjtöttem fel, míg a működés során keletkezett iratok főként az ELTE Egyetemi Levéltár Kézirattárában a Kaprinay-gyűjteményben találhatóak.³ Az Alsó-Magyarországra kiküldött, Draskovich Miklós országbíró, majd halálát követően Erdődy György gróf által vezetett bizottság jelentésének egy példányát szintén az Egri Főegyházmegyei Levéltárban találtam meg, míg a fogalmazványok a bécsi Österreichi-

* A szerző az MTA BTK Lendület Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport tagja és jelen tanulmány e projekt keretében készült el.

¹ Mindmáig alapvető a korszakra: Benczédi László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)*, Bp., Akad., 1980 (Értekezések a történeti tudományok köréből, 91).

² Zsilinszky Mihály: *Az 1681-iki soproni országgyűlés történetéhez*, Bp., MTA Könyvkiadó Hivatala, 1883 (Értekezések a történelmi tudományok köréből, XI.2).

³ Az utóbbi időben még egy további jelentős iratanyagot Barta M. János talált az Országos Levéltárban, a Magyar Kamara Archívumának Miscellanea fondjában, amelynek alapján várhatóan részletekbe menően tudja feldolgozni a Csáky-bizottság lokális szintű tevékenységét. Köszönöm, hogy felhívta figyelmemet az újabb forrásanyagra!

sches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Ungarische Akten sorozatában találhatóak.

Vallásügyi bizottságok működése egyáltalán nem volt ismeretlen fejlemény. A 15. századtól a 17. század első feléig osztrák zálogban lévő kismartoni grófság és fraknoi uradalom területén már a 16. század végén a Klosterrat által kiküldött biztosok mérték fel az egyházi viszonyokat és távolították el az evangélikus lelkészek egy részét.⁴ Az 1670-es években megkezdődő katolikus expanzió során mind nagyobb szerepet kaptak a kiküldött bizottságok a vallásügy szabályozásában. Ezek egy része alapvetően politikai célból kiküldött bizottság volt, amelyek sok más ügy mellett egyházi kérdésekben is eljártak. Voltak eseti bizottságok, amelyeket általában egy adott településre küldték ki, a lokális egyházi helyzet rendezése végett, jellemzően a protestáns templomok elvétele és katolikus papság beiktatása céljából. Az 1681. évi soproni vallásügyi cikkelyek végrehajtására kirendelt bizottságok viszont értelemszerűen kizárólag egyházi kérdésekben bírtak kompetenciával, és tevékenységük a két törvénycikkely, valamint az uralkodótól kapott instrukció alapján átfogó szabályozást célozott meg. Az 1681. évi 26. törvénycikkely bevezetője állapította meg, hogy a protestánsok részére az általuk épített és katolikus szertartás által fel nem szentelt templomok átadását, illetve másutt protestáns templomok, iskolák és paplakok számára telkek kijelölését „bizonyos biztosok” fogják elvégezni.⁵

A főként evangélikus többségű szabad királyi városokban már a törvények helyi kihirdetését megelőzően elkezdtek vallásgyakorlatukat megújítani, jellemzően magánházaiknál. Kiszzeben például (az 1685 után majd katolizáló) Szirmay István hívott be evangélikus lelkészt, ami rögtön feszültséget is szült. A helyi plébános ugyanis azonnal panasszal élt ez ellen a városi tanácsnál a plébánosi jövedelmek várható csökkenése miatt, a városvezetés viszont a Szepesi Kamarához fordult, hogy a nem túl népszerű plébánost elmozdíthassák végre.⁶ Kassán ennél is nagyobb botrányt okozott a vallásgyakorlat gyors felújítása. Záborszky István házáat, ahol az evangélikus istentiszteleteket tartották, katonasággal fogták körbe, hogy az oda való bejutást megakadályozzák. A feldühödött Záborszky azzal fenyegette meg a városi ügyészt, hogy az ablakon dobja ki, a főbíró pedig párbaírták ki. Az ügyet a Szepesi Kama-

⁴ Fazekas István: Adalékok a fraknoi uradalom és a kismartoni grófság rekatolizációjához, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, VII. évf., 1994, 126–127.

⁵ Mihalik Béla Vilmos: Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699), Bp., MTA BTK TTI, 2017, 135–139.

⁶ Uő: Egy kiszzebeni plébános tündöklése és bukása. Egyház, állam és a helyi közösség a konfliktusai a 17. század végi Felső-Magyarországon, *Korall*, 15. évf., 2014/57, 61–62.

ra a bécsi udvar elé terjesztette, I. Lipót pedig megtiltotta a lelkészek befogadását és a vallásgyakorlat felújítását a királyi bizottság kiküldéséig és annak döntéséig. Az uralkodó megparancsolta, hogy a már beiktatott lelkészeket űzzék ki a városokból, és a megkezdett vallásgyakorlatot szüntessék be.⁷

Az evangélikus és református vallásgyakorlat felújításáról befutó hírek tehát lépéskényszerbe hozták az udvart, ezért 1682 nyarán felállították a bizottságot és számukra kiadták a szükséges instrukciókat. I. Lipót az Udvari Kamarán keresztül Kollonics Lipótot, mint a Magyar Kamara elnökét kérte fel 1682 júniusában, hogy a soproni országgyűlések nyomán a birtokvisztaadások és a vallásügy tárgyában kirendelt bizottságok tagjaira tegyen javaslatot, és számukra egy instrukció tervezetét állítsa össze. Ennek köszönhetően két vallásügyi bizottság nyert kinevezést: Alsó-Magyarországon Draskovich Miklós országbíró, míg Felső-Magyarországon Csáky István vezetésével. A bizottságok számára útmutatásul szolgáló instrukciókat 1682. július 17-én adták ki.⁸

Mivel a vallásügyi bizottságok működésének alapját az 1681. évi cikkelyeket részletesebben megmagyarázó királyi instrukciók adták, így érdemes elsőként ezeket összehasonlítani. A 25. cikkely négy paragrafusban tárgyalta a szabad vallásgyakorlat kérdését. A bécsi béke és az 1608. évi 1. törvénycikkely alapján megengedték a szabad vallásgyakorlatot, ám fontos kitétel volt, hogy a földesurak jogainak fenntartásával. Engedélyezték a száműzött vagy reverzálist adott lelkészek és iskolamesterek visszatérését és hivatásuk gyakorlását. Megerősítették, hogy senkit ne zavarjanak vallása szabad gyakorlatában, a protestáns felekezeten lévőköt ne kényszerítsék vallásukkal ellentétes szertartásra. A 26. cikkely huszonnégy paragrafusban a templomokról rendelkezett. Azonban már a bevezető is tartalmazott egy, valójában két fontos kitételt: a protestáns felekezetek csak a híveiktől épített, de római katolikus rítus szerint soha fel nem szentelt templomokat őrizhették meg. Vagyis a középkori, katolikus eredetű, de utóbb protestánsok által bírt, valamint a protestánsok által épített, de az 1670-es évek ellenreformációs hullámában elfoglalt és katolikus rítus szerint felszentelt templomok kimaradtak ebből a körből! A cikkely szigorú területiális megosztást is tett: míg Alsó-Magyarországon vármegyéenként kijelölte az utóbb artikulárisnak nevezett helyeket protestáns vallásgyakorlatra, addig a felső-magyarországi vármegyékben lény-

⁷ Mihálik: *Papok, polgárok...*, 252–253.

⁸ Uo., 139–140. Csáky István a felső-magyarországi régió meghatározó politikai szereplője volt, 1681. december 28-án nevezte ki I. Lipót felső-magyarországi főgenerálissá. Szerepe azonban Thököly Imre hadainak előretörése, majd a császári főparancsnokok jelenléte miatt meglehetősen csekély maradt. Barta M. János: *Csáky István (1635–1699) gróf pályaképe országbírói kinevezéséig*, doktori disszertáció, Bp., ELTE BTK, 2018, 175–176.

gében a status quo-t hagyta helyben. A szabad királyi városokban, valamint a bányavárosokban Pozsony példájára az evangélikusoknak megengedték, hogy saját költségükön a külvárosban építhessenek templomot, iskolát és paplakot kijelölt helyen. Megerősítették az 1647. évi 11. törvénycikkelyt, vagyis sem a katolikusok a protestáns lelkészeknek, sem a protestánsok a katolikus plébánosnak nem kötelesek fizetni. Engedélyezték, hogy a nemesek váraikban, lakhelyeiken felekezetük szerinti imaházat, kápolnát rendezzenek be. Tiltották a templomok, iskolák elfoglalását, a protestánsok további kéréseit pedig a következő országgyűlésekre nyújthatták be.⁹ Az artikuláris helyek esetében tetten érhető területi elv persze szintén nem volt újkeletű gondolat. Az 1670-es években a mindinkább kurucpártivá váló végvári, főként protestáns felekezettű katonaság visszatartására az egyik kísérlet volt, hogy több véghelyen engedélyezték a protestáns vallásgyakorlatot és lelkész tartását, de azt megtiltották, hogy a környező falvakba kijárjon.¹⁰ Lényegében ez az elv köszönt vissza majd a soproni országgyűlésen elfogadott 26. cikkelyben megjelölt települések esetében is.

A Csáky-bizottság számára 1682-ben kiadott királyi instrukció azonban már több lényeges ponton korlátozta, értelmezte a soproni cikkelyeket. Az egyik lényeges elem a 25. cikkelyt érintően fogalmazódott meg. Az instrukció azt a kitéltet ugyanis, hogy a lokális szabad vallásgyakorlatot a helyi földesúr jogainak fenntartásával engedélyezik, úgy szűkítette, hogy az csak a katolikus nemesekre vonatkoztatható. Az indoklás szerint erre a katolikus plébánosok védelmében volt szükség. A 26. cikkellyel kapcsolatban három helyen szűkítették tovább az törvényi értelmezést. A szabad királyi városok külvárosaiban új templom, lelkészlak és iskola építéséhez a földterület kijelölése nem a protestánsok kérése szerint történhetett, hanem a bizottság döntése alapján a helyi katolikus közösség beleegyezésével zajlott. Hangsúlyozták, hogy a bizottságnak különösen oda kell figyelnie, hogy a protestánsoknak adható templomok valóban nem voltak-e korábban katolikus szertartás szerint felszentelve. Ehhez kapcsolódva meg kellett vizsgálniuk, hogy a parókia-plébánia és az ehhez tartozó egyházi jövedelmek nem voltak-e korábban katolikus kézen?

⁹ Márkus Dezső (szerk.): *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar. 1657–1740. évi törvénycikkek*, Bp., Franklin Társulat, 1900, 284–287.

¹⁰ Mihalik: *Papok, polgárok...*, 199–201. A végvári vallásgyakorlatot 1701-ben törölte el I. Lipót rendeletben, amely egyben azt is kimondta, hogy a török alól felszabadított területeken az 1681. évi törvények nem érvényesek, ott a protestánsokat nem illeti meg a szabad vallásgyakorlat. Ezt természetesen a gyakorlatba átültetni lehetetlen volt. Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, Aurora, 1973 (*Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae*, I), 355.

A nemesi kastélyokban, udvarházakban kialakítható imaházak és kápolnák tekintetében pedig kikötötték, hogy csak a nemes saját költségével történhet annak építése.¹¹

Azonban Thököly és a kuruc seregek támadása miatt a Csáky-bizottság ekkor nem tudta megkezdeni munkáját, Felső-Magyarország központja, Kassa a királyi instrukció keltét követően pár héttel, 1682. augusztus 15-én került a kurucok kezére. Ez ráadásul újabb átrendeződést hozott az egyházi helyzetben. Az 1670-es évek első felében elfoglalt és katolikus kézre jutott protestáns templomokat egymás után adta vissza a fejedelem az evangélikusoknak és reformátusoknak. Kassán már az elfoglalás napján erős őrséget állítottak a jezsuita templomhoz és a Szent Erzsébet székesegyházhoz, majd nem sokkal később felújították a protestáns vallásgyakorlatot, a jezsuitákat, majd később a ferenceseket is kiutasították a városból.¹² A térség szabad királyi városai és jelentősebb városai is egymás után indult újra a protestáns vallásgyakorlat, ahol lehetett, ott az elűzött lelkészek is visszatértek korábbi gyülekezeteikhez. Sárospatakon 1683. június 27-én vehették ismét birtokba templomukat a reformátusok, az első istentiszteleten a fejedelem is megjelent. A következő évben lerombolták a jezsuiták iskoláját. A Thököly által elfoglalt felső-magyarországi megyék rendjeinek kassai gyűlésén már úgy nyilatkoztak, hogy alig-alig van olyan település, ahol az elvett protestáns templomokat ne kapták volna vissza az újjáéledő gyülekezetek. Ezzel párhuzamosan a református egyházmegyéek működése is helyreállt 1684–1686 között.¹³

Alsó-Magyarországon Draskovich Miklós országbíró azonban lefolytatta a vizsgálatot, a bizottság végjelentését 1683. január 11-i dátummal nyújtották be I. Lipótnak. Eljárásuk példaként Modor szabad királyi várost választottam, amelynek evangélikus templomait, egyházi ingatlanait 1674-ben foglalták el, a lelkészeket kiutasították, a városi tanácsba katolikusokat választottak be. Szelepcsényi György esztergomi érsek Gencsy Egyed főapáttól bencés szerzeteseket kért a helyi plébánia és gimnázium vezetésére. A bencések plébániai beiktatására 1675. február 10-én került sor Szomolányi Benedek pozsonyi kanonok által.¹⁴ A soproni országgyűlést követően azonban az evangélikus vallásgyakorlatot az egyik evangélikus városi tanácsos házában felújí-

¹¹ A Csáky István vezette felső-magyarországi bizottság számára kiadott instrukció, EFL, AV, nr. 642. 1682. július 17.

¹² Mihalik: *Papok, polgárok...*, 238.

¹³ Dienes Dénes: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi rendeletig, Sárospatak, Hernád, 2017, 208.

¹⁴ Molnár Szulpicz OSB: *A Pannonhalmi Főapátság története*, IV, 1535–1708, Bp., Stephaneum, 1906, 460–462.

tották, és Georg Gobiust hívták maguk közé lelkésznek, aki végül 1708-ban bekövetkezett haláláig szolgált a városban.¹⁵ A városba 1682. szeptember 30-án érkezett meg a bizottság, és a városi tanács négy tagjával (a bíróval, a polgármesterrel és két szenátorral) kezdtek tárgyalásba, hogy a törvény alapján a városfalon kívül keressenek helyet egy új evangélikus templomnak. Mivel a modori evangélikusok is már a bizottság megérkezése előtt lelkészt fogadtak fel, ezért az országbíró megfeddte őket. Hiába hivatkoztak arra, hogy csak a soproni országgyűlési cikkelyek alapján cselekedtek, az országbíró a 26. törvénycikkelyt e tekintetben úgy értelmezte, hogy a biztosok által kijelölt telken való templomépítés lehetőségét csak Pozsonyra értelmezhető, minden más városban szükséges az erre vonatkozó engedély. Bár az evangélikusok igyekeztek volna elérni, hogy folytathassák a városfalon belül megkezdett vallásgyakorlatot, a bizottság ezt mereven elutasította, és a külvárosban kínáltak három házat választásra. A Szegi-féle ház átadásának lebonyolításáig a külvárosi nagyobb malomban engedélyezték az evangélikus istentiszteletek megtartását. A bizottság elutasította a modori evangélikusoknak azt a kérését is, hogy a lelkészük bent lakhasson a városban. Draskovichék arra hivatkoztak, hogy a lelkésznek is alkalmasabb az istentiszteleti hely mellett laknia.¹⁶

Thököly Imre felső-magyarországi fejedelemségének bukását és Budának a töröktől való visszavételét követően 1687-ben Pozsonyban gyűltek össze ismét a magyar rendek. A pozsonyi országgyűlés 21. törvénycikkelye megerősítette a soproni vallásügyi cikkelyeket. A törvény hangsúlyozta, hogy ha a soproni rendelkezések nem léptek érvénybe valahol, vagy az eltelt esztendők során azokat megsértették, akkor ezt orvosolni kell.¹⁷ Mindezek érdekében ismét vallásügyi bizottságok kiküldésére került sor. Alsó-Magyarországon az 1687 novemberében elhunyt Draskovich Miklós helyére Erdődy György gróf került a bizottság élére. A királyi rendelet számára 1688. március 22-én kelt, az Erdődy-bizottság a végjelentést október 1-jén nyújtotta be az uralkodónak.¹⁸

Az Erdődy-bizottság működését ismét Modor példáján keresztül mutatom be, ahol az 1682 utáni zavaros években ismét felbolydultak az egyházi viszonyok. A Draskovich-bizottság döntését követően, 1683 elején Thököly csapatai elfoglalták a várost, ekkor a helyi evangélikusok ideiglenesen visszakapták a templomokat, a város falai közé telepítették iskolájukat, valamint a lelkészt is beköltöztették. Ez persze adott esetben a gyülekezet biztonságát is

¹⁵ Darina Lehotská: *Dejiny Modry 1158–1958*, Bratislava, Vydavatelstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1961, 68.

¹⁶ EFL, AV, nr. 647.

¹⁷ Márkus: *Corpus Juris Hungarici*, 348–350.

¹⁸ EFL, AV, nr. 647.

szolgált, hiszen az év nyarán Bécs ostromára felvonuló török és kuruc hadak portyázásai miatt nem lehetett biztonságos az istentiszteletet és oktatást a külvárosban folytatni, ám ezzel a soproni törvénycikkelyeket megszegték. A bencések elhagyták a várost, és csak Bécs felszabadítását követően tértek vissza. Ám a városi tanács ekkor megtagadta a fizetést számukra, hivatkozva a soproni országgyűlés által is megerősített 1647. évi 11. törvénycikkelyre, amely szerint a protestánsok nem kötelezhetőek a katolikus papoknak fizetni. A városi bevételeket ezért ismét a helyi evangélikus gyülekezet támogatására fordították. A városi tanács értelmezése szerint a Draskovich-bizottság azáltal, hogy számukra templom építésére telket jelölt ki, és engedélyezte vallásgyakorlatukat, az ahhoz szükséges források biztosítását is lehetővé tette. Természetesen Simoncsics Gellért, a modori bencés házfőnök tiltakozott ez ellen, és Szelepcsényi György esztergomi érseken keresztül az uralkodóhoz fordult közbenjárásért. I. Lipót ezért utasította a Magyar Kamarát, hogy szorítsák rá Modor városát a bencéseknek járó és 1674-ben szerződésben vállalt kötelezettségek teljesítésére, és minden olyan vallásügyi újítást szüntessenek be, ami ellenkezik a soproni cikkelyekkel és a Draskovich-bizottság intézkedéseivel.¹⁹

Az Erdődy-bizottság természetesen azon az állásponton volt, hogy a pozsonyi országgyűlésen elfogadott és megerősített cikkely értelmében a modoriaknak a templomok ideiglenes visszafoglalásával, a lelkészeknek a városba való befogadásával és a bencésekkel való szembeszegüléssel a vallásügyi rendelkezések „jótéteményében való részesedésük tényleg megszűnt”.²⁰ Az Erdődy-bizottság Modorba kiküldött tagja ezért felszólította a modori evangélikusokat, hogy állítsák helyre a Draskovich-bizottság által szabályozott állapotokat, *mely admonitiomhoz alkalmaztatták is magokat, kiviven mind az praedikátorokat, mind pedig az oskolákat az belső városból az külsőben*. A modori evangélikusok egyedül annak a bizottsági döntésnek álltak ellen, amely szerint a harmadik lelkészüket el kellett volna bocsátaniuk, ebben az ügyben a gyülekezet kérvénnyel fordult az uralkodóhoz.²¹ A modoriaknak azért volt ekkor már két evangélikus lelkésze, mert külön német és szlovákjuk gyülekezet is volt. Már 1682. május 7-én behozták Modorba Georg Gobiust szlovákjuk lelkésznek, akit a következő évben két német prédikátor követett, Stefan Pilarik és Johann Georg Engler. Engler korai halálát követően 1688. január 21-én hivatalát Christoph Wilhelm Beyer vette át, aki 1693-ig működött Modorban. Végül Pilarik lokális konfliktusok és a bizottság nyomására lemond-

¹⁹ Molnár: *Főpátság története*, 463–464.

²⁰ Márkus: *Corpus Juris Hungarici*, 349.

²¹ Kistapolcsány, 1688. május 17. ld. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, nr. 432., 52r–v.

dott hivataláról, és 1688. szeptember 9-én elhagyta Modort. Ám helyére hamarosan a soproni származású Adam Gruber érkezett. Azaz a modori evangélikus közösség sikerrel védte meg a három lelkészi pozíciót.²² Nehezebb feladatnak bizonyult az új modori evangélikus templom felépítése. Jóllehet mind a Draskovich-, mind az Erdődy-bizottságtól engedéllyel rendelkeztek templomépítésre, anyagi erejük ezt nem tette lehetővé, hiszen a gyülekezetnek kellett ellátnia a két lelkészt, az iskolamestert, az iskolát, emiatt a templomhoz szükséges anyagi tőke előteremtése hosszabb időt vett igénybe. Csak 1690-ben tudtak végül egy fatemplomot emelni a külvárosban.²³

Felső-Magyarországon másként alakult a helyzet, hiszen ott a kurucok előretörése miatt esélye se volt a Csáky-bizottságnak a működésre az 1680-as évek elején. Ezért már 1686. november 9-i dátummal megújította az uralkodó a Csáky István számára kiadott 1682. évi instrukciót a Magyar Kancellárián keresztül. A megismételt királyi utasítás lényegében helyben hagyta a korábbi rendelkezéseket, de külön kiemelte a Csáky István vezette bizottságnak, hogy a törvény és az instrukció értelmében a kassai Szent Erzsébet székesegyházát mindenképpen vissza kell venniük.²⁴ Ez alapján a Csáky-bizottság már 1687 januárjában, tehát jóval a pozsonyi országgyűlést megelőzően megkezdte működését. Esetükben nem ismert bizottsági végjelentés, tevékenysége lényegében a század végéig tartott.

Sárospatakon már alig egy hónappal a megújított királyi instrukciót követően, 1686. december 5-én elvették a templomot és a plébániaépületet Klobusiczky Ferenc alispán, a Csáky-bizottság tagjának utasítására. A parókiát a két lelkész, Némethy Gergely és Debreceni Ember Pál négy nappal később hagyta el. A feljegyzett hagyomány szerint a visszatérő jezsuiták előjárója Palsicz atya így köszönt el a távozó református lelkészekről: *Énekelt Izrael, mikor kivonult Egyiptomból!*²⁵ Debreceni Ember Pál azonban válaszolt is neki: *Megadta Pharao az árat hogy Israel kijött Egyiptomból.* A református vallásgya-

²² Eva Kowalská: Konfessionelle Gewalt in Ungarn während des 17. und 18. Jahrhunderts: Auslöser – Akteure – Auswirkungen, in: Joachim Bahlcke–Kateřina Bobková–Valentová–Jiří Mikulec (hrsg.): *Religious Violence, Confessional Conflicts and Models for Violence Prevention in Central Europe (15th–18th Centuries)*, Praha–Stuttgart, Historický ústav–Universitát Stuttgart, 2017, 284–286. Pilarik távozása némileg egyébként a helyi evangélikus gyülekezetnek is megkönnyebbülés lehetett, mert ellentmondásos személyisége miatt komoly konfliktusba keveredett lelkésztársaival.

²³ Lehotská: *Dejiny Modry*, 68.

²⁴ MNL OL, A35, 1686, nr. 286. 1686. november 9. Egy másik példánya november 10-i datálással ismert a Kaprinay-gyűjteményből: ELTE EK, Kézirattár, Coll. Kapr., Tom. XXXIX., 15–17.

²⁵ Az eredetiben: Canebat Israel quando egressus est Aegypto.

korlat helyszíne így a Thököly-idején visszakapott kollégium épülete lett, ám 1687. április 24-én azt is át kellett adniuk. Bár a Csáky-bizottság hajlott rá, hogy Sárospatakon új templom és iskola építésére telket jelöljenek ki, annak a Királyi Fiskus, mint a sárospataki uradalom felügyelője ellene mondott.²⁶ Vagyis itt az 1681. évi 25. törvénycikkely és annak az instrukcióban történő korlátozása érvényesült. Majd csak a Rákóczi-szabadságharc idején nyílt ismét lehetőség a helyi református vallásgyakorlat felújítására.

A hegyaljai plébániák ügye 1687 őszén került napirendre. Klobusiczky ekkor Károlyi János pataki uradalmi tiszttartót bízta meg azzal, hogy az uralkodói rendelet és Csáky István megbízása alapján a hegyaljai ügyekben eljárjon. Úgy tűnt, hogy a gépezet olajozottan működik, Klobusiczky alispán már Jalkóczy János egri nagyprépostnál és püspöki helynöknel az új plébánosok ügyében intézkedett. Károlyi azonban láthatólag nem akarta vállalni a kényes feladatot és a Szepesi Kamara jóváhagyását is kérte a templomok elfoglalásához. A Szepesi Kamara azonban a fejleményekről érdeklődő Fénya András tályai plébánost épphogy Károlyihoz utasította részletes tájékoztatásért. A némi kommunikációs zavar ellenére is jól látható a Csáky-bizottság, a kamarai adminisztráció és a katolikus egyház képviselőinek együttműködése.²⁷

A legtragikusabb fejleményekhez Eperjesen vezetett a Csáky-bizottság tevékenysége. A bizottság képviselőiben Szentiványi László járt el ott, és az instrukcióban és a modori esethez hasonlóan egy evangélikus szenátorokból álló küldöttségnek három telket ajánlott fel választásra. Guth Zsigmond szenátor vezetésével azonban az evangélikusok megtagadták a közreműködést, így a három telek közül Szentiványi jelölt ki egyet. Ezt sem fogadták el azonban az evangélikusok, mert a hóhér lakhelye mellett feküdt, hanem továbbra is a városban fekvő Haas-háznál folytatták az istentiszteleteket. Ez ellen Antonio Caraffa tábornok azonban katonai erővel lépett fel, a templom telkének kijelölését ellenző evangélikus szenátorokat rövid időre be is börtönözték. Ráadásul az instrukció által biztosított lehetőséggel élve a katolikus városvezetők sem támogatták a Szentiványi által kijelölt telek átadását, arra hivatkozva, hogy az evangélikusok ellenállása azt jelzi, hogy azt nem kívánják átvenni, következésképpen nem jogosultak vallásgyakorlatuk felújítására. Ennek ellenére a börtönből kiengedett evangélikus vezetők Zimmermann Zsigmond szenátor vezetésével adománygyűjtésbe kezdtek a templom felépítésére. Antonio Caraffa ezeket a gyűléseket használta fel indítékul a hírhedt eper-

²⁶ Román János: *Források és regesták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI–XVIII. századi mezővárosi protokollumokban*, Sárospatak, MNM Rákóczi Múzeum, 1965 (A MNM Rákóczi Múzeum forráskiadványai, 2), 112–115.

²⁷ Mihalik: *Papok, polgárok...*, 159–160.

jesi vésztörvényszék felállítására, amelynek működése nyomán 1687. március 5. és szeptember 12. között huszonnégy halálos ítéletet hajtottak végre.²⁸

A bizottság működésének első hónapjaiban azonban számos bizonytalanság és kérdés merült fel. Ilyen kérdés volt, hogy mit tekintsenek felszentelt templomnak: amiben katolikus pap végzett szentmisét vagy amelyet rítus szerint püspök szentelt fel. Ugyancsak nem tudták mit cselekedjenek, ha olyan közösségek foglalják el a templomot, ahol csak protestánsok élnek? Adják át a kegyúrnak, de mi van, ha ő is protestáns? Arra is választ vártak, hogy ha a templom a törvény értelmében a protestánsok kezén maradhatott, akkor a katolikusoknak kellett-e templomot kijelölniük? Kérdés volt az is, hogy bár a törvény engedélyezte a lelkészek szabad működését, mit kell velük tenni, ha a templomot viszont visszafoglalták? Ha helyben maradnak, akkor a földesúri jogot sértik vele, ha elüldözik, akkor az 1608. évi 1. törvénycikkely által biztosított vallásszabadság ellenében cselekednek. Ekkor került elő az egyházi jövedelem kérdése is: mit tegyenek olyan esetben, ha egy helyen végül egyszerre működhet katolikus pap és protestáns lelkész is?²⁹

A bécsi udvar egyik válasza erre az volt, hogy a Csáky-féle bizottságba bették Fenesy György egri püspököt is – aligha lehet kétségünk, hogy a regionálisan érdekelt római katolikus püspök milyen álláspontot képviselt a protestánsokat érintő vitás kérdésekben.³⁰ Azonban a kérdések többségére végül az 1691-ben kiadott *Explanatio Leopoldina* adott választ, amely ismét tovább szűkítette mind a törvénycikkelyek, mind a bizottsági instrukció értelmezési keretét. A királyi rendelet megerősítette, hogy a felső-magyarországi szabad királyi városokban és bányavárosokban, így Kassán, Eperjesen és Nagybányán a protestánsok új templomot építhetnek maguknak. A protestáns földesuraknak engedélyezte továbbra is, hogy kastélyaikban, nemesi udvarházaiknál imaházat alakítsanak ki. Ugyanakkor szigorúan tiltotta, hogy oda lelkészt iktassanak be, vagy hogy ott közös alkalmakon jobbagyaik is részt vehessenek. Csupán olvasmányokat és közös imádkozást engedélyezett. Ezzel lényegében szigorúan szétválasztotta a magán- és nyilvános vallásgyakorlat lehetőségét és tereit. Az *Explanatióban* ezzel az az instrukcióban is tükröződő jogkorlátozás érvényesült, hogy a földesúri jogok fenntartását csak a katolikus nemesség tagjaira értelmezték. Tiltották az artikuláris helyeken szolgáló lelkészeknek, hogy a környező településeket látogassák. Ellenben engedélyezték, hogy a protestáns hívek az artikuláris helyeket látogassák, miután a ke-

²⁸ Uo., 205–206.

²⁹ Bártfa, 1687. január 26., ld. ELTE EK, Kézirattár, Coll. Kapr., Tom. XXXIX., 27–29.

³⁰ Bécs, 1687. március 22., uo., 31–32.

resztelési, esketési és temetési szertartásért járó stóladíjat a katolikus plébánosnak megfizették. Ezzel lényegében az *Explanatio* kiiktatta a protestáns hívek fizetési kötelezettségéről szóló 1647. évi 11. törvénycikkelyt, amelyet a soproni vallásügyi cikkelyek még megerősítettek. Az egyházi jövedelmek tekintetében az egyházi tized megfizetését a katolikus papság privilégiumának tekintették. Csupán azokat a tizedeket (valójában a földesúri kilencedet) engedélyezte a rendelet a protestáns lelkészeknek megfizetni, amelyeket a protestáns földesurak korábban a helyi református vagy evangélikus egyháznak adományoztak.³¹

A Csáky-bizottság tevékenysége Felső-Magyarországon tovább folytatódott az *Explanatio Leopoldina* után is. 1693-ban Gyöngyösön kérvényezte a helyi református gyülekezet, hogy számukra új templomhelyet jelöljenek ki. Ezt a Csáky-bizottság elutasította, miután a többségi birtokos Erdődy-család élt földesúri vétőjogával. Ugyancsak ekkoriban kérvényezték Eperjesen az evangélikusok, hogy számukra jelöljenek ki új templomhelyet. Külön eset volt a kassai református templomé, amelyet az 1647. és 1649. évi városi törvények nyomán a helyi gyülekezet önerőből épített fel, és 1681-ben a törvények elfogadásakor élestárnak használták. A katolikus oldal azonban bizonyítani tudta, hogy 1674-ben Szegedy Ferenc Lénárd a református templomot katolikus rítus szerint felszentelte. Ezért az 1681. évi 26. törvénycikkely és a bizottsági instrukció alapján azt a Csáky-bizottság végül elvette a reformátusoktól.³²

Az 1681. évi országgyűlésen elfogadott vallásügyi cikkelyek ugyan korlátozott vallásgyakorlatot biztosítottak a protestánsoknak, azonban ezeket a lehetőségeket is folyamatosan szűkítették. A vallásügyi bizottság részére kiadott királyi utasítás és az *Explanatio Leopoldina* volt a két legfontosabb mérföldköve ennek a folyamatnak a 17. század végén. Jóllehet az 1681. és 1687. évi törvényeket az *Einrichtungswerk* is elfogadhatónak tartotta, emögött csupán politikai megfontolások álltak, nem pedig valamiféle korai toleranciagondolat.³³ A 18. században az újabb királyi rendeletek, a Pesti Vallásügyi Bizottság, majd a Helytartótanács Vallásügyi Bizottsága ugyanilyen korlátozó értelemben kezelte a protestáns vallásgyakorlat kérdését. III. Károly két nevezetes rendeletben, az I. és a II. *Carolina Resolutio*-ban (1731 és 1734) szabályozta a protestáns

³¹ EFL, AV, nr. 689, 317–319.

³² Mihalik: *Papok, polgárok...*, 160–162, 233–235.

³³ Az *Einrichtungswerk* egyházpolitikai álláspontjára: Varga J. János: Berendezési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az „*Einrichtungswerk*”, *Századok*, 125. évf., 1991/5–6, 463–465. Az evangélikus és református felekezetet elismerték ugyan, de megállapították, hogy törvényellenesen kerültek ebbe a helyzetbe, ezért szorgalmazták az 1681. évi soproni vallásügyi cikkelyek betartását és a protestánsok térítését.

vallásgyakorlat kérdését, de lényegében ez is a soproni cikkelyeken alapult. Csak az artikuláris helyeken lehetett nyilvános istentiszteletet tartani, a protestánsok kötelesek voltak a stóladíjat megfizetni a plébánosnak, és egy sor szigorítást vezetett még be.³⁴ Azonban a törvényi és rendeleti szabályozás helyi gyakorlata településről településre változott, a lokális történeti vizsgálatok segíthetnek majd egy átfogó képet nyerni az 1681. évi soproni vallásügyi cikkelyek alkalmazásáról.

RÖVIDÍTÉSEK

EFL, AV – Egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Vetus
 ELTE EK – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár
 MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BARTA M. János: *Csáky István (1635–1699) gróf pályaképe országbírói kinevezéséig*, doktori disszertáció, Bp., ELTE BTK, 2018.
- BENCZÉDI László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)*, Bp., Akad., 1980 (Értekezések a történeti tudományok köréből, 91)
- DIENES Dénes: *A Tiszáninnen Református Egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi rendelethez*, Sárospatak, Hernád, 2017.
- FAZEKAS István: Adalékok a fraknoi uradalom és a kismartoni grófság rekatolizációjához, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, VII. évf., 1994, 126–145.
- FELHŐ Ibolya–VÖRÖS Antal: *A Helytartótanács Levéltár*, Bp., Akad., 1961 (A MOL Kiadványai, I, Levéltári Leltárak, 3).
- HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, Aurora, 1973 (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae, I).
- KOWALSKÁ, Eva: Konfessionelle Gewalt in Ungarn während des 17. und 18. Jahrhunderts: Auslöser – Akteure – Auswirkungen, in: Joachim Bahlcke–Kateřina Bobková–Valentová–Jiří Mikulec (hrsg.): *Religious Violence, Confessional Conflicts and Models for Violence Prevention in Central Europe (15th–18th Centuries)*, Praha–Stuttgart, Historický ústav–Universität Stuttgart, 2017, 277–292.

³⁴ Hermann: *A katolikus egyház története*, 358–361. A Helytartótanács Vallásügyi Bizottságának hatáskörére: Felhő Ibolya–Vörös Antal: *A Helytartótanács Levéltár*, Bp., Akad., 1961 (A MOL Kiadványai, I, Levéltári Leltárak, 3), 127–130.

- LEHOTSKÁ, Darina: *Dejiny Modry 1158–1958*, Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1961.
- MÁRKUS Dezső (szerk.): *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvényezikkek*, Bp., Franklin Társulat, 1900.
- MIHALIK Béla Vilmos: Egy kisszebeni plébános tündöklése és bukása. Egyház, állam és a helyi közösség a konfliktusai a 17. század végi Felső-Magyarországon, *Korall*, 15. évf., 2014/57, 49–69.
- MIHALIK Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*, Bp., MTA BTK TTI, 2017.
- MOLNÁR Szulpicz OSB: *A Pannonhalmi Főapátság története*, IV, 1535–1708, Bp., Stephaneum, 1906.
- ROMÁN János: *Források és regesták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI–XVIII. századi mezővárosi protokollumokban*, Sárospatak, MNM Rákóczi Múzeum, 1965 (A MNM Rákóczi Múzeum forráskiadványai, 2).
- VARGA J. János: Berendezési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az „Einrichtungswerk”, *Századok*, 125. évf., 1991/5–6, 449–488.
- ZSILINSZKY Mihály: *Az 1681-iki soproni országgyűlés történetéhez*, Bp., MTA Könyvkiadó Hivatala, 1883 (Értekezések a történelmi tudományok köréből, XI.2).

ABSTRACT

Béla Vilmos Mihalik: *The Religious Law Articles of 1681 in Practice. The Operation of the Draskovich-Erdődy and the Csáky Committees in Religious Affairs*

After the decade of an absolutist attempt, the Viennese Court was forced to make a compromise with the Hungarian Estates due to inner and external threats, i.e. attacks by Count Imre Thököly and the Ottoman Empire, respectively. The main focus was on the resolution of the religious conflicts between the Catholic Church and the Protestants after a decade of forceful Counter-Reformation. Law articles 25 and 26 provided a limited freedom for Protestant worship. In each county of Lower Hungary two or three villages were assigned for Calvinist and Lutheran services, while in Upper Hungary there was an intention to keep the status quo in the distribution of churches. In the royal free cities the Catholic Church occupied the church buildings, but building sites were allocated for new Protestant churches. To execute these articles, Emperor Leopold I sent out two committees led by Miklós Draskovich in Lower Hungary and by István Csáky in Upper Hungary. After the reoccupation of Buda and the fall of Imre Thököly, another two

committees were sent out again. The one in Lower Hungary was led by György Erdődy replacing the deceased Draskovich. The essay examines how these committees executed the two articles, and how the royal instructions, their work and finally the *Explanatio Leopoldina*, a royal decree launched in 1691, restricted more and more opportunities for Protestant worship.

Keywords: Hungary, Counter-Reformation, law article, religion, Protestant worship

LELKI SZEM-GYÓGYÍTÓ: HITVITA KASSÁN A 18. SZÁZAD ELEJÉN

Tasi Réka*

„Ha valaki ugyan csak meg-vetné magát, hogy bolond könyvet írjon, ennél bolondabbat nem irhatna.” – áll a Szerdahelyi Gábor-féle *Lelki szem-gyógyító*-nak a Debreceni Református Kollégium könyvtárában őrzött példánya utolsó oldalán a vélhetően 18–19. századi kéz bejegyzése.¹

A jezsuita Szerdahelyi Gábor *Lelki szem-gyógyító* című polemikus, ill. vallási tanító munkája 1725-ben jelent meg Kassán a rendtársa, Horváth Gábor fordításában, egy évvel azután, hogy az eredeti latin munka, a *Collyrium*, szintén Szerdahelyi munkája, ugyancsak Kassán kijött a sajtó alól.²

A jezsuita rend kassai tipográfiáját az akadémia és a gimnázium oktatási szükségletei, a protestáns környezetben végzendő hitterjesztés, valamint a katolikus hit erősítésének igényei hívták életre.³ A kassai nyomda szellemi vezetője a prefektus volt, a nyomdai prefektus feladatát pedig az akadémiai kancellár, a rektor után az egyetem második méltósága látta el. 1722–1725 között a kassai jezsuita nyomdát prefektusként Szerdahelyi Gábor vezette. A prefektusok maguk is folytattak irodalmi tevékenységet.⁴ A nyomdász ebben az időben Johann Heinrich Frauenheim (1721–1737).⁵

A *Lelki szem-gyógyító* címlapjáról kiderül, hogy a fordítás Nagybányán, a jezsuita kollégiumban készült – ekkoriban Horváth Gábor ott tartózkodott.

* A szerző az MTA BTK Lendület Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport tagja, és jelen tanulmány e projekt keretében készült el.

¹ Szerdahelyi Gábor: *Lelki Szem-gyógyító: avagy a Szenteknek, Sz. Képeknek, Szentek tereminek s erekhéknek tiszteletében... vak nemcatolicusoknak megvilágosítására való Könyvecske*, Kassa, J. H. Frauenheim, 1725 A használt kötet helye: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzete: H1039i. (Petrik III 531).

² Gabriel Szerdahelyi: *Collyrium ad curandos quorundam acatholicorum circa cultum sanctorum, sacramentorum imaginum et reliquiarum, nec non crucis Christi caecutientes oculos*, Kassa, J. H. Frauenheim, 1724 (Petrik III 531).

³ Pavercsik Ilona: *A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig*, Bp., OSZK, 1984–1985 (OSZK Füzetek, 2), 358.

⁴ Uo., 338–339.

⁵ Uo., 342.

Pavercsik Ilona adatközléseinek köszönhetően tudható, hogy – a 40-es évektől bizonyosan, ekkortól vannak ugyanis ilyen adatok a kassai nyomda forrásai között – a nagybányai jezsuita rendház és kollégium a kassai nyomda legfontosabb vásárlója volt, tehát rendszeres kapcsolat volt a két intézmény között.⁶ (Az *Index generalis* szerint volt egy 1727-es, minden bizonnyal címlapkiadása is.)

A *Collyrium*, majd a magyar fordítás elkészültének, még inkább megjelentetésének apropója viszonylag jól ismert, a szakirodalomban többször – legutóbb Knapp Évának köszönhetően – ismertetett⁷ eseménysor volt: a kassai Maria Immaculata-szoborra ragasztott gúnyvers körül kialakult perpatvar.

Kassa város főterén, a kassai vértanúk kivégzésének feltételezett helyszínén 1720-ban került sor a Maria Immaculata-szoborcsoport alapkövetelésére. A monumentális emlékmű szobrai Kassa város katolikus lakosságának akaratát és elképzelése szerint Szűz Mária és Gábor arkangyal mellett különféle csoportokba rendezhető segítő patrónusokat ábrázolnak, így magyar szenteket (László, Erzsébet, Margit), halál-patrónusokat (Borbála, József, Mihály) és pestis-szentet (Sebestyén). *Együttal hatásosan reprezentálják a XVII. században többségében még protestáns lakosságú városban azt a folyamatot, melynek során a XVIII. század első harmadára a városi polgárság körében olyan katolikus többség alakult ki, akik kezükbe vették a város irányítását.*⁸

1723. október 3-án került sor a szoborcsoport felállítására, amelyet protestáns lakosság nemtetszése övezett. Minden bizonnyal 1724 elején történt, hogy egy éjszaka ismeretlen személy gúnyverset helyezett el a szobron. A gúnyverset 1886-ban a kassai városi levéltár egyik ügyiratára hivatkozva Paikos Endre közölte,⁹ a poema satyricum szövegét újabban Knapp Éva egy másik forrásban, a *Collectio Kaprinayanában* is megtalálta.

A vers szerzőjéről nincsenek megbízható adataink, ugyanakkor a verset és/vagy a szoborgyalázás végrehajtását többnyire Gyöngyösi Árva Pálnak tulajdonítják, aki 1713-tól volt lelkész Kassán. A szoborgyalázás másnapján házkutatást tartottak nála, és meg is találták a gúnyvers két másolatát, úgyhogy börtönbe zárták. Gyöngyösi Árva Pál tagadta a bűnösségét, és azt állí-

⁶ Uo., 354–355.

⁷ Knapp Éva: Poema satyricum. Egy magyar nyelvű alkalmi vers történeti háttere 1724-ből, in: *Doromb. Közköltészeti tanulmányok*, 2, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2013, 49–56. Korábban: Paikos Endre: Néhány adat Gyöngyösi Pál, ev. ref. lelkész élettörténetéhez: 1668–1743, *Sárospataki Lapok*, 5. évf., 1886, 135–137, 188–192; Révész Kálmán, *Gyöngyösi Pál (1668–1743)*, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1898 (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monographiák, 2), 91.

⁸ Knapp: *Poema satyricum*, 50.

⁹ Paikos: *Néhány adat*, 188.

totta, hogy egy nála vendégeskedő, egyébként Hollandiában tanuló erdélyi magyar diák, Gyalay András írta a verset, melyet egy Túrkevi nevű tanító átmásolt Gyöngyösi két régi számlájának hátoldalára.

Gyöngyösit máglyán elégettetésre, majd fővesztésre ítélték, de a király kegyelmet gyakorolt, és örök száműzetésre módosította a büntetést. Gyöngyösi Odera Frankfurtban élte le élete hátralévő részét, és a vádakat haláláig tagadta.¹⁰

A vers címét a *Collectio Kaprinayanában* megőrzött másolat tartotta fenn, és valószínűleg nem a másolótól származik: *Mausoleum idoli Cassoviensis* (A kassai bálvány síremléke), minden bizonnyal harcos katolikusellenes protestáns kezétől származik. A szerző Ézsaiás próféta álnevet használt, és tanult ember lehetett.

A Kaprinai-gyűjteményben a vers alatt 3 bibliai hivatkozás áll: Esai. 44,6–17, ahol is a bálványkészítés és a bálványimádás kigúnyolásáról van szó (érdeemes a textus folytatását is tekintetbe venni, abban ugyanis megjelenik a vakság motívuma is): *Nem tudnak és nem értenek, mert bekenvék szemeik és nem látnak, és szívök nem eszmél.*, Jer. 2,27: *A kik azt mondják a fának: Te vagy az én atyám! a kőnek pedig: Te szültél engem! Bizony háttal fordulnak felém és nem arczzal, de nyomorúságuk idején azt mondják majd: Kelj föl és szabadíts meg minket!*, Jer. 3,9: *És lőn, hogy az ő parázñaságának hírével megfertőztette a földet; mert kővel és fával paráználkodott.*

A kassai szoborgyalázás esete volt a *Collyrium* és a *Lelki szem-gyógyító* megjelenésének mozgatórugója, ahogy erről mind a latin, mind a magyar szöveg beszámol. A *Lelki szem-gyógyító* tehát a *Collyrium* fordítása, ugyanakkor a két nyomtatvány szerkezete, ill. a törzsszöveg sem maradéktalanul azonos.

A LATIN ÉS A MAGYAR NYOMTATVÁNY, ILLETVE SZÖVEG VISZONYA

I. A két nyomtatvány szerkezete

A *Collyrium*ban a címlap után következik az *Ad benevolum Lectorem*, mely összefoglalja a kassai szoborgyalázás történetét. Ezután a mecénásnak szóló ajánlás olvasható, az ajánlás címzettje Mednyánszky Lipót Pál.¹¹

Majd ezt követi a nyomtatvány törzse: négy fejezetben, egy katolikus és egy nemkatolikus dialógusában szól a következő témákról: szentek tisztelete és segítségül hívása (I., II. részre osztva); a szent-képek; szentek földi maradványai és ereklyéi; a szent kereszt tisztelete. A nyomtatványt *Index rerum* zárja.

A *Lelki szem-gyógyító* esetében a címlap hátoldalán idézet áll a Példabeszédek könyvéből, „SOMMÁS ide való ISTENI INTÉS”-ként megnevezve: „Fiam, add NÉKEM a’ te szívedet, És a’ te SZEMEID őrizzék-meg az ÉN útaimat.” (Péld

¹⁰ Uo.

¹¹ Szerdahelyi: *Collyrium*, §3r–§4v.

23,26). Ezután következik az Ajánló levél,¹² ennek aláírásában szerepel a fordító neve: pater Horváth Gábor. Akinek ajánlja: Eötvös Miklós. A mecénásnak szóló ajánlás tehát megelőzi az olvasóhoz intézett elő-szót, terjedelmében és funkciójában pedig jócskán túllépi a *Collyrium* ajánlását, lényegében külön kis vitairattá válik. Az *Elo-járó Tudositas A' Jó Olvasóhoz*¹³ viszont tartalmilag lényegében megfelel a *Collyrium Ad benevolum lectorem*-ének.¹⁴

A 4 részre osztott törzs után a *Lelki szem-gyógyító*ban egy ún. Toldalék következik („Toldalék Ezen Magyar Fordításban”¹⁵), ami a latinhoz képest új, és arról szól, hogy a *Nem-catholicus* szereplő alá minden tévelygő eretnek beletartozik, és aki üdvözülni akar, nem bízhatja lelkét ezekre, csak az igaz anyaszentegyházra, melynek hitvallása (az eretneknek, Luther és Kálvin ellenében) a következő: *A' Tridentomi Professio Fidei*.¹⁶

A nyomtatványt *Mutató tábla* zárja, amely részletesebb, mint a latinban, és tartalom, valamint fejezetek szerint halad: a latinban *index rerum* van, az sem alfabetikus, hanem a könyv rendje szerint halad, és sokkal kevésbé részletes, mint a magyarban, valamint sokkal rövidebb is.

II.

A *Lelki Szem-gyógyító*ban az *Ajánló levél* külön vitairattá nőtte ki magát, és minden valószínűség szerint Horváth Gábor saját munkája. Gondolatmenete, a nyomtatvány címéhez igazodva, a *vakság* metaforájából indul ki: a református hit követői vakok, egyfelől a saját hitükben, mert ha látnák a saját hitüket, rögtön kitérnének belőle, másfelől az anyaszentegyházában – mely utóbbi kitetszik e könyvből.

A saját hitben való vakságot a következőkkel igazolja az *Ajánló levél*: sokan vannak, akik azt állítják, hogy a református vallás magyar hit.¹⁷ Ennek cáfolata egyfelől a 18. század elején a vitairatokban újonnan előkerülő történeti érvekre hivatkozva történik: 1. a Magyar Királyok idejében nem létezett. 2. mert *az Authoráról és Kezddőjéről sem mondhatik [...] Magyar hitnek*¹⁸ – itt pedig *Cornelius*

¹² Szerdahelyi: *Lelki szem-gyógyító*, A2r–B11r, címlappal.

¹³ Uo., B11v–B12v.

¹⁴ Uő: *Collyrium*, §2r–v.

¹⁵ Uő: *Lelki szem-gyógyító*, 185–191.

¹⁶ Uo., 201.

¹⁷ Milotai Nyilas István, az erdélyi fejedelem udvari papja nevezte a *debreceni hitvallást* (1562) *magyarok hitvallásának és magyar hitvallásnak*. Milotai Nyilas István: *Agenda*, [Kolozsvár], [Heltail], 1621 (RMNY 1251), 7, 134, 191, 322, 342.

¹⁸ Szerdahelyi: *Lelki szem-gyógyító*, A6r–v.

Hazart minden hitelre méltó Nevezetes Német Historicus alapján mondja el Kálvin életének noyoni szakaszát, és ebben nagy szerepet szán az ún. Bolsec-mítosznak,¹⁹ és annak, hogy a református felekezet történetének kezdőpontján egy immorális, parázna tett áll. A saját hitben való vaksághoz tartozik továbbá, hogy követői nem látják, Kálvin reformációja nem keresztyén, hanem pogány vallás, herezis: *Ha téhát jól meg-vizsgáljuk Cálvinus Reformácziója ránczeit, a' régi eretnekek tetvein kívül, egynél többet sem találunk, melly Cálvinus fajtalan véreből lőtt volna: ez-is nem más, hanem a' mellyet tanítványi kebelében vét Instit. Lib. 4. cap. 15. § 20. és cap. 16. § 23. Hogy a' Keresztség nem szükséges az idvösségre?*. A szöveg ezen a ponton a sárospataki ifj. Csécsi Jánost teszi a támadása célpontjául, ő lesz az a bizonyos tanítvány, akinek kebelében ez a bizonyos kálvini tetű kövérre hízott:²⁰

„Régi Újságok mind ezek Tekintetes, Nemzetes, és Vitézlő Patronus Uram, de újabbat-is írhatok Kegyelmednek, ámbár Deák nyelven tele légyen-is vele nagy része Országunknak: fundáltatik-is ama' Királyi Proféta DAVID jövődölésében mondván: Psal. 5 v. 6. El-veszted mind, a' kik hamisságot szólnak: [...] Mert Cálvinus Reformátzójának két százodik esztendeje öröme napját és jubilaumát tartván 1720-ban a' Sáros-Pataki Illustris (a'mint nevezik) Schola, annak Rectora Tsétsi János, meg akarván mutatni, hogy o is tud a' Reformátzióhoz, és Reformátora-is lehet Cálvinus ellen, az Anyaszentegyháznak, új Reformátziót kezdett; mert minemő kötésekett tött Cálvinus a' pókollal (hogy bé-tellyessitse Isaiás Proféta mondasát mondván: A' ti kötétek a' pókollal meg-nem marad: Isa. 28. v. 18.) igen mesterségesen fel-öldvén, Cálvinus Reformátziója tellyes veszedelmével, darabonként ide, 's tova hánytta Országunkban.-mert a' miket nagy pókol-béli-fáradtsággal, egynéhány esztendeig egybe kötött a' régi Haeresiárkák, és eretnekség szerzők munkáiból, és követőinek Cálvinus, reájok találván Tsétsi, juxta Justitiae distributivae leges, orgazdálkodni nem akarván Cálvinus hamis keresményiből, nagy bő kézzel kinek-kinek vissza adta az övét, midön egy Oratio Saecularis titulussa alatt való munkájában adiaphoristának mutatta magát; úgy, hogy, egész tudományából ezt az universalis Thesest vehettyük-ki: kiki idvözülhet a' maga hitében.”²¹

A reformáció ördögtől való voltának legmeggyőzőbb bizonyítéka az, hogy önmaga számolja fel önmagát: Kálvin magyar „tanítványa” számolja fel a kál-

¹⁹ Jérôme Bolsec: *Histoire de la vie, des moeurs [...] de Jean Calvin*, Lyons–Paris, J. Patrasson, 1577; megjelent latinul (1580) és németül (1581) is; Frank Pfeilschifter: *Das Calvinbild bei Bolsec und sein Fortwirken im französischen Katholizismus bis ins 20. Jahrhundert*, Augsburg, FDL Verlag, 1983.

²⁰ Szerdahelyi: *Lelki szem-gyógyító*, B1r.

²¹ Uo.

vinizmust azáltal, hogy felmondva annak történetét kiterjeszti az isteni tervet, ilyen formán pedig szétszórja Kálvin örökségét.

„Nagy újság ez, Tekintetes [...] Uram, mert tanításával a' Magyar hitet Tatár hitté tőtte Tsétsi, és tatározni-is kezdenek a' Frantzia Reformátzió Magyar maradéki, midőn tudni-illik, őlly itéletben vagynak már a' Hitről, a' mellyben vólt valaha a Tatár Chám [...], [aki Báthori halála után ilyen ajánlással volt az országhoz]: Si tuus est Pontifex, meus esto Pontifex: si tuus Lutherus, meus Lutherus esto: Ha tied a' Pápa, az enyim-is lészen a' Pápa, Ha tied Luther, az enyim-is lészen a' Luther, & c. Nemde Tsétsista-e itt a' Tatár Chám? Ha téhát Keresztényül nem szóllott Tsétsi, bár csak okosan szóllott volna már, és az okosság régulájáról el-ne felejtkezett volna intvén: Quidquid agis, prudenter agas, & respice finem: / az az: / Akár mit tégy, okossan tedd, 's ládd-meg a' végét.”²²

Vagyis Csécsi úgy érvelt, hogy nem látta meg, mi lehet állításainak a végső következménye: azt, hogy magyarán szólva bármikor bármire lecserélhetővé vált a kálvinista hit.

A gondolatmenet egyik tétje tehát, hogy bizonyítsa: a protestáns olvasók, ellenfelek saját hitüket, annak eredetét, herezis voltát sem látják tisztán, tehát vakokkal van a szerzőnek (és a fordítónak) dolga. Nem az ajánlás, hanem a magyarban azt követő olvasói előszó mondja ki a műre vonatkozó konzekvenciát: mivel vakokkal van dolga, ezért bizony nem okulárt, hanem szemgyógyítót készít számukra.²³

Az okulár motívumára még visszatérünk, most azonban el kell időznünk a kérdés felett, hogy miként kerül az ifj. Csécsi János a vitába.

A gönci születésű, külföldön (Franekerben, Utrechtben) iskolázott, művelt és magasan képzett sárospataki tanár 1717. október 31-én, a reformáció kétszázados ünnepén beszédet tartott. Az *Oratio secularis* 1720-ban jelent meg Zürichben.²⁴ Az *Oratio secularis*-ra Szerdahelyi választ írt, ahogy arra a *Lelki szemgyógyító* magyar szövegében figyelmeztet: *Kérlek végy oktatást magadnak a' Könyvetskémből, melyet tavali esztendőben világosságra botsátottam a' Tsétsi János saecularis oratiója ellen, és minden bizomnyal meg-világosittatol.*²⁵ A „tavalyi esztendő” zavarba ejtő ezen a szöveghelyen: Szerdahelyi *Religio salvifica: demonstrantur errores cujusdam Calvinistae Patakinensis* c. munkája 1722-ben jelent meg (ugyancsak 1722-ben magyar nyelven

²² Uo., B5r–v.

²³ Uo., B12r.

²⁴ Ifj. Csécsi János: *Oratio secularis altero reformationis-jubilaeo*, [Zürich], [Gessner], 1720.

²⁵ Uo., 131–132.

is napvilágot látott *Igaz és üdvösségre vezető Hit. Controversisticus.* címmel),²⁶ tehát ha erre utal a szöveg helye, akkor elképzelhető, hogy esetleg már a kassai szobor körüli botrányos ügy előtt megszületett volna Szerdahelyi *Collyrium*a, és ez az esemény csak még erősebb apropót adott a kiadáshoz. Ám a kassai nyomda *Index generalisa* szerint a *Religio Salvificán*ak kijött egy második, ún. címlapkiadása is a sajtó alól 1724-ban, ami jelenleg ismeretlen.²⁷

Csécsi János tehát nem először kerülne Szerdahelyi látóterébe. Ugyanakkor Horváthnak a mecénáshoz írt ajánlását a személyes ismeretség bizalmas hangja hatja át, ami azt a feltételezést erősíti, hogy a szöveg – tehát ez a Csécsi ellen is szóló mini vitairat – Horváth leleménye és munkája. Horváth 1719-ben történetesen Sárospatakon tartózkodott hitszónokként, minden bizonnyal személyesen is ismerte a tudós, ugyanakkor meglehetősen harcias alkatú pataki tanárt, aki folyamatosan összetűzésben állt pataki hittársaival.²⁸ Jó ötletnek tűnhetett tehát Horváth számára, hogy Szerdahelyi munkáját egy újabb, magyar nyelvű Csécsi-ellenes megnyilvánulással bővítse. Ahogy maga írja, minden bizonnyal Csécsi munkásságára, de valószínűleg Szerdahelyi válaszára is utalva: *Deák nyelven tele legyen-is vele nagy része Országunknak*, nem lenne tehát haszontalan ennek a Csécsi-féle „új reformációnak” magyar nyelvű, katolikus nézőpontú „összefoglalása”. Sajátos Csécsi-értelmezése minden bizonnyal meglovagolta a Csécsi körül kialakult légkört is, amiben nem is egyszer merült fel az „aufklérista” teológussal szemben az eretnekség vádja. Horváth mini vitairatát Csécsi *Oratiója* mellé állítva azonban az is feltűnhet, hogy míg Csécsinél a reformáció történetében, a magyarországi hagyomány eredetében a fókusz Zürichre irányul, Kálvin és Genf csak rövid említést kap,²⁹ addig a Horváth-féle szöveg Kálvinra épít: erkölcstelen fiatakorára és eretnek tanításaira helyezi a hangsúlyt. Csécsinél a zürichi hagyomány a gyökér, melyből a pataki szellemiség is táplálkozik, ezzel szemben a nagybányai jezsuita a magyarországi református hagyományt a kálvini eredethez vezeti vissza, és ebben az interpretációja szerint egyébként is botrányos erkölcsiségű hagyományban (lásd az élettörténetből egyedül kiemelt noyoni eseményeket) Csécsi a törést, a szakadást biztosítja.

²⁶ Gabriel Szerdahelyi: *Religio salvifica, cum demonstratione turpissimorum errorum, a D. Joanne Tsetsi, Calvinista, Scholarum Patakini Rectore, ac Professore, in Oratione sua, ut vocat, Seculari, anno 1720. edita, commissorum*, Kassa, J. H. Frauenheim, 1722 (Petrik III 531).

²⁷ Pavercsik: *A kassai könyvek útja*, 121 (682. tétel).

²⁸ Horváth Cyrill: Adalékok ifj. Csécsi János életéhez, *ItK*, 17. évf., 1907/1, 1–33, 129–172, 257–299, 385–420.

²⁹ Csorba Dávid: A reformáció 1717-es ünnepe Patakon, in: Száraz Orsolya–Fazakas Gergeley Tamás–Imre Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Egyetemi, 2018 (Loci Memoriae Hungaricae, VII), 49–58.

Most azonban térjünk vissza arra a kérdésre, hogy mi is az az okulár, ami már nem elegendő a kálvinista gúnyversszerzőnek és a kálvinista közösség tagjainak!

Mind a latin, mind a magyar nyelvű olvasóhoz írott előszó azzal kezdődik, hogy rögzíti: 1659-ben egy kálvinista prédikátor kiadott egy tíz részből (pontosabban tíz okulárból, lat. perspicilia) álló művet:

„Láttál valaha, nem kétlem, Jó Olvasó, papiroson csináltt tíz pápa szemeket, mellyeket 1659-ben egy bizonyos Cálvinista Predikátor Könyvetske formára nyomtatattott vala, és hogy a' vak s' együgyü Lelkeket, sziveket, szemeket meg-vesztegesse, A' Catholica Római Anyaszentegyház Doctori Könyveiből fel-vevén, és ki-lopván egynehány szokat, mellyek a' Szentek, Szent Képek, a' Szentek Tetemi, és a' Krisztus Kereszte tiszteletirül szólnak, azokat vagy hamis értelmére fordétván, vagy csorbán, és nem igazán fel-vevé[???], Magyar nyelven azon papa-szemekben rakta, ilyen patvaros hamissan ki-gondolt kérdést adván hozzájuk: nem nagy bálványozásé? Tedd fel az okulárt.”³⁰

Az 1659-es könyv Lippai Sámuel *Czigány okulárja*, mely egy 5 nyomtatványból álló, mára már egészében elveszett hitvitabokor része volt. A Sámbar Mátyás és Lippai Sámuel között 1657 és 1659 között lezajlott pengeváltást Heltai János rekonstruálta.³¹ A hitvitabokor a következő iratokból állt:

1. Sámbar Mátyás: *Novitas Sectae Calvinisticae* (1657);
2. Lippai Sámuel: [Felelet Sámbarának a kálvinista felekezet újságára] (1657–58);
3. Sámbar Mátyás: *Kancsalok okulárja* (1658);
4. Lippai Sámuel: *Cigány okulár* (RMNy szerint: 1658–1659, Szerdahelyi szerint: 1659);
5. Sámbar Mátyás: *Lapis Lydius ocularis praedicantici. Próbaköve egy cigány okulárnak* (1659).

Lippai *Czigány okulárjának* fejezetei az 1., 2., 3. stb. okulár címekkel voltak ellátva – ezt a Sámbar későbbi, *X, ut Tök* c. (1667) vitairatából tudható információt Szerdahelyi és Horváth megnyilatkozásai is megerősítik, valamint ez utóbbiak alapján az is elmondható, hogy mindösszesen 10 okulár volt a műben. Ugyanakkor a szakirodalom szerint a *Czigány okulár* nem kizárólag szentekről és képekről szólhatott, a 10. okulár témáját Heltai János az *X, ut Tök* (1667) vitairat nyomán így valószínűsíti: melyik egyháznak vannak igaz papjai.

³⁰ Szerdahelyi: *Lelki szem-gyógyító*.

³¹ Heltai János: Lölki okulár, in: P. Vásárhelyi Judit (szerk.): *Sylvae typographicae. Tanulmányok a régi magyarországi nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából*, Bp., Argumentum, 2012, 53–62.

Ennek a minden bizonnyal kassai és sárospataki nyomdahelyű hitvitának (mind Sámbar, mind Lippai Nagykárolyban tevékenykedett ekkor) valamiféle folytatásaként értelmezi mind a latin, mind a magyar szöveg a kassai szobrot meggyalázó versikét és a most arra megfelelő könyvecskét, de a 17. század közepi vita és a jelenkori események közti kapcsolatot mégsem pontosan ugyanúgy írják le.

A *Collyrium* és a *Szem-gyógyító* is hangsúlyozza, hogy a gúnyvers kassai szerzője ugyanabból a korpából (ti. felekezetből) származik, és valamiképpen az iskoláros könyvnek akart a nyomába lépni (*ut illi cavillationi insisteret / az említett régi papiros okularon által-nézvén*), amikor gúnyverset írt és ragasztott az Immaculata-szoborra, ugyanakkor a magyar szöveg azt is tudni véli, hogy *egy szemtelen hamis rágalmazó Cálvinista Predicátor* volt az elkövető – míg az egy évvel korábban kiadott latin szöveg még csak Sycophantáról (ármánykodóról) beszél. A képekben, metaforákban gazdagabb magyar szöveg még egy tekintetben többet tud (vagy árul el) a gázság elkövetőjéről: a latin szerint *Utrumque opus omni ratione carens* – vagyis itt mind az 1659-es iskoláros műről, mind a gúnyversről szó van, amikor Szerdahelyi azt állítja, hogy minden értelem híján vannak. A magyar előszó azonban a szöveg ezen pontján másról beszél: *melly verses irásával-is bőven ki-műtatta, hogy nem egyéb magában, hanem egy vak, és gyöngyön bízott tudatlan állat; mert minden munkájában-is mást nem látz, a' tudatlanság vakságánál*³² – tehát arról tesz említést, hogy a gúnyvers szerzőjének nem ez az első olyan műve, ami az illető vakságáról, tudatlanságáról árulkodik.

Lippai Sámuel 1659-es *Czigány okulárja* az elveszett hitvita-bokorban a 4. nyomtatvány, Sámbar Mátyás pedig *Lapis Lydius ocularis praedicantici. Próbaköve egy cigány okulárnak* címmel felelt rá. Talán nemcsak a látással és vakoskodással kapcsolatos metaforika indokolja, hogy a kassai szobor meggyalázása nyomán megszülető vagy kiadásra kerülő katolikus nyomtatványok ahhoz a vitához kapcsolják az egész eseménysort, melyet 1659-ben a jezsuita Sámbar *Lapis Lydiusszal*, tehát az arany valódiságát vagy hamisságát vizsgáló próbakövel zár le. A *Czigány okulár*, katolikus szempontból, már 1659-ben hamis okulárnak bizonyult, az általa okozott újabb károkat viszont már nem lehet okulárral gyógyítani, hatásosabb gyógymód kell, a vakságot orvosolni képes collyrium, kenőcs, szem-gyógyító. A *Czigány okulárt* pár évtizeddel korábban egy *Lapis Lydius* semmisítette meg, igazságát, vagyis annak látszatát ez a kő kezdte ki, most pedig ismételtelen egy kő, a kassai szobor lett az okulár megsemmisülésének a kiindulópontja (Horváth közlése szerint ugyanis a *Lelki szem-gyógyító* az iskoláros mű „találmányaira” felel).³³

³² Szerdahelyi: *Lelki szem-gyógyító*, B12r.

³³ Uo., B12v.

III.

Szükséges még röviden szólnunk a nyomtatványok 4 részből álló törzsének, vagyis a latin eredeti és fordításának különbségeiről.

Horváth fordítása helyenként bővíti a *Collyrium* szövegét: a fejezetek élére pár soros bevezetőt ír, amely a vakság és a szemgyógyító metaforikáját erősíti, láthatóan szívesen eljátszik az ebben a metaforában rejlő lehetőségekkel. A latin eredetiben ezek a bevezetők tehát hiányoznak, ugyanakkor a szerkezet meghatározó eleme, hogy a katolikus beszélő minden rész végén arra szólítja fel nemkatolikus vitatársát, hogy vakoskodása ellenében vegye és használja az általa nyújtott szemgyógyítót (*collirio oculos inunge, collyrio utere, collirium adhibe* stb.). A latin *Collyrium* ezen megoldása az 1659-es *Czigány okulár* Horváth által is említett retorikai megoldásaira felel, azokat ellenpontozza; okulár helyett persze collyriumot ajánl, a Jelenések könyvének szövegét idézve meg így ellenfele számára.

Az efféle bővítések tehát elsősorban a *copia verborum* terepén maradnak, egy részük azonban külön figyelmet érdemel: ahogy a mecénásnak írt ajánlás, úgy a törzs szövege is tartalmaz néhány, bővítésként bekerült latin nyelvű verssort és azok fordítását. Ezeket veszem most számba.

Az ajánlásban találhatók a következők:

- egy *utopicum epiphonema*-nak nevezett verssor, mely valójában Ovidius *Metamorphoses* c. munkájából a Deukalion és Pürrha történet gondolatmenetet lezáró sentenciája, és ennek hexameteres magyar fordítása, kiegészítve két, a helyzetre vonatkoztató, applikatív szándékú magyar verssorral;
- a *pogány poéta Vergilius verse Aeneid 6.*, tehát egy sor az *Aeneis*ből (Vergilius, *Aeneis* VII, 312): az egyetlen olyan vers a *Szem-gyógyító*ban, aminél – egyébként hibás – forráshivatkozás van, továbbá ennek fordítása (ha nagyon akarom, látom benne a hexameteres fordítás szándékát);
- *közönséges carmen* megnevezéssel ellátva egy Ovidiustól származó disztichon és annak disztichonos magyar fordítása (Ovidius, *Epistulae Ex Ponto*. IV. 3. 35.);
- egy ún. *epigrammaticum paroxum*, amely a Szent Jeromos Galatákhoz írt levél-kommentárjában hagyományozódott disztichon, és annak disztichonos magyar fordítása;
- egy ismeretlen forrású disztichon és fordítása, mely Kálvinról és az őt utánzó tanítványról szól, aki liliom-bélyeget süttetett a hátába.

A főrészen:

- egy *bokor versike*, vagyis egy latin disztichon a lélek elvesztéséről (bibliai eredetű, számos forrásban hagyományozódott), és ennek magyar disztichonos fordítása;
- egy hexameter-sor az *énekes carmen*-ből, vagyis a Szibilla-könyv 6. könyvéből, hexameteres magyar fordítással (173.);
- egy ismeretlen eredetű latin sententia hexameterben, amit *régi carmen*-nek nevez a szöveg, és nagyjából hexameterben fordít (177.);
- a II. részben lefordít hosszabb verset: egy himnuszt, azt állítva viszont, hogy ezt magyarul is éneklik a katolikusok:

Salve sancta Facies impressa panniculo,
Nos ab omni macula purga vitiorum.
Atque consortio jungere beatorum.
Nos perduc in Patriam o felix Figura!
Ad videndam faciem, quae est Christi pura.

Magyarul:

Idvöz-légy Szent Artzélat, mely tétetett gyótskára,
Minket minden mótskából tisztíts ki bűneinknek,
S' Adgy mindnyájunkat, minden társaivá Szenteknek:
Vezess-el Hazánkba minket óh! bóldog jegy az-é
Fényes ortzája látására, mely a' Kristus-é. (138)

A hexameteres és disztichonos fordítások minden bizonnyal Horváth saját fordításai. Hogy miért kaptak helyet a magyar szövegben, arra nyilván többféle magyarázat-félével lehetne szolgálni. Hadd jelezzem most itt azt a tényt, hogy az Immaculata-szoborra felragasztott poema satyricum egy 8 hexameterből álló versike, és tanult ember szerzőségét mutatja. A vers Kapri-nai-gyűjteményben fennmaradt másolatának szövegkörnyezetében a másoló olyan megjegyzést tesz, miszerint Juvenalis hatása ismerhető fel a vers első sorában. A *Lelki szem-gyógyító* tehát nem egyszerűen a katolikusokat bálványozóknak nevező református ítélettel száll szembe, hanem a református versszerző gyalázatos, ugyanakkor mégis csak ügyes versikéje mellé a katolikus szerző klasszikusokat kötött mértékben fordító versikéit helyezi – jelezve talán, hogy a katolikus válaszdók poétikai műveltségben sem maradnak le a református sycophantától.

A poema satyricum valóban a juvenalisi szatírák szellemében teszi gúny tárgyává a szobrot:

Régen nagy kő valék, kő sziklás, semmire kellő,
 Rám talála Tamás, nézi, volnék, mi léendő,
 Kő széké, kit nyomnak seggel, vagy pedig oly kép,
 Melly lészen Istenné, tiszteltetik imádásokkal?
 Ragadá csákánnyát, ki faraga, Képpé csinála,
 [...]
 Már Isten vagyok én, légyen nagy hála Tamásnak.

Azon felül, hogy a szöveg, kő és kép, anyag és képmás vagy reprezentáció kapcsolatának, teológiai problémájának felidézésével játszik el, egyfajta szatirikus teremtestörténetet is megjelenít: a kép-bálvány egyes szám első személyben maga mondja el, hogy őt abból a kőből hozta létre a kőfaragó, ami arra is szolgálhatott (vagy szolgálhatott volna), hogy az alsó fertályunkkal illessük. Ez az eredet a bálvány-képmás értékét hivatott megmutatni. Ahogy aztán a Horváth-féle ajánlásban szereplő Ovidius-idézet is erre szolgál, megkockáztatom, erre felel: Deukalión és Pürrha története jól ismert, ebben a teremtestörténetben a földet benépesítő emberek az emberpár által maguk mögé dobált kövekből jönnek létre. *Et documenta damus, qua simus origine nati*, hangzik Ovidiusnál a sententia, magyarul pedig: *És példákat adunk, hogy melly kezdettel eredtünk* – vagyis arra figyelmeztet, hogy magunkban hordjuk eredetünket. Az érvelésben a magyar kálvinisták morális értékeit hivatott bemutatni az idézet, amelyet a folytatás így applikál: *A' bűdös kút-föbül, bűdös vizek erednek, / És a' mótskosbúl, főrgattya ám mótskos a' malmot*.

Úgy vélem, Horváth Gábor *Collyrium*-fordítása az időmértékes citátumfordításokkal nemcsak egyfajta műveltségi versengést visz végbe a *poema satyricum*-mal, hanem a versben megjelenő szatirikus teremtesmítoszra is reagál azáltal, hogy egy jól választott citátummal felidézi és a saját argumentációs céljaihoz szabja Deukalión és Pürrha Ovidiusnál megjelenített mítoszá, beillesztve ezt az egész ajánlás gondolatmenetébe, amelynek végeredményben a legfőbb tézise lehetne, hogy *bűdös kút-föbül, bűdös vizek erednek*. Nyolc évvel Csécsi reformációs jubileumi beszéde után, öt évvel annak megjelentetése után vagyunk, Horváth Gábor pedig Csécsi hagyományfolytonosságával szembe egy másfajta, dehonesztáló hagyomány folytonosságát állítja. Ennek a morálisan megsemmisítő hagyománynak a láthatóvá tételével válik megvilágíthatóvá a kassai szobor körüli események gyalázatos volta. Ez a reformátusok számára megfestett „eredetmítosz” pedig az Immaculata-szoborra ragasztott vers végén feltüntetett bibliai locusokkal is kapcsolatot talál, a hagyománytörés pedig azzal az eddig még nem hangsúlyozott ténnyel, hogy a *poema satyricum* egyben sírfelirat-paródia is.

A COLLYRIUM ÉS A LELKI SZEM-GYÓGYÍTÓ
A 18. SZÁZAD ELEJI KASSÁN

Végül röviden hadd javasoljak három kontextualizációs lehetőséget a művekhez.

1. Mind a latin, mind a magyar változat abban az időszakban jelenik meg Kassán, amikor a katolikus egyház a legdinamikusabban igyekszik visszafoglalni elvesztett pozícióit.³⁴ Ez persze folyamatos felekezeti konfliktusokkal tarkítva történik, amely során nemcsak a katolikusok számára többféle szempontból szimbolikus jelentőségű szobor lesz a támadás tárgya, de a procesz-sziók, a vallásgyakorlás látványos alkalmai, a nagy számban működő vallási társulatok szertartásai és eseményei, valamint az azokon résztvevők is.

2. Ha a *Czigány okulár* témáját illetően Heltai János felvetésével szemben mégis inkább Horváth Gábornak hiszünk, akkor úgy tűnik, ellentétben azzal, amit a magyarországi hitviták kitüntetett témáinak az alakulásáról gondoltunk, az 1650-es években Felső-Magyarországon szükség volt olyan vitairat(ok)ra, amelyek a képtisztelet és a szentkultusz problémáját kitüntetett módon tárgyalták.

3. Ha a szoborgyalázást a református versíró által teremtett mauzóleum-motívummal, de katolikus átkeretezéssel értelmezzük, akkor a kassai szobor történetét és a nyomán született katolikus reakciókat a mártírium eszmetörténeti kontextusába helyezhetjük, ahol a szobor maga szenved el mártíriumot.

FORRÁSOK

- BOLSEC, Jérôme: *Histoire de la vie, des moeurs [...] de Jean Calvin*, Lyons–Paris, J. Pat-rasson, 1577.
- CSÉCSI János, ifj.: *Oratio secularis altero reformationis-jubilaeo*, [Zürich], [Gessner], 1720.
- MILOTAI NYILAS István: *Agenda*, [Kolozsvár], [Heltai], 1621 (RMNY 1251).
- SZERDAHELYI Gábor: *Lelki Szem-gyógyító: avagy a Szenteknek, Sz. Képeknek, Szentek te-reminek s erekléknek tiszteletében... vak nemcatholicusoknak megvilágosítására való Könyvecske*, Kassa, J. H. Frauenheim, 1725 (Petrik III, 531).
- SZERDAHELYI, Gabriel: *Collyrium ad curandos quorundam acatholicorum circa cultum sanc-torum, sacrarum imaginum et reliquiarum, nec non crucis Christi caecutientes oculos*, Kassa, J. H. Frauenheim, 1724 (Petrik III, 531).
- SZERDAHELYI, Gabriel: *Religio salvifica, cum demonstratione turpissimorum errorum, a D. Joanne Tsetsi, Calvinista, Scholarum Patakini Rectore, ac Professore, in Oratione sua, ut vocat, Seculari, anno 1720. edita, commissorum*, Kassa, J. H. Frauenheim, 1722 (Pet-rik III, 531).

³⁴ Knapp: Poema satyricum.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- CSORBA Dávid: A reformáció 1717-es ünnepe Patakon, in: SZÁRAZ Orsolya–FAZAKAS Gergely Tamás–IMRE Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Egyetemi, 2018 (Locī Memoriae Hungaricae, VII), 49–58.
- HELTAI János: Lölki okulár, in: P. VÁSÁRHELYI Judit (szerk.): *Sylvae typographicae. Tanulmányok a régi magyarországi nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából*, Bp., Argumentum, 2012, 53–62.
- HORVÁTH Cyrill: Adalékok ifj. Csécsi János életéhez, *ItK*, 17. évf., 1907/1, 1–33, 129–172, 257–299, 385–420.
- KNAPP Éva: Poema satyricum. Egy magyar nyelvű alkalmi vers történeti háttere 1724-ből, in: *Doromb. Közköltészeti tanulmányok*, 2, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2013, 49–56.
- PAIKOS Endre: Néhány adat Gyöngyösi Pál, ev. ref. lelkész élettörténetéhez: 1668–1743, *Sárospataki Lapok*, 5. évf., 1886, 135–137, 188–192.
- PAVERCSIK Ilona: *A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig*, Bp., OSZK, 1984–1985 (OSZK Füzetek, 2).
- PFEILSCHIFTER, Frank: *Das Calvinbild bei Bolsec und sein Fortwirken im französischen Katholizismus bis ins 20. Jahrhundert*, Augsburg, FDL Verlag, 1983.
- RÉVÉSZ Kálmán, *Gyöngyösi Pál (1668–1743)*, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1898 (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monographiák, 2).

ABSTRACT

Réka Tasi: *Spiritual Remedy for the Eye:
A Religious Debate in Košice at the Beginning of the 18th Century*

The Maria Immaculata Statue in Košice became the location of a religious confrontation at the beginning of the 18th century. The desecration of the statue committed by an unknown Protestant citizen resulted in a polemical writing in Latin and in Hungarian on the veneration of images and statues. This paper examines the closer and broader contexts of the texts and also their relationship to each other in order to reveal the significance of this debate on the old topic of the theology of images.

Keywords: polemic, veneration of images, Košice, 18th century

REKATOLIZÁCIÓ SÁROS VÁRMEGYÉBEN A 18. SZÁZADBAN HÉTHÁRS MEZŐVÁROS PÉLDÁJÁN

Kónya Annamária

Sáros vármegye területén már a 16. század 20–30-as éveiben meghonosodott a reformáció, s így ez az országrész, Felső-Magyarország néhány többi vármegyéjével együtt azokhoz a területekhez tartozott, amelyeken az elsők között győzött Luther Márton tanítása. A reformáció gyors előrehaladása főleg a vármegye területén lévő szabad királyi városoknak köszönhető. A Pentapolis nevű városszövetséget alkotó öt szabad királyi város (Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse, Kisszeben) közül három (Eperjes, Bártfa, Kisszeben) ebben a vármegyében található. Már a reformáció kezdetétől több helyi nemes család került a városi prédikátorok hatása alá, úgymint a Dersffy, Kapu, Dessewffy, Szinyei Merse család, vagy a Berzeviczyek, Péchyek, Berthótyak, Roskoványiak és mások.¹ Az új tanítás meghonosodása a nemesség körében már a század közepe előtt lehetővé tette a reformáció kiterjedését a vármegye majdnem egész területére. Így földesúri hatásra a reformáció tovább terjedt a környező falvak és mezővárosok lakosságára.

A reformáció sikeres térhódítása után elkezdődött az egyház területi, szervezeti kiépítése. Ebben Sáros vármegye területe nagyon fontos szerepet töltött be, hiszen már 1546-ban pont a vármegye központjában, Eperjesen tartották meg az ország egyik első zsinatát, ahol tizenhat végzés (kánon), az úgynevezett *Sárosi cikkek* lettek elfogadva. Az egyes kánonok a gyülekezetek életének legszükségesebb kérdéseivel foglalkoztak, és alapjában szabályozták az egyházi életet. A zsinat egyik fő eredménye az új egyházszervezeti egység megalapítása volt. Az öt felső-magyarországi szabad királyi város területén létrehozták az öt-városi esperességet, melybe a vidéki egyházak is beletartoztak.

Három év múlva, 1549-ben a fenti öt szabad királyi város városi tanácsai saját hitvallást, az ismert *Confessio Pentapolitana*-t, dolgoztatták ki. Ennek az első magyarországi lutheri hitvallásnak szerzője vagy legvalószínűbb főszerző-

¹ Hörk József: *A Sáros-templéni evangélikus esperesség története*, Kassa, Bernovics Gustáv, 1885, 25–26.

je, Leonard Stöckel, a bártfai gimnázium rektora volt. A *Confessio Pentapolitana* és a *Sárosi cikke* a 16. század második felében megteremtették a lutheránus vallási életet kereteit nemcsak a Pentapolis városaiban, hanem a sáros vármegyei vidéki gyülekezetekben is. Így az egyházi élet és a reformáció további fejlődése Sáros vármegye területén szilárd kereteket kapott.²

Az arisztokrácia és a nemesség fontos szerepe nemcsak a reformációs tanok gyors terjesztésében mutatkozott meg, hanem az azt követő rekatolizáció folyamatában is. Politikai befolyásuk, anyagi háttérük és elsősorban a középkori patrónusi jog gyakorlása lehetőséget adott a nemeseknek a vallási fejlődést birtokaikon előremozdítani. A nemesség hatását a vallási fejlődésre, illetve szerepét az egyes protestáns irányzatok és/vagy a katolicizmus terjesztésében a nemesi konfesszionalizáció fogalmával szokták jellemezni.³ Ez a fogalom természetesen nem csak azt írja körül, hogy a nemesség miképpen tért át egyik vagy másik reformációs irányzathoz, vagy épp vissza a katolikus hitre, hanem és főképpen azt, miképpen terjesztette hitét a saját birtokain élő nép közt, milyen hatást gyakorolt az egyházára, hogyan befolyásolta vallása nézeteit, kultúráját, és más ezzel kapcsolatos viszonyokat. Általánosságban véve néhány pontba lehetne tömöríteni azokat a módokat (módszereket), melyekkel a nemesség és arisztokrácia befolyásolni tudta a vallási élet fejlődését a birtokain.

A legkézenfekvőbb lehetőséget a patrónusi jog kihasználása tette lehetővé. Mivel a patrónusi jog a nemesség egyik alapvető joga volt, a pap, iskolatanító alkalmazása a birtokos döntése volt. Természetesen minden nemes igyekezett saját udvari papját, de a birtokain működő papokat is saját vallási meggyőződése szerint alkalmazni. Abban az esetben, ha az igehirdető reformációs vagy az előzőtől elütő más reformációs tanokat kezdett hirdetni, néhány intés után a birtokos elbocsáthatta, ami sok esetben meg is történt. Ez a fluktuáció teljesen legitim és megszokott praxisként működött. A patrónusi jog az iskolamester alkalmazására is kiterjedt, ami újabb lehetőséget nyújtott az adott hit illetve annak szelleme megszilárdításában és terjesztésében.⁴

² Peter Kónya: Reformácia v Uhorsku, in: Annamária Kónyová–Peter Kónya a kol.: *Konfessionálny vývin Uhorska v ranom novoveku*, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2017, 12–20.

³ Josef Hrdlička: Konfesijní politika šlechtických vrchností a šlechtická konfesionalizace v Čechách a na Moravě v 16.–17. století, *Český časopis historický*, 108. évf., 2010/3, 406–441.

⁴ A sárospataki református iskola legnagyobb patrónusa I. Rákóczi György és felesége Lorántffy Zsuzsanna volt, kik nem kis pénzügyi, politikai, egyházi támogatást nyújtottak neki. Viszont menyük, Báthory Zsófia rekatolizációja után megszüntette az iskola támogatását és végül a császári katonasággal együtt elvette a reformátusoktól, diákjait és tanárai kénytelenek voltak az iskolát elhagyni.

A nemesi konfesszionalizáció lehetőségeinek másik csoportját a gazdasági, pénzügyi támogatások alkotják. Ezek alatt kell érteni a gazdag birtokosok pénzzadományait, a templomépítést és iskolaalapítást, mely által befolyásolhatták az egyházi élet fejlődését uradalmaikon. De fordítottn is működött ez a gazdasági illetve anyagi támogatás lehetősége, tehát annak a megvonásával.⁵

A harmadik csoportot a nemesi konfesszionalizáció folyamatában a különféle kényszerítő eszközök alkották. Ezek mindenféle zaklatást, megfélemlítést, bebörtönzést jelentettek. De nem mindig érték el a célt, mivel néha inkább fordított hatásuk volt, és annál inkább növelték a hívek ellenszenvét a rájuk kényszerített vallás iránt. Ezek a „keményebb” eszközök inkább a rekatolizáció idején voltak jellemzőbbek. Annak ellenére, hogy a 18. századi vallási fejlődést a „csendes” vagy „vértelen ellenreformáció” fogalmával szokták jellemezni, nagyon sok konkrét példa bizonyítja, hogy a nemesség oldaláról pont ezzel ellentétes magatartás volt a jellemző.

Sáros vármegye területéről is számos példa van a nemesség megatartásáról a „vértelen ellenreformáció” idejéből. Több arisztokrata és nemesi család rekatolizációs tevékenységet folytatott. Itt megemlíthetnénk, a Bártfa környéki birtokain Klobusiczky Antal gróf özvegyét Szapáry grófnőt, báró Sztáray Imrét Aboson, aki megtiltotta jobbágynak, hogy az evangélikus lelkész fizetését kiadják. Szentiványi grófnőt Alsósebesen, aki addig tartotta az evangélikusokat a börtönben, míg nem katolizáltak. És báró Klobusiczky Istvánt, aki mindenféle eszközökkel tiltotta evangélikus jobbágynak az istentiszteletekre járást Eperjesen.⁶

De Sárosban különösen nagy kegyetlenséggel rekatolizálta jobbágynak Barkóczy Klára grófnő. Barkóczy Klára Aurora 1706-ban született valószínűleg a Zemplén vármegyei Tavarnán, a család ősi kastélyában. Apja Barkóczy Ferenc, II. Rákóczi Ferenc tábornoka, anyja Zichy Julianna volt. A családban összesen tíz gyerek született. Klára testvérei közül a legismertebb Barkóczy Ferenc esztergomi érsek, prímás volt, de pl. Imre testvére Máramaros vármegye és János Szabolcs vármegye főispánja lett.⁷ Barkóczy Klárát Szirmay Tamás vette feleségül. Szirmay Tamás (1688–1760), eredetileg Dessewffy

⁵ Péter Katalin: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon, *Egyháztörténeti Szemle*, 7. évf., 2006/2, 36–37.

⁶ Hörk: *A Sáros-zeempléni...*, 103–104.

⁷ A testvérek közül a legidősebb Borbála volt, ő gróf Cziráky József felesége lett, és mint költő is működött. Egyik húga, Margit apáca lett, Mária gróf Csáky István felesége, Zsuzsanna gróf Szécsényi Antal felesége, testvérükről Annáról nincs semmi további adat. Fehérvári László: Barkóczy Borbála, egy ismeretlen költő a múlt századból, *Magyarország és a Nagyvilág*, 12. évf., 1876/22, 338–340.

családból származott, de Szirmay István, akinek nem volt fiú gyermeke, 1694-ben örökbe fogadta, azzal a feltétellel, hogy elhagyja evangélikus hitét és katolikussá lesz. Szirmay Tamás 1730-ban lett Sáros vármegye főispánja.⁸ Bar-kóczy Klára kihasználta a férje hatáskörét és *„nemcsak annak birtokain vette el az evangélikusok minden templomait, de mint a főispán felesége a megyei tisztviselőket is arra ösztönözte, hogy az egész megyében vegyék el az evangélikus templomokat, s adják a katolikusoknak... oly buzgón (kegyetlenül) fáradozott, hogy maga a fél megyét térítette meg.”*⁹ Ebben legnagyobb segítője a megyei alispán Bornemisza István és Dobay Károly szolgabíró volt, akik hajdúikkal több Sáros megyei falut bejártak, és elvették vagy legalább megrongálták az evangélikusok templomait. 1747–48-as évekből fennmaradt egy viszonylag terjedelmes feljegyzés az említett sárosi mezőváros, Héthárs lakosainak erőszakos rekatolizációjáról, amit Bar-kóczy Klára grófnő vitt végbe.

HÉTHÁRS

Héthárs (Siebenlinden, Septem Tilies, Lipany) egy sárosi mezőváros a Tarca folyó bal partján. A források a települést először a 14. század elején (1312) említik, de bizonyos, hogy a település már az előtte lévő időszakban is létezett. A település földrajzi elhelyezkedése kedvező volt a kereskedelem szempontjából, már a 14. századtól hetivásárokat rendeztek itt, s ennek köszönhetően a 15. században mezővárosi rangot kapott. A középkorban Héthárs a tarkói illetve tarcai uradalom része volt, 1558-ban az uradalommal együtt a Dessewffy család tulajdonába került.¹⁰ A középkori eredetű héthársi templom Tours-i Szent Mártonnak lett felszentelve, 1513–19 közti években későgótikus stílusban építették át: az eredeti famennyezetet kő keresztboltozat váltotta fel. Ekkorból származik a templom késő gótikus főoltára, mely – valószínűleg a birtokos kérésére – a méltán híres lőcsei szobrász, Pál mester műhelyéből való.¹¹

⁸ Maga Szirmay István is eredetileg evangélikus volt, de kétszeres bebörtönzése után, amikor is felségsejtéssel vádolták, csak úgy szabadult, hogy 1687-ben a felvette a katolikus hitet. Azután terjedelmes birtokain szigorú rekatolizációt kezdett. 1697-ben bárói, majd 1707-ben grófi rangot kapott. 1711-ben halt meg. Nagy Iván: *Magyarország családai*, X, Pest, Ráth Mór, 1863, 744–745.

⁹ Hörk: *A Sáros-templeni...*, 90.

¹⁰ Ferdinand Uličný: *Dejiny osídlenia Šariša*, Košice, Vychodoslovenské tlačiarne, 1990, 171–172.

¹¹ Ján Turlik: *Lipany v horizonte času*, Lipany, Mestský úrad Lipany, 2015, 20–21.

A reformáció, pontosabban a lutheri tanok elterjedésének ideje nem ismert pontosan, de egyértelműen a helyi földesurakhoz, a Dessewffyekhez köthető. Már a 16. század folyamán létezett lutheri gyülekezet, első ismert lelkésze Hybner János volt, aki a 17. század első tizedében volt Héthárs lelkésze.¹² Evangélikus német iskola is működött a mezővárosban, első rektora a Poprádról származó Fabini Sámuel volt.¹³ Héthárs mint anyaegyház működött, szerepel több egyházlátogatási jegyzőkönyvben (1636, 1666–67), és az 1722-es protonotáriusi inkvizíció jegyzőkönyvében is. Miután 1694-ben Szirmay István adoptálta Desewffy Tamást, megkezdődött a Dessewffy birtokokon a rekatoizáció, közöttük Hétháron is. A Szirmayak növekvő rekatoizációs nyomása ellenére egészen 1747-ig meg tudott maradni az evangélikus gyülekezet a mezővárosban.

HÉTHÁRS REKATOLIZÁCIÓJA

Az üggy 1747 nyarán aratás idején kezdődött, amikor egy teljesen banális eseményt kihasználva, Barkóczy Klára grófnő elkezdte zaklatni Héthárs lakosait. Bizonyos Matzko Mihály büntetésre és pénzbírságra volt ítélve, mert teherbe ejtett egy lányt. Mikor a grófnő tudomást szerzett az üggyről, udvarába, Tarcára hívatta a vádlottat, Héthárs bíróját és esküdtjeit. A vádlottat börtönbe vetette, és a többiektől durván számonkérte, hogy egyúttal miért nem kényszerítették az elítéltet katolikus hitre áttérni. Ilyen szavakkal illette őket: *Ördög bújjék a ti lutheránus anyátokba, hogy vigyen el titeket, mind, az ördög a ti Luther Mártonotokkal, miért nem büntettétek őt más templomra, de a ti etnek templomotokra.*¹⁴ Mikor pár nappal később a vádlottat meglátogatta leánya, férjével együtt őt is megfogták, sőt még két gyereküket is odahívták Tarcára a grófnőhöz, és csak akkor engedték szabadon, amikor katolikusokká lettek.

¹² Héthárs további evangélikus lelkészei voltak: Héthárs további evangélikus lelkészei voltak: Johannes Hibnerus, Jacobus Poley, Johannes Kleisch, Andreas Brochocius, Martini Dániel, Paulus Bredeczky, Michael Lubovenszky, Ján Trsztszenszky, Samuel Kephallides, Georgius Johnathi, Georgius Doloviczény, Johannes Ruffiny. Hörk: *A Sáros-templeni...*, 250. Néhány lelkészt említ: Peter Kónya-Zoltán Csepregi (eds.): *Sto kniazských biografii Johanna Samuela Kleina / Johann Samuel Klein század lelkészéi életrajza*, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2015.

¹³ Ján Rezik–Samuel Matthaeides: *Gymnaziológia. Dejiny gymnázií na Slovensku*, II, Bratislava, SPN, 1971, 493–496. A további iskola rektorok voltak: Samuel Fabini, Ondrej Lucae, Martin Cedichius, Ján Cócí, Tomáš Martinides, Martin Klisch, Juraj Manlius, Ondrej Curiani, Ján Gassitzius, Ján Trsztszenszky, Zachariás Klementis, Ján Treitmann.

¹⁴ Hörk: *A Sáros-templeni...*, 1885, 92.

Nemsokára ezután egy készülődő esküvő kapcsán történt incidens. A menyasszony, aki evangélikus volt, meg lett félemlítve és végül Tarcán a grófnőnél katolizált. Továbbá a grófnő parancsba adta, hogy az esküvő semmiképpen sem Héthársra, hanem más vidéki plébánián legyen megtartva. Mivel az ellenkezett a szokásokkal, a héthársiak tiltakoztak, de nem sok eredménnyel, mert a tiltakozók neveit feljegyezték és azután megverték őket.

Héthárs lakosai és az uraság közt a további időszakban is folytatódtak az összetűzések. A tél vége felé a család zászlótartója, egy Dekovics Tamás nevű személy parancsba kapta, hogy egy Héthársra néhány nappal azelőtt született csecsemőt szállítson a kocsiján Tarcadobó falu plébániájára, és ott kereszteltesse meg a helyi katolikus pappal. Mivel önkényes cselekedete miatt tartott a polgárok bosszújától, fegyverrel kényszerítette a jegyzőt és három esküdtet, hogy bizonyítsák ártatlanságát. Ugyanez a zászlótartó már pár nappal később igyekezett fegyveresek segítségével a grófnőhöz vinni egy beteg evangélikus héthársi idős embert, csak a többi város lakó megakadályozta.¹⁵

Ezt követően 1748. február 15-én a helyettes szolgabíró Zombory Mátyás egy század katonával és Szirmay grófnő szolgálival ismét Héthársra érkezett, hogy a város lakosait tovább zaklassa. Elrendelték a bírót és esküdtek bebörtönzését és a katonáknak, akik az egyes családoknál voltak elszállásolva, megparancsolták a szállásadóik szigorú felügyeletét. Hat polgárt (Jobbády István, Teschinszky János, Ambrózy András, Tirsch Krisztián, Bornemann Sámuel, Jáger Mihály) a helyettes szolgabíró maga elé hivatott, megkötözték és megverték őket, azután kocsikra ültették őket és elszállították. A katonák nem kímélték az illetők családtagjait, asszonyokat, gyerekeket sem, akiket szintén botütéssel szétkergettek. Egy másik katonacsapat a városi tanítót, David Droscheliust fogta el, és azt is az utcára kivezetve, szidalmazták és bottal megverték. Hasonlóan egy özvegyasszonyt, bizonyos Tokaji Annát megverték és kocsira dobva Tarcára szállítottak. Ott mind a hat férfit és az özvegyasszonyt még egyszer megverték (átlagban 50-70 csapást kaptak), majd börtönbe zárták őket. Kiengedésük után a birtokon, fát vágni, tollat fosztani, vagy az árnyékszékét tisztítani kényszerítették.¹⁶

Két nappal később, február 17-én Dobay Károly szolgabíró és hajdúi újból Héthársra jöttek, ezúttal négy nőt fogtak el, kettő, Petschauer Zsuzsanna és Leskó Éva tartva a további eseményektől, rögtön megígérte, hogy katolikussá válnak, a másik kettő (Bornemann Zsófia és Teschinszky Mária) 12 kegyetlen ütést kapott.

¹⁵ Uo., 96–98.

¹⁶ Uo.

A bebörtönzött hat héthársi evangélikus férfi további kínzásoknak volt kitéve, minek folytán három (Ambrózy András, Tirsch Krisztián és Teschinszky János) végül áttért a katolikus vallásra. A maradék hármat 12 napos börtön után az ifjú gróf Szirmay Tamás közbenjárására elengedték, de esküt kellett tenniük, hogy ha a katolikusok vagy a grófnő elleni összeesküvésről tudomást szereznek, arról híradást fognak adni.

A katolikus hitre való térítés Héthárson egyaránt érintette a fiatalokat, az időseket. 1748. március 9-én egy nagyon idős embert, Horváth Sámuel, aki már ispotályban fekvé utolsó napjait élte, ugyanúgy kocsira tettek, és Tarczán a grófnő birtokán kényszerítették az áttérésre. Ezen megrázó események után Héthárs több evangélikus lakosa elhagyta a várost és máshol keresett menedéket. Bizonyára többen sejtették, hogy Barkóczy Klára grófnő nem fogja addig abbahagyni a polgárok zaklatását, míg katolikusokká nem lesznek, vagy míg el nem veszi tőlük a templomukat. Ez a veszély már néhány nappal a fenti események után realitássá is vált.¹⁷

Március 13-án, a város bírása, Passuth János néhány katolikus polgárral felkereste az evangélikus papot, Jan Ruffinyt és követelte tőle a templom átadását és a paplak elhagyását. Mivel a pap nagyon bátran ellenállt és nem volt hajlandó követelésüket teljesíteni, a bíró összehívta a katolikus és evangélikus lakosokat és igyekezett őket meggyőzni, hogy jobban fog mindenki járni, ha rábírák az evangélikus lelkészt az engedelmességre. Mivel a pap akkor sem volt hajlandó a követeléseknek eleget tenni, másnap reggel a bíró néhány katolikus híve segítségével erőszakkal feltörte a templom külső lakatját, de mivel a belső lakatot már nem tudták leverni, egy kisfiút juttattak be a templomba, s ő belülről kinyitotta az ajtót. Azonnal, négy másik katolikus plébános jelenlétében misét tartottak a templomban. Annak ellenére, hogy a szentséget az oltár felett hagyták, az evangélikusok a következő napon megtartották ott istentiszteletüket. Nem sokkal azután megjelent Dobay Károly szolgabíró és fegyveresei, a templomot lepecsételték, mivel egész nap összétűzések voltak, egyik oldalon az evangélikus, a másik oldalon a hajdúk és katolikus lakosok közt, több család a saját biztonsága megőrzése miatt inkább elhagyta a várost.¹⁸

A harmadik napon a héthársi templomban megjelentek a környékbeli falvak katolikus lakosai, több vármegyei képviselő és nemes, sőt maga az ifjú Szirmay gróf, és résztvettek a katolikus szertartáson. Ezután a plébániára mentek és felszólították az evangélikus pap feleségét, hogy az elkészített há-

¹⁷ Uo, 99.

¹⁸ Uo, 100–102.

rom kocsira pakolja fel dolgaikat és hagyja el a paplakot. Az asszony könyörgeése semmit se ért, sőt azonnal ki kellett mennie a házból, és kocsival a szomszédos Kisszebenbe szállították át. A következő nap vasárnap volt, újból katolikus misét tartottak a héthársi templomban, majd nagy lakomát rendeztek a paplakon, melyet Barkóczy Klára grófnő fizetett. Így érték el végül Héthárs katolizálását. Megszűnt az evangélikus gyülekezet és a maradék néhány evangélikus hívő a szomszédos Kisszebenbe járt át istentiszteletekre.

Az ügy epilógusaként talán csak azt lehetne megjegyezni, hogy 1813-ban a Tarcza völgyében nagy árvíz pusztított, minek folytán Barkóczy Klára grófnőnek nemcsak a fényes udvarát sodorta el a víz teljesen, de a templomát és a grófnő sírját is.¹⁹

Héthárs rekatolizációjának lefolyása nem volt egyedi ügy a 18. század folyamán Magyarországon és nagyon jó példa annak a ténynek bemutatására, hogy az ún. „csendes” vagy „vértelen rekatolizáció” idején nagyon is kemény és véres módszereket alkalmazott az arisztokrácia, hogy protestáns jobbagyait áttérítse. Ezért talán átgondolásra szorul, hogy a meghonosodott elnevezést nem kellene-e felváltani talán olyan megnevezéssel, mely legalább protestáns oldalról valóságosabban és pontosabban körülírja az adott korszak vallási változásait.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- FEHÉRPATAKY László: Barkóczy Borbála, egy ismeretlen költőnő a múlt századból, *Magyarország és a Nagyvilág*, 12. évf., 1876/22, 338–340.
- HÖRK József: *A Sáros-templéni evangélikus esperesség története*, Kassa, Bernovics Gusztáv, 1885.
- HRDLÍČKA, Josef: Konfesijní politika šlechtických vrchností a šlechtická konfesionalizace v Čechách a na Moravě v 16.–17. století, *Český časopis historický*, 108. évf., 2010/3, 406–441.
- KÓNYA, Peter: Reformácia v Uhorsku, in: Annamária Kónyová–Peter Kónya a kol.: *Konfesionálny vývin Uhorska v ranom novoveku*, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2017, 12–20.
- KÓNYA, Peter–CSEPREGI Zoltán (eds.): *Sto kňazských biografíí Johanna Samuela Kleina / Johann Samuel Klein száz lelkész életrajza*, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2015.
- NAGY Iván: *Magyarország családai*, X, Pest, Ráth Mór, 1863.
- PÉTER Katalin: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon, *Egyháztörténeti Szemle*, 7. évf., 2006/2, 30–43.

¹⁹ Uo., 104.

REZIK, Ján–MATTHAEIDES, Samuel: *Gymnaziológia. Dejiny gymnázií na Slovensku*, II, Bratislava, SPN, 1971.

TURLIK, Ján: *Lipany v horizonte času*, Lipany, Mestský úrad Lipany, 2015.

ULIČNY, Ferdinand: *Dejiny osídlenia Šariša*, Košice, Východoslovenské tlačiarne, 1990.

ABSTRACT

Annamária Kónya: *Recatholicization in Saros County in the 18th Century*

Aristocratic families did not only play a very important role in spreading the ideas of the Reformation, but also in the process of recatholicization. In the course of the Reformation aristocrats and noblemen supported the preachers, teachers, established churches, Protestant schools, they supported the Protestant literature. When the recatholicization started, these activities stopped, and the nobility many a time started to use violence. Many Protestant preachers had to leave their congregations, or give the Protestant church buildings over to the Catholic inhabitants. But there were many other ways to force Protestant peasants to convert to Catholicism. Although the 18th century is often called the time of bloodless recatholicization, or silent recatholicization in our historiography, this concept does not describe the real situation in the country. There are many examples which confirm just the opposite. In Saros county some noble and aristocratic families used the methods of aggressive recatholicization. The best known case happened in the town Héthárs (Lipany), where countess Klara Barkóczy, wife of Tamás Szirmay succesfully destroyed the Lutheran congregation in the years 1747–48. This paper describes the progress of this event.

Keywords: recatholicization, Sáros county, Klára Barkóczy, Héthárs, 18th century

SIKERTELEN REKATOLIZÁCIÓ A LELESZI KONVENT BIRTOKAIN

Kónya Péter

Annak ellenére, hogy a 18. században az állam és a földesurak többségének támogatását élvező rekatolizáció gyorsan terjedt Magyarországon, sok helyen sikerült megmaradni a protestáns lakosságnak és megtartani a vallásgyakorlathoz való jogot. Nem egyszer a templom efoglalása és a lelkész kiűzése után is. Annál érdekesebb, hogy ilyen eseteket találunk a katolikus egyház birtokain is, mint a leleszi premontrei konvent két mezővárosában, Királyhelmeceen és Nagykaposon.

KIRÁLYHELMEC

A vallási életet Királyhelmeceen a 17. század utolsó harmadáig a református egyház dominanciája jellemezte, a református gyülekezet egyszemélyi egyház-szervezet volt a városban. 1670 után viszont hasonlóan más felső-magyarországi helységekhez, Királyhelmeceen is elérkezett a rekatolizáció.

A gyülekezet akkor találkozott először a rekatolizálási nyomással, amikor II. Rákóczi György halála után Báthori Zsófia átvette az uradalmat. Az új földesúr hamar megtagadta a református parókiától az addigi jövedelmek egy részét, konkrétan 14 hordó bort a helmeci hegyről.¹ Befolyása alatt csökkent a hívők adakozása is, akik megtagadták vagy visszatartották az egyházi járulékokat.

Ennek ellenére azonban a református gyülekezet megszakítás nélkül működött 1671 nyaráig. Élén áll ennek a folyamatnak a templom erőszakos elvétele, ami 1671. július 12-én történt, amikor I. Rákóczi Ferenc a „zöld pus-kások” kíséretében elfoglalta a helmeci templomot. A templomban éppen istentisztelet volt, amelyet a lelkész lerövidített, és igyekezett a gyülekezetet biztonságba helyezni. A templom előtt a fejedelem magának követelte a templom kulcsait, majd erőszakkal elvette. Másnap állítólag maga Rákóczi

¹ Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*, III, 1647–1687, Bp., Magyarországi Protestánsok Egyesülete, 1893, 230.

hallgatta végig a prédikációt.² A tanúk vallomásai szerint tisztában volt a cselekedetének igazságtalanságával, és a hívők szemrehányasaira azt válaszolta, hogy eskü alatt kényszerítették.³

Ezek után a század 70-es éveiben átmenetileg szünetelt az istentiszteletek tartása a királyhalmeci református gyülekezetben. Csak az évtized végén újult meg, Thököly Imre kurucai érkezése után, amit az 1680-as években említett prédikátorok és rektorok nevei bizonyítanak. A soproni törvénycikkek és a helyi református nemesek a felkelés után is garantálták a gyülekezet fennállását. Végül a földesúr változása elhozta a templom újbóli elfoglalását, amelyet még a század vége előtt átvettek a leleszi premontreiek.⁴

Báthori Zsófia, aki férje halála után visszatért a katolikus vallásra, óriási birtokain támogatni kezdte a katolikus egyházat a református lakosság rovására. Ugyanakkor megerősödött a lelesz premontrei konvent, és követelte a hajdani, s időközben elveszített birtokait, többek között a királyhalmeci uradalmat is.⁵

Amikor 1697-ben a keresztyén hadak visszafoglalták Váradot, Benkovich Ágost váradi püspök átadta a Leleszi Konventet Franz Schöllingernek, az ausztriai Perneggben működő premontrei konvent apátjának. Schöllinger apát a század végén I. Lipót segítségével megszerezte Királyhalmecet az uradalommal együtt, amelyet 1697-ben 18 ezer forintért vett akkori tulajdonosától, II. Rákóczi Ferencről. Emellett még további 10 ezer forintot I. Lipótnak ajánlott a törökellenes háború folytatására.⁶ A következő évben 1698-ban a Szepesi Kamara ünnepélyesen beiktatta az uradalom birtokába.⁷ Így a század utolsó éveiben új tulajdonost kapott a város, amelynek következményeit főleg református lakossága nemsokára testén megérezte.

A helmeci reformátusok a 18. század elejéig templom nélkül maradtak. Régi templomukat csak II. Rákóczi Ferenc szabadságharca alatt ideiglenesen kapták vissza. Jóllehet a fejedelem szigorúan megtiltotta a templomfoglalásokat, ugyanis arról csak az országgyűlésnek kellett döntenie, de Királyhel-

² Gergely Sámuel (kiad.): *Teleki Mihály levelezése*, V, 1670–1671, Bp., Athenaeum, 1910, 577–579.

³ Uo., nr. 387, 577–578.

⁴ Leskó József (kiad.): *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*, IV, Eger, Érseki Lyceum, 1907, 293.

⁵ A leleszi premontrei konvent 1610 után visszaszerezte a hiteles jogát, amelyet viszont Bethlen Gábor újból a átadott a világi papoknak. Bogoly János–Oláh Tamás: *Ottthonok. A Felső-Bodroghöz képeskönyve*, Királyhalmec, 2010, 26.

⁶ Dongó Gyárfás Géza: Zemplén-vármegye történeti földrajza, in: Uő (szerk.): *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, 9. évf., Sátoraljaújhely, Zemplén, 1903, 232.

⁷ Bogoly–Oláh: *Ottthonok*, 32.

mecen a reformátusok már 1703 nyarán elfoglalták a templomot.⁸ Az 1705 októberében tartott szécsényi országgyűlés vegyes vallásügyi bizottsága csak megerősítette ezt az állapotot. A bizottság⁹ (Johannes Gundelfinger, Szakmári János és Brezinay János) 1706. január utolsó napjaiban működött a városban.¹⁰ A templom hivatalos visszaadása után a református eklézsia igyekezett visszaszerezni egykori bevételeit is, s általában javítani rossz anyagi helyzetet. Az azonban nem volt egyszerű, mivel már a következő, ónodi országgyűlésen 1707 júniusában a helmei reformátusok panaszkodtak a Leleszi Konventre, amely jogtalanul élvezte a borjővedelmüket.¹¹

A szatmári béke után Királyhelmeceen is bekövetkezett a rekatolizálás. Fő szereplője lett, természetesen a város új földesura, a leleszi prépostság. Az új prépost, Tahy Ferenc Károly a konvent birtokain erélyesen nekikezdett a református hívek üldözésének és a katolikus egyház újjáépítésének. Tahy még 1711-ben kiűzte a városból a prédikátort és egyben a templomot is követelte.¹² Ez azáltal is egyszerűbb lett, mivel a reformátusok temploma 1718-ban leégett, és a gyülekezet nem rendelkezett a felújításához szükséges anyagi háttérrel. Az épületnek azt a részét, ahol az istentisztelet alatt a nők ültek, ideiglenesen lefedték szalmával, a többi része viszont tető nélkül maradt.¹³

Az új leleszi prépost már nemsokára, 1718-ban engedélyt nyert III. Károlytól a helmei református templom, s egyben a parókia és az iskola átvételére. A konvent a templommal együtt a református gyülekezet ill. a parókia összes vagyonát a birtokába vette. A templom- és vagyonátadás konfliktusmentesen zajlott le, és a prépost felajánlotta a gyülekezet gondnokának, Királyfalvinak, hogy a prédikátort saját kúriájában helyezze el, amire joga volt a soproni törvénycikkek értelmében. Ezt követően a Királyfalvi kúriába költözött át a reformátusok vallási élete, és az ottani csűrben az istentiszteleteken találkoztak a város reformátusai. Később új nagy imaházat építettek fából, egy másik nemes, Gubóczy kúriája mellett, az addigi kaptár helyén. Ezt a nagy fatemplomot egészen a század közepéig használták, amíg a rossz állapota miatt le nem bontották. Ezekben az években három református prédi-

⁸ Uo., 34.

⁹ Az egy katolikus, evangélikus és reformátusból álló vegyes bizottságok 1705 októberétől látogatták az összes vármegyét, ahol a templomot, parókiákat és iskolákat osztották el a három bevett vallásnak.

¹⁰ Bánkúti Imre (kiad.): *A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai* Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén megyékből 1705–1707, Miskolc, Szász és társai, 2003 (BAZ Megyei Levéltár kiadványai), 122.

¹¹ Uo., 282; Zsilinszky: *A magyar országgyűlések...*, IV, 1687–1712, 253.

¹² Bogoly–Oláh: *Ottthonok*, 37.

¹³ Molnár Zsolt: *A királyhelmei református gyülekezet története*, kézirat, Sárospatak, 2003, 15.

kátor működött Királyhelmeceen: Csákvári, Arkai és Tokaji. A templomfoglalás ellenére a gyülekezet továbbra is rendelkezett a földtulajdonával, amelynek az lehetett az oka, hogy a református városban csak nagyon nehezen nyert teret a katolikus vallás és a templom sokáig használhatatlan maradt.¹⁴

A régi, szétszedett fatemplom helyén 1753-ban a református lakosok új, nagy, ugyanúgy fából készült oratóriumot (templomot) építettek. Ezt azonban kihasználta az akkori leleszi prépost, és azzal gyanúsította meg őket, hogy a reformátusok a templomot földesúri engedély nélkül építették fel. Ezután még az uralkodói parancsot is elnyerte a konvent a templom lebontására, ami hamarosan meg is történt a vármegyei biztosok és a konvent képviselői jelenlétében. Ugyanabban az évben kiűzte a prépost Királyhelmecekről a református tanítót. A prédikátor még két évig maradt a városban, az istentiszteleteket viszont már nem tarthatta meg. A város képviselői, a helyi nemesekkel együtt többször kérvényezték a vármegyénél és a királynőnél a templomépítési engedélyt, a soproni vallási cikkekkel és a további törvényekkel érvelve. Egy külön bizottság kialakítását is kezdeményezték, de eredmény nélkül.¹⁵ A vármegyei biztosok, akik jelen voltak a templom lebontásánál, talán nem véletlenül épségben hagyták egy kis részét, amelyet a reformátusok még néhány évig szabadon használtak, amíg azt ismeretlen tettesek éjszaka le nem bontották.¹⁶

De még ezek az események sem jelentették a nyilvános vallásgyakorlat végét a királyhelmecei református gyülekezetben. A hívők utána újból Királyfalvi kertjében gyűltek össze, ahol szabad ég alatt hallgatták az istentiszteleteket. A prépost viszont ezt sem akarta nekik megengedni. A helyi katolikus plébános elvette tőlük a harangocskát, amellyel a népet hívták össze az istentiszteletre, „és nehéz nyavalyássá tette” a kurátor fiát. Végül 1770-ben a Bodroghközi járás főszolgabírója a prépost kezdeményezésére megtiltotta a reformátusoknak az úri kertben való gyülekezést. De ezután a katolikus plébános a leleszi premontreiekkal és a katolikus nemesekkel együtt hatalmukba vették a református gyülekezet földtulajdonát. A helyi református nemesek újból hiába tiltakoztak és hiába követelték a vármegyétől jogaik elismerését.¹⁷

¹⁴ Dienes Dénes (kiad.): Az Isten is megszerette pedig ezt a helyet, és ide vetette az Evangéliomnak hálóját mindjárt a Reformatiokor...: A Zempléni Református Egyházmegye összeírása, 1782, Sárospatak, SRK TGY, 2003 (Acta Patakina, 12), 37–38.

¹⁵ A királyhelmecei reformátusok levele a vármegyének 1753-ból: SRK Lvt., A. IX. 2385, 27.

¹⁶ Dienes: Az Isten is megszerette..., 37–38.

¹⁷ Kacsándy László levele a vármegyének 1761-ből: SRK Lvt., A. XIII. 4376, 14; A királyhelmecei reformátusok levele a vármegyének 1784-ből: uo., A. XX. 7194, 17.

A református hívek 1761-től kötelesek voltak a stolát fizetni a katolikus plébánosnak, aki hivatalosan az összes egyházi szolgálatot egyedül végezte a városban.¹⁸ Mindennek ellenére azonban a lakosság felekezeti összetétele nemigen változott, és a lakosok nagy részét még mindig a reformátusok alkották. A nemesek, feltehetően a jobbágysággal együtt, főleg Perbenyikre és Bodrogszentesre jártak istentiszteletre. Kegytárgyaikat a lebontott templomból, úgymint a szőnyeget, az úrasztali terítőket, abroszokat, egy ezüst poharat, egy kancsót, egy óntálat, egy tányért és két kis harangot (csengőt) elvitték a hívők a szentesi parókiára.¹⁹

Az ismételt rekatolizációs kísérletek és a Leleszi Konvent intenzív nyomása ellenére, a városi lakosság túlnyomó része az egész 18. század alatt református vallású maradt. A helmeci nemesek egy 1753-ból származó levele szerint az összes lakosok, néhány kivétellel reformátusok, és még 1776-ban is élt a városban 402 református.²⁰

A Leleszi Konvent rekatolizációs tevékenysége a 17–18. század fordulóján létrehozta a királyhelmeci római katolikus plébániát. Mivel a plébánia csak elenyésző lélekszámmal rendelkezett, a prépost nem sietett a régi, leégett templom helyreállításával, amely még 1733-ban boltozat és tető nélkül volt.²¹ Csak a század közepén történt meg a templom nagyszabású felújítása, Kunitz Károly prépost kezdeményezéséből. Az új templom a Szent Léleknek szenteltetett fel. Ugyanabban az évben, 1751-ben kinevezte prépost az első plébánost, Eötvös Imrét.²² Ugyanúgy a század közepén, a templom helyreállítása után a parókia (plébánia) épületét is felújították. A plébániával együtt átvette a prépost a gyülekezet 60 mezőből szántóföldet és négy rétet számláló földtulajdonát is.²³ A helmeci plébánosokat az egész 18. század folyamán a leleszi prépostok nevezték ki. A plébániának egy filiája volt, Kisgérés.²⁴

Az új korszak a királyhelmeci református gyülekezet történetében II. József *Tűrelmi rendelet*-ével kezdődött. A város református lakosai, köztük a helyi nemesek is, már 1781-ben összeírták a protestáns lakosságot a városban és két szomszéd faluban (Bóly és Szolnocska). Összesen találtak 75 reformá-

¹⁸ Uo.

¹⁹ Dienes: Az Isten is megszerette..., 38–40.

²⁰ Barsi János (szerk.): *Magyarország történeti helységnévtára*, Zemplén megye (1773–1808), II, Bp., KSH, 1998, 397.

²¹ Királyhelmec Canonica Visitatioja (1733), ld. Kassai Római Katolikus Érsekség Levéltára.

²² Nemo K. (szerk.): *A kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve*, II, Zempléni főesperesség, Kassa, Vitéz, 1904, 488.

²³ Királyhelmec Canonica Visitatioja (1733).

²⁴ A kassai százéves egyházmegye..., 488–489.

tus családot Királyhelmeceen, 18 családot Bolyon és 9 családot Szolnocsán.²⁵ Az újrakezdő királyhelmecei református gyülekezet így két leányegyházzal rendelkezett, Bolyban és Szolnocsán. Már néhány hónappal később, 1784 januárjában, a város összes református lakosa a vármegyéhez folyamodott az új református kőtemplom felépítésére, toronnyal és harangokkal. Hivatkoztak a kérvényben az ország törvényeire és a rekatolizáció alatt elszenvedett károokra és veszteségekre.²⁶

A vármegye pozitívan állt a kéréshez, és már a következő évben a reformátusok telket kaptak, amelyen egy új, 9 öl hosszú és 6 öl széles kőtemplom építettek. Érdekes, hogy már az építkezés alatt még egy 6 öl magas tornyot is felépítettek. A reformátusok még a század vége előtt egy nagy, 80 fontos harangot is felszereltek a toronyba, amelyet az eperjesi harangöntő műhelyben készítettek el. A templomot ünnepélyesen 1787. szeptember 5-én szentelték fel. Szomszédságában, az egyházi telken egy új, fából készült, két helyiségből és a gazdasági épületekből álló parókia is felépült. A parókia mellett két keretet alakítottak ki, egy zöldséges és egy dohány kertet.²⁷

A 36 öl hosszú és 10 öl széles iskolai telken álló, ugyanúgy fából készült iskola össze volt kapcsolva a rektor lakásával. Hozzá tartozott egy kőkamara, egy istálló és ugyanúgy egy dohánykert. A templomban több kegytárgyat őriztek, úgymint az úr asztala, egy szőnyeg, két nagy úrasztali terítő, két hímzett és két selyemkeszkenő, egy ónkanna, egy ezüstpohár, egy óntál, egy óntányér, egy persely és egy láda. Az újonnan alapított gyülekezet egyedüli bevétele kezdetben csak a perselypénzből létezett, 10–12 forint évi értékben.²⁸

A gyülekezet az elejétől fogva nehéz anyagi helyzetben volt. Az egész város és uradalom tulajdonosa ugyanis továbbá a Leleszi Konvent volt, és a gyülekezet nem rendelkezett saját patrónussal. A parókia, az iskola, a lelkész és a rektor bevétele így eléggé csekély volt, és nagyjából csak a stolából és hasonló járadékokból álltak. Ezek azonban egyáltalán nem közelítették a rendes földbirtokokkal rendelkező parókiák jövedelmeihez, és több külső tényezőtől függtek, mint pld. az időjárás vagy a hívek akarata. Alacsony fizetések miatt a városban a 19. század közepéig viszonylag gyakran váltották egymást a lelkészek.²⁹

²⁵ Molnár: *A királyhelmecei...*, 23–26.

²⁶ A királyhelmecei reformátusok kérvénye az új templom építésére és a lelkészi és rektori állás kialakítására (1784. jan.), SRK Lvt., A/XX/7194/17.

²⁷ A királyhelmecei református gyülekezet vagyonösszeírása (1806), SRK Lvt., Kgg. II. 1.

²⁸ Uo.

²⁹ A századfordulón Bátori János volt a református lelkész a városban, aki 1814-ben elment és néhány hónapra jött helyére Borsi Pál. Még abban az évben jött Bíró Pál, amely viszont szintén nemsokára elhagyta a gyülekezetet, és 1817-ben Olajos András. 1825-től a század közepéig Nagy Sándor volt a városi lelkész. Molnár: *A királyhelmecei...*, 27–33.

NAGYKAPOS

Hasonlóan, mint Királyhelmeceen, a nyugat-ungi Nagykapos mezővárosban és környékén a 17. században a református egyház volt a domináns tényező. A református gyülekezet első megszüntetését ott is Báthori Zsófia birtokosként való megjelenése hozta el, aki 1672-ben betört a városba és erőszakkal elfoglalta a templomot és a gyülekezet összes vagyonát.³⁰ Nagykaposon szintén csak Thököly Imre kurucai adták vissza a templomot a reformátusoknak. Még 1681-ben a gyülekezet a kiskaposi templomot is megszerezte, amely a Mokcsay-család temetkezési helye lett.³¹ Mindkét templomban, a nagy- és kiskaposiban azóta, sőt a felkelés leverése után is a református istentiszteleteket tartottak, amelyeket az 1688-ik évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek is említettek.³² 1692-ben Nagykaposon ülésezett a parciális zsinat, és a reformátusok egészen 1695-ig használták templomukat.³³

Már a következő években a reformátusok a templomot ismét elveszítették, valószínűleg a helyi földesurak áttérése folytán. A század végén, 1699-ben mindkét templom a katolikus egyház birtokában volt.³⁴ A változást ott is a Rákóczi-szabadságharc hozta el. A szécsényi országgyűlés vegyes bizottsága a nagykaposi templomnak és a kiskaposi parókiának a református egyház számára való visszaadásáról döntött.³⁵ A kiskaposi kistemplom viszont már nem tért vissza és továbbra is a katolikus plébánia kezében maradt.³⁶

A szatmári béke után került sor Nagykaposon is a református gyülekezet felszámolására. Ennek pontos éve nem ismert, de mivel a parókia a Tiszán-inneni Egyházkerület 1725-ik összeírásában már nem szerepel, így ezek az események bizonyosan a 18. század első negyedének vége előtt folytak le. A templom elfoglalása után azonban az eklézsia tulajdonképpen nem szűnt meg, hanem csak elköltözött a szomszéd Csepelyre, amely annakidején már egy települési egységet alkotott a várossal. Bizonyosan azért van az, hogy a nagykaposi parókia elszórtan jelenik meg a 18. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvekben (1718, 1746, 1763, 1774).³⁷ Ezek a jegyzőkönyvek azonban

³⁰ Haraszty Károly (szerk.): Az ungi református egyházmegye. Adalékok az ungi református egyházmegye történetéhez, Nagykapos, Ungi ref. em. egyesület, 1931, 215.

³¹ Nagykaposi ev. ref. egyház története (1887), SRK Lvt., C/CXVI/63.387/697.23.

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ Leskó: *Adatok*, 305.

³⁵ Haraszty: Az ungi református egyházmegye, 215.

³⁶ Nagykaposi ev. ref. története.

³⁷ Zombori Péter: *Liber Ecclesiae seu Matricula Dioecesis Ungensis* (1616–1772), SRK Lvt., K. gg. IV. 5.

nem említetik a csepelyi gyülekezetet, amiből világos, hogy egy egyházközségről volt szó. A gyülekezet temploma és parókiája a 18. század legnagyobb részén viszont Csepelyben volt. Ebben a csepelyi-nagykaposi református gyülekezetben működtek lelkészként Tasnádi István, Pataji Pál, Pataki István, Márton János s mások.³⁸

A nagykaposi, ill. csepelyi református egyházközséghez Kiskapos is hozzá tartozott, leányegyházai voltak Budaháza és Veskóc. Lelkészüket ebben az időszakban Szombati Márton volt. A városi hívők a lelkésznek három polturát fizettek, a kiskaposiak csak két krajcárt. A gyülekezet a csepelyi fatemplomot használta, s ugyanúgy a saját jövedelemmel nem rendelkező iskolát is.³⁹

A nagykaposi vagy a csepelyi egyházközség annakidején a tiszáninneni legnagyobb gyülekezetei közé tartozott és egyértelműen a legnagyobb volt az egyházmegyében. Ugyanakkor 1736-ban az 58 polturát számoló legnagyobb jövedelemmel rendelkezett.⁴⁰ Az iskola a század közepe táján óriási anyagi problémákkal küszködött, és lehet, hogy ideiglenesen be is zárt.⁴¹ 1750-ben azonban már újból működő iskoláról írt az egyházlátogatási jegyzőkönyv.⁴²

Az ötvenes évek végén a csepelyi fatemplom már nem felelt meg az egyházi gyakorlat követelményeinek. A faépület néhány évtized állandó használat után erősen rogyadozott. Így 1759-ben nagykaposi, kiskaposi, csepelyi és veskóci reformátusok együtt kérték a kerület vezetését az új templom építéséhez az engedélyt és ehhez a támogatást.⁴³

Legnagyobb segítséget az új templom építésénél a csepelyi földesúr és a gyülekezet patrónusa, Mokcsay János nyújtott, aki Vay Ábrahám tiszáninneni egyházkerületi főgondnok révén – annak a vármegyénél és a Helytartótanácsnál lévő jó ismeretségének köszönhetően – engedélyt szerzett az építkezés elkezdésére.⁴⁴ A következő évben, 1760-ban Mokcsay János elkezdte a templomépítést, gyorsan elkészültek a külső falak és a belső berendezés egy része. Egy évre rá, 1761-ben azonban a vármegye a katolikus egyház panaszai miatt, elrendelte az építkezés leállítását. Így a következő években a befejezetlen, tető nélküli épület az időjárás hatására elkezdett romladozni. A het-

³⁸ Uo.

³⁹ Uo., 205.

⁴⁰ Uo., 213.

⁴¹ Uo., 251.

⁴² Uo., K. gg. IV. 5267.

⁴³ Uo., A/X/2831/7.

⁴⁴ Uo., A/X/2829, 2833.

venes évek elején a hívők újból segítséget kértek a kerület vezetésétől a templom építés folytatásához.⁴⁵

A református nemesek közbenjárására végül 1772-ben kiadta Mária Terézia az új templomépítési engedélyt a csepelyi gyülekezet számára.⁴⁶ Valószínűleg ugyanabban az évben felépült Csepelyben az új református fatemplom. Mivel a városon kívül még három település hívei jártak ide, kétségtávol tágas épületről volt szó. A 9 öl hosszú és 4 öl széles templommal együtt felépült a fából készült parókia és gazdasági épületei.⁴⁷ Az új fatemplomban két kis harangot helyeztek el, 80 és 90 font súllyal.⁴⁸ A templom építését, belső berendezését és a gyülekezet működését főleg a világi patrónusok, a református nemesek, de elsősorban Mokcsayék pénzelték. Nem véletlen, hogy az 1757-ben készült harangon olvashatók neveik: Mokcsay János, Mokcsay László, Mokcsay Sándor és Mokcsay Pál.⁴⁹

A nagykaposi egyházközségben a 18. század folyamán több lelkész szolgált: Debreczeni András, Géresi György,⁵⁰ Tasnádi István, Szombati Márton, Pataji Pál, Pataki István, Márton János, Jánoki György és Bódi István.⁵¹ A parókia két, a város határán fekvő földterület is használt.⁵²

A több felszámolási kísérlet mellett a rekatolizáció korszaka több más problémát is hozott a nagykaposi vagy csepelyi református gyülekezet számára. Ezek leginkább a város lakosait sújtották, akik nem gyakorolhatták hitüket a város területén, és az istentiszteletekre a szomszéd Csepelyre kellett járniuk. Ez biztosan nem mindig volt egyszerű, és több akadállyal találkoztak a Leleszi Konvent, a kiskaposi plébánia vagy a városi vezetőség részéről. Ezek egyike volt a nagykaposi haranglábon lévő három harangról szóló vita, melyek a város református lakóit az istentiszteletekre hívogatták. A hetvenes években a veskóci római katolikus plébános igyekezett a harangokat elfoglalni, és kérte ehhez a vármegye segítségét. Ezért a nagykaposi, kiskaposi, csepelyi és veskóci reformátusok 1775-ben panaszt nyújtottak be a vármegyének, amely végül a harangokat a reformátusok kezében hagyta. Mivel a plébánosok és a város előljárói tovább zaklatták a református hívőket a harangok

⁴⁵ Uo., A/XIV/4665/78.

⁴⁶ Uo., A/XIV/4881/95.

⁴⁷ A csepelyi anya és hozzácsatolt budaházi és veskóci ev. ref. egyházak históriája, uo., C/CXVI/63,355./665.

⁴⁸ Canonica Visitatio, 1746, 1774, ld. Szatmári Püspöki és Káptalani Levéltár (Satu Mare), IMG 3557.

⁴⁹ Haraszty: Az ungi református egyházmegye, 152.

⁵⁰ Nagykaposi ev. ref. egyház története.

⁵¹ SRK Lvt., CXXXI/74428/1047.

⁵² Canonica Visitatio, 1746.

használata kapcsán, a csepelyi református eklézsia egy kisebb harangot vagy csengőt készíttetett, amelyet az összes gyülekezeti helyszínbe hordoztak.⁵³

A nagykaposi reformátusok számára is új korszak kezdődött II. József *Tűrelmi rendeletével*. Néhány év múlva, 1784-ben az uralkodóhoz fordultak a gyülekezet képviselői, mégpedig az egykori romokban heverő református templom átadása ügyében. Ez az ún. fehér templom, amely ugyan a római katolikus egyház birtokában volt, de már jó néhány évtizede omladozott. A reformátusok levelükben egyrészt nagy lélekszámukkal érveltek (10 katolikus család mellett 524 református lakosa volt a városnak), másrészt azzal, hogy a romos templomot százötven éven át használták a reformátusok.⁵⁴ A városba kiküldött bizottság döntése alapján végül 1784-ben II. József odaítélte a nagykaposi reformátusoknak a romos templomot, újraépítési engedéllyel együtt. Már a következő évben felépítette a gyülekezet az új templomot, amelyet 1787-ben ünnepélyesen felavattak.⁵⁵

RÖVIDÍTÉSEK

SRK Lvt. – Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Levéltár.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÁNKÚTI Imre (kiad.): *A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj–Torna, Borsod, Gömör–Kishont és Zemplén megyékből 1705–1707*, Miskolc, Szász és társai, 2003 (BAZ Megyei Levéltár kiadványai).
- Barsi János (szerk.): *Magyarország történeti helységnévtára*, Zemplén megye (1773–1808), II, Bp., KSH, 1998.
- BOGOLY János–OLÁH Tamás: *Otthonok. A Felső-Bodroghöz képeskönyve*, Királyhelmecc, 2010.
- DIENES Dénes (kiad.): *Az Isten is megszerette pedig ezt a helyet, és ide vetette az Evangéliumnak bálóját mindjárt a Reformációkor...: A Zempléni Református Egyházmegye összeírása, 1782*, Sárospatak, SRKTGY, 2003 (Acta Patakina, 12).
- DONGÓ GYÁRFÁS Géza (szerk.): *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, 9. évf., Sátoraljaújhely, Zemplén, 1903.
- GERGELY Sámuel (kiad.): *Teleki Mihály levelezése*, V, 1670–1671, Bp., Athenaeum, 1910.

⁵³ SRK Lvt., C/CXVI/63.387/697.23.

⁵⁴ Haraszty: Az ungi református esperesség, 215.

⁵⁵ Nagykaposi ev. ref. egyház története.

- HARASZY Károly (szerk.): *Az ungi református egyházmegye. Adalékok az ungi református egyházmegye történetéhez*, Nagykapos, Ungi ref. em. egyesület, 1931.
- LESKÓ József (kiad.): *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*, IV, Eger, Érseki Lyceum, 1907.
- MOLNÁR Zsolt: *A királyhelmeci református gyülekezet története*, kézirat, Sárospatak, 2003.
- NEMO K. (szerk.): *A kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve*, II, Zempléni főesperesség, Kassa, Vitéz, 1904, 488.
- ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásiügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*, III, 1647–1687, Bp., Magyarországi Protestánszegylet, 1893.

ABSTRACT

Péter Kónya: *Unsuccessful Recatholicization in the Small Towns of Lelesz Priory*

At the end of the 17th century, as a result of the ongoing recatholicization, several former monastic estates previously under the control of secular owners were restituted, including the Premonstratensian Abbey in Lelesz in the south-east of the Comitatus Zemplén. Two neighbouring towns, Királyhelmec in Zemplén and Nagykapos in the Comitatus Ung, also got into its possession. In the 16th century, the Reformation movement prevailed in both towns, and both of them became strong regional centres of the Reformed Church. The Reformed population in both towns was first affected by recatholicization in the last third of the 17th century, when in 1671 the then landlord Ferenc Rákóczi I. expropriated took away the church in Királyhelmec, and in 1672 Zsófia Báthory did the same in Nagykapos. Temporarily, the Reformed people regained their churches and other properties (parishes, schools) during the revolts led by Imre Thököly and Ferenc Rákóczi II. After 1711, the situation changed again as under the pressure of the Lelesz convent both Reformed ministers had to leave the towns, and the churches were confiscated again. Until 1718, the Reformed people in Királyhelmec used the old burned out church. After its withdrawal, they retreated to the local landlord's garden, where they built a wooden oratory, which was used until the year 1771. In Nagykapos a curious situation arose because after the ban on the activity of the Reformed congregation, the Reformed believers started to attend the church in the neighbouring village of Csepely, where the Reformed Church continued to operate undisturbed under the protection of the Mokcsay landlords.

Keywords: Reformed Church, landlord, landlord's estate, small town, church, recatholicization

SION SIRALMA – EGY VERS, TÖBB SZERZŐ?
A 18. SZÁZADI HITVÉDELEM ÉS MÁRTIROLÓGIA VÁLTOZATAI

Imre Mibály

A FORRÁS

Debrecenben, a Református Kollégium Nagykönyvtárában található az R 748 jelzetű kézirat, a címleírás szerint *Rákosi Márton theológiai gyűjteménye*. Nagykároly, 1767–1785. Négy részre tagolódik.

Az első (1–88.) L. H. I. K. P. által *A Keresztén Vallásnak világos tüköre* címet viseli, vagyis Losonci Hányoki István (nagy)kőrösi pap munkája. A tulajdonos megjelöli a kötetbe írás dátumát: *Descripta per me Martinum Rákosi, die 2^a Decembris, Anno 1767.*

A második írás Bod Péter *Kősziklán épült ház ostroma* című nevezetes egyháztörténeti műve, amely Kocsi Csörgő Bálint *Narratio brevis de oppressa libertate ecclesiarum Hungaricarum* című, latin nyelvű munkájának kilenc fejezetét fordítja magyar nyelvre. Tulajdonképpen a magyar gályarabok megpróbáltatásainak története, meghatározó egyháztörténeti forrás és a magyar protestáns mártirológia egyik legismertebb alkotása. Közismert cenzurális okok miatt a nagyon fontos forrásmunka hosszú ideig magyarul – itthon – nem jelenhetett meg nyomtatásban, ezért kialakult egy széles körben kiterjedt *kézírtos utóélete*, amely az egész 18. században számos másolatban terjesztette Bod Péter írását. Ezt 1784-ben másolta le Rákosi Márton: *Descriptit Martinus Rákosi Cantor et Praeceptor Puellarum N. Károlyiensium, anno 1784. die 22^a Julii*. Hódmezővásárhelyen, a Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárában is van egy kézírtos másolata, tulajdonosa a 19. század elején jegyezte be nevét: *Szalai Sándoré ab Anno 1815.*

Népszerűségét táplálta egy *emlékezetpolitikai folyamat*, amely számon tartotta a protestánsok üldözésének korábbi eseményeit, de a 18. században is változatlanul aktuális volt az egykori gályarabok szenvedéstörténete, történelmi identitásuk egyik alapművének számított. A mártirológiai diskurzus nem tűnt el, a számos joghátrányt és megtorlást elszenvedő protestánsok ezt a folyamatot az előző század folytatásaként élik meg. Erős cenzurális tiltások és ellenőrzött kulturális nyilvánosság fékezi a mártirológiai műfajok megjelentetését; a kulturális emlékezet hagyományokat építő és fenntartó tevékenysége is megszakad vagy töredezetté válik. Még azt sem tudjuk pontosan, milyen vál-

tozás következik be a mártírológia alapvető fogalmi rendszerében. Az elmúlt évtizedben jelentős eredményei születtek a hazai protestáns mártírológiai kutatásoknak, több konferencia és tanulmánykötet vizsgálta a kérdéskört, de a 18. századi változásokra vonatkozó ismereteink még igen hiányosak, talán még az alapos forrásfeltárások szintjéig sem jutottunk el. Még inkább hiányzik az erre épülő átfogó, interpretatív kutatói munka.¹ Ráadásul ebben a korszakban már számolni kell a laicizálódás, szekularizálódás összetett folyamataival, amelyek merőben új kontextust teremtenek a hagyományos mártírológiai antropológia számára, annak eszkatologikus dimenziói átértelmeződnek. A hagyományos prózai és költői kegyességi műfajok is színeződnek mártírológiai tartalmakkal, de 18. századi spirituális irányzatok is érvényesülhetnek még ebben a közegben, így erősen kevert minőség születik. Felvilágosult abszolutizmus és vallási türelmetlenség vagy taktikai tolerancia bonyolult összjátéka figyelhető meg a század vallás- és kultúrpolitikájában, akár egyetlen életművön belül is tanúi lehetünk az ezekre adott alkotói válaszoknak. Szőnyi Benjámin terjedelmes munkássága erre a folyamatra vonatkozóan különlegesen tanulságos lehet.

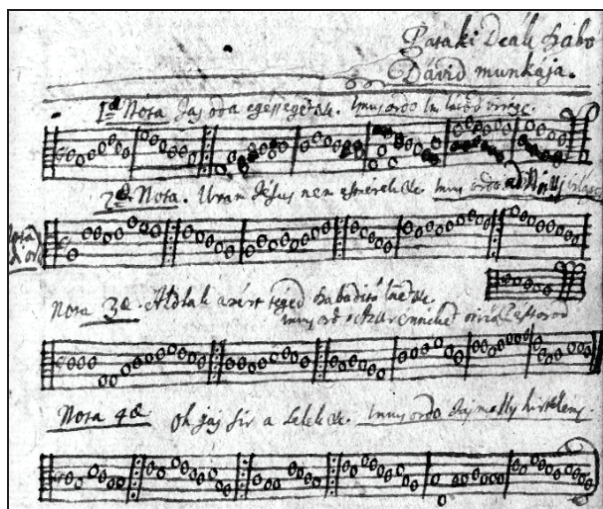
A kötet harmadik darabja a *Sion Siralma* című százstrófás vers. Kezdősora: *Hitünk Fejedelme, Jésus egy Elöl-járónk*. Címlapján egyértelműen Szőnyi Benjámin-nevezi meg szerzőnek. *Írattatott Szőnyi Benjámin H. M. V. Prédikátor által. Le íratott. N. Károlyban 1784dikében die 22^a Julii per me Martinum Rákosi Cantor & Praeceptor Puellarum*. Vagyis a másoló Rákosi Márton nagykárolyi kántor és a leányok tanítója, a másolat pedig 1784. július 22.-én készült. A kézirat még több helyen megismétli a kötet összeállítójának nevét: *Cantor & Praeceptor Puellarum*. A kéziratos kötetben szereplő dátumokból megállapítható, hogy az 1767-től Rákosi Márton birtokában volt. A legtöbb bejegyzés azonban 1784–1785-ben került a gyűjteménybe, mert a Bod Péter-fordítás és a Szőnyi-vers bemásolását is ugyanazon a napon fejezte be: vagyis 1784. július 22.-én. Ez a körülmény jól mutatja, hogy Rákosi Márton mennyire összetartozónak tekintette a két művet, nyilván folyamatosan végezte a másolást. A 135. lapon lévő bejegyzés azt mutatja, hogy mikor kezdett hozzá a munkához: *Finis Deo iuvante per me Martinus Rákosi ao 1784 die 20^a Julii a die 1^a Junii laboris incepti*, s ennek július 22.-én ért a végére.

¹ Vö. Csorba Dávid et al. (szerk.): Protestáns mártírológia a kora újkorban, *Studia Litteraria*, LI. évf., 2012/3–4, 317; Imre Mihály: *Protestáns mártírológia és konverzió*, in: Uő: *Utak Herborn és Nápoly között. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmából*, Debrecen, TTREK Gyűjtemények, 2015, 15–145; Fazakas Gergely Tamás et al. (szerk.): *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, Debrecen, Egyetemi, 2015 (Loci Memoriae Hungaricae, 3); Bretz Annamária: *Bod Péter historia litteraria programjának mártírológiai vonatkozásairól*, in: Uo., 90–100.

Ezután egy imádságokból és versekből készült összeállítás következik.

- Imák: *Úr Vatsorája vétele előtt való könyörgés, Úr Vats. vétele után való bálaadás, Más Úr Vats. előtt való könyörgés, Más Úr Vats. után való bálaadás.*
- Versek: *Az Úr Asztalánál magának vigasztalást nem vett Léleknek siralma. Az LI. Solt. Nótájára, mely kilenc, nyolcsoros strófából áll.*
- Énekek: *A Palatinata Catechesisben Lévo Keresztyéni Tudományt Summáson előadó Énekek, 1° A nyavalyásságról, 2° A Meg szabadulásról, 3° A Háláadatosságról,*
- Káté: *Más ugyan a' Catechezisnek rövid summája,*
- Elmélkedés: *Egy Hadi Fő Tisztnek vagy K(eresz)tyen Katonának az ő Jó Istenehez intézett Reggeli és estvéli elmélkedései,*
- Más: *Katonai Poenitenc. buzgóság.*

A verses művek a kor színvonalán mozognak, gyakorlott szerző munkái, kottát vagy dallamjelzést csak néha alkalmaz az alkotó. Sajátosságai alapján néhol enyhén pietista háttér és nyelvezet jellemzi azokat. Rákosi Márton nyilván mindennapi igényei szerint állította össze ezt a kis kollekciót (vagy talán részben maga is szerzője volt), amelyet akár tanítóként, akár kántorként felhasználhatt. A 155. lapon lévő ének figyelmet érdemel, *Pataki Deák Szabó Dávid munkája* a bejegyzés szerint, mindössze négy soros vers, azonban pontos kottával írta le Rákosi Márton. Ismerve a korszakban a zenei írásbeliség és írástudás nagyon szerény eredményeit, a nagykárolyi tanító jelentőséget tulajdonított a szöveg és dallam pontos rögzítésének; ismerte azt és alkalmazhatta munkája során.

Pataki Deák Szabó Dávid „nótája”

A kötet záró darabja újra egy egyháztörténeti munkát tartalmaz: *Historia Reformationis per D. S. L. H. I. K. P. breviter concinnata* címmel 86 lapon. (Ezt 1785-ben másolta be a tulajdonos: „Descripta per me Martinum Rákosi Anno 1785. 15^a Augusti”). A szerző nem más, mint Losonci Hányoki István, a latin–magyar nyelvű kompiláció pedig voltaképpen magyar egyháztörténet. A középkortól kezdődően foglalja össze témáját, de legterjedelmesebben a reformációval kezdődő korszakot tárgyalja. Forrásait nem nevezi meg, talán nem is mindig ellenőrzi azokat. Erre utal, hogy beszél a várnai csatáról, amely a protestáns egyháztörténetírás és prédikációirodalom egyik kedvenc exempluma, toposza. Érvelése szerint Giulio Cesarini rávette a pápát és a magyar királyt, hogy a megkötött békeszerződés ellenére indítsanak hadjáratot a török ellen, aminek következménye lett a közismert csatavesztés. Ezért a protestáns hagyomány úgy tartja számon az eseményt, mint a pápai hitszegés és a rá következő isteni büntetés nyilvánvaló példáját.

Egy latin nyelvű epigramma is született *Romulidae Cannas* kezdettel, amely nagy karriert futott be a 16–17. században és Ulászló sírfelirataként emlegették.² Losonci Hányoki kompilációjában is olvashatjuk az epitáfiumot, még annak bőbeszédű magyar fordítását is elkészíti, de meglepő módon, II. Lajos királyunkhoz és a mohácsi csatavesztéshez köti azt. Ez nyilván figyelmetlenségből, vagy a kellő forráskritika hiányából következhetett. Ugyanakkor úgy értelmezi, hogy a mohácsi csatavesztés hozzájárult a reformáció terjedéséhez, mivel a történelmi méretű vereséget a pápák bűneinek tulajdonítják, így sokan mertek a reformációhoz csatlakozni.³

Tehát áttekintve Rákosi Márton kéziratos könyvét, feltehető a kérdés, hogy kizárólag alkalmi, vagyis esetleges elegye ez a benne a lévő műveknek, vagy valami egységes szándék, tartalom helyezte egymás mellé azokat. Egyelőre még a Szőnyi-mű alaposabb szemügyre vétele nélkül is inkább a tudatos összeállításra gondolhatunk, az áttekintett kéziratos munkák kivétel nélkül erős protestáns történeti – jelentős részben mártírológiai – identitás kifejezői, sőt *batározott hitvédő jelleg uralkodik azokban.*

² A kérdéskör legújabb összefoglalása: Szentmártoni Szabó Géza: „*Romulidae Cannas*”, *avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője*, in: Békés Enikő–Tegyei Imre (szerk.): *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, Debrecen–Budapest, Egyetemi, 2012, 183–194.

³ Uo., 78–79.

A KÖTET ÖSSZEÁLLÍTÓJA, RÁKOSI MÁRTON

A kéziratos kötet készítőjéről egyelőre nem sokat sikerült megtudni. 1787-ben a nagykárolyi eklézsia történetében olvashatjuk, hogy *tövisek között ugyan, de virágzik az egyház* (Károly, floret inter spinas), 217 család, 1579 lélek tartozik hozzá.⁴ *Parochiális ház kőből épült, ugyan ug mind a fiúi, mind a Leányi Oskolák, melyekben igen szépen virágoznak mind a Tanítványok, mind a Tudományok.* Ekkoriban volt itt kántor és a leányok tanítója Rákosi Márton. Életrajzáról meglehetősen keveset tudunk. Édesapja, az idősebb Rákosi Márton is lelkész volt, majd a Nagykárolyi egyházmegye assessora (?–1796).⁵ Az ifjabb Rákosi Márton Hajdúszoboszlón, majd Debrecenben tanult. 1782 áprilisában hozták Mezőtelkiről a nagykárolyi eklézsia kántori és lánytanítói állásába. A szekereseknek bért fizetett a gyülekezet, valamint vacsorát adtak néki érkezése után. 1786-ban kiadták számára a fa járandóságát, júliusban pedig gyógyítására a borbélynak fizettek.⁶ Jelen ismereteink szerint 1802-ig⁷ ebben a hivatalban szolgált.⁸ Mivel a lánytanítói státusra kizárólag nős férfiakat alkalmaztak, így feltételezhetjük, hogy az ifjabb Rákosi Mártonnak is volt családja.

Szőnyinek sokrétű kapcsolata volt Nagykároly városával. Elsősorban azért, mert Hódmezővásárhely földesurai a Károlyiak voltak, így számos dologban függött azoktól a prédikátor. Amint az köztudott, ez a kapcsolat a legtöbbször kiegyensúlyozott volt, tudunk feszültségekről, de Károlyi Ferenc és Antal kifejezetten jó szándékkal viseltetett a művelt vásárhelyi pap iránt, akivel olvasmány-élményeiket is megosztották, még Jean Frédéric Osterwald művének fordításában is versenytársak voltak. Szőnyi dedikált műveit megküldte

⁴ Nagykárolyi Ref. Egyh. megye közgy. jkv. 1732–1741, TtREL, I. 35. a. 2. A „tövisek között” fordulat azért némi elégedetlenséget fejez ki, amire magyarázatot is kapunk. A Károlyiak ugyanis elvették a főutcán álló egykori templomukat, bár helyette a nagykárolyi reformátusok később újat kaptak: „A Károlyi Ekkleáában 1° Épület. Vagyon Kő Templom, melyet a régi nagy utzán lévő Kő és Tornys Templom el vétele után, melyet Mtságos Gróf Károlyi Sándor eo Excellenciája építtetett a R(e)f(orma)tusok számára.”

⁵ TtREL, Nagykárolyi Ref. Egyházmegyeközgy.jkv. 1732–1814, 15, 29, 52, 55.

⁶ A Nagykárolyi Ref. Egyházközség levéltára, Nagykároly. Jegyzőkönyvek.

⁷ Utolsó adatunk róla 1802 áprilisából származik: *Cantor Rákosi Márton Uram Conventziójának felét pro 1801–1802 [...] 29,45 ft.* Királyhágómelléki Református Egyházkerületi Levéltár, IV.b., 6. Gondnoki számadások (1791–1802), f. [61]r. Ezt az adatot Ósz Sándor Elődnek köszönöm.

⁸ A Nagykárolyi Református Egyházközség levéltárának egy részét a nagykárolyi parókián, másik részét Nagyváradon a Királyhágómelléki Református Egyházkerületi Levéltárban, 1728–1904 közötti anyakönyveit pedig a Román Nemzeti Levéltár Szatmár megyei igazgatóságánál őrzik. Utóbbiakhoz a jelenlegi járványhelyzet miatt nem lehet hozzáférni, ezen források hiányában életrajzi adatait csonkán közöljük.

a grófi család tagjainak, a magyarul éppen akkoriban tanuló Elisabeth Waldstein – Károlyi Antal menyje, József gróf felesége – az *Istennek trombitája* című kötetet kapta meg 1791-ben verses dedikációval. Biztosan jó kapcsolata volt Szőnyinek a nagykárolyi református egyházzal, iskolával is. Innen egyelőre csak két nevet ismerünk, az egyik tehát Rákosi Márton, a másik pedig Mede Ferenc, aki befolyásos ember volt a grófi udvarban. Szőnyivel való levélváltásukról biztos forrás értesít bennünket. A latinul jól verselő, epigrammák sokaságát író, kötetet tervező Szőnyinek valószínűleg tudomása lehetett a kiváló nagykárolyi neolatin költő, Hannulik János Krizosztom munkásságáról, amely éppen ezekben az évtizedekben bontakozott ki. Hannulik Nagykárolyban tanult a piaristáknál, majd évtizedekig ugyanitt volt tanár, Szőnyi kortársa. A Károlyiak 1745 óta nyomdát is tartottak fenn ugyanitt, ahol a református Szathmárnémeti Pap István a tipográfus.⁹

A SION SIRALMA

A *Sion siralma* százstrófás vers, jelenlegi ismereteink szerint hat kéziratos változatban maradt ránk a 18. (vagy a 19.?) századból. Megjegyzendő, hogy ezek között két teljesen megegyező nincsen, kisebb-nagyobb eltérés minden esetben, néhol lényegesebb különbség tapasztalható. Ez jelentkezik grammatikai, szemantikai szinten, a szókincs változik, variálódik, verssorok cserélődnek fel. Több változatban néhány strófa sorrendjének összecserélése is megfigyelhető. Az viszont megállapítható, hogy mindegyik változat őrzi ugyanazt a metrumot: a versszakok négysorosok, a szótagszám: 13/13/12/7 és páros rímelésű: aabb.¹⁰ Nyomtatott kiadása csak 1875-ben jelent meg Révész *Figyelmező*-

⁹ Jól mutatja e kapcsolatrendszert, hogy a Károlyi Ferenc fordításában, 1758-ban Nagykarolyban megjelent *A' Szent Bibliában levő historiák, Tanulásának igen könnyű módja*, című kötetet Szőnyi Benjámin kapta meg Károlyi és Szathmárnémeti Pap István közös ajándékként, amelyet 1765-ben a gimnázium könyvtárának ajándékozott; mai is ott található.

¹⁰ Ez a heterometrikus strófaforma is jól illeszkedik Szőnyi Benjámin nyomtatott költői gyakorlatába; a 13-as sorok ütemezése a legtöbbször: 6/7, vagy 7/6, a 12-es soroké: 6/6, esetleg 7/5, a heteseké pedig: 3/4, 4/3, esetleg 5/2. Szőnyi verselését részletesen vizsgálta: Kecskés András: *Szőnyi Benjámin énekeskönyveinek ritmikája*, in: Imre Mihály (szerk.): *Szőnyi Benjámin és kora 1717–1794. Tanulmányok Szőnyi Benjáminról*, Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Ref. Gimn., 1997, 69–105; Uő: *Szőnyi Benjámin Istennek Trombitája című énekeskönyvének versformái*, Irodalomtörténet Közlemények, 100. évf., 1996/1–2, 80–111; Uő: *Hagyományörző és hagyományteremtő törekvések a versújítás korában*, in: Debreczeni Attila (szerk.): *Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszervi kérdései*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1996, 260–278.

jében vitatható attribúcióval és datálással.¹¹ Ez a kiadás azonban messze nem felel meg a filológiai szabályoknak, a közlő nem végzett forráskutatást. Nem nevezte meg forrását, milyen kéziratból adta azt közre, a szerzőre és a szövegre vonatkozó megfigyelései hiányosak, pontatlanok, de nem is illesztette a verset semmilyen kontextusba, ráadásul, modernizál is, láthatóan átírta a 18. századi szöveget. Jól mutatja ezt a szövegközlés után elhelyezett szerkesztői jegyzet: *Szives bizalommal kérem a tisztelt olvasókat, hogy ha az itt közlött történelmi becsű éneknek akár eredetijét, akár egykorú másolatát bírják: méltóztassanak abból ez itt közlöttnek, – amely különben közelkorú és elég biteles kéz másolatából van közölve, – hiányait és eltéréseit e folyóiratban kiigazítani.* Végül úgy is fogalmazhatunk szigorúban, hogy ez a kiadás a maga hiányaival és pontatlanságaival inkább megtevesztő, mintsem a későbbi kutatáshoz megbízható segítséget adhatna.

Jelenlegi tudásunk szerint a következő másolatai ismertek a *Sion Siralma* szövegének.¹²

1. Bernáth István-gyűjt. (1777–78), OSZK Oct. Hung. 778, 119b–126b: „Sion Siralma... 1778dik Esztendőben”, *Hitiünk fejedelme Jézus egy előljárónk*,¹³
2. Tóth Ferenc kézírata (1810), OSZK Quart. Hung. 1043, II, 103a–b: „Magyar Sion Siralma”, *Árván maradt magyar Sion leánya* (1674 k), III, 127a–135a: *Hitiünk fejedelme*,¹⁴
3. Sárospatak, TIREK Nagykönyvtára, Kt. 76. poss. Orbán György, 1833. Kocsi Csörgő Bálint: *Kősziklán épült ház ostroma*, 1–190, Szathmári Paxi István: *Sion Siralma*, [...] melyet világ eleibe bocsátott 1766. esztendőben, 191–204.;
4. Ráday Gyűjtemény, K–1.227, Irodalmi gyűjtemény. (19. század eleje), 13–104: Kocsi Csörgő Bálint: *Kősziklán épült ház ostroma*, 105–119: Szathmári Paksi István: *Sion siralma*, Pozsony, 1751.,¹⁵
5. Ráday Gyűjtemény, K-1.533, „Íratott 1764-ben Posonban a Diétán Szath[mári]. Istv[án]. D[octo]r. Th[eolog]iae. Pr[ofess]or. és Prédik[átor].

¹¹ Id. Révész Imre (kiad.): *Paksi Szathmári István debreceni hittanár történelmi éneke 1751-ből, a magyar reformált egyház azon korbeli üldöztetéséről*, MPEIF, 6. évf., 1875/1, 183–196. E szövegközlés alapján sajnos az sem dönthető el egyértelműen, hogy Révész milyen kéziratot használt fel közleményéhez. Annyit biztosan állíthatunk a részletes szövegvizsgálat és összevetés alapján, hogy a jelenleg ismert kéziratok egyikével sem egyezik meg pontosan a szövegközlés. Tehát egy ma már elkallódott vagy rejtőzködő kézirat alapján dolgozhatott Révész.

¹² Az adatok részben Stoll Béla (szerk.): *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, Bp., Akad., 1963 című kiadványból származnak.

¹³ Uo., 321.

¹⁴ Uo., 620.

¹⁵ Uo., 469.

által” (193), Csider Imre kéziratai, 1765–89, 179–193: Szathmári Paksi István: *Sion siralma*.¹⁶

A *Sion siralma* a 18. századi kéziratos protestáns panaszirodalom fontos része. Ez a korszak a protestánsok számára jelentős joghátrányokat, megkülönböztetést, sőt nyíltabban vagy rejtetten, gyakran üldöztetést is jelent. A két *Carolina Resolutio* és a decretalis eskü egészen a *Türelmi rendelethez* érvényben volt, amikor is – általában jezsuita irányítás alatt – kemény cenzúra sújtotta a protestáns kiadványokat. Ebben a kényszerhelyzetben a protestáns írásbeliség részben külföldön jelentette meg kiadványait és próbálta azokat – a folyamatos retorzió kockázatát is vállalva – bejuttatni az országba, részben pedig újra kiterjedt kéziratosság keletkezett, amely elkerülni igyekezett a cenzúra tiltásait. Ennek azonban számos hátránya volt: sokkal kisebb volt az a nyilvánosság, ahol a kéziratok hatottak, másrészt rejtőzködő létmódja miatt folyamatos szövegromlás kockázata állt fenn, az autentikus szerzői szöveg csorbát szenvedett. Emellett a kulturális cserefolyamatok lelassultak, beszűkültek. Sajátos *szövegközi állapot* jött létre, ha meg is nevezték eleinte az egyes művek szerzőit, a másolatok sokaságában az egyre inkább elhalványodott, szabad variációs változatok születtek, amelyekben a másolók – önálló, eltérő jelentést teremtve – lassan szerzőként viselkedtek. Arra is van példa, hogy így új szerzői attribúció keletkezik, a folyamatosan változó művet – egyre megalapozottabban – másik szerzőnek tulajdonítják, munkái közé sorolják, amit az méltán magáénak is érez. Ez azonban csak a legritkábban gerjeszt feszültséget a szerzőség értelmezése körül ebben a kéziratos irodalomban, annak mintegy legitimált létmódja, hiszen az *eredeti szerző* a legtöbbször nem is szerzett tudomást korábbi műve szövegváltozatairól, terjedéséről. A korszak vallási sérelmeinek többsége csak ebben a közegben terjedhetett.

Ezek a kéziratos gyűjtemények éppen ezért tipológiai párhuzamokat, hasonlóságokat mutatnak. Az utóbbi években a *közkeöltészet* elnevezés egyre elterjedtebbé vált (Maróth Károly korábban megalkotott fogalmát újraértelmezve), Vogel Zsuzsa leírása bemutatja a legfontosabb jellemzőket:

a befogadó – „szöveggazda” minőségében – azáltal, hogy kiválasztja, lejegyzi, saját ízlése és igényei szerint alakítja a szerzői művet, személyes olvasói reflexióhoz is juttatja azt. Így „nyílt szöveggé” válnak, a másolás, előadás, a használat („szövegromlás”, javítás, az egyéni stílusjegyek lekopása, rövidítés, parafrázis stb.) során létrejövő változat ugyanakkor azt bizonyítja, hogy a befogadó, értelmező szöveghez való viszonyulása nem közömbös. A lejegyzett ver-

¹⁶ Uo., 686.

sek másolatai a választás gesztusa révén ezek népszerűségét, korabeli ismertségét is jelzik [...] a változatképződés szinte minden szintje megfigyelhető ezeken a szövegeken, az egyszerűbb textológiai szintű beavatkozásoktól a parafrázisig és travesztiaig. Ebben a dinamikus befogadói rendszerben az olvasók, éneklők, felhasználók saját műveltségük és ízlésük alapján alakították át a verseket. Legtöbbször nem csupán másolói azoknak, hanem az átdolgozói, kompilátori szövegalkotás sem idegen tőlük.¹⁷

Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a *közköltészet* néven ismert nagyon heterogén szövegkorpusz kéziratosságának *nem elsődlegesen a cenzúra elől való rejtőzködés az oka* (legfeljebb igen kis mértékben), a vallásos (elsősorban protestáns kötődésű) témakörben született szövegek esetében viszont ez meghatározó ok. Ugyanakkor ebben a kényszerű létmódban is kétségtelenül hatnak ugyanazok a sajátosságok, mint a közköltészet esetében.¹⁸

A magyar protestantizmus üldözésének már volt egy korábbi szakasza, a pozsonyi véstörvénytörvények áldozatai, ennek nyomán a gályarab-irodalom, amely hatalmas nemzetközi visszhangot váltott ki, nyomtatott művekkel. Sok nyelven és sok országban, nagy példányszámban jelentek meg a hozzá tartozó kiadványok. A 18. századi protestánsüldözés nyomán születő írásbeliség természetes módon tartotta előzményének a gályarab-irodalom alkotásait, *a két korszakot egyetlen folyamat részeinek tekintették*. Jól mutatja ezt a kéziratok sora.

1674 tájképe teszik a *Magyar Sion Siralma* című (kezdősora: *Árván maradt magyar Sion leánya, Nóta: Seregeknek hatalmas nagy királya*) nevezetes vers születését, amely egészen biztosan a protestánsüldözések és a pozsonyi véstörvénytörvények időszakához köthető. A több változatban fennmaradt vers a jeremiási siralmak hangját vegyíti a korszak politikai költészetével, mindezt erősen biblikus nyelvezet szövegezteti meg.

¹⁷ Vogel Zsuzsa: Faludi Ferenc verseinek recepciója a XVIII–XIX. századi kéziratok énekeskönyvekben, in: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb, Közköltészeti tanulmányok*, I, Bp., Reciti, 2012, 104, 106.

¹⁸ E kéziratok költészetének a természetével, jellemzőivel, több szerzőjével a *Doromb* című kiadványsorozat foglalkozik. Vö. még: Csörsz Rumen István: *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009, (Irodalomtörténeti Füzetek, 165); Uő: *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig. Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*, Bp., Universitas, 2016; Küllös Imola: *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűz- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004.

Árván maradt Magyar Sion leánya,
Számkivetett fiaknak édes anyja,
Hogy óltalmát késni láttya,
Buzgó szavát Istenhez így bocsáttya [...]

Fiaimmal sok tömlöczök meg töltek,
A' kik közzül némellyeket meg öltek,
Kedves napjaim el költek,
És szemeim sűrű könyvbe merültek [...]

Ne botsássad a' fene vad fogára,
Gerlicédnek lelkét ne add prédára,
Tekints reám illy sokára,
Siess hozzám, idvességemnek ára.

Kedvelt antológia-darab volt az ugyancsak 1670-es években született, a gályarab Bátorkeszi István szerzőségéhez kötött, *Az szegen fogoly rab praedikátorok éneke* című vers, kezdősora: *Oh Sion leánya, keserves anyám.*

Oh Sion leánya, keserves anyám,
Gyászban buritkozott szerelmetes dajkám,
Mihelt tenéked ez panaszod hallám,
Mindgyárt így szóllek: Rákhel, édes anyám,

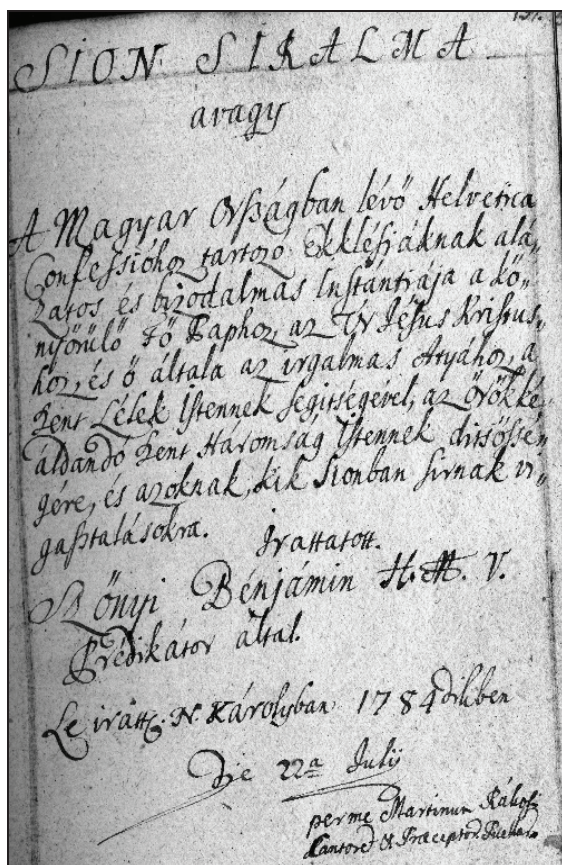
Mi az oka, hogy mast te árváidat,
Ez világ nem szánja juhotskáidat?
Üldözés szele fújja szent zászlódat,
Maid el burittya kitsiny hajótskádat.

Van olyan kéziratos kötet, amelyben ezek egymás kiegészítői, a gályarab korszak emlékei mellett olvasható a *Sion Siralma* című 18. századi panaszvers.¹⁹ Arra is sok példát találunk, hogy e három vers valamelyike olyan szerkesztmény része, amelyben szerepel Bod Péter műve, a *Kősziklán épült ház ostroma*. Az egyik példányban, a pataki Kt. 76. számú kötetben lévő két munka egyazon kéz írása, jellegzetességei ezt kétségtelenné teszik. Az összeállítás teljesen meg egyezik a korszak hasonló darabjaival, amelyek a mártírológiai hagyományokat követik, a Kocsi Csergő–Bod mű a 17. századhoz kapcsolódik, a *Sion Siralma* ennek 18. századi meghosszabbítása. Mindez jól bizonyítja e szerves mártíro-

¹⁹ Stoll: *A magyar kéziratos*, 620; Tóth Ferenc kézirata, OSZK Quart Hung. 1043., II, 103a–b: „Magyar Sion siralma”, *Árván maradt magyar Sion leánya* (1674k); III, 127a–135a: *Hittünk fedelmé.*

lógiai hagyomány folyamatosságát, ehhez hasonló Rákosi Márton kötete is: összeilleszti a 17–18. századi mártirológiai tradíciókat.

A *Sion siralma* ugyan csak 1784-ben került bele Rákosi Márton gyűjteményébe, keletkezési ideje azonban ennél jóval korábbi. Az első változata 1751-es keltezéssel, de erősen kétes kronológiai hitelességgel, természetesen nem autográf formában bukkan fel, utána folyamatosan megtaláljuk az 1760-as, 1770-es és 1780-as évek kéziratos gyűjteményeiben, vagyis aktualitása nem csökkent a kortársak szemében. Egyelőre csak annyit jelzünk, hogy e folyamat a szöveg lényeges átalakulását hozta és Szőnyi mellett még egy szerzőt tart majd számon 18. századi utóélete. A vers sokrétű hagyományt követve, variálva épül fel.

A Sion siralma címlapja Rákosi Márton másolatában

Az első gondolati egység azt fájlalja, hogy a korábbi századokban külső, pogány ellenség sanyargatta, pusztította a magyarságot, országát, most azonban közöttünk támadt a viszály és meghasonlás, amelynek során ellenünk támad önnön nemzetünk egy része. Azonos nyelvűek és hitűek egy része vált a magunk üldözőjévé. A protestáns történet szemléletnek sok változata élt az előző évszázadokban, amelyek a nemzeti bűnök valamely eleméhez kötötték a Gondviselés büntetését, itt a bűnöknek sajátos változata jelenik meg, a felekezeti identitás formájában megjelenő nemzeti identitás szenved el súlyos megpróbáltatásokat, a pusztító erő azonban nem kívülről csap le ránk. A 18. század ebből a szempontból fordulatnak tekinthető, mert a történet szemlélet eszkatologikus távlata halványodik, hiszen eltűnt a keresztyéniséget kívülről fenyegető török veszedelem.

Uram e szívünknek szörnyű keserűsége,
Hogy nem Pogány Nemzet hitünknek ellensége:
Kikkel Istent félünk és Királyt tisztelünk,
Azok vannak ellenünk.

Kikkel egy hazánk van, egy sőt egy kenyért észünk,
Kikkel egy nyelvünk van, nyelvektől sok kárt vészünk,
Kikkel egy haza Törvénytől hordoztatunk,
Azoktól átkoztatunk.

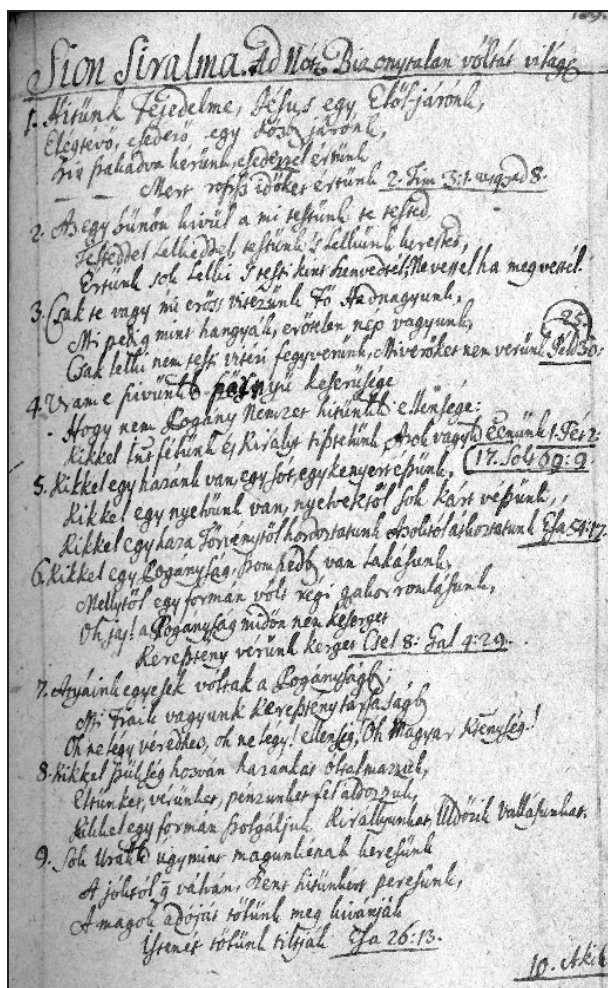
Oh ne légy véredhez, oh ne légy! ellenség!
Oh Magyar Keresztyéniség!

Legelső az imádságos, könyörgést követő jelentésréteg, amely évszázadokra tekint vissza. A különböző változatok ugyan eltérő mértékben, de szinte mindegyik megjelöli zárójelben vagy a margón, lapalján elhelyezett jegyzet formájában a bibliai locusokat, amelyeket felhasznált a szerző szövege megformálásához. Ez az eljárás teljesen bevett, széles körben elterjedt, bár a 18. századi magyar költészet éppen ellenkező előjelű folyamatokat is alkalmaz: vagyis a biblikus szövegforrások, szövegminták rejtettebbé válnak, növekszik a szerzők autonóm szövegalkító tevékenysége.

Hitünk Fejedelme, Jésus egy Ellől-Járónk,
Elégtévő, esedező, egy közben járónk,
Szív szakadva kérünk, esedezzel értünk
Mert rossz időkert értünk.

Az egy bűnön kívül a mi testünk te tested,
Testeddel, Lelkeddel, testünk s Lelkünk kerested,
Értünk sok Lelki s testi kínt szenvedtél,
Ne vess el, ha megvettél [...]

Könyörülő Isten! szánd meg a sokaságot,
Melly néhol széledez, és keres pusztaságot,
Hogy mint űzött madár, olyl ágra szállhasson,
Hogy néked szolgálhasson

A Sion siralma egyik lapja

Talán ez a jelentésréteg és a hozzá kapcsolódó nyelvi eszközrendszer adja a vers legértékesebb részét. Egészében a száz strófából mintegy huszonöt versszak elsődlegesen imádság-könyörgés jellegű, bár másutt is színezi ez a hangvétel a verset. Bármennyire is áthatja az imádság az egész művet, legnagyobb része mégis konkrét politikai, valláspolitikai sérelmekre reagál. Az utolsó rész erősen mártírológiai irányba fordítja a vers befejezését, ahol természetszerűleg újra megerősödik a biblikus nyelvhasználat és az imádság retorikája.

Tehát a szöveg nagyobb része, legalább hetven strófányi a 18. század évtizedeiben újra és újra megfogalmazott sérelmek felsorolása, mindez a valláspolitikai küzdelmek, országgyűlési iratok, beadványok, gravamenek nyelvezetét, fogalomkészletét használja fel. Ezért keveredik az imádság és könyörgés nyelvezete, argumentációja a szekuláris érveléssel, vitatott, be nem tartott jogokhoz való ragaszkodással, a kárvallottak, meghurcoltak, elűzöttek panaszainak megszólaltatásával. Központi gondolat *a vallásszabadság sokféle megsértése*, templomok elvétele, harangjainak elnémítása, büntetések sokasága, amely bosszúállóként sújtja az iskolákat, tanítóikat.

A pénzi birságok kiáltsanak az égre,
Mellyekkel sok árvák hajtatnak a Misére,
E nagy erőltetés a földet ingattya,
Az eget hasogattya.

Néhol a gyermekek titkon el ragadtatnak,
Kereszttségben fogadt hitekből ki hajtatnak,
Mi lehet rettentőbb hit szegetés ennél,
Mit tész ez az Istennél.

Sok el vett Templomok kövei kiáltanak,
Mert akik birták, halgatásra jutottanak,
Az el vévőknek nints rájuk szükségek,
Birják fecskék, s' verebek.

Néhol a gyermekek uttzánként kiáltoznak,
Templomba menésre torkokkal harangoznak,
Egy tsengettyüvel jelt adni nem engednek
Tiszteletre Istennek.

Más bírja pénz nélkül, pénzen vett harangjokat,
Halván ezek régi harangjoknak hangjokat,
Harang helyett titkon sírnak keservesen,
Jésus, ez is illessen.

Néhol Templomaink a földre ledűjtettek,
Néhol utálatból, más formában öntettek,
Néhol a hely, holott Isten tiszteltetett,
Istállóvá tétetett.

Megtaláljuk az országgyűlésekre és a királyi udvarhoz benyújtott panaszok listáját, mindazt, amit még a *Carolina Resolutio* előtti pillanatban különböző protestáns bizottságok akartak kicsikarni, de hasztalanul. Legfájóbb a vallásügynek a *királyi felségsgok közé sorolása volt*, ez szabta meg alapjaiban a protestánsok mozgásterét. Erdődy Gábor, egri püspök *Opusculum Theologicum* című műve volt e valláspolitikai kézi könyve, amelynek lényege az, hogy a világi hatóság (király, földesúr) a hit és lelkiismeret kérdéseiben korlátlanul és minden megkötés nélkül rendelkezhet az eretnekség értelmezésében, visszaszorításában, *akár pedig kiirtásában*. Nem véletlen, hogy a *Sion Siralma* többször is, görccsösen, állhatatosan szegezi szembe a rágalmakkal, rágalmazókkal alapvető hitigazságát:

Az én hitem bizony, bizony *nem eretnekség*,
Távol ettől minden emberi kegyetlenség,
Emberi szeretet a veleje ennek,
Békét hágy ez mindennek.

Nem vagyok eretnek: hiszek Szent háromságot,
Jésusban keresek, Lelkemnek orvosságot,
Az Istent s' az embert szívessen szeretem,
Szentek hitét követem.

Nyomatékkal, már-már vádolón fordul a főpapokhoz, földesurakhoz, akik elorozzák a lelkiismereti szabadságot, pedig *A lelkiismeret csak Istennek szolgálja/ Csak ő annak Papja, Földes Ura, Királlyá*. A panaszáradatot szenvedélyes, imába torkolló rész követi, amelyben megvillannak a pietista misztika rajongó érzelmei, de meglepően heves indulat csap föl a könyörgésből is. Itt sűrűn alkalmazza a jegyesmisztika (*Brautmystik*) módszereit, amelyek az Énekek énekének frazeológiájához, tropológiájához kötődnek, gyakran találkozunk velük a *Szentek Hegedűjének* verseiben, de Szőnyi más munkáiban is szívesen folyamodik hozzájuk.

Meg vagyon még amaz kősziklák hasadéka,
Melyben nyög és piheg Jézus üzött galambja,
Hogy nem hagyják Istent félni ő honnyában:
Helyt lél ama pusztában.

Jésus, Jegyesedhez hittel kötött vőlegény,
Hozzád kiált s üvölt e meg félemllett szegény,
 Szedjed tömlőidbe sok könnyhullatását,
 Hald meg árvák sírását.

A panasz könyörgésbe fordul át, amelyben Jézus lehet szószólója az üldözött magyar protestánsoknak a királynénál, vagyis Mária Teréziánál. Az imádság inti is az uralkodót, hogy a vallás dolga az nem a földi hatalom joga, ez szólal meg több versszakban.

Jésus fő Hadnagyunk, Szent Atyád Országában,
 Menny bé Felséges Királynénk belső házába,
 Szó szólló Lelkeddel, add kegyes Lelkére,
 Végye dolgunk szívére.

Az intelmet azonban kiterjeszti mindazokra, akiktől sérelmet szenvedtek el a protestánsok, vagyis ugyanez vonatkozik a főrendekre, földesurakra, papi fejedelmekre, az alsó papságra. Krisztus igaz szeretete teremthet csak egyezséget, békességet az emberek között is. Testvérként tekint a lutheránusokra, akik hasonló megpróbáltatások hordozói. Fohászkodik a két protestáns kollégium megmaradásáért, patrónus főembereket remél segítőként.

Tartsd meg e hazában mind két szemed világát,
 A két Collégium tanuló társaságát,
 A Sinagógáknak támaszsz építőket,
 Fő rendű embereket.²⁰

Az utolsó tíz versszak erőteljesen mártírológiai jellegű: teológiai érvelésében, nyelvezetében egyaránt. A panaszok orvoslásának lehetősége kikerül az evilági-

²⁰ Az nem egészen érthető, hogy miért csak *két kollégiumról beszél*, hiszen ha az erdélyieket nem is számítjuk bele, akkor is hagyományosan három, a debreceni, sárospataki és a pápai jöhet szóba. Magyarázatként esetleg az szolgálhat, ha a vers szerzője abban az időszakban írta művét, amikor a pápai kollégium Adásztevelen száműzetésben volt, vagyis 1752–1783 között, a másik kettő ugyanis folyamatosan, zavartalanul működött a 18. században. A későbbi másolók pedig nem javították ki a szöveget, amikor már újra három kollégiuma volt a hazai reformátusoknak. Amennyiben tényleg ez a magyarázat, úgy 1752 a vers keletkezésének post quem-je, vagyis ez előtt nem születhetett, csak utána, amikor egy ideig valóban két kollégium működött. Ez a tény viszont cáfolja Révész közleményének azon állítását, miszerint a Szathmári Paksinak tulajdonított vers 1751-ben keletkezett volna, ráadásul már ott találjuk a komáromi földrengésre vonatkozó prózai kiegészítéseket is. (Erről bővebben egy későbbi fejezet szól.) Ami kizárható, hiszen a legelső földrengés 1763-ban volt, utána 1783-ban a következő, tehát Révész mindenképpen tévesen datálja a verset 1751-re.

ság kudarcokat, bizonytalanságot, csalódásokat jelentő köréből, sem a lojálisan remélt királyi belátás, sem a földi törvények nem adhatják megoldását a hit csorbulásának; veszteségeink kárpótlása csak hitben való gazdagodásunk révén lehetséges, csak Krisztus kegyelme és a szenvedéseiben való feltétlen osztozás lehet számunkra a legvégső – e világin túl eső – bizonyosság. (Nem véletlen, hogy ebben a részben retorikailag az oxymoron alakzata határozza meg a szövegalkítást.) A sérelmet szenvedők, panaszkodók krisztológiai jelentést kapnak.

Kivánod hogy mi is e keresztet fel végyük,
És szent Felségednek hiven utána vigyük,
És gyalázatodat hordozván kövessünk,
Hogy barátid lehessünk. [...]

Ezt hagyta a Jésus Testamentomban nekünk,
Hogy e világban léssz nyomorúságos székünk,
Krisztus népe jele, nem földi boldogság,
Mert nem világi ország. [...]

A mi szenvedésink, mint az árnyék múlandók,
A nagy dicsőséghez ingyen sem hasonlandók,
Bizony, bizony a kik minket kesergetnek,
A Jészushoz kergetnek!

Ezekből esmérjük leg jobban e világot,
Ezek kívántatták velünk a Mennyszágot,
Ezek a Krisztusnak rajtunk békéjei,
Szerelmes petséttyei.

E mártirológiai látásmód jelen esetben erősen felekezeti tartalmat kap, itt a protestánsok szenvedik el a legsúlyosabb – történelmileg nagyon is konkrét – sérelmeket, amelynek azonban határozott politikai töltete is van, ez ugyan-csak kizárta a nyomtatott nyilvánosságba kerülés esélyét. A sugallt párhuzam szerint az üldözöttek a hitben élők, Krisztus követői, az üldözők pedig a Krisztus hitében élők ellenségei, evilági szenvedéseik okozói.

SZŐNYI BENJÁMIN SZERZŐSÉGE

A *Sion siralma* nagyon szervesen illeszthető Szőnyi Benjámin életművébe. Keletkezésének pontos időpontját ugyan nem tudjuk, azonban ismeretes, hogy kiterjedt munkásságának első verses darabja már 1753-ban megjelent nyomtatásban. Kilenc terjedelmesebb nyomtatott, magyar nyelvű kötete látott nap-

világot sok kiadásban, e mellett ismerjük számos magyar és latin nyelvű ajánló versét, verses dedikációját. Mindehhez számíthatjuk még több száz, latin nyelvű epigrammáját tartalmazó kéziratos kötetét. Ennek az életműnek meghatározó része a verses kegyességi irodalomhoz tartozik, mondhatni: a 18. század egyik legjelentősebb életművét hozta létre ebben a kategóriában.²¹

A mártírológiai téma Szőnyit folyamatosan foglalkoztatta, bár korszakonként eltérő árnyalatot figyelhetünk meg. Öregkori verses munkája 1789-ből származik: *Mártírok Oszlopához ragasztott ének* című, harminchárom strófás, 348 sornyi műve Szikszai György *Mártírok Oszlopa* verses kiegészítője volt. Szőnyi mártírológiai tárgyu, terjedelmes versét megvizsgálva Győri L. János ekként fogalmazott:²²

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a mártírium témája kitűnő lehetőséget nyújtott az élete alkonyán egyre több külső konfliktussal küszködő vásárhelyi lelkész számára, hogy pietista alapon összegezze életfelfogásának lényegét. E szerint a keresztyén élet folyamatos lelki hadakozás, vér nélküli tanúságtétel, Krisztus kínszenvedéseinek naponkénti lelki újraélése, azaz misztikus egyesülés magával az ember bűneiért szenvedő Megváltóval. Az énekszerző az egykori mártírokban ennek a lelki magatartásnak példaképeit látja, ezért is érzi fontosnak Szikszai György munkájának verses megtámogatását.

Ebben a versében csak az ógyház mártírjait emlegeti, további történetükről hallgat, semmilyen utalást sem tesz a későbbi korokra. Mondhatni, a mártírium archetipikus formáját fejezi ki, amely történelmi korokon átívelően érvényes akkor és saját korára is. Azonban ez a változat sokkal inkább a személyesen, individuálisan megélt mártírság kifejezője, gondolatmenete nem közösségi sorsvállalás vagy sorsközösség hangadója, mint még a *Sion Síralmá*-ban azt láthattuk.

Talán egy vonatkozásban érezhető a mártírium aktualizálása: ez pedig hitvédő szándéka, de nem valamely fenyegető társadalmi erőszak ellenében, hanem a felvilágosodás vallástagadó irányzataival szemben. S végül a szokatlan

²¹ Vö. Imre Mihály: *Küzdelem a fiziko-teologizmus örökségével. Szőnyi Benjámín öregkori műve: Istennek Trombitája...*, Buda, 1790–91 = Uő: *Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, 2012 (Nemzet, egyház, művelődés, 7), 393–433.

²² Győri L. János: Szőnyi Benjámín *Mártírok Oszlopához ragasztott éneke* (1789), in: Győri L. János: Szőnyi Benjámín *Mártírok Oszlopához ragasztott éneke* (1789), in: Imre Mihály (szerk.): Szőnyi 300. Tanulmánykötet Szőnyi Benjámín (1717–1794), református lelkipásztor, költő, író születésének 300. évfordulójára, Hódmezővásárhely, Ótemplomi Református Egyházközség, 2017–2018, 125.

témaválasztás mögött apologetikus, hitvédő szándék is állhat, hiszen a francia forradalom évében vagyunk, és a felvilágosodás eszméi ekkor már nálunk is olyan erővel jelennek meg a közgondolkodásban, amivel szemben csak valamilyen radikális hitvalló magatartásnak lehet esélye. Könyvének, mely végül a *Tűrelmi rendelet* után már megjelenhetett, előszavában Szikszai nyíltan beszélt is ilyen szándékáról: *Vallást csúfoló s tagadó ember! Lássad és értsd meg a szent mártírok vallástételéből és maguk viselésekből, hogy van vallás, van Isten beszéde, van Lélek, van a halál után élet, vagynak örök jutalmak és büntetések.* Szőnyi éneke 19. strófájának néhány sora szintén utal arra, hogy a mártírok hűsége a kereszténység igazát bizonyítja:

Ez hív bizonyságok vére,
Fordult nagy erősségére
Jézus tudományának,
Felállott vallásának:
Mert hogy kint, halált szenvedtek,
Jele hogy meggyőztettek
E vallás igazságáról.
Halálnál erős voltáról.

Ugyancsak terjedelmes, kéziratban maradt munkája volt az *Archonfilos* (ál)-néven szerzett, *Nova thessara homagii et fidelitatis* című vers, amely valójában Mária Teréziának címzett, Vásárhely érdekében keletkezett száznégysztrófás apologia a Pető–Törő mozgalom (1753) után. A súlyos retorziótól megrettent vásárhelyiek félelmét és alázatos esdeklését kellett kifejezni, a bosszúállásra készülő hatalom – vármegye, Helytartótanács, katolikus hierarchia, királyi udvar – engesztelését kellett vállalni. Sok másolata készült, országos ismertségre tett szert, a debreceniek közül Domokos Márton bizonyosan ismerte. Latin–magyar kétnyelvű a vers, még németre fordításának terve is felmerült, amit a Helytartótanács is helyeselt volna.

Valószínű, hogy a másolatok során egyre jobban elhalványodott a Szőnyi-hez köthető szerzői attribúció, ezt az is gyorsíthatta, hogy álnevet használt a szerző. Vagyis bekerült abba a szövegtérbe, ahol a szabad szövegalakítás, másolás szokásai érvényesültek. Szőnyi a következőképpen beszél itt szerzői szerepének értelmezéséről, pontosabban lebegtetéséről:

Én, ki e' verseket a' fenn írt végre készítettem, ezekkel hírt nevet emberek előtt nem kerestem. Mert mitsoda hír név volna az, mellyet Király ellen való támadásnak, mint leg nagyobb gonosznak a' társaságokban, meg írásából várhatna az ember? Ezen azokon a' magam nevét éppen el hallgattam; köz ér-

telmű és akarmelly igaz emberre illő nevet, tudniillik, Timotheus Archonfilus (: melly Isten félőt és Király tisztelőt téssen:) tévén a titulusban. Ugyan tsak nem lévén sok litteratus ember közöttünk, reám tapogattak; de én magam munkájinak lenni se nem tagadtam, se nem állítottam, és többnyire a' tudakozókat tsak függőben hagytam; sőt eleinte titkoltam, mert még az igaz és ártatlan dologban is féltem, nem tudván mitsoda gondolkodásra adhatna okot a' szőrszál hasogató embereknek, kik a' legjobb véggel mondott beszédek is balra magyarázni szokták.

Tíz versszakban fordul allegorikus alakban Vásárhely közvetlenül a királynőhöz, akitől, mint népének bölcs anyjától, kegyes megbocsátást kért és pártfogoló gondoskodást remélt.²³

Felséges Királyné, feje Országunknak!
Felségedet vallyuk földi jó Urunknak.
Nékünk e' beszédben tzélunk mindnyájunknak,
Próba követ adni mi jámborságunknak. [...]

Felségedet kérjük térdeink hajolva,
Kezeinket törve és öszve kaptsolva,
Alázatossággal Láбайд tsókolva,
S'ámolyod szemeink könyvivel lotsolva. [...]

Azt mind a' természet, mind vallás diktállyá:
Felséged Hazánknek örökös Királlyá,
Navalyás fejünknek ékes koronája.
Óltalmunk, midőn űz ellenség szabjája. [...]

Valamint szerettyük mi édes lelkünket,
Valamint óhajtyuk szent idvességünket:
Úgy Téged tisztelünk mi Fejedelmünket,
Tudván ezt meg hagyni nékünk Istenünket.

Én azért Vásárhely új fogadást tészek:
Hozzád hív, vigyázóbb a' rozsaszakra lések.
Tisztelem Felséged, míg el nem enyészek.
Hűségedre készek bennem minden részek.

²³ I. K. H. M. Vásárh. reform. egyház jegyzőkönyve 1757–1795, I, Református Ótemplom, „A' Felséges Királynéhoz való alázatos esedezések a' H. M. Vásárhelyi egész népnek”, 86–96. strófa.

Székedet támaszta innét az Igazság;
Innét az Anyai áldott Irgalmasság;
Felségedhez bennünk hogy vólna hamisság,
Holott e' két virtus nekünk nagy vigasság?

Megjegyzendő, hogy a Károlyiak birtoklása előtti korszakot úgy ábrázolja, hogy a vásárhelyiek soha nem csatlakoztak a rebellis felforgatókhoz – *Botskay, Tököli, Rákóczy* – de Bercsényit sem követte senki. Mindig hűséges és megbízható kiráypártiak voltak.²⁴ Ez a feltétlen lojalitás nyomtatott műveiben is érvényesül, már a *Szentek Hegedűje* legelső kiadásában olvashatjuk *A Kiráhyért* címűt, később egy hasonló cíművel (*Más Ének a Kiráhyért*) bővíti az újabb edíciót. A *Nova Thessara Homagii et Fidelitatis* szövegét vizsgálva sok helyen szembetűnő és kézenfekvő, szoros párhuzam, sőt egyezés mutatható ki a *Sion siralmával*, aminek alapján azonos szerzőt feltételezhetünk, vagyis Szőnyi Benjámin. A kézirat és nyomtatott szövegek között itt bizonyítható szemléleti hasonlóság azonban nem ad választ a *Sion Siralma erőteljes hitvédő jellegére*.

Ez a hitvédő jelleg Szőnyi írói-lelkészi tevékenységének pedig meghatározó eleme, bár eltérő módon és mértékben jelenik meg gyakorlatias, kézirat munkáiban (beadványok, instanciák, panaszok latinul és magyarul vármegyének, Helytartótanácsnak, királyi kancelláriának, uralkodónak) és nyomtatott műveiben. Ismeretes, hogy ennek államelméleti háttere is volt, amire hivatkozik is Szőnyi sok helyen.²⁵ Viszont nyomtatott, kegyességi műveiben ez a hitvédő jelleg lényegesen erőteljesebb, visszafogottabb vagy rejtőzködőbb, politikai tartalmakat alig szólaltat meg. Ennek nyilvánvalóan – a műfaji sajátosságokon túl – cenzurális okai lehettek, hiszen Szőnyi jól ismerte e hivatal működését már az 1750-es évektől kezdve, másrészt vásárhelyi papként tapasztalta, hogy a vallási sérelmek sok helyen jóval szigorúbban sújtották a protestánsokat, mint saját városában. A Károlyiakhoz fűződő kapcsolatai is inkább az egyensúlyozó magatartást indokolták számára. Ehhez ismét a kéz-

²⁴ Ez a „túlbizonyító” lojalitás az adott pillanatban nyilván azzal is magyarázható, hogy a Pető-Törő mozgalom vezetői határozottan a Rákóczi-emigráció irányába tájékozódtak, a vele való kapcsolatfelvételt tervezték, valami homályos „kurucos” színezet felbukkant a szervezkedésben. Mindezt Szőnyi nyilvánvalóan jól ismerte, ezért is igyekezett megtagadni annak emlékeztét a feltétlen lojalitás nyilvánosság előtti hangoztatásával. Azt nehéz lenne megbízhatóan rekonstruálni, hogy minderről mit gondolhatott Szőnyi, azonban önéletrészében beszél a családban hosszú ideig őrzött, még a szabadságharc alatt kibocsátott pénzről, a láthatóan nagy tiszteletben tartott Rákóczi-libertásról, amely apja halála után nővéréhez került hasonló megbecsültséggel.

²⁵ Vö. Imre Mihály: Hódmezővásárhely művelődéstörténete 1848-ig, in: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Hódmezővásárhely története*, I, Hódmezővásárhely, 1984, 577–700.

iratos forrásokot kell közelebbről megvizsgálni, Szőnyi autográf önéletrajza adhat erre választ.²⁶

Apja, Szőnyi Kovács Gergely életútja tanulmányos számunkra és szemléletformáló volt Benjamin fiának is. Kovács Gergely Komárom megyében, Szőnyben született, Komáromban és Tatán tanult, tehát családi kapcsolatrendszere ide fűzte. Debreceni, majd külföldi tanulmányai után lelkészi pályáját a dunántúli Válon kezdte, Alsónémediben folytatta. Tizenkét évi szolgálat után azonban itt a váci püspök legdurvább támadása érte: a gyülekezet templomát elvették, papját pedig erőszakkal menekülésre kényszerítették, de még közvetlen a születés után, gyermekágyat fekvő feleségét is támadták, elüldözni akarták. A történet elbeszélése némi mártírológiai hangoltságot is kap: a mikrotörténelem Szőnyi számára a későbbikben általános érvényűvé szélesedik, de itteni elbeszélése is: az üldözők, üldözöttek (apa-anya-újszülött) modellje biblikus értelmezésű párhuzammá válik.

Ott mintegy 12 esztendőig nagy kedvességgel szolgált, míg nem az akkori Vátzi Püspöktől, Püspöki jószág lévén az helység, a' Templom elvételét, és boldogult édes Atyám az Ekklesia mellett tett sok lelki hartzai, és üldöztetése után, onnét ki üzetetett. Légyen áldott az Urnak neve érette, hogy Édes Atyámat a' *Jésus hitiért való szenvedésre méltóvá tette*. Sokszor beszéllették nekem a' régi Némedi öreg emberek, hogy szegény édes Atyámat, kemény lévén az ellene való Inquisitio, Vermekben és szűrös kerteik árkaiban sok napok alatt rejtegették, mert valameddig lehetett intrepidus volt a' Templom és az Ekklesia óltalmazásában, úgy hogy míg erőszakos hatalommal nem éltenek, addig épen nem engedett. Szegény édes Anyám szinte azokban a' nyomorúságos napokban fekütt vala gyermek ágyat, én utánam két esztendővel s három hónappal születetett Ersébet leányával. Sokszor mentenek az parochialis hazon az Üldözők, hogy gyermekágyastul ki hánnyák, de egynéhány erős aszszonyok mellette lévén éjjel nappal, óltalmazták, és a' szemtelen háborgatókat ásókkal el üzték. Ugyan tsak szegény édes Anyám mind addig meg maradtott a' parochialis házban, a' míg gyermek ágyának napjai ki töltenek.²⁷

A családi történet sűrítetten tartalmazza a protestánsok 18. századi üldöztetésének modelljét a személyes átéltség többletével.

Szőnyi költészetének van még egy erőteljes hitvédő része, ez azonban latin nyelvű és kéziratban maradt, csak egy része jelent meg nyomtatásban a *Türelmi rendelet* után. Itt a vallási tolerancia szükségességének érvrendszerét fejti

²⁶ Szőnyi kéziratos önéletrajza és kéziratban maradt latin nyelvű versei, Csongrád megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi fiókja, VII. Y 1. 9. 146.

²⁷ Uo., 6–8.

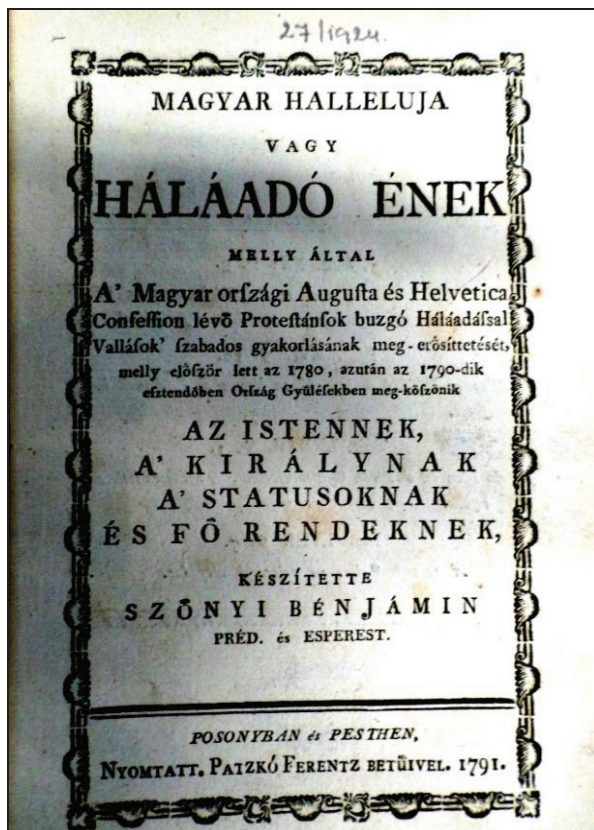
ki több változatban, elutasítja a hit dolgainak világi, hatalmi ellenőrzését, bárminemű üldözését, az erőszakos térítést, az ebből származó cenzúrát, az iskolák és az oktatás felekezeti kényszerítését. Az 1760–1770-es években születtek ezek a versek:

Diversitas Sectae Christianorum non debet tollere pacem (A keresztyén felekezetek különbözősége nem veszélyezteti a békét),

Amicum consilium ad diversae sectae Christianitatis (Baráti tanácskozás a különböző keresztyén felekezetekről),

Tollit scrupulum hunc christianus firmus et exercitatus, Scrupulus Christiani imbecillioris ortus ex dissensione christianorum. (Ezt a mai kéteht eloszlatja a keresztyén állhatatosság és hitgyakorlás. A gyarlóbb keresztyén kéteht a keresztyének egyenletlenségéből ered.)

Fénelont szólaltatja meg a *De coactione in Religione Verba Cardinalis Fenelonii, carmina expressa* című vers, ezt Szőnyi később majd magyarra is fordítja:

Szőnyi Benjámín Magyar Hallelujája (1791)

Igen tudós Cameracumi Franczia Érsek Fenelon szavai egy Rom. Cath. Princhez: soha ne kényszerítsd jobbágyidat vallások változtatására, *nints a' világon győzhetetlenebb vár a' lelki esméretnél*, a' Kényszerítés, Hipokratákat tsinál. Ha a' királyok, kiknek a' vallást óltalmazni kellenék, de azt háborgattyák, vagy ezt másoknak meg-engedik: a' szabad lelki esméretű vallást rabjaikká tészik. Lásd ezt a' Fénelon élete históriájába [...] Ezt én így tettem Epigrammáim közé:

Hypocrisim violenta coactio, Nulla

Libertas major Relligione datur.

A durva erőszak kényszerítése csak képmutatást szül, mert semmilyen szabadság sem lehet nagyobb a vallásénál.²⁸

Ismeretes, hogy François de Salignac de La Mothe-Fénelon a vallási tolerancia egyik fő teoretikusa volt, nagyon népszerű a hazai protestánsok között is, fő művét (*Les Aventures de Télémaque*) magyarra is lefordították. Szőnyinek e latin nyelvű versei a Türelmi rendelet előtt nem jelenhettek meg nyomtatásban, megszületésük azt bizonyítja, hogy szerzőjük határozott álláspontot foglalt el, ami ekkor nem törhette át a kéziratosság korlátait, látásmódjuk csak a kéziratos versben szólalhatott meg.²⁹

RIMASZOMBAT SIRALMA

Az egyik kiemelten fontos kéziratgyűjteményben a *Rima Szombat Siralma. A' CII. Soltár Nótájára* című panaszének hasonló eseményekre emlékezik.³⁰ Az egész kötet nagyon tudatos szerkesztménynek tekinthető, éppúgy, mint Rákosi Márton nagykárolyi gyűjteménye. Részben a 17. századi mártírológiai hagyományt követi, részben ennek a 18. századi átértelmezése, jelentésmódosulása formálja a kötet jellemzőit. Előbb Bod Péter *Kösziklén épült ház ostroma* című műve olvasható,³¹ majd következik a *Sion Siralma*, utána a kötetszerkesztő-másoló valóságos ciklust teremt, amelyben hasonló tematikájú versek követik egy-

²⁸ Szőnyi Benjámin: *Magyar Halleluja vagy Hálaadó Ének*, Posenban és Pesthen, Patzko Ferenc, 1791, 10.

²⁹ A 18. századi valláspolitikára, különösen a protestánsokat érintő valláspolitikai körülményekre vonatkozóan a legfrissebb kutatási eredményeket tartalmazza a következő kiadvány: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században. A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig*, Debrecen, TTREK Gyűjtemények, 2016. A kötet tanulmányai közül különösen Baráth Béla Levente, Kónya Annamária, Gáborjáni Szabó Botond, Hegyi Ádám, Kovács Kálmán Árpád írásai érintkeznek több ponton is jelen dolgozatunk gondolatmenetével.

³⁰ Ráday Gyűjtemény, K–1. 227, 118–119.

³¹ Uo., 13–104.

mást. A *Sion Siralma* után a *Sion Panassza és meg vigasztaltatása*, Esaias XLIX.ik Részéből A' XLII. Soltár Nótájára áll,³² amely az allegorizált Sion könyörgése és a vigasztaló Isten párbeszéde. Ezt követi *Az Isten Anya Szentegyházának földi békeiséért való buzgó ének*, A XLII. Soltár Nótájára.³³ Erőteljesen hitvédő hangvételű, konkrét 18. századi sérelmek kimondója, az üldöztetés nemcsak felekezeti jellegű (eretnység vádja), de politikai jelentése is van, az egész haza szenvedését panaszolja. Határozott vádoló és kérlelő szavaival fordul királyhoz, királynőhöz, minden üldözőhöz. Az ártó erőket azonban nemcsak eviláginak tartja, de eszkatologikus jelentésűek is, vagyis a Sátán azok mozgatója, amint a végső menedék is csak az isteni kegyelemtől remélhető.

Tartsd meg Magyar Nemzetünket Melly igen el nyomatott
Órizzed igaz Hitünket, A' melly meg utáltatott,
E' Világ Fijaitól A' Földnek Nagyjaitól,
A'kik üldöznek bennünket. Óh Isten vedd fel ügyünket.

Látod Uram, fel készültek Ellenünk minden felől,
Üldözőink össze gyűltek, Kergetnek kívül belől.
Apostoli hitünket, Lelki Idvességünket,
Nagy káromlással tsufollyak, Eretnkséggel vádolják.

Mint a' Juhok úgy vitetünk Minden napi ölésre,
Óráként ha ki küldetünk, visznek számkivetésre:
De Te Uram szívünket, Erősítsd meg hitünket,
Kik Bálnak térdet nem hajtunk, Óh Isten könyörülj rajtunk. [...]

Kösd meg hatalmasságoddal, A' Pokolbéli Sátánt,
Törd meg erős jobb karoddal Ez álnok Leviathánt.
A' ki Sok hitetéssel, Hazug szemfényvesztéssel
Ostromolja sajátodat, Gerlitz Galambotskádat.

Parantsolj a' Királyoknak Hogy légyenek dajkái
S a' Királyné Asszonyoknak szoptató Patrónái
Anyá Sz. Egyházadnak, Kit szerelmes fiadnak
Drága vérén el jegyzettél, Sajátoddá készítettél.

Ezt követi a *Rimaszombat siralma*. A tizennyolc, négy soros strófából álló vers a rimaszombati reformátusok allegorikus querelaja, imádságos-zsoltáros panasza, kolofonja szerint 1771-ben született.

³² Uo., 118b.

³³ Uo., 118b–119a.

Ezer hétszáz hetven egyben Szent György Havának végében,
Estünk mi e' veszélyben Siralmas nagy inségben,
Mellytől Isten több Híveit Őrízze örökségeit,
Hogy ne hallattassék Sírás, Országunkban több illy tsapás.³⁴

Konkrétan meg is nevezi az elszenvedett veszteséget: tematikusan ez nagyon rokon a *Sion Siralma* mondandójával. Az általános sanyargattatáson túl templomuk, papjaik és iskolájuk, tanítók elvesztését panaszolja inkább könyörgő, imád-ságos, mintsem vádoló hangnemben, némi mártírológiai hangsúllyal.³⁵

Már jutottunk mind éhségre, Szörnyű nagy keserűségre,
Az Istennek beszéde Mi töllünk el vétete.
Oda vagyon szép Templomunk, Mellyben Hozzád kiáltottunk,
Oda vagyon két Tanítónk Kik voltak kegyes Oktatónk. [...]

Szomjúságra már jutottunk Scholánktól is meg fosztattunk
Szerelmes sok Magzatink Kedves édes Leányink
Kik Kedvesek mint nyílt virág Majd el fog már tudatlanság
A' kút már bé dugatott, Mellyből sok szép Iffjú ivot. [...]

Sirjatok azért ti Papok! Mert el jöttek azon Napok,
Ki jött Sententiátok, Hogy nyájjat el hagyjátok.
Im el széledtek a' Juhok, Mert el jöttek hatalmasok,
Sirjatok Ti is Deákok, Nem léssz többé itt Lakástok. [...]

Refomata Ekklésia Rima Szombat Szép Várossal!
Te valál eggy jó Anya, Ki sok Fiakat tarta,
Ki Világnak tsudájára Mint Arany tündöklük vala
Nints Arany Gyertyatartója, Hellyéből mert ki mozdúla.

A' Krisztusnak hol van nyájja E' mi Magyar Országunkba?
Igyünk ezt tudom szánja Szíve szerént is bánja
Mi vagyunk immáron Példa, Mert nem esett ilyen tsuda
Kérünk, hogy imádkozzatok Érettünk fohászkodjatok.

Lásd meg Úr Jézus e' dolgot, Ne hadd végképpen Nyájjadat
Árva Sz. Sionodat, A' Te választottidat
Csak Tiéd erő 's Hatalom, Égi s' földi birodalom
Érettünk ennyi sok Sz. vért Fizettél Atyádnak illj bért.

³⁴ Uo., 119.

³⁵ Uo.

A KOMÁROMI FÖLDRENGÉS

Van olyan kéziratcsoport, amely a versek mellé illesztett prózai jegyzetekkel kommentálja részben a protestánsokat sújtó igazságtalanságokat, megtorlásokat, részben a komáromi földrengés értelmezését adja. Korabeli források alapján úgy tudjuk, hogy Komáromban több erős földrengés pusztított, amelyekről a kortársak is bőségesen írtak: 1763-ban és 1783-ban; egy újabb erős rengés volt 1806-ban. A földrengések dátumát azonban nem tudjuk felhasználni, hogy ezek alapján állapítsuk meg a vers(változatok) keletkezésének pontos időpontját. A jegyzetek főként a dunántúli eseményekre, ottani városok, falvak sérelmeire vonatkoznak, sokszor konkrétan megnevezi azokat. Az elvett templomok panaszolásánál az egyik jegyzet a pápaira vonatkozik: *Érti a többek közt a Pápai Templomot.* A pápai templom elvétele 1752-ben következett be, vagyis a vers ezt követően keletkezhetett. Különösen az Esterházy birtokokon került sor sok templomfoglalásra: *Kotson, Igmádon, Tartzalon, és másutt is igen sok helyeken, mindenek felett a Gróf Esterháziak jószágáiban. Mint a lévai Templom és a' Rossi torony. Mint Komárom, Nagy Szombat, Kassa, Eger, sat. ahol Papjainknak még Vásári alkalmatossággal is, tellyességgel nem szabad járni.* Másutt: *Érti a Dunán túl való Ekklesiákat, a Mátyus földét, Rimaszombatot.*

A hatalmas emberi szenvedés a természet pusztító erőivel állítható párhuzamba, ez először a 14. versszakban jelenik meg: *E nagy erőltetés a' földet ingattya, / Az eget basogattya.* A 19–22. strófákban kerül elő a földrengés felidézése és értelmezése.

Ahol minap a' föld nagy kárral meg rendüle,
Az árva nép Istent imádni egyben gyüle.
Isten hagyására sátort készítettek,
Mellyért meg büntettettek.

Ronta itt Isten is, emberek is rontának,
Isten Kő Templomot, ezek kunyhót bontának,
Nem hagyák az Istent együtt engesztelni,
Ki győz tsudával telni.

Hát az Isten ismét a földet meg mozgattya,
Nem volt hát a' Kunyhó bontás szent akarattya,
Azt engesztelésül mint tartják, nem vette,
Sőt haragutt érette.

Úgy vagyon haragszik, s fegyverét élesíti,
Az üldözők ellen hegyes nyilat készíti,

Ki hát ártására másnak igyekezik,
Lássa mit cselekszik.

Lássa a' Pusztító mit nyer a' pusztítással,
Az ártatlan ellen való verem ásással,
Jésus, Isten fia könyörögi érettünk,
Hogy el ne foggyon Hitünk.

A komáromi földrengést is az elszenvedett súlyos felekezeti sérelmek alapján úgy értelmezi, hogy az Isten figyelmeztetése a zsarnokoskodók megfékezésére, romba dőlt templomaik vádbeszéd jelentésűek. *Érti Komáromot, a' hol ennek előtte mint egy 34 Esztendőkel igen nagy föld indulás volt. A Komáromi Reformátusok egy deszka hajlékot építettek, hogy abban könyörögvén az Urnak nagy haragját, le tsendesítsék, és a' föld indulás meg szűnnyön itt.*³⁶ A vezeklő bűnbánat eszköze a *deszka kalyiba*, amit a katolikusok elfogultsága nem ismert fel, sőt lerombolták.

Ebben a föld indulásban a' Papista valogatott köbül rakott Templomot az Isten itilleti össze rontotta. A Komáromi Pápasták a' Reformátusoktól tsinált deszka Hajlékot széllal hányták, de a' Kunyhó el bontas utanis ismét nagy föld indulás lett. Nem azért vólt hát az első is, hogy az Reformátusok Deszka hajlékot tsináltak, a'mint a' Pápasták mondották.³⁷

A pusztítás a protestánsokat nem is sújtotta ugyanolyan mértékben, mivel elvett templomaik helyett sátrakba, kalyibákba kényszerültek, ezek pusztulása sem olyan fájdalmas, mint a pápasták templomainak omlása. Ráadásul a reformátusok deszka hajlékait azzal a hivatkozással rombolták le, hogy ezzel engesztelnék Isten büntető haragját, mellette a protestánsokat valamiképpen a pusztítás bűnbakjának tekintették.

³⁶ Ez az évszám, miszerint 34 esztendővel ez előtt volt a komáromi földrengés, még bizonytalanabbá teszi a kéziratok kronológiáját. Ez az adat a sárospataki másolatban szerepel, jelentheti a kézirat keletkezésének időpontját, vagyis akkor 1797 előtt nem keletkezhetett (ami igen valószínűtlen), de jelentheti azt is, hogy a verset kísérő prózai, értelmező betoldások születtek ebben az időpontban, amelyet valamelyik másoló illesztett a vers gondolatmenetébe.

³⁷ Ugyanennek egy másik változata: *A komáromi Pápasták azt a' deszka hajlékot azért rontották el, hogy ha azt cselekszik, megszűnik a' földindulás. Zsolt. LXIX. A' nagy veszedelemben, magok mondották, hogy ki ki maga módja szerint oret Deo suo, de meg csendesedvén a veszedelem, aztán nem engedték, mint a Farabó mibelyt a csapás meg szűnt, ismét meg keményedett, s bocsátotta el azt, a mint fogadta volt Mózesnek.* Ráadásul Szőnyinek kiváló alkotói kapcsolatai voltak a Komáromban élő id. Péczeli Józseffel, levelet is írt neki 1789. március 16-án. MTAK, Kézirattár, M. Irod. Levelezés, 4r, 143. sz. Információi így tőle is származhattak.

Az azonban biztos, hogy ez a kiegészítő prózai jegyzetanyag csak két – Szathmári Paksi Istvánhoz kötött – kéziratban található meg, a többi azt teljes egészében elhagyja. (Megjegyzendő, hogy a 19–23. versszak talán éppen ezért e jegyzeteket mellőző változatokban nehezebben is értelmezhető, homályosabb jelentésű.) Ezzel az elhagyással a vers részben veszít történelmi konkrétságából, ugyanakkor erősen polemikus jellege is mérséklődik, hiszen a földrengés katolikusokat erősebben büntető értelmezése valamelyest az isteni igazságszolgáltatás transzcendentális távlatát is bekapcsolja az értelmezésbe és kiemeli a politikai panaszirodalom perspektíváiból, némi eszkhatalogikus többletjelentést kölcsönözve. Hiszen a katolikusok nem ismerik fel Isten büntető akaratát, azt is önigazolóan a saját hasznukra akarják fordítani. Másrészt erősíti a földrengés értelmezésének mártirológiai jelentését, a szenvedések elviselésének protestáns erkölcsi többletét. Könnyen belátható, hogy ez a gondolatmenet mily erősen sértette volna a katolikus egyházpolitikai alapelveket (pl. Padányi Bíró Márton nézeteit és gyakorlatát), de a világi politikai hatalom heves elutasítását és retorzióját is kiváltotta volna.

Ugyanakkor az a feltevés sem kizárt, hogy ez a változat Szőnyihez is köthető, hiszen láttuk, szenvedélyes hitvédő buzgalma mélyen gyökerezik saját élettapasztalatában, kiterjedt dunántúli – különösen komáromi – rokoni kapcsolatszerkezete révén részletes ismeretei lehettek az ottani ellenreformációs eseményekről, a komáromi földrengés pedig úgy látszik, konfesszionális polémia tárgyává emelkedett: ki-ki hangoztatva a maga igazát, saját apológiát teremtve.

A komáromi földrengés a korabeli irodalomban másutt is felbukkan. Stefan Korbel, a bakonycserei iskola rektora *Visszatekintő elmélkedés az iszonyatos földrengésről* címmel szlovák nyelvű epikus verset írt a földrengésről még 1763-ban, amely kéziratban maradt. Szemlélete erőteljesen biblikus, a prédikáció, imádság és valami „tudósító ének” keverékét teremtette meg. A terjedelmes bevezető rész biblikus példázatokkal vont párhuzamot a szenvedések között, amikor a bűnös emberek bűnhődtek vétkeik miatt. A középső rész erőteljes barokk jellemzőkkel rendelkezik, leíró és látomásos részek keverednek. A záró rész pedig a könyörgés, bűnbánat, imádság változatait szövegezte meg, látásmódját azonban csak enyhén színezi a katolikus felekezetiesség.

Közvetlenül a földrengés után levelet írt a város előjáróinak Barkóczy Ferenc, esztergomi érsek, amelyben hangsúlyozta, hogy a földrengést Isten büntetésének kell tartani: *Továbbá akarom, hogy a szent beszédekben a népnek értésére adassék, mi szerint a csapásban Isten büntető kezét alázatosan ismerje meg, és megtörődve, őszinte, igaz bűnbánatot tartson elkövetett hibáiért, mert egyedül ez képes jövőre tőlünk az ő jogos haragját eltávolítani.* Baróti Szabó Dávid *A komáromi föld-indulásról* címmel epikus, néhol eposzi sajátosságokkal rendelkező verset alkotott 1777-

ben. Bonyolult mitologikus történetet szerkeszt, amelyben csak kevésbé érvényesül az isteni büntetés és bűnhődés, bűnbánat szempontrendszere, felekezeti sajátossága is alig mutatkozik.³⁸

Arról is tudunk, hogy még az 1770-es években ferences énekek születtek a földindulás elleni könyörgés-ima műfajcsoportjában, komáromi provenienciával. Orgonakísérettel javasolták énekelni a három magyar nyelvű éneket: *Cantilenae quae Cum Populo cum Organi cantari solent Contra terrae motum* címmel, az első egy szenthez (Szent Emigdius), a második Szűz Máriához, míg végül a harmadik ének Jézushoz fohászkodik. Magyarországon az 1763-as komáromi földrengés idején, de máskor is kérték Szent Emigdius oltalmát. Egy barokk fametszeten díszmagyarba öltözött térdelő alakok könyörögnek hozzá: *Dicsőöséges Szt Emid, imádkozzáál érettiünk. Föld romlaskor el-ne hadgy, szóllj Isten-nél mellettünk.*³⁹ A Péczeli Józseffel jó kapcsolatot ápoló Fábíán Julianna (1765–1810), Gvadányi Józsefhez írott terjedelmes költői levele ugyancsak a földrengésről szól, azonban általános keresztyén bűnbánat és könyörgés jelenik meg benne, felekezeti tartalom egyáltalán nem.

SZATHMÁRI PAKSI ISTVÁN SZERZŐSÉGE

Azonban a lényeges eltérés is nyilvánvaló a két vers között, erre az ellentmondásra kell valamiképpen választ adnunk. Ezen a ponton kell szembenéznünk a másik szerző lehetőségével. A kéziratos hagyományban két helyen Szathmári Paksi Istvánt nevezik meg a *Sion siralma* szerzőjének az 1750-es években. (Szathmári Paksinak ezen kívül – amennyiben elfogadjuk a szerzőségét – azonban nem ismerjük egyetlen magyar nyelvű versét sem.)⁴⁰ Ez számos nehézséget vet fel. Mivel magyar versek szerzőjeként nem ismerjük, így semmilyen kontextusba sem tudjuk elhelyezni.

Vele szoros kapcsolata volt Szőnyinek, hiszen hosszú ideig egyházi előljárója, még külföldi peregrinációjuk is azonos helyszínekhez kapcsolódott. A

³⁸ Stefan Korbel: *Visszatekintő elmélkedés az iszonyatos földrengésről*; Baróti Szabó Dávid: *A komáromi földindulásról*, ford. Varga Imre, Bp.–Bratislava, Európa–Madách, 1981.

³⁹ Richter Pál: *Contra terrae motum – ferences énekek a földindulások ellen*, in: Medgyesy S. Norbert–Ötvös István–Óze Sándor (szerk.): *Nyolcszáz esztendő a Ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti bivatásáról és kulturális–művészeti szerepéről*, Bp., Írott Szó Alapítvány–Magyar Napló Kiadó, 2013 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 8/1), 575–588; Zsadányi Éva: A 250 éve történt nagy komáromi földrengés irodalmi művek tükrében, *Bányászattörténeti Közlemények*, 8. évf., 2013/2, 79–90. A ferences forráscsoportra Debreczeni Attila hívta fel a figyelmet, amiért itt mondok köszönetet.

⁴⁰ TIREK, Nagykönyvtár, Kt. 76; Ráday gyűjt., K–1.227.

két személy között ekkor már több évtizedes baráti kapcsolat áll fenn, amely ifjúságukból ered. Szathmári Paksi 1740-től Odera-Frankfurtban, 1741-től Franekerben folytatott tanulmányokat, 1744-ben még a leideni egyetemen találjuk. A peregrináció után gömöri gyülekezetben, Aszalón volt lelkész. 1747-től már tanár a Debreceni Református Kollégiumban, a Tiszántúli Egyházkerület 1764-ben főjegyzővé választotta, 1785-től az egyházkerület püspöke. Igen széles körű műveltséggel rendelkezett, több műve nyomtatásban is megjelent, de még több maradt kéziratban. Két halotti prédikációját adták ki, 1764-ben egyik búcsúztatója volt Domokos Márton debreceni főbírónak. Levelezésük mutatja baráti, atyafiságos kapcsolatukat: már püspökként approbatiót írt a *Szentek begedűjének* 1791-es kiadásához.⁴¹ Tóth Ferenc egyháztörténeti munkájában sokoldalú jellemzését adja. *Volt ez [...] igen hathatós szavú, ékessen szóló, nyájas természetű, Tanítványait szerető [...] nagy tudományú, jó Ember, jó Tanító, híres Prédikátor, könnyű Poeta, kit Tanítványi valamint szerettek, úgy féltek is tőle, s' betsülették is egész életében.*⁴²

Az 1785-ös püspökválasztás alkalmával tizenhárom jelölt volt, többek között Szőnyi Benjámín is, olyan nevek mellett, mint Sinai Miklós, Vetsei Sámuel, Hunyadi Ferenc, Bélyei Péter, Hétzei Dániel. 288 voksot kapott Szathmári Paksi, az eskütétel után a három legöregebb esperes – kezüket a térdelő Szathmári Paksi fejére téve – könyörgött és kért áldást az új püspökre: *Ez után leterdelpelvén, három öregebb esperestek, ugymint említett Soltész János, Szőnyi Benjámín, és Töltési Ferentz Bihari Esperest kezeiket fejére tévén, az egész Gyűlés könyörgött érte, s' ekképpen a' Püspöki Széket elfoglalta.*⁴³ Nyomatott műveit felsorolja Tóth Ferenc, megjegyzi, *de a' több Munkái kézírásban vagynak*, többet azonban nem mond azokról. Az elmondottakból világos, hogy püspökségének időszakában is szoros kapcsolat lehetett Szőnyi és Szathmári Paksi között, ez részben következett a közöttük lévő hivatalos nexusból, azonban több évtizedes előzménye volt ennek és egymás irányába mutató kölcsönös megbe-

⁴¹ Szőnyi levele Szathmári Paksi Istvánhoz 1790. április 13-án: „Tiszteletes kedves Sógor Uram! Az amoris titulum tartom most is, mert in privato, jó Barátomnak írok. Elsőben is köszönöm alázatosan a kért és meg adott Adprobatot tsekélly *Hegedűmre*; de a nyereségért Pesti vásárra siető Typographus kezében későbbben érkezett, mint ki nyomtathatta volna. Azt írá nékem, hogy mivel most csak ezer exemplárt, Májusban iterálni fogja, és a' kor eleiben teszi. [...] Némelly részét az én Sokféle késérteteimnek meg írván Károlyba, Mede Ferentz régi jó Barátom Uramnak: válasz leveléből értem, hogy azt közlötte Tek. Consil. és Fő Curator Urammal. Céloom e' volt, hogy [...] segítsen rajtam a' Mgos Grófi Udvarnál, hol nagy betsületben van, mint régi hív szolgája a' Károlyi háznak.” TTREL, I. 2. 2.

⁴² Tóth Ferenc: *A' belvétzjai vallást követő túl a' tiszai superintendenciában élt református püspökök élete, e' jelen való időkéig lebozva*, Győr, Streibig Józsefné betűivel, 1812, 195.

⁴³ Uo., 198–199.

csülést feltételezhetünk. Az elmondottakból következik, hogy semmiképpen sem valószínűsíthetünk közöttük valamiféle rejtett, vagy akár nyíltabb feszültséget, amely a *Sion Siralma* szerzőségének értelmezéséből származott volna, bármelyikük magának tulajdonítva a prioritást.

Feltételezésünk szerint Szathmári valószínűleg szerzői attribúció nélkül találkozott a *Sion Siralma* valamely változatával, amelyet szabadon alakított ízlése szerint. Ez a változat azonban szemléletében lényegesen eltér akár a *Nova Thessara Homagii et Fidelitatis* szövegétől, de a *Sion Siralma* Szőnyihez köthető látásmódjától is. Szathmári Paksi ugyanis keményen, harciasan hitvédő, az imádságba, könyörgésbe sokszor vádbeszéd is keveredik, határozott politikai indulattal, már-már a paszkvillusok irányába módosítva a korábbi jelentést. Megnevezvén pápistának és katolikusnak mondja a sanyargatókat, bosszújukról és kegyetlenségükről beszél, a katolikus klérus egyetemlegesen a protestánsok ellen tör az egyházi fejedelmektől az alsó papságig, de a jezsuiták titkos társasága is veszedelmet hoz rájuk. A világi urak közül sokan szintén a protestánsok vesztét akarják.

Jaj a' kik viselnek hogy már szent Efódokat,
Értjük itt a' fő fő Catholicus Papokat,
A mi romlásunkra mint futnak, fáradnak,
Bújink töllök áradnak. [...]

Hajtsd hozzánk a töllünk ok nélkül vad sziveket,
Rontsd el romlásunkra gondolt minden míveket,
Egy titkos Társaság midőn tör ellenünk,
Óh Isten, Te légy velünk! [...]

Az alsóbb Papságot áld meg olly szelidséggel,
Hogy ne töltse nyáját ellenünk gyűlölséggel.
Töltsd bé ő Lelkeket tsendesség Lelkével,
Áld meg békés elmével. [...]

Sok Római Papok, így neveznek eretnek,
Tanítóinkról, mint bolondról nevetnek,
Boldog eleinket szidják és átkozzák,
Hitünket bolondozzák. [...]

Sok nagy Urak, arra adják az eszességet,
Minden erőt arra fordítanak és költséget
Hogy szegény fejünknek veszéjt okozzanak,
S bennünket ki irtsanak. [...]

KONKLÚZIÓ

A Szathmári Paksihoz köthető változatban lényegesen súlytalanabb a mártirológiai értelmezés. Ennek a változatnak a kinyomatását biztosan nem javasolta volna a Helytartótanács, amint az tette a *Nova Thessara Homagii et Fidelitatis* esetében. A *Sion Siralma* így két változatban maradt ránk. Az egyik változat – jöllehet Szőnyi Benjámin a valódi inventar – Szathmári Paksi Istvánhoz kötődik, a másik változat ennél érezhetően lojálisabb szemléletű és sokkal jobban is illeszkedik Szőnyi műveihez, különösen a *Szentelek Hegedűjének* szemléletével rokon.

Rákosi Márton visszaállítja a szerzői attribúciót, számára kétségtelenül Szőnyi Benjámin a szerző. Tehette ezt úgy, hogy a kéziratot magától a szerzőtől kapta, vagy úgy, hogy a szövegek közötti térben, a sajátos „szövegközi állapot” közvetítette számára Szőnyi versét. Bármelyik változatról is van szó, a *Sion Siralma* ebben a formájában biztosan fennakadt volna a korabeli cenzúra rostáján, nem léphette volna át a nyomtatás küszöbét. Ugyanakkor arra is példa a kézirat formájában terjedő *Sion Siralma*, hogy akár a Szőnyi, akár a Szathmári Paksi-féle változat eltérő mértékben ugyan, de határozottan hitvédő és mártirológiai tartalmú, de mindkét variáns csak a nyomtatott nyilvánosságon kívül, a cenzúra elől rejtőzködve terjedhetett és élte életét a közköltészethez hasonló létmódban. Ez Szőnyi Benjáminnak egyetlen olyan ismert verse, amely kézirat formájában maradt ránk, szerzője azt nyilván teljes tudatossággal indította útjára, elfogadva ennek az előnyeit, hátrányait, de ezzel vállalta egy – a hatalom által ellenőrzött nyilvánossággal szembeni – tiltott (legalábbis nehezen ellenőrizhető) nyilvánosság közegében őrzött értékvilág és kulturális emlékezet reprezentálását, közvetítését.⁴⁴ Egyébként Szőnyinek egyik olyan fontos verse ez, amely *jelentős mértékben kilép a primér liturgikuság kontextusából*, holott kiterjedt életművének döntően meghatározó része – talán a *Gyermekek Fisikáját* kivéve – ahhoz kötődik szervesen. Ennek a határátlépésnek azonban ekkor még a kéziratosság börtöne és szabadsága volt az ára, így ezt a jelentős verset csak most – erősen megkésve – illeszthetjük vissza Szőnyi életművébe és a korszak konfesszionális, kulturális kontex-

⁴⁴ Ránk maradt Szőnyi művei közül a *Szentelek Hegedűjének*, a *Gyermekek Fisikájának* (MTA Könyvtára) és az *Új Testamentomi Énekek Énekének* (Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár) a teljes kézírata, utóbbi kettő esetében még a címlapon is ott olvasható a cenzori hivatal el-lenjegyzése, aláírása, amely a kötet kinyomatását engedélyezi. Ezért érthető, hogy Szőnyi művei csak elvétve bukkannak fel 18. századi kézirat gyűjteményekben. Munkáit sokszor, nagy példányszámban nyomtatták ki, így hozzáférhetőek voltak, de azok mindig egy viszonylag ellenőrzött kulturális nyilvánosságban jelenhettek meg.

tusába. A *Sion Síralmának* problematikája, tapasztalata, látásmódja majd csak a *Magyar Halleluja* című művében jelenik meg nyomtatásban 1791-ben, de ez már a *Türeلمي rendelet* utáni, lényegesen megváltozott korszak körülményeihez igazodik.⁴⁵

RÖVIDÍTÉSEK

TIREK – A Tiszáninneri Református Egyházkerület

TTREL – A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BRETZ Annamária: *Bod Péter historia litteraria programjának mártírológiai vonatkozásairól*, in: Fazakas: *Mártírium és emlékezet*, 90–100.
- CSORBA Dávid et al. (szerk.): *Protestáns mártírológia a kora újkorban*, *Studia Litteraria*, LI. évf., 2012/3–4.
- CSÖRSZ Rumen István: *A kesergő nimfától a fonóbázi dalokig. Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*, Bp., Universitas, 2016.
- CSÖRSZ Rumen István: *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009, (Irodalomtörténeti Füzetek, 165).
- FAZAKAS Gergely Tamás et al. (szerk.): *Mártírium és emlékezet Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, Debrecen, Egyetemi, 2015 (Loci Memoriae Hungaricae, 3).
- GÁBORJÁNI SZABÓ Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században. A Carolina Resolutiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig*, Debrecen, TTREK Gyűjtemények, 2016.
- GYŐRI L. János: *Szónyi Benjámín Mártírok Oszlopához ragasztott éneke (1789)*, in: Imre Mihály (szerk.): *Szónyi 300. Tanulmánykötet Szónyi Benjámín (1717–1794), református lelkipásztor, költő, író születésének 300. évfordulójára*, Hódmezővásárhely, Ótemplomi Református Egyházközség, 2017–2018, 118–125.
- IMRE Mihály: *Hódmezővásárhely művelődéstörténete 1848-ig*, in: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Hódmezővásárhely története*, I, Hódmezővásárhely, 1984, 577–700.
- IMRE Mihály: *Küzdelem a fiziko-teologizmus örökségével. Szónyi Benjámín öregkori műve: Istennek Trombitája...*, Buda, 1790–91 = *Uő: Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, 2012 (Nemzet, egyház, művelődés, 7), 393–433.

⁴⁵ Nem véletlen, hogy a *Magyar Halleluja* egyik díszesen kötött példányát Szónyi éppen annak az idősb Ráday Gedeonnak dedikálta, aki részt vett 1791. szept. 14. – okt. 13. közötti budai törvényalkotó zsinaton, mint annak egyik elnöke.

- IMRE Mihály: *Protestáns mártirológia és konverzió*, in: Uő: *Utak Herborn és Nápoly között. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmából*, Debrecen, TTREK Gyűjtemények, 2015, 15–145.
- IMRE Mihály (szerk.): *Szőnyi Benjámín és kora 1717–1794. Tanulmányok Szőnyi Benjáminról*, Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Ref. Gimn., 1997.
- KÁROLYI Ferenc (kiad., ford.): *A' Szent Bibliában levő historiák, Tanulásának igen könnyű módja*, Nagykároly, Szathmárnémethi Pap István, 1758.
- KECSKÉS András: *Hagyományörző és hagyományteremtő törekvések a versújítás korában*, in: Debreczeni Attila (szerk.): *Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerei kérdései*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1996, 260–278.
- KECSKÉS András: *Szőnyi Benjámín énekeskönyveinek ritmikája*, in: Imre (szerk.): *Szőnyi Benjámín és kora*, 69–105.
- KECSKÉS András: *Szőnyi Benjámín Istennek Trombitája című énekeskönyvének versformái*, Irodalomtörténet Közlemények, 100. évf., 1996/1–2, 80–111.
- KORBEL, Stefan: *Visszatekintő elmélkedés az iszonyatos földrengésről*, BARÓTI SZABÓ Dávid: *A komáromi földindulásról*, ford. VARGA Imre, Bp.–Bratislava, Európa–Madách, 1981.
- KÜLLŐS Imola: *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004.
- RÉVÉSZ Imre, id. (kiad.): *Paksi Szathmári István debreceni hittanár történelmi éneke 1751-ből, a magyar reformált egyház azon korbeli üldöztetéséről*, MPEIF, 6. évf., 1875/1, 183–196.
- RICHTER Pál: *Contra terrae motum – ferences énekek a földindulások ellen*, in: Medgyesy S. Norbert–Ötvös István–Öze Sándor (szerk.): *Nyolcszáz esztendő a Ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális–művészeti szerepéről*, Bp., Írott Szó Alapítvány–Magyar Napló Kiadó, 2013 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 8/1), 575–588.
- STOLL Béla (szerk.): *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, Bp., Akad., 1963.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „*Romulidae Cannas*”, avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője, in: Békés Enikő–Tegyei Imre (szerk.): *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, Debrecen–Budapest, Egyetemi, 2012, 183–194.
- SZŐNYI Benjámín: *Magyar Halleluja vagy Háláadó Ének*, Posenban és Pesthen, Patzkó Ferenc, 1791.
- TÓTH Ferenc: *A' belvétzjai vallást követő túl a' tiszai superintendenciájában élt református püspökök élete, e' jelen való időköz lehozva*, Győr, Streibig Józsefné betűivel, 1812.
- VOGEL Zsuzsa: *Faludi Ferenc verseinek recepciója a XVIII–XIX. századi kézíratos énekeskönyvekben*, in: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb, Közköltészeti tanulmányok*, I, Bp., Reciti, 2012, 103–139.
- ZSADÁNYI Éva: *A 250 éve történt nagy komáromi földrengés irodalmi művek tükrében*, *Bányászattörténeti Közlemények*, 8. évf., 2013/2, 79–90.

ABSTRACT

Mihály Imre: *Lamentations of Zion – One Poem, More than One Author?*
Versions of Defending the Faith and Martyrology in the 18th century

Benjamin Szőnyi's poem of a hundred strophes, has been left to us in the manuscripts collected by Márton Rákosi (1767–1785). The volume contains several writings – among others also this poem by Szőnyi – that belong to the literature of Protestants faith defenders in the 18th century. The *Lamentations of Zion* survived in six versions in the period between 1755 and 1780. However the individual versions showed significant differences. About twenty-five of the one hundred strophes are prayers/supplications with a strong Pietistic approach and language, while the most part of the poem responds to specific political and religion political grievances: their central idea is the *manifold infringement of the freedom of religion*. The last part has a strong martyrological character, where the use of biblical language and the rhetoric of prayer get more pronounced. This perspective has a highly denominational character, insomuch as the Protestants suffer the most severe infringements.

The *Lamentations of Zion* can be seen as an integral part of Benjámín Szőnyi's life's work, part of which focuses on defending the faith; however, this piece was written in Latin and never printed. Two versions of it connect the poem to István Szathmári Paksi. It is likely that Szathmári found one of the versions of the *Lamentations of Zion* where the author's name was not indicated, and freely adapted the poem. In this way, it became a bellicose defence of the Protestant faith, mixing prayers and supplications with accusations through clearly political passion. We now have the *Lamentations of Zion* in two versions. One of them is attributed to István Szathmári Paksi, despite being the work of Benjámín Szőnyi; the other one takes a more loyal approach than this first one and fits better into the other works of Szőnyi, having a very similar approach to *The Violin of the Saints (A Szentek Hegedűje)*.

Keywords: manuscript literature, *Lamentations of Zion*, Benjamin Szőnyi, characteristic of martyrology, Protestant apology

A nemzetközi források nézőpontjai

A MAGYAR PROTESTÁNSOK SÉRELMEINEK HOLLANDIAI VISSZHANGJA A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Bujtás László Zsigmond

A Rákóczi-szabadságharc utáni Habsburg-berendezkedés és az ezzel társuló rekatolizációs törekvések többek között együtt jártak a protestánsok jogainak megnyirbálásával, számukra hátrányos rendeletek kiadásával, a lakosok zaklatásával, templomok elvételével, a könyvek cenzúrájával és a protestáns vallásos könyvek behozatalának megnehezítésével. A magyar protestánsok sérelmeikkel az európai protestáns hatalmakhoz, köztük Hollandiához fordultak, tőlük remélve támogatást. Ennek oka a közös, protestáns felekezethez való tartozás mellett az volt, hogy Magyarországon és Erdélyben a korábbi évtizedek tapasztalatai alapján Hollandiáról köztudott volt, hogy az ország külpolitikájának fontos részét képezi a keresztyéni szolidaritás, a fenyegetettségben élő protestánsok helyzetének figyelemmel kísérése, az érdekükben és védelmükben történő közbenjárás.

AZ INFORMÁCIÓÁRAMLÁS FORMÁI

A magyar protestánsok sérelmeivel kapcsolatos hírek számos forráson keresztül jutottak el Hollandiába. A legközvetlenebb információforrás a Hollandiába érkező *magyar diákok* voltak, akik az országba érkezésükkor érthetően friss információkkal rendelkeztek, és az ottani egyetemek vezetőségéhez benyújtott, a kintlétük támogatását célzó kérvényeikben gyakran hivatkoznak is a magyarországi és erdélyi állapotokra, a vallási alapú üldözésekre és az oktatási intézményeiket, egyházaikat gazdaságilag ellehetetlenítő intézkedésekre.¹

A század elején az első komolyabb ügy, ami felkeltette a hollandok érdeklődését, a Sárospataki Református Kollégium sorsa volt. 1712-ben az utrechti egyetem szenátusa, miután az ott tanuló magyar diákoktól, akik otthonról olyan híreket kaptak, hogy a jezsuiták a város környékén néhány templomot

¹ Segesváry Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen, 1636–1836*, Debrecen, Városi Nyomda, 1935 (Theologiai tanulmányok, 44), 49.

már elfoglaltak és erővel meg akarják szerezni a kollégiumot is, arra kérte Utrecht tartomány közgyűlésének tagjait: próbálják meg a hágai országgyűlésben elérni, hogy Hollandia állami szinten nyújtson támogatást az ügyben.² Ugyancsak peregrinusainktól értesült az utrechti egyetem vezetősége arról az 1743-ban született királyi rendeletről, mely szerint a külföldön tanuló magyar diákoknak haladéktalanul haza kellett térniük.³

Az információk Hollandiába jutásának egy másik formája azok az *intézmények által írt memorandumok, kérvények* voltak, melyeket a magyar református kollégiumok küldtek a holland egyetemek vezetőségeinek, diákjaik számára ösztöndíjas helyek biztosítását kérve. A kérvények alkalmat nyújtottak a magyar állapotok részletezésére, a magyar intézmények egyszersmind ezzel kívánták alátámasztani kérvényeik jogosságát.

A Sárospataki és Debreceni Református Kollégium több alkalommal tett kísérletet arra, hogy diákjai számára ösztöndíjas helyet szerezzenek a leideni egyetemen. Az előbbi 1720-ban az iskola nehéz helyzetére, 1738-ban alumnusainak szegénységére hivatkozott.⁴ A debreceni kollégium kérvényének 1738-ban történt beérkezése után, Albert Schultens, az ösztöndíjas teológushallgatókat befogadó Staten College vezetője két feljegyzést készített a kollégiumok kérvényével kapcsolatban, és azokat támogatva arra hivatkozott, hogy a kért helyek biztosítása segíthetné a magyar reformátusokat abban, hogy iskoláikat és egyházaikat megvédhessék, mivel ellenségeik azok ellehetlenítésére töreksenek.⁵ 1744-ben Debrecen újra próbálkozott, kérvényüket olvasva akkor az egyetem úgy döntött, megvizsgálják, mit tehetnek az elnyomott egyházakért.⁶

Szintén 1744-ben két levél érkezett Magyarországról az utrechti egyetemhez. A feladók elpanaszolják, hogy kiváltságaikat megnyirbálják vagy egyenesen megfosztják őket azoktól, panaszait nem orvosolják, beadványaikra nem kapnak választ, vallásos tárgyú könyveket nem nyomtathatnak, leromlott állapotú templomaikat nem hozhatják rendbe és új templomot sem épít-

² Uo., 49–50.

³ Utánajárásuk eredményeképpen Mária Terézia hágai követe biztosította őket arról, hogy a magyar diákok mégis maradhatnak. Uo., 48. (Az értesülés valamilyen félreértésen alapulhatott, mert az uralkodónő 1743. jan. 11-én kelt rendelete, megerősítve III. Károly korábbi, 1725-ös rendelkezését azt tartalmazta, hogy útlevel vagy az államtanács különleges engedélye nélkül nem lehet külföldre menni.)

⁴ Miklós Ödön: Magyar diákok a leideni Staten Collegeben, *Theologiai Szemle*, IV. évf., 1928/5–6, 304, 309.

⁵ Uo., 309–310.

⁶ Uo., 312.

hetnek, ráadásul külföldre tartó diákjaik dolgát is megnehezítik azzal, hogy hónapokat kell Bécsben tölteniük a számukra kiadandó útlevelelre várva.⁷

A magyar protestánsok sérelmeiről szóló hírek *diplomáciai csatornákon* is eljutottak Hollandiába. 1731-ben az I. *Carolina Resolutio*⁸ kiadásakor a protestánsok joggal sérelmezték, hogy állami tisztségek elnyeréséhez ún. decretális esküt kellett tenniük, melyek szövegében Szűz Mária és a szentek nevei is szerepeltek. Mivel ezek a protestáns felfogással ellenkeztek, így a hivatalok a protestánsok számára gyakorlatilag elérhetetlenné váltak.⁹ A hátrányos rendelkezésről Svédország bécsi követe jóvoltából értesültek két másik protestáns ország, Hollandia és Dánia, valamint Anglia ottani diplomáciai képviselői is, akik országaik vezetését értesítve elérték, hogy azok a bécsi udvarnál közbenjárjanak hittestvéreikért.¹⁰ Közülük elsőként Hollandia lépett, mely 1731. december 10-én fordult az ügyben III. Károlyhoz.¹¹ Jacob Jan Hamel Bruyninx bécsi holland követ a következő évben, június 24-én hivatalból tájékoztatta országát a magyar protestánsok elleni megújuló támadásokról.¹² A követjelentések alapján a holland politikai elit viszonylag hamar tudomást szerzett a magyarországi fejleményekről.

A diplomáciai jelentéseknél nagyobb közönséget értek el a *holland újságok*-ban megjelent, Magyarországgal kapcsolatos hírek. Ezek között nagyobb teret kaptak a magyar rendek és a bécsi udvar között folyó tárgyalások általában, de a magyar protestánsokra vonatkozó hírekre is számos példa van: ezek a felekezet sérelmeiről, az ezekkel kapcsolatos beadványaikról, az ezek kivizsgálására és orvoslására hivatott tanácskozásokról tudósítanak, rendszerint Bécsből kelezve.

Néhány példát említve ilyen volt 1721-ben az *Oprechte Haerlemse Courant* Bécsből kelt tudósítása, mely az ún. *pesti commissio*, az 1721-ben ülésező vegyes, katolikus–protestáns bizottság hat protestáns tagjának a városba érke-

⁷ Segesváry: *Magyar református ifjak*, 48–49. Nem tudni pontosan, kik a levelek feladói, mivel a cikk szerzője nem közli.

⁸ Az I. *Carolina resolutiót* 1731. március 21-én, a másodikat 1734. október 20-án adták ki.

⁹ Pruzsinszky Pál: A Carolina Resolutio IX. pontja, *Protestáns Szemle*, XVIII. évf., 1906/1, 81; Baráth Béla Levente: Az I. Carolina Resolutiótól a Türelmi rendelethez. A királyi Magyarország protestáns egyházi életét meghatározó 18. századi uralkodói rendeletek áttekintése, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, TTREK Gyűjtemények, 2016, 14.

¹⁰ Pruzsinszky: A Carolina Resolutio, 81.

¹¹ Kiss Kálmán: *A szatmári reform. egyház története*, Kecskemét, Tóth László, 1878, 40.

¹² Generaale index op de registers der resolutien van de Heeren van Holland en Westfriesland, genomen in haer Edele Groot Mog. vergaderingen, sedert den jaare 1732 tot den jaare 1746, beide inclus, [’s-Gravenhage, 1746], Religie, Religie-saaken címszó.

zése apropóján arról írt, hogy a tárgyalásoktól nem sok várható, ha a katolikus egyház képviselői úgy ülnek le a tárgyalóasztalhoz, hogy nem akarnak a protestánsoktól elvett templomok miatti jóvátételt és úgy vélik, az uralkodók korábbi intézkedései nem voltak hátrányosak a protestánsok számára.¹³ A következő év elején szintén bécsi keltezéssel Erdődy Gábor Antal (1684–1744) egri püspök *Opusculum theologicum* című pamfletjének¹⁴ megjelenéséről számolt be a lap – igaz nem említi a szerző nevét és a röpirat címét sem, csak annyit jegyez meg, hogy egy magyar püspök adta ki –, tartalmát viszont tömören ismerteti, és megírja azt is, hogy a protestánsok egy beadványban azt kérték a III. Károlytól: ítélje el a művet és vegye őket védelmükbe.¹⁵ 1724-ben az újság újra a császárvárosból tudósított arról, hogy a protestánsok képviselői Bécsben egy, a határon lefoglalt nagy biblia-szállítmány¹⁶ felszabadítását kérik.¹⁷

A *Leydse Courant* 1728-ban egy szintén Bécsből keltezett hírt tett közzé arról, hogy a magyarországi evangélikusok, mivel annak ellenére sem tudták elérni a bécsi udvarnál, hogy visszakapják pozsonyi templomukat, hogy a korábbi pozsonyi országgyűlésen elismerték erre irányuló igényüket, a következő országgyűlésen folytatni kívánják ebbéli erőfeszítéseiket.¹⁸ 1730-ban ugyanez az újság egy bécsi hír alapján arról írt: a magyar protestánsok azt kérik a bécsi udvartól, hogy ne kelljen katolikus ünnepeken és körmeneteken rész venniük, de a tudósító kétségeit fejezi ki afelől, hogy ezt valóban teljesítik-e.¹⁹ A következő évben, az I. *Carolina Resolutio* rendelkezéseit ismertetve az újság Pozsonyból arról ad hírt: az új királyi rendelet arra kötelezi a protestánsokat, hogy állami hivatal elfoglalása előtt letegyék a korábban már említett decretalis esküt, másrészt a kézműveseknek igenis részt kell venniük a katolikus körmeneteken.²⁰

Az *Amsterdamse Courant* 1721-ben egy Bécsből kelt tudósításban részletesen ismerteti a pesti commissio felállása kapcsán a katolikus egyház nevében írt *Protestatio et Contradictio venerabilis Cleri Regni Hungariae* című vitaira-

¹³ *Oprechte Haerlemse Dingsdaegse Courant*, nr. 24., 1721. jún. 14., 1.

¹⁴ *Opusculum theologicum*, in quo queritur, an et qualiter possit princeps, magistratus, dominus catholicus, in ditione sua retinere haereticos; vel contra poenis eos, aut exilio ad fidem catholicam amplectendam cogere?, Tyrnaviae, Fridericus Gall, 1721.

¹⁵ *Oprechte Haerlemse Dingsdaegse Courant*, nr. 6., 1722. febr. 10., 2.

¹⁶ A Debrecen városa által Leidenben nyomtatott ún. Komáromi Csipkés-féle Biblia 1719-ben lefoglalt példányairól van szó. Bár 1723. június 23-i királyi rendelet határozott a szállítmány kiadásáról, Erdődy Gábor Antal egri püspök nem tett eleget annak. Ld. Simonidesz Lajos: A „debreceni biblia” sorsa, *Magyar Könyvszemle*, LXIV. évf. 1940/3, 240.

¹⁷ *Oprechte Haerlemse Saturdaegse Courant*, nr. 13., 1724. márc. 25., 1.

¹⁸ *Leydse Vrydagse Courant*, nr. 70., 1728. jún. 11., 1.

¹⁹ Uo., nr. 87., 1730. júl. 21., 1.

²⁰ *Leydse Woensdagse Courant*, nr. 77., 1731. júl. 27., 1.

tot,²¹ melyből az uralkodóhoz intézett levél szövegét holland fordításban közölte.²² A következő évben a lap szintén a császárvárosból a korábban véget ért pozsonyi országgyűlés kapcsán arról számolt be, hogy a magyar protestánsoknak nincs oka öröme vagy elégedettségre az ott hozott vallásügyi rendeletek miatt, mert a továbbiakban csak a (vegyes) házasságban élőket fogják tolerálni, és ezek közül is csak azok gyakorolhatják szabadon a vallásukat, akiknek a gyerekei római katolikusok lesznek.²³ 1724-ben az újság szintén Bécsből tudósítva arról ír, hogy a magyar protestánsok ismét panaszt emeltek üldözésük és elnyomásuk ellen, de III. Károly egy korábbi rendeletére hivatkozva a statusquo változatlanul hagyásáról döntött, míg azokat egy udvari bizottság ki nem vizsgálja.²⁴ 1731-ben az újság magyarországi levelekre hivatkozva egy konkrét példát említ a protestánsok zaklatására. Eszerint egy soproni lutheránus szabómestert azon kaptak, hogy egy bevett római katolikus ünnepnapon is dolgozott, amiért nemcsak hogy elkobozták a nála talált ruhákat, hanem még büntetést is fizettettek vele.²⁵

A magyarországi protestánsellenes cselekmények szélsőséges, de előforduló formája volt egyes személyek zaklatása, börtönbe vetése vagy az arra irányuló kísérlet, hogy valakit erőszakosan a katolikus hitre térítsenek. Az érintettek közül többeket száműztek vagy önként választották az emigrációt,²⁶ hazájukon kívül keresve megélhetést és támogatást, így az atrocitásokat elszenvédők *személyes beszámoló*i is hozzájárultak az európai, köztük a holland közvélemény tájékoztatásához.

Az 1730-as évek közepén egy *Emanuel Boltz* nevű szepesolaszi ágynemű-, selyem- és kanavászszővő mester kereste fel az európai országokat, személyes üldöztetése kapcsán a magyarországi protestánsüldözésekről beszámolva és támogatást keresve.²⁷ Először Németországban, később Hollandiában, majd Angliában bukkant fel. Az 1735 szeptemberének elején II. György angol király feleségéhez, Ansbachi Karolinához, *a hit védelmezőjéhez* benyújtott kérvényének szövegét már Hollandiába visszatérve, Leidenben adta ki néme-

²¹ Ld. erre: Joachim Bahlcke: *A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrontációig (1686–1790)*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013, 224–225.

²² *Amsterdamse Saturdaegse Courant*, nr. 92., 1721. aug. 2., 1.

²³ *Amsterdamse Dingsdaegse Courant*, nr. 102., 1722. aug. 25., 1.

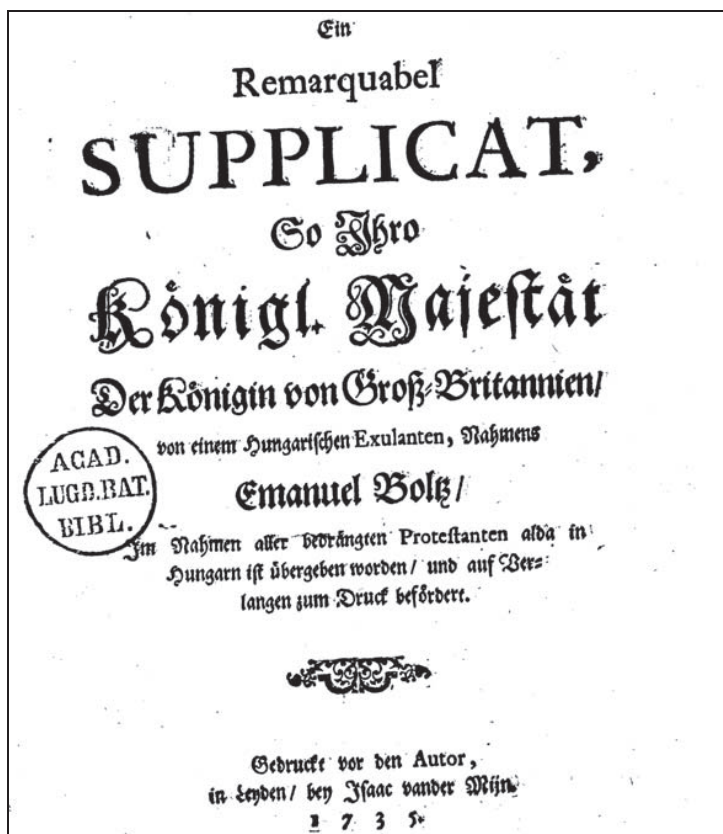
²⁴ *Amsterdamse Donderdaegse Courant*, nr. 51., 1724. ápr. 27., 2.

²⁵ *Amsterdamse Dingsdaegse Courant*, nr. 12., 1731. okt. 23., 1.

²⁶ Például Gyöngyösi Árva Pál kassai lelkész, Matthias Weber lőcsei lakos, Matej Bahil eperjesi lelkész.

²⁷ Bahlcke: *A magyar püspöki kar*, 248–249.

tül.²⁸ A röpirathoz szánt előszót már szintén a holland városban, október 28-án írta, és csatolta hozzá a holland országgyűlés korábban, 1735. augusztus 24-én az ő ügyében hozott határozatát, melyből kiderül: Boltz azzal fordult hozzájuk, hogy a kárpótolják annak az ötezer guldennyi kárnak a kifizetésével, ami őt a protestánsellenes cselekmények során Magyarországon érte. Az adott időpontban éppen ülésező tanács – nyilván a korabeli fogalmakhoz képest rendkívül nagy összeg miatt – nem döntött azonnal a kifizetésről, hanem a döntést egy későbbi időpontra halasztotta.²⁹

*Emanuel Boltz 1735-ben Leidenben kiadott röpiratának címlapja
(Universiteitsbibliotheek Leiden, 165 A 17)*

²⁸ *Ein remarquabel Supplicat, so Ihre Königl. Majestät der Königin von Gross-Britannien von einem Hungarischen Exulanten Namens Emanuel Boltz im Nahmen aller bedrängten Protestanten alda in Hungarn ist übergeben worden und auf Verlangen zum Druck befördert, Leiden, Isaac vander Mijne, 1735.*

²⁹ Uo., C[2r].

Bár a felső-magyarországi menekült ügyében nem született azonnali határozat, történetének személyes előadása a holland politikai döntéshozók számára kézzelfogható közelségbe hozta a magyar protestánsok üldözését. A történet ugyanakkor a nyomtatásban való megjelenésnek köszönhetően a szélesebb közönséghez is eljuthatott, ugyanis 1735 novembere és 1736 januárja között a korban szokatlan módon nem kevesebbszer, mint tizenkétszer jelent meg róla azonos szövegű közlemény az *Oprechte Haerlemse Courant*-ban. Ennél a – mai fogalmak szerint is kampánynak nevezhető – hirdetéssorozatonál nemcsak a nagy megjelenési szám, illetve az figyelemre méltó, hogy a röpirat milyen sok helyen volt kapható, hanem az is, hogy a hirdetés a korabeli szokásoktól eltérően anonim volt: a kiadványt bő két hónapon keresztül *nem* az azt kiadó nyomdász, Isaac vander Mijl hirdette:

Dordrechtben Outmansnál, Haarlemben J. Marshoornnál, Leidenben D. Luchtnél,³⁰ Rotterdamban Van Gilstnél, Delftben P. van der Klootnál, Amszterdamban Gerrit de Grootnál³¹ a Heylige Wegen, Goudában Kloeze özvegyénél, Hágában P. van Tolnál és Utrechtben Vischnél kapható németül és hollandul egy figyelemre méltó kérvény, melyet egy Emanuel Boltz nevű magyar üldözött protestáns Ó királyi fensége, Nagy-Britannia királynőjéhez intézett és nyújtott át neki valamennyi elnyomott magyarországi protestáns nevében, stb., negyedré.³²

A fentiek arra utalnak, hogy Boltznak a háttérben jelenleg ismeretlen támogatói lehetettek, hiszen nem valószínű, hogy a röpirat mellett, melyet annak címlapja szerint a saját költségén adatott ki, még a szokatlanul nagyszámú hirdetést is maga tudta finanszírozni.³³

³⁰ Az eredetiben tévesen: Lugtmans. A szedő a kevésbé ismert Lucht nevet összetévesztette az ismert Luchtmans névvel. (A következő, 1735. november 19-i közleményben már helyesen szerepel a név.)

³¹ Az eredetiben tévesen: Vries. A szedő elszedte a nevet. (A következő, 1735. nov. 19-i közleményben már helyesen szerepel a név.)

³² „Te Dordrecht by Outmans, Haerlem J. Marshoorn, Leyden D. Lugtmans [recte: Lucht], Rotterdam van Gilst, Delft P. van der Kloot, Amsterdam Gerrit de Vries [recte: Groot] op de Heylige Weg, Gouda de Wed. de Kloeze, 's Hage P. van Tol, en te Utrecht by Visch is te bekomen, in 't Hoog- en Nederduyts, een aenmerkenswaardig Supplicat, 't welk aen haer Coninkl. Majesteyt de Coninginne van Groot-Brittannien van een Hongarise vervolgte Protestant werd opgedragen, genaemd EMANUEL BOLTZ, in den name aller verdruckte Protestanten in Hongaryen is overgegeeven, &c., in 4". *Oprechte Haerlemse Donderdaegse Courant*, nr. 46., 1735. nov. 17., 2.

³³ Az utolsó hirdetés 1736. január 28-án jelent meg. *Oprechte Haerlemse Saturdaegse Courant*, nr. 4., 1736. jan. 28., 2.

A tágabb holland közönség olyan *kiadványokból* is tájékozódhatott a magyar protestánsok helyzetéről, melyek azok jogaival, vallásgyakorlatával, sérelmeikkel és üldözésükkel foglalkoztak.

A MAGYAR PROTESTÁNSOK ÁLTAL MÁRIA TERÉZIÁHOZ 1742-BEN
BENYÚJTOTT, KORÁBBI RÁJUK VONATKOZÓ TÖRVÉNYEK
SZÖVEGÉNEK HOLLAND FORDÍTÁSA

1744. február 17-én a *Leydse Courant* egy magyar vonatkozású mű megjelenéséről adott hírt:

Leidenben Johannes Hasebroeknél és Adrianus Bonténél nyomtatott és mindenhol kapható: A nevezetes Magyar Királyságban kiadott, vallással kapcsolatos cikkelyek és okmányok, melyeket Őfelségének, Magyarország és Csehország királynőjének nyújtottak át az 1742. év augusztusában, nagy nyolcadrét, ára 11 stuiver.³⁴

A kötet a magyar protestánsok vallásgyakorlatára vonatkozó, 1606 és 1715 között hozott törvények latin szövegét tartalmazza azok holland fordításával együtt.³⁵ A törvények összegyűjtését és kiadását 1742-ben az a készülőben levő új vallásügyi rendelet indokolta, melyet Mária Terézia az év december 24-én adott ki, de a protestánsok számára végül is csalódást okozott, mert csak az I. *Carolina Resolutio* szigorú végrehajtását írta elő. A Leidenben napvilágot látott kötet nem önálló munka, hanem egy feltehetőleg még 1742-ben kiadott szintén bilingvis, latin–német nyelvű kiadvány³⁶ holland változata.

³⁴ „Te Leyden by Joh. Hasebroek en Adr. Bonte is gedrukt, en alom te bekomen: Extract der Artykelen en Volmagts-Brieven over de Religie-zaak, in het doorlugtig Koningryk van Hongaryen opgerigt, en Haare Koninglyke Majesteit van Hongaryen en Boheemen, in de maand Augusty des jaars 1742 overgegeeven, in groot 8vo.: de Prys is 11 Stuyvers”. *Leydse Maandagse Courant*, nr. 21., 1744. febr. 17., 1. A hirdetést egy héttel később is közölték. *Leydse Maandagse Courant*, nr. 24., 1744. febr. 24., 1.

³⁵ *Extractus articulorum et diplomatum super religionis negotio in inchoato Regno Hungariae conditorum S. Reg. Majestati Hungaricae Bohemicae in Mense Augusti Anni MCCLXII. exhibitus.* – *Extract der Artykelen, en volmagts-brieven, over de religie-zaak, in het doorlugtig Koninkryk van Hongarye opgerigt, en Haer Koninklyke Majesteit van Hongaryen en Bohemen in de Maent van Augustus des Jaars MCCLXII. overgegeeven*, Leiden, Johannes Hasebroek–Adrianus Bonte, 1744. Dörnyei Sándor–Szávuly Mária (szerk.): Régi Magyar Könyvtár III / XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai, 1., 1712–1760, Bp., OSZK, 2005, 396. tétel.

³⁶ *Extractus articulorum et diplomatum super religionis negotio in inchoato regno Hungariae conditorum s. reg. maiestati hungaricae et bohemicae in mense augusto anni 1742. exhibitus.* – *Extract dererigenen Articuln und Diplomatum welche in Religions-Sachen in dem löbl. Königreich Hungarn sind errichtet*

A forrásműnek számító latin–német nyelvű kötetben nincs előszó, így anélkül a kiadást kiváltó okot keresve csak a címlapon feltüntetett okra hagyatkozhatunk. A holland változatban, mely az eredeti műnél két évvel később jelent meg, szintén nem található bevezető, így nem tudni pontosan, hogy a holland kiadók milyen megfontolás alapján tartották a művet kiadásra érdemesnek. Következő hirdetésük, melyet az *Oprechte Haerlemse Courant*-ban helyeztek el 1744. március 24-én,³⁷ szintén nem visz közelebb a kérdés megválaszolásához. Az *Amsterdamse Courant*-ban megjelent közleményükben viszont azzal ajánlják a kötetet az olvasók figyelmébe, hogy abból megismerhető a magyarországi protestáns egyház állapota, ami szerintük Hollandiában a legtöbbek számára ismeretlen.³⁸

A mű megjelenéséről hírt adott a korabeli holland tudományos élet egyik jelentős orgánuma, a *Boekzaal der geleerde wereld* című havonta megjelenő folyóirat is,³⁹ melynek célja – egyetemi és egyházi hírek közzététele mellett – újonnan megjelent kiadványok ismertetése volt. A leideni kötetről beszámoló közlemény két szempontból értékes: egyrészt kiderül belőle, hogy a forrásművet *egy tekintélyes férfi* küldte meg Magyarországról, közölve, hogy mihelyst a bécsi udvar döntött a protestánsok ügyében, a közönség számára hozzáférhetővé teszik a Mária Terézia soron következő rendelete által jóváhagyott cikkelyeket (de a nem jóváhagyottakat is).⁴⁰ Az *Oprechte nieuwe Groninger Courant* egy 1744. március 1-jén Bécsből keltezett hírben arról számolt be, hogy Mária Terézia Nagy-Britanniának és Hollandiának a magyarországi protestánsok sérelmei miatti közbenjárására válaszul elrendelte, hogy minden megye nyújtsa be ilyen tárgyú panaszait a *Budai Királyi Bizottsághoz* (Koninglyke Commissie te Buda),⁴¹ megígérve, hogy

worden. Ibro kön. Maj. von Ungarn und Böhmen in dem Monat Augusti des Jahres 1742. übergeben. [H. és ny. n.] Petrik Géza: *Magyarország bibliográfiája*, 4., Bp., Dobrowsky Ágost, 1892, 38; RMK III./XVIII. sz. / 1., 394. tétel.

³⁷ *Oprechte Haerlemse Dingsdagse Courant*, nr. 12., 1744. márc. 24., 2.

³⁸ „Te Leyden by Joh. Hasebroek en A. Bonte, is gedrukt en alom te bekomen, Extract der Artykelen en Volmagts-brieven over de Religie-zaek, in het doorlugtig Koningryk van Hongaryen opgerigt, en haer Koninglyke Majesteyt van Hongaryen en Boheemen, in de maend van Augustus des jaers 1742 opgegeeven, in Octavo; de prys is 11 stuyvers. Uyt dit Werk kan men den (by den meesten zeer onbekenden) staet der Protestantsche Kerk binnen Hongaryen [kiemelés tőlem, B. L. Zs.] zien.” *Amsterdamse Dingsdagse Courant*, nr. 36., 1744. márc. 24., 2.

³⁹ Teljes címe: *Maandelyke uittreksels of Boekzaal der geleerde waerelt* (tovább: *Boekzaal der geleerde wereld*) Amszterdamban jelent meg 1715 és 1816 között.

⁴⁰ Uo., 58., 1744. március, 323. – Jelenleg nem ismert olyan kiadvány, mely az említett szövegeket tartalmazza.

⁴¹ A bécsi jelentés valószínűleg a Helytartótanács egyházügyi bizottságára utal, annak működését tévesen Budára helyezve. A bizottságra ld. Ember Győző: A Helytartótanács

azokat orvosolni fogják.⁴² Az ismeretlen magyarországi feladónak minden bizonnyal ezek az előkészületek szolgáltak alkalmul arra, hogy megküldje Hollandiába a 1742-ben megjelent törvény- és okiratgyűjteményt, a kiadónak pedig arra, hogy a megjelentessék a kiküldött mű holland változatát.

A recenzió rávilágít arra is, miért tartotta a folyóirat a holland olvasó számára érdekesnek a szóban forgó művet:

Ebből a műből [...] megismerhető Isten egyházának állapota Magyarországon, mely a legtöbbször számára nagyon ismeretlen, és az is, hogy a protestáns hatalmaknak mennyire érdekükben áll, hogy a vallás ügyében a mostani körülmények között gondoskodjanak hitsorsosaikról annak érdekében, hogy az egyházat az elnyomástól, mely alatt szenved, megszabadítsák. Ebből a műből az is látható, hogy a magyar főnemeselemeknek a polgárok és az egyház eredményes irányítása tekintetében milyen becsületes elképzeléseik vannak.⁴³

A továbbiakban két olyan ismeretlen, illetve eddig csak regisztrált magyar vonatkozású hollandiai kiadványt mutatok be, melyek a protestánsok magyarországi helyzetének részletes ábrázolásával a 18. század közepén jelentős szerepet játszottak a szélesebb holland közönség tájékoztatásában, másrészt számos adat áll rendelkezésünkre a megjelenésükkel kapcsolatban.

A „KURZE UND ZUVERLÄSSIGE NACHRICHT VON DEM ZUSTANDE
DER PROTESTANTISCHEN KIRCHE IN DEM KÖNIGREICH UNGARN”
CÍMŰ MŰ HOLLAND VÁLTOZATA

1751. december 23-án az *Oprechte Haerlemse Courant*-ban a következő közlemény jelent meg:

Haarlemben J. van Leenél nyomtatott: Rövid és hiteles beszámoló a protestáns egyház állapotáról a Magyar Királyságban, különös tekintettel annak je-

egyházügyi bizottságának kialakulása, *Regnum – Egyháztörténeti Évkönyv*, V., 1942–1943, 229–252. (Baráth Béla Levente szíves közlése.)

⁴² *Oprechte nieuwe Groninger Courant*, nr. 19., 1744. márc. 6., 2.

⁴³ „Uit dit Werk [...] kan men den by den meesten zeer onbekenden staat van Godts Kerk binnen Hongaryen zien; wat belang de Protestantsche Mogentheden, ten opzigt van het Religiewezen hebben, om in deze tydts omstandigheid zorg voor hunne Geloofsgenooten te dragen, om de Kerk uit de Tieranny, waar onder zy zugt, te verlossen. Men zal uit dit Werk ook zien, wat regtschape denkbeelden de Hongarische Magnaten van een welgestelde Regeering in den Burgerstaat en Kerkelyke Bestiering hebben.” *Boekzaal der geleerde wereld*, 58., 1744. március, 323–324.

lenlegi szomorú és veszélyes körülményeire, ára darabonként 14 stuiver, és más városokban is kapható a legnevesebb könyvkereskedőknél.⁴⁴

Ugyanezen a napon az *Amsterdamse Courant* is hírt adott a mű megjelenéséről, annyi különbséggel, hogy az ottani közleményben nem szerepel az, hogy a kötet Haarlemen kívül is kapható.⁴⁵

A mai szemlélő számára első pillantásra nemcsak a kiadvány tárgya, hanem a kiadás helye is meglepő, hiszen Haarlem neve eddig nem bukkant elő azon városok között, melyekben magyar szerzőtől származó vagy magyar vonatkozású művek jelentek meg – ezek eddigi ismereteink szerint leginkább Amszterdam, Leiden, Utrecht és Franeker voltak.

A kötet szerzője a hirdetésben nem szerepel, és jelenleg nem ismert belőle példány. Petrik Géza bibliográfiájában⁴⁶ sem fordul elő és az RMK III. 18. századi sorozatának vonatkozó kötete⁴⁷ sem tud róla.

A *Boekzaal der geleerde wereld* már 1751 decemberi számában tudósított a mű megjelenéséről,⁴⁸ és annak jeleként, hogy komolyabban is érdeklődik a protestánsok magyarországi helyzetét bemutató munka iránt, 1752 áprilisában részletes recenziót közölt a kiadványról.⁴⁹ Az ismeretlen szerzőjű recenzió a kötet bibliográfiai adataival indul:⁵⁰

KORT EN GELOOFWAARDIG NARIGT van den Toestant der Protestantsche Kerke in't Kooningryke van Hongarye, inzonderheit rakende de jegenswoordige droevige en gevaarlyke Omstandigheden van dezelve. Naar de tweede en vermeerderde Hoogduitsche Uitgave in het Nederlandts vertaalt. Gedrukt te Haarlem by Jan van Lee, 1751. In Octavo, groot 254 Bladzijden. De prys is 14 Stui.⁵¹

⁴⁴ „Te Haerlem by J. van Lee is gedrukt: Kort en geloofwaardig Naricht van den toestand der Protestantse Kerk in het Koningryk van Hongaryen, inzonderheyd raakende de jegenwoordige droevige en gevaarlyke Omstandigheden vandezelve, a 14 Stuyvers; en zyn mede in andere Steden by de voornaamste Boekverkoopers te bekomen.” *Oprechte Haerlemse Donderdagse Courant*, nr. 51., 1751. dec. 23., 2.

⁴⁵ „By J. van Lee te Haerlem is gedrukt: Kort en Geloofwaerdige Verhandeling van den toestand der Protestantsche Kerk in het Koningryk van Hongaryen, a 14 st.” *Amsterdamse Donderdagse Courant*, nr. 153., 1751. dec. 23., 2.

⁴⁶ Petrik: *Magyarország bibliographiája*.

⁴⁷ RMK III./XVIII./1.

⁴⁸ *Boekzaal der geleerde wereld*, 73., 1751. december, 699.

⁴⁹ Uo., 74., 1752. április, 413–423.

⁵⁰ A szöveg átirásában megtartottam a recenzióban használt nagybetűket és kurzívázást.

⁵¹ Uo., 413.

Magyarul:

Rövid és hiteles beszámoló a protestáns egyház állapotáról a Magyar Királyságban, különös tekintettel annak jelenlegi szomorú és veszélyes körülményeire. A második és bővített német kiadásból hollandra fordítva. Nyomatott Haarlemben, Jan van Leenél 1751-ben. Nagy nyolcadrét, 254 oldal. Ára 14 stuiver.

A pontos könyvészeti leírásnak és az ugyancsak alapos ismertetésnek köszönhetően rekonstruálható, mit tartalmazott a kiadvány.

Már a címlap is fontos információval szolgál: eszerint a fordító egy németül megjelent könyv második, bővített kiadásából ültette át a művet hollandra. A recenzió ezután ismerteti a kötet egyes fejezeteit, szám szerint ötvenkettőt,⁵² és részletesen megadja, hogy kiadvány függeléke a következő dokumentumokat tartalmazza: a Szűz Máriára leteendő (korábban már említett decretalis) eskü szövegét,⁵³ Magyarországon íródott panaszos levelek kivonatait és egy olyan társasággal kapcsolatos iratot is, melynek kizárólagos célja a magyarországi protestánsok elnyomása.⁵⁴

Mivel a szóban forgó holland kiadványból jelenleg nem ismert példány, a forrásmű további azonosításánál az előbbi részletekre kell hagyatkoznunk. Az ismertetés által a kötet függelékéből említett dokumentumok közül kettő külön is megjelent – a protestánsok elnyomására létrehozott társaságra vonatkozó irat 1745-ben,⁵⁵ a Szűz Máriára leteendő eskü 1746-ban⁵⁶ –, de valóban *függelék*ként kerültek be abba a műbe, amelyet a szakirodalom az alábbi címen ismer: *Kurze und zuverlässige Nachricht von dem Zustande der protestantischen Kirche in dem Königreich Ungarn, besonders von den gegenwärtigen gefährlichen Umständen derselben. Zweite und vermehrte Auflage*, [s. l.], [s. n.], 1746.⁵⁷ Ez valóban egy

⁵² Uo., 415–416.

⁵³ Uo., 421.

⁵⁴ Uo., 421.

⁵⁵ Zuverlässiger Bericht von einer neulich in Ungarn errichteten adlichen Gesellschaft, welche die Unterdrückung der Protestanten zum Endzweck hat, oder zweyte *Beylage* zu der Nachricht von dem Zustande der protestantischen Kirche im Königreich Ungarn, [H. és ny. n.] 1745. RMK III./XVIII. sz./1., 120. tétel.

⁵⁶ Kurzer Unterricht von denjenigen Gründen mit welchen die römisch-catholischen Herrn Geistlichen fordern; es sollen die Protestanten, im Königreich Ungarn, wider ihr Gewissen, bey der Mutter Gottes Maria, schweren, oder dritte *Beylage* zuder zuverlässigen Nachricht von dem Zustande der ungarischen Protestanten, [H. és ny. n.] 1746. Uo., 113. tétel.

⁵⁷ Uo., 112. tétel.

azonos címmel, először 1743-ban megjelent mű⁵⁸ második, bővített kiadása. A kötet tartalmazza a recenziens által említett, 1743-ban keletkezett panaszos leveleket is,⁵⁹ így az előbbiek alapján megállapítható, hogy ez szolgált a holland fordítás alapjául, és arra lehet következtetni, hogy a holland változat híven követte a német eredetét.

Az alapmű szerzőségéről a szakirodalomban három álláspont ismert. Joachim Bahlcke szinte biztosra veszi, hogy a szerző *Matej Bahil* (1706–1761) eperjesi evangélikus lelkész,⁶⁰ és elveti Bél Mátyás szerzőségét, amit Ján Oberuč képviselt,⁶¹ az RMK III. 18. századi sorozata szintén Bél Mátyást tartja a szerzőnek,⁶² míg Konrad Hammann *ifj. Christian Kortbolt* (1709–1752) bécsi követési lelkész, majd göttingeni professzor és egyetemi lelkész művei közé sorolja.⁶³ Bár e közleménynek nem célja a német nyelvű forrásmű szerzőségét tisztázni, két dolgot azért érdemes megjegyezni. Az egyik, hogy a holland recenziens azt állítja: a német nyelvű műnek nem ismert a szerzője, a másik, hogy a Bahil Mátyás művének a következő fejezetben tárgyalandó holland fordítását tartalmazó kötet előszavában a holland fordító határozottan állítja, hogy a két hollandra fordított mű *nem* ugyanazon szerző munkája.⁶⁴

⁵⁸ Kurze und zuverlässige Nachricht von dem Zustande der protestantischen Kirche in dem Königreich Ungarn, besonders von den gegenwärtigen gefährlichen Umständen derselben, [H. és ny. n.], 1743. Uo., 110. tétel.

⁵⁹ *Kurze und zuverlässige Nachricht*, 1746, 109–119. A Magyarországról származó levelek szerepeltek már a mű első, 1743-as kiadásában is. Ld. *Kurze und zuverlässige Nachricht*, 1743, 71–80.

⁶⁰ Joachim Bahlcke: Der slowakische Prediger Matej Bahil und der preußisch-österreichische Antagonismus: Beobachtungen zur Europäisierung der ungarischen Religionsfrage im 18. Jahrhundert, in Joachim Bahlcke (ed.): *Glaubensflüchtlinge: Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa*, Berlin, LIT Verlag, 2008 (Religions- und Kulturgeschichte in Ostmittel- und Südosteuropa, 4), 321.

⁶¹ Jean Oberuc: *Matthieu Bel, Un piétiste en Slovaquie au XVIIIe siècle*, Strasbourg, Librairie evangelique, 1940. Idézi: Bahlcke: Der slowakische Prediger Matej Bahil, 321.

⁶² RMK III./ XVIII. sz./1., 110–112. tétel.

⁶³ Konrad Hammann: *Universitätsgottesdienst und Aufklärungspredigt. Die Göttinger Universitätskirche im 18. Jahrhundert und ihr Ort in der Geschichte des Universitätsgottesdienstes im deutschen Protestantismus*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2000 (Beiträge zur historischen Theologie, 116), 223, 401.

⁶⁴ Matthias Bahil: *De allerdroevigste gestalte der Protestantsche gemeentens in Hongaryen, Allen Leeden dier Belydenissen tot eene Christelyke Meedoogtheit en Gebed met traanen te verwekken opentlyk vertoont door Mathias Bahil, gewezen Evangelisch Predikant in de Bobeemsche Taale in de Kooninglyke vrye Stad Eperies, thans om de Waarheit des Evangeliums verdreeven. Uit het Latyn en Hoogduitsch vertaalt. Dienende meede tot een Vervolg van het Kort en Geloofwaardig Naaricht van den Toestant der Protestantsche Kerke in 't Kooningryke van Hongaryen*, Haarlem, Jan van Lee, 1752, előszó, *3[1r].

Az ismertetés írója azzal indítja a recenziót, hogy a szóban forgó kötet jól mutatja, miként követ el katolikus egyház mindent azért, hogy a protestáns egyházat meggyengítse, elnyomja, sőt megsemmisítse. A recenzens szerint a szerzőnek két célja van: az egyik, hogy azokat a protestánsokat, akik szabadon gyakorolhatják vallásukat, ráébressze arra, milyen szerencsés helyzetben vannak, a másik, hogy elnyerje ez utóbbiak együttérzését elnyomott és üldözött hittestvéreik iránt.⁶⁵ Az ismertetés szerzője azért ajánlja a művet az olvasók figyelmébe, mert szerinte a kötet a magyar protestánsok valós helyzetét mutatja meg. Erre szerinte szükség is van, mert időnként olyan téves és alaptalan hírek jutnak el hozzánk, mintha hittestestvéreik visszakapták volna régi kiváltságaikat és a szabad vallásgyakorlat lehetőségét, aminek az a célja, hogy a protestáns hatalmakat eltérítsék a magyar protestánsok támogatásától. Azt is megjegyzi, hogy az elnyomtatás ellenére magyar hittestvéreik mindenkinél jobban lojálisak királynőjük iránt, amit az is mutat, hogy egyedüli fegyverük az ima, ami abból is kitűnik, hogy reményeik beteljesedéseért bűnbánati, könnyörgő és böjti napokat tartanak.⁶⁶

A recenzió eddig ismertetett része a holland változat tekintetében nem szolgál különösebb meglepetéssel, a befejező része annál inkább. Az ismertetés elején szereplő könyvészeti adatokból nem derül ki ugyanis – a recenzióból viszont igen –, hogy a holland kötet tartalmazott egy, a fordító által írt *utószót* is, melyben az áll, hogy ő (vagyis a fordító) a forrásmű lefordított szövege után olyan dokumentumokat közölt (kézenfekvően holland fordításban), melyek a forrásműben *nem* szerepeltek. A recenzens így fogalmaz:

„... ezt [ti. a kötet hitelességét] erősíti a protestánsok még jelenleg is tartó elnyomása, amint az kitűnik a fordító úr utószavából, aki a műhöz csatolta a porosz király⁶⁷ nyomtatékos levelét, melyet a breslaui püspöknek⁶⁸ írt a magyar protestánsok érdekében, az említett prelátusnak a korábban említett Fel-séghez írt jóindulatú válaszával, egy 1751. július 4-én Berlinből keltezett hír szerint, aki az ügyről írt a pápának,⁶⁹ mely utóbbi kedvező választ adott bécsi nunciusának,⁷⁰ ahogy arról egy július 26-án Rómából kelt híradásból értesülünk és egy másik, 1751. július 24-én Bécsből kelt hírben is azt olvassuk,

⁶⁵ *Boekzaal der geleerde wereld*, 74., 1752. április, 413–414.

⁶⁶ Uo., 414–415.

⁶⁷ II. Frigyes (1712–1786) 1740-től haláláig porosz király.

⁶⁸ Philipp Gotthard von Schaffgotsch (1716–1795) 1747-től boroszlói püspök.

⁶⁹ XIV. Benedek (1675–1758) 1740-től haláláig a római katolikus egyház feje.

⁷⁰ Fabrizio Serbelloni (1695–1775) 1746 és 1754 a Szentszék bécsi nunciusa.

hogy a porosz királynak a magyarországi protestánsok sérelmei⁷¹ ügyében a boroszlói püspökhöz írt levele miként adott a protestáns hatalmak⁷² ott működő követeknek alkalmat arra, hogy újra eljárjanak a bécsi udvar tagjainál a magyar protestánsok érdekében, amit az említett követek nagy komolysággal és eltökéltséggel meg is tettek, ami a bécsi udvarnál már eredményre is vezetett, mivel a porosz Felsőg panaszja alapján a most uralkodó derék császárnő⁷³ betiltotta a VESZPRÉMI püspök⁷⁴ egy bizonyos rosszindulatú, a protestánsok ellen írt könyvének⁷⁵ árusítását, komoly büntetést kilátásba helyezve azoknak, akik megkísérelnék annak terjesztését.⁷⁶ Azt kívánjuk, hogy a protestáns hatalmak szorgalma és különösen a porosz királyé ne lankadjon és Isten áldásával folytatódjon.”⁷⁷

⁷¹ A holland szövegben tévesen: Brieven (leveleinek), ami elírás, mert itt a szöveggörnyezetből adódóan a grieven (sérelmek) szónak van értelme.

⁷² A holland szövegben tévesen: Mogentheit (hatalom).

⁷³ Mária Terézia (1717–1780) 1740-től magyar királynő, 1745-től német-római császárné.

⁷⁴ Padányi Bíró Márton (1693–1762) 1745-től veszprémi püspök.

⁷⁵ Padányi Bíró Márton: *Enchiridion de fide, haeresiarchis ac eorum asseclis, in genere de apostatis, deque constitutionibus, atque decretis Imperatorum et Regum, contra dissipatores Catholicae Ecclesiae*, Jaurini, Johannes Streibig, 1750. A szerző művében a protestánsok megsemmisítésére szólított fel. Ismertetését ld. Bahlcke: *A magyar püspöki kar*, 254–257.

⁷⁶ II. Frigyes a könyv megjelenése kapcsán lépett akcióba: a breslaui püspökön keresztül kérte a pápa segítségét, aki a magyar püspöki kart bécsi nunciusa révén vallási ügyekben önmérsékletre intette. Mária Terézia ezt is figyelembe véve, de részben a nyilvánosság nyomásának is engedve, részben pedig azért, hogy ne szolgáltatson Poroszországnak további támadási felületet, 1751. augusztus 5-én kiadott rendeletével elközbásra ítélte Padányi művének példányait. L. Bahlcke: *A magyar püspöki kar*, 263–266.

⁷⁷ “... dit nog bekragtigt is, door den nog durende verdrukten Staat der Protestanten, als blykt uit de Narede van den Here Vertaler, die hier heeft bygevoegt enen nadrukkelyken Brief van den Koning van Pruissen, ten behoeve van de Hongaarse Protestanten, aan den Bisschop van Breslau, met het genegen antwoordt van dien Prelaat, aan hooggemelte zyne Majesteit, volgens schryven uit Berlyn 4 July 1751. die daar over geschreven heeft aan den Paus, dewelke zig daar over gunstig heeft verklaart aan zynen Nuncius te Wenen, zo als wy Berigt hebben ontfangen uit Rome 26 July; en uit een ander geschrift gedagtekt Wenen 24 July 1751. leest men, hoe de Brief van den Koning van Pruissen aan den Bisschop van Breslau nopens de Brieven [!] der Evangelisen in ’t gemelte Koningryk geschreven de Ministers der Protestantse Mogentheit aldaar residerende gelegenheit heeft gegeven, om hunne Sollicitation ten voordele van die Lieden aan het Hof te hernieuwen; ’t geen die Ministers ook met veel Ernst en Aandrang gedaan hebben; ’t welk bereits aan het Wener-Hof die uitwerkinge heeft gedaan, dat op de klagte van zyne Pruisise Majesteit over zeker kwaataartig Boekje van den Bisschop van VESPRIN tegen de Protestanten in Hongarye, de thans regerende brave Keizerin het Vertier van dit Boek verboden heeft op zware straffe voor de genen, die onderstaan zoude ’t zelve te verspreiden. Onze Wensch is, dat deze Yver der Protestantse Mogentheden en inzonderheit des Konings van Pruissen niet verflaauwe en door den Goddelyken Zegen moge agtervolgt worden.” *Boekzaal der geleerde wereld*, 74., 1752. április, 422–423.

A holland fordító tehát az alapmű fordításához csatolta egyrészt II. Frigyes porosz király (1751. február 16-án Berlinben kelt) levelét Philipp Gotthard von Schaffgotsch breslauer püspöknek, másrészt az utóbbi (ugyanazon év február 28-án Boroszlóból írt) válaszát a porosz uralkodónak.⁷⁸ E két levelet nem is kellett külön hollandra fordítani, mivel azok szövege hollandul több újságban is megjelent.⁷⁹ A levelek mellett a recensens az utószó alapján olyan híreket idéz pontos dátummal, amelyek közül több szintén megjelent a korabeli lapokban. Így például az 1751. július 4-i berlini tudósítás, mely kivonatossan ismerteti II. Frigyes levelét, az *Amsterdamse Courant*-ban olvasható.⁸⁰ Az 1751. július 24-én Bécsből keltezett, a protestáns országok követeinek a magyar protestánsok érdekében foganatosított közbenjárásáról szóló hír ugyancsak több helyen napvilágot látott.⁸¹ Ennek érdekessége, hogy míg a korábbi hírek Padányi művét csak megemlítik, ebben a Bécsből keltezett hírben ismertetik pontosan a címét, tartalmát, és közlik azt, hogy Mária Terézia a mű rendkívül kedvezőtlen fogadtatása miatt annak terjesztését megtiltotta. A 1751. július 26-i római tudósítást a hivatkozott dátummal nem sikerült fellelni, de maga a hír – vagyis, hogy a pápa bécsi nunciusát utasította arra: a bécsi udvar minisztereivel együtt dolgozzák ki annak a módját, miként előzhetők meg a katolikusok túlkapasai Magyarországon – egy másik dátummal adatolható a korabeli holland sajtóból.⁸²

Az ismertetés nemcsak a szóban forgó kötet szerkezetére, hanem megjelentetésének okára és lezárásának időpontjára is adalékkal szolgál. Mivel – mint korábban volt róla szó – a német forrásmű, a *Kurze und zuverlässige Nachricht* második, bővített kiadása csak 1745-ben és 1746-ban kiadott iratok beemelésével „aktualizálja” némileg az amúgy korábbi, 1743-as állapotokat tükröző, korábban megjelent alapművet, így ezeknek önmagukban 1751-ben

⁷⁸ Kiadva: Max Lehmann: *Preußen und die katholische Kirche seit 1647, Dritter Theil, von 1747 bis 1757*, Leipzig, S. Hirzel, 1882 (Publicationen aus den k. preußischen Staatsarchiven, 13), 310–313, 320–321. Idézi: Joachim Bahlcke: Frederick II of Prussia, Austria and the Hungarian Protestants: Bishop Márton Padányi Bíró of Veszprém and the *Enchiridion de fide*, *Austrian History Yearbook*, XXXI. évf., 2000/1, 26.

⁷⁹ *Oprechte Haerlemse Saterdagse Courant*, nr. 28., 1751. júl. 10., 1; *Oprechte Haerlemse Dingsdagse Courant*, nr. 28., 1751. júl. 13., 1; *Leydse Woensdagse Courant*, nr. 84., 1751. júl. 14., 1; *Oprechte Groninger Courant*, nr. 57., 1751. júl. 16., 1–2; Uo., nr. 58., 1751. júl. 20., 1–2.

⁸⁰ A dátum pontosan július 3. Ld. *Amsterdamse Saterdagse Courant*, nr. 82., 1751. júl. 10., 1.

⁸¹ *Leydse Vrydagse Courant*, nr. 94., 1751. aug. 6., 1; *Oprechte Haerlemse Saterdagse Courant*, nr. 32., 1751. aug. 7., 1.

⁸² A nunciusnak adott pápai utasításról az *Oprechte Groninger Courant* számolt be egy 1751. júl. 13-i, Boroszlóban kelt tudósításban, egy június 28-án Rómában kelt hírre hivatkozva. *Oprechte Groninger Courant*, nr. 59., 1751. júl. 23., 1.

már nem lehetett hírértéke. Mivel a műről írt recenzióból az derül ki, hogy annak összeállítója a Padányi-üggyel kapcsolatos dokumentumokat csatolt a forrásműhöz, így joggal feltételezhető, hogy a holland változat kiadásához a konkrét kiváltó okot Padányi Bíró *Enchiridionjának* európai visszhangja⁸³ szolgáltatta. Mint láttuk, a holland újságok – júliusi németországi hírek alapján – csak az év júliusában közölték a porosz király és a boroszlói püspök levélváltásának holland fordítását, és csak augusztus elején ismertették Padányi művét, illetve adtak hírt annak betiltásáról. Így bár a recenzius által az utószóból idézett utolsó dátum 1751. július 26., a Padányi művének betiltásáról tudósító, korábban már említett hírek viszont csak augusztus 6-án, illetve 7-én jelentek meg, a holland változat készítője, mivel ezt is említi, csak augusztus elején vagy azt követően zárhatta le a kötetet véglegesen, ami reálisnak is tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy a kiadvány ugyanazon év decemberében jelent meg.

A Padányi-mű megjelenését követő, fentebb említett események bekerültek a holland könyvpiac egy másik jelentős orgánumába, az *Europische Mercuriusba*⁸⁴ is, mely félévenkénti összesítésben, de havi bontásban tárgyalta a korabeli európai eseményeket. A Padányi-ügy részletei ebben a kiadványban az év második felét ismertető, de az impresszum szerint még 1751-ben megjelent második részben találhatók. Látszik, hogy ennek összeállítója is a már korábban említett holland újságokból vette információit – ezt nemcsak a néhol szó szerinti átvételek-egyeztések, hanem az is bizonyítja, hogy hasonló sorrendben tárgyalja az eseményeket és közli a dokumentumokat,⁸⁵ illetve ismerteti a veszprémi püspök művét, mint a korabeli újságok.⁸⁶

A *Kurze und zuverlässige Nachricht* holland fordítását is tartalmazó kötetről 1752 áprilisában közzétett recenziót követően, azon év májusának elején újabb hirdetés jelent meg az *Oprechte Haerlemse Courant*-ban, miszerint a kiadvány továbbra is kapható és megjelenéséről más újságokban is jelentettek meg közleményt.⁸⁷ Az azzal kapcsolatos két utolsó adat, hogy a könyv napvilágot látott, 1752 augusztusának végéről származik: az első a *Leydse Courant*-ban található, aszerint a kötet még akkor is kapható volt.⁸⁸ Néhány nappal később az *Amsterdamse Courant*-ban jelenik meg egy hasonló tárgyú hirdetés, melyből azt is megtudhatjuk, hogy a

⁸³ Ld. erre Bahlcke: *A magyar püspöki kar*, 252–253, 261–266.

⁸⁴ Teljes címe: *Nederlandsch gedenckboek of Europische mercurius, berichtende de gesteltenissen der zaken van staat en oorlog, in alle heerschappyen en landschappen van Europa benevens d'aangrenzende gewesten*, 1690 és 1757 között jelent meg kezdetben negyedévenként, majd félévenként, fennállása döntő részében Amszterdamban, majd Hágában.

⁸⁵ Uo., 62/2., 1751/2, 84–88.

⁸⁶ Uo., 131–132.

⁸⁷ *Oprechte Haerlemse Dingsdagse Courant*, nr. 18., 1752. máj. 2., 2.

⁸⁸ *Leydse Woensdagse Courant*, nr. 101., 1752. aug. 23., 2.

művet Amszterdamban Adriaan Wor, Jan ten Houten, Dirk onder de Linden és Frans Houttuyn könyvkereskedők árulták.⁸⁹

MATEJ BAHIL „TRISTISSIMA ECCLESIAE POTESTANTIUM HUNGARIAE
PROTESTANTIUM FACIES” CÍMŰ MŰVÉNEK HOLLAND FORDÍTÁSA

Háromnegyed évvel a *Kort en geloofwaardig naacht* 1751. decemberi megjelenését beharangozó első közlemény után a *Leydse Courant* 1752. augusztus 23-i számában egy újabb magyar vonatkozású kiadvány megjelenéséről adott hírt:

Haarlemben J. van Leenél nyomtatott BAHIL M. volt eperjesi evangélikus lelkész műve: *A magyarországi protestáns egyházközségek szomorú állapotának nyilvános bemutatása, melynek célja az ezen hitet valló testvérek keresztyéni együttérzésének és könnyekkel teli imáinak felkeltése*, ára darabonként 10 stuiver. Kapható még: Rövid és biteles beszámoló a magyarországi protestáns egyház állapotáról.⁹⁰

Ugyanerről a kötetről három nappal később az *Oprechte Haerlemse Courant*⁹¹ és az *Amsterdamse Courant*⁹² is tudósított.

A műről tudott már Petrik Géza⁹³ és az RMK III. 18. századi sorozatának releváns kötete is felveszi.⁹⁴ Petrik annakidején feltűntette, hogy a kötet Baranyi Elek könyvtárában volt megtalálható, az RMK említett sorozata azonban nem adott meg elérhető példányt, jöllehet Baranyi könyvtárát annak húga

⁸⁹ *Amsterdamse Saturdaegse Courant*, nr. 103., 1752. aug. 26., 2.

⁹⁰ „Te Haarlem by J. van Lee is gedrukt: *de alderdroevigste gestalte der Protestanten in Hongaryen*, om allen Leden dier Belydenisse tot een Christelyke Medogentheid en Gebed met Traanen te verwekken, door M. BAHIL, geweezene Evangelisch Predikant te Eperides [!], a 10 St. En zyn nog te bekomen: *geloofwaardig narigt van den toestand der Protestantsche Kerk in Hongarye*”. *Leydse Woensdagse Courant*, nr. 101., 1752. aug. 23., 2.

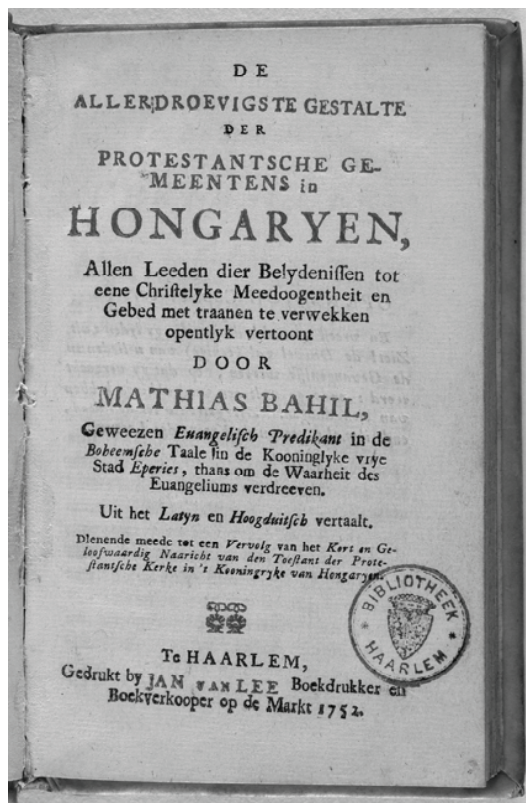
⁹¹ „Te Haerlem by J. van Lee is gedrukt en by de voornaamste Boekverkoopers in andere Steden mede te bekomen: *De alderdroevigste gestalte der Protestantsche Gemeentens in Hongaryen*, alle Leden dier Belydenissen tot een Christelyke Medogentheid en Gebed met Traanen te verwekken, door M. BAKIE [!], Predikant te Eperies, a 10 Stuyvers.” *Oprechte Haerlemse Saturdagse Courant*, nr. 35., 1752. aug. 26., 2.

⁹² „Te Haerlem by J. van Lee, is gedrukt de alderdroevigste gestalte der Protestantse Gemeentens in Hongaryen, om alle Leeden tot een Gebed met Traanen te verwekken, door M. BAHIL, geweeze Predikant in de Boheemse Tale te Eperus [!], a 10 stuyvers; en nog eenige Exemplaren van ’t Geloofwaardig Narigt der toestand van de Protestantse Kerk in Hongaryen, zyn mede te bekomen t’Amsterdam by Wor, Ten Houten, Onderdelinde, Houttuyn, en by de voornaemste Boekverkopers in andere Steden.” *Amsterdamse Saturdaegse Courant*, nr. 103., 1752. aug. 26., 2.

⁹³ Petrik: *Magyarország bibliographiája*, 4., 13.

⁹⁴ RMK III./XVIII. sz./1., 44. tétel.

1938-ban a Hódmezővásárhelyi Református Főgimnáziumnak (mai neve Bethlen Gábor Református Gimnázium) ajándékozta, melynek állománya – ideértve a fenti könyvet is – jelenleg a gimnázium Baranyi-gyűjteményében található. A műből a magyarországi kötet mellett szintén őriznek egy példányt a haarlemi Noord-Hollands Archief Régi Nyomtatványok részlegében is.

Matej Babil Tristissima ecclesiarum Hungariae
protestantium facies *cimű műve holland fordításának címlapja*
(Noord-Hollands Archief, Haarlem, Oude Boekeryj, 71 L 12)

A mű címlapjának leírása a következő:

DE ALLERDROEVIGSTE GESTALTE DER PROTESTANTSCHER GEMEENTENS IN HONGARYEN, Allen Leeden dier Belydenissen tot eene Christelyke Meedoogentheit en Gebed met traanen te verwekken opentlyk vertoont DOOR MATHIAS BAHIL, gewezen *Euangelisch Predikant* in de *Boheemsche Taale* in de Kooninglyke vrye Stad *Eperies*, thans om de Waarheit des Euan-

geliums verdreeven. Uit het *Latyn* en *Hoogduitsch* vertaalt. Dienende meede tot een *Vervolg* van het *Kort en Geloofwaardig Naaricht van den Toestant der Protestantsche Kerke in 't Kooningryke van Hongaryen*. Te Haarlem, Gedrukt by JAN VAN LEE Boekdrukker en Boekverkooper op de Markt 1752.⁹⁵

Magyarul:

A magyarországi protestáns egyházközségek szomorú állapotának nyilvános bemutatása, melynek célja az ezen hitet valló testvérek keresztyéni együttérzésének és könnyekkel teli imáinak felkeltése, Matej Bahil, Eperjes szabad királyi város egykori szlovák nyelvű lelkésze által. Latinból és németből fordítva. A *Rövid és hiteles beszámoló a protestáns egyház állapotáról a Magyar Királyságban* folytatásaként. Nyomatott Haarlemben, Jan van Lee könyvkereskedőnél a Piactéren, 1752-ben.

A címlapot vizsgálva kitűnik, hogy Petrik helyesen az *egész* címlapot leírta, ellentétben az RMK III. 18. századi sorozatával, mely Petrik alapján csak így adja meg a kiadvány adatait: „*De allerdroevigste gestalte der protestantsche gemeentens in Hongaryen*. Haarlem 1752 gedrukt by Jan van Lee. [16], 162 p. – 8°.”⁹⁶ A címlap teljes leírásának kérdése azért fontos, mert lényeges információt tartalmaz: a kiadó világosan az olvasó értésére adja, hogy Bahil művének holland fordítását a korábban szintén nála megjelent magyar vonatkozású kötet, a *Kort en geloofwaardig naaricht* folytatásaként adja ki.⁹⁷

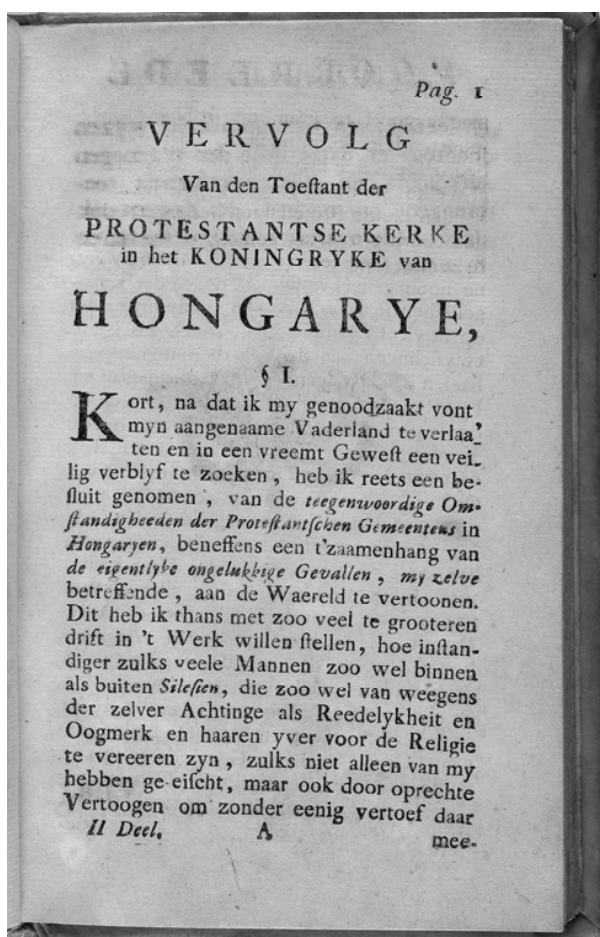
A holland változat – három eltéréstől eltekintve – híven követi a forrásmű, Bahil *Tristissimájának*⁹⁸ beosztását. Az egyik különbség, hogy míg az ere-

⁹⁵ Mivel bár Petrik leírta már a kötet címlapját, abban viszont néhány betűhibát vétett, és nem tartotta meg a nyomdász által eredetileg használt nagybetűket és kurziválásokat sem, célszerűnek tűnt a címlap szövegét e helyütt teljes egészében helyesen és betűhíven (a nagybetűket és kurziválásokat is megtartva) közölni.

⁹⁶ RMK III./XVIII. sz./1., 44. tétel.

⁹⁷ Ez azt is jelenti, hogy a kötet címlapja impliciten magában foglalja a korábban már tárgyalt, szintén magyar vonatkozású kiadvány részleges adatait. Mivel az RMK III. 18. századi sorozata nem tudott a korábbi kötet létéről, így annak adatait nem tüntette fel a Bahil-kötet címlapjának leírásánál és nem is vette fel külön tételként.

⁹⁸ *Tristissima ecclesiarum Hungariae protestantium facies, omnes religionis consortes ad christianam compassionem lacrymabunda invitans, publico exposita conspectui a Matthia Bahil, olim ecclesiae evang. Bohemicae in lib. regiaque civitate Eperiesiensis v. d. ministro, nunc veritatis caussa exule. /Traurige Abbildung der protestantischen Gemeinden in Ungarn, alle Glieder gleicher Bekenntniss zu einem christlichen Mitleiden und Gebete thronend zu erwecken, der Welt vorgelegt von Matthia Bahil, gewesenen Evangelischen böhmischen Prediger in der Königl. freyen Stadt Eperies, itzt aber um der Wahrheit wille Vertriebenen, Bregae, Godofredus Trampus, 1747. RMK III./XVIII. sz./1., 45. tétel.*

Matej Babil Tristissima ecclesiarum Hungariae protestantium facies
című művének kezdőlapja a mű holland fordítását tartalmazó kötetben
(Noord-Hollands Archief, Haarlem, Oude Boekerij, 71 L 12)

deti műben a címlap hátlapján a Jelenések könyve 2. fejezetének 10. verse – a kiadvány bilingvis voltából adódóan – latinul és németül is szerepel, addig a holland változatban, mivel az egynyelvű, csak hollandul olvasható. A másik az ismeretlen kilétű holland fordító saját előszava, mely Bahil művének holland fordítását előzi meg.⁹⁹ A harmadik az, hogy Bahil műve holland fordításának kezdősorai előtt ez áll: *A protestáns egyház állapota a Magyar Királyságban*

⁹⁹ Az előszó teljes fordítását e közlemény végén teszem közzé.

[*című mű*] *folytatása*”.¹⁰⁰ Ezt a kiegészítést a fordító írta oda a mű elé, mivel a fordítás elé írt előszavában maga említi, hogy Bahil művének fordítását a *Kort en geloofwaardig maaricht* folytatásának szánja.¹⁰¹

Az előszó értékes adatokat tartalmaz az itt tárgyalt, Haarlemben megjelent két mű kiadástörténetére vonatkozóan. Megtudhatjuk belőle, hogy a *Kurze und zuverlässige Nachricht* holland fordítójának személye *nem* azonos Bahil művének fordítójáéval. Ez utóbbi ugyanis közli, hogy bár az előbbi művet (Bahil művével együtt) az előszó megírása előtt több mint egy évvel ő is lefordította hollandra, a másik fordítónak korábban sikerült megjelentetnie a saját fordítását a második művet is kiadó haarlemi nyomdásznál és könyvkereskedőnél.¹⁰²

Az előszó más szempontból is fontos: kitűnik belőle, hogy a fordító nemcsak hogy jól tájékozott volt a magyar protestánsok helyzetével kapcsolatban, de személyes kapcsolatban is volt *Friedrich Adolf Lampe* (1683–1729) és *Hieronymus (Simons) van Alphen* (1665–1742) utrechti professzorokkal és tudott azok magyar diákokat segítő tevékenységéről, a magyar diákok számára évente folyósított segélyekről, sőt Hollandiának a gályarab prédikátorok kiszabadításában játszott szerepéről is. A legfigyelemreméltóbb azonban azon közlése, hogy maga is részt vett Bibliák és vallásos könyvek Magyarországra való csempészésében, annak ellenére, hogy tisztában volt annak veszélyeivel. A fordító személyének azonosítása további kutatást igényel, az előszó viszont a benne foglaltak miatt már most értékes adalékkal szolgál 18. század közepét megelőző évtizedek magyar-holland egyházi kapcsolataira, illetve a protestánsok itthoni helyzetéről Hollandiában kialakult képre.

A magyarországi protestánsok üldözése iránti fokozott érdeklődést mutatja, hogy a *Boekzaal der geleerde wereld* 1752 szeptemberében – a kötet könyvészeti adatait megadva – rövid hírben számol be annak megjelenéséről,¹⁰³ majd a következő hónapban erről is ismertetést közöl.¹⁰⁴ Ez a korábbi kiadványról szólótól eltér abban, hogy annál sokkal kevésbé informatív, mivel kisebb-nagyobb kihagyásokkal, de szinte szó szerint átveszi a holland fordító előszavát. Egyedül az ismertetés elején található néhány önálló gondolat a szintén névtelen re-

¹⁰⁰ „Vervolg Van den Toestant der Protestantse Kerke in het Koningryke van Hongarye”. Bahil: *De allerdroevigste gestalte*, A[1r].

¹⁰¹ Uo., *3[1r]. Ld. még az előszó magyar fordítását e közlemény végén.

¹⁰² Bahil művének hollandul való megjelentetését így tehát nyilván az a személyes szándék is motiválhatta, hogy az utóbbi művének fordítója nem szerette volna, ha második fordítása is „okafogyottá” válik.

¹⁰³ *Boekzaal der geleerde wereld*, 75., 1752. szeptember, 346.

¹⁰⁴ Uo., 1752. október, 435–442.

cenzenstől, ezek viszont jól mutatják a hollandok együttérzését a magyarországi protestánsokkal:

1752 áprilisában volt, amikor a Boekzaal olvasói számára ismertettük a valódi iratokat és bizonyítékokat tartalmazó, *Rövid és biteles beszámoló a protestáns egyház állapotáról a Magyar Királyságban* [című könyv] kivonatát, melyből kiderül a protestánsok rendkívül elszomorító állapota abban a királyságban is, akiket ott a legelszomorítóbb módon bántalmaznak és elnyomnak, olyannyira, hogy ha mindezekben nem kapnak gyorsan támogatást és elnyomatásukban nem kapnak segítséget, akkor a protestáns egyház a katolikus papság vehemens és furfangos erőszakossága következtében szinte teljesen el fog pusztulni és meg fog semmisülni, az igaz keresztyénségnek és Krisztus lelki királyságának felfoghatatlan kárt okozva. Egy olyan műről van tehát szó, melyet nem lehet eléggé melegen dicsérni mindazoknak, akik Sion romlását és Jeruzsálem omladozó falainak sorsát szívükön viselik, és mindazoknak, akik némileg együttéreznek megszorodott keresztyén hittestestvéreikkel. Egy olyan műről van szó, amit el kell olvasni, melyet senki, akiben egy cseppnyi emberség található, nem olvashat anélkül, hogy meg ne érintené a lelkét, legalázatosabban arra kérve a protestáns fejedelmeket és hatalmakat: fogjanak össze és szabadítsák meg a szegény magyar protestánsokat súlyos szükségükből, mielőtt a katolikusok pokoli gyűlölettel tovább haladnának és teljesen elérnék céljukat, ahogy azt most a Franciaországból érkező hírek mutatják,¹⁰⁵ ahol újra a legnagyobb barbár durvaság magasra csapó tüzét lobbantották lángra és táplálják a szegény protestánsok ellen.¹⁰⁶

¹⁰⁵ A korábbi *Nantes-i ediktum* visszavonásának éve (1685) után újult erővel folytatódott a hugenották üldözése Franciaországban. 1752-ben a katonaság különösen durván lépett a languedoci és vaunage-i protestánsok ellen. Ld. Charles Coquerel: *Histoire des Églises du Désert chez les protestants de France, depuis la fin du règne de Louis XIV jusqu'à la révolution française*, II., Paris, Librairie AB. Cherbuliez, 1841, 65–102.

¹⁰⁶ „Het was in de Maant April van dit jaar 1752, dat wy onzen Boekzaallezer opgaven een Uittreksel van het *Kort en geloofwaardig Narigt van den Toestandt der Protestantsche Kerke in het Koningryke van Hongarye*, met echte Stukken en Bewyzen bevestigt, en waar uit blykt de allerjammerlykste Gesteltheit der Protestanten ook in dat Koninkryke, die aldaar op de allerdroefvigste wyze mishandelt en verdrukt worden, dermaten, dat by aldien daarin niet spoedig voorzien, en aan die Verdrukkingen Hulpmiddelen toegebracht worden de Protestantsche Kerk door het felle en listige Geweldt der Roomsche Geestelykheit haast geheel zal verdelgt en uitgeroeit zyn, tot onbegrypelyke schade van het ware Christendom en Christus Geestelyk Koninkryke. Een Werkje derhalven, 't welk niet hartelyk genoeg kan worden aangeprezen aan allen, wien Sions Breuken en Jeruzalems vervallene Muren ter Harte gaan, en van allen, by wien enige Christelyke Mededogentheit met zyne bedroefde Geloofsgenoten gevonden wordt, behoorde geleezen te worden, en van niemant by wien enige Menschelykheit huisvest, zonder Ziel-beroeringe kan gelezen worden, om alle Protestantsche Vorsten en Mogendheden op het ootmoedigste aan te zoeken, om hunne Handen samen te voegen en die arme Hongaarsche Protestanten uit hunne zwaar-

Bahil kötetéről az *Oprechte Haerlemse Courant* még egy alkalommal, 1752 novemberében adott hírt, akkor is a mű megjelenéséről tudósítva.¹⁰⁷

ÖSSZEGZÉS

A két mű visszhangjának és további sorsának feltárása külön kutatás tárgya lehet, viszont már most érdemes annyit rögzíteni, hogy mindkettő bekerült *Johannes van Abkoude* korabeli retrospektív bibliográfiájának¹⁰⁸ harmadik, 1754-ben megjelent pótlásába,¹⁰⁹ majd annak 1773-ban napvilágot látott bővített és *Reinier Arrenberg* által kiegészített kiadásába is,¹¹⁰ sőt a még ezt is bővítő 1788-as kiadásba is.¹¹¹ A *Kort en geloofwaardig naarcht* holland szerzőtől való idézésére jelenleg egy adatunk van. *Anthoni van Hardeveldt* (1695–1777) heusdeni lelkész, aki a hétvéves háború (1756–1763) kapcsán egy képzelt és jelképes beszélgetés keretében fejt ki véleményét kritikus hangon az európai hatalmi viszonyokról a *protestáns bazafiak épülésére*, a magyar protestánsok elnyomására utalva háromszor is idézi a kötetet.¹¹² Bahil hollandra fordított művének ottani olvasottságára jelenleg nem ismert adat.

Az eddigiekben bemutatott adatok arról tanúskodnak, hogy a magyar protestánsok sérelmei a 18. század első felében élénk visszhangot váltottak ki Hollandiában. A *Kurze und zuverlässige Nachricht* és Matej Bahil műve holland

drukkenden Noodt te reddén, eer de helsche Bitterheit der Romanisten verder ga, en hun volle Oogmerk bereike, gelyk ons thans de Berigten uit Vrankryk melden, alwaar op nieuws een Vuur van hooggaande Barbaarsche wreetheit tegen de arme Protestanten ontsteken [!] en ontvlamt is.” *Boekzaal der geleerde wereld*, 75., 1752. október, 435–436.

¹⁰⁷ *Oprechte Haerlemse Saturdayse Courant*, nr. 46., 1752. nov. 11., 2.

¹⁰⁸ Johannes van Abkoude: Naamregister of verzaameling van Nederduitsche boeken die zedert de jaren 1640. tot het jaar 1741. zyn uitgekomen, Leiden, J. van Abkoude, 1743.

¹⁰⁹ Uő: *Derde aanhangsel of vervolg op het Naamregister van Nederduitsche boeken, die in de jaren 1750, 1751, 1752, en tot july 1753, zyn uytgekomen, of herdrukt of de copye verandert zyn*, Leiden, Cornelis de Pecker, 1754, 8, 12, 86.

¹¹⁰ Uő: Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche boeken, welke sedert het jaar 1600 tot het jaar 1761 zyn uitgekomen [...] nu overzien, verbeterd en tot in het jaar 1772 vermeerderd door Reinier Arrenberg, Rotterdam, Reinier Arrenberg, 1773, 28, 232.

¹¹¹ Uő: Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche boeken, welke sedert het jaar 1600 tot het jaar 1761 zyn uitgekomen [...] nu overzien, verbeterd en tot het jaar 1787 vermeerderd door Reinier Arrenberg, Rotterdam, Gerhard Abraham Arrenberg, 1788, 34, 287.

¹¹² Antoni van Hardeveldt: *Gedachten van swaar-boofd, ligt-boofd en kloek-hart, over het critiq gestel der zaken van Europa, benevens den Pruisischen oorlog, tot nut en dienst van alle Protestantische patriotten*, Amsterdam, Dirk onder de Linden, 1756, 61, 94, 95.

fordításának megjelenése a téma iránti érdeklődés csúcspontját jelzi, és újabb, eddig ismeretlen láncszemeit alkotják azon folyamatnak, melynek keretében a században számos, magyar szerzőtől származó egyháztörténeti mű jelent meg Hollandiában. Ezek: id. Pápai Páriz Ferenc (Abraham van Poot neve alatt megjelent) egyháztörténete,¹¹³ Debreceni Ember Pál (Friedrich Adolf Lampe által kiadott) egyháztörténete¹¹⁴ és Bod Péter unitárius egyháztörténetének két kiadása.¹¹⁵ Az 1751-ben, illetve 1752-ben megjelent két mű az áttekintő és ebből adódóan retrospektív egyháztörténetekkel szemben azért is válthatott ki nagyobb visszhangot, mert korabeli, a kiadást csak néhány évvel korábban megelőző eseményeket tárgyalt. A holland közvélemény felfokozott érdeklődését jól szemlélteti a Matej Bahil művét hollandra átültető fordító előszava, ezért azt függelékként magyar fordításban teljes terjedelmében közlöm.¹¹⁶

FÜGGELÉK

A fordító előszava Matej Babil művének holland fordításához

ELŐSZÓ

*A holland fordító közleménye*¹¹⁷

Aki már az *egyháztörténeti könyveket* általában és különösen a reformáció történetét tárgyalókat átlapozta, az könnyen megállapíthatja, hogy abban *Magyarország* jelentős helyet foglal el, miközben annak legtöbb körülménye az itteni tájakon ismeretlen maradt. Ha tehát például *Franciaországot*, *Angliát*, *Németországot* stb. nézzük, akkor a történetírók ide vonatkozó művei egész könyvtárakat tölte-

¹¹³ [Pápai Páriz Ferenc:] *Korte historie van de reformatie der kerken van Hongaryen en Sevenbergen. Uit verscheidene schriften, brieven, en eigene berichten t'zaam gesteld door A. van Poot, Med. Doctor, Amsterdam, Gerardus Borstius, 1701.*

¹¹⁴ [Debreceni Ember Pál:] *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania, [...] Ex monumentis fide dignissimis a viro quodam doctissimo magnam partem congesta; nunc autem accessio-nibus multis locupletata et hoc ordine concinnata a Frid. Adolpho Lampe, Trajecti ad Rhenum, Jacobus van Poolsum, 1728.*

¹¹⁵ Bod Péter: *Historia unitariorum in Transylvania, inde a prima illorum origine ad recentiora usque tempora ex monumentis authenticis concinnata*, Lugduni Batavorum, Johannes le Mair, 1776; Uő: *Historia unitariorum in Transylvania, inde a prima illorum origine ad recentiora usque tempora ex monumentis authenticis concinnata*, Lugduni Batavorum, Petrus Pluygers, 1781.

¹¹⁶ Köszönet Henry Kammer LLM-nek a holland szövegek számos helyének értelmezésében nyújtott áldozatkész segítségéért.

¹¹⁷ A magyar fordítás szövegében megtartottam a holland eredetiben alkalmazott kurziválást.

nek meg, *Magyarországra* vonatkozót viszont alig találunk egyet is.¹¹⁸ Ha ennek a hiánynak az okát vizsgáljuk, akkor ez semmi másnak, mint a *katolikusok*, de különösen a *jezsuiták* okozta rendkívüli *elnyomásnak* és *üldözésnek* köszönhető, akik gyakori és elvetemült praktikáikkal nemcsak a Föld legnagyobb fejedelmeinek jó szándékát és kegyét tudják megszerezni, hanem azok legnagyobb kárára vissza is élnek azzal, és nem nyugszanak addig, míg mindent, amit megkívánnak és megtetszik nekik, meg nem szereznek és durva hatalmuk alá nem kényszerítenek és az alá nem hajtják. Ezért a jó szándékú olvasónak feltetelezhetően öröme szolgál, ha olyan férfiak tűnnek elő, akik szorgalmukat és munkájukat arra fordítják, hogy ezt a hiányt pótolják és a törtétekről tömör és hiteles híreket közöljenek velünk. És mivel jó ok van arra, hogy a szóban forgó írások szerzőit az előbbiek szerint jellemezzem, ez is arra készítetett, hogy az említett írásokat a mi nyelvünkre is lefordítsam és közzétegyem. Mégis úgy gondolom, hogy hasznos, ha erről részletesen beszámolok a tisztelt olvasónak. Több mint egy év telt azóta, hogy mind a *Rövid és hiteles beszámoló a protestáns egyház állapotáról a Magyar Királyságban*-t, mind a *Magyarországról* előzőtt, tiszteletre méltó *Matthias Babil* úr jelen értekezését, mely az abban a királyságban az őt és másokat ért durva *üldözéseket* tárgyalja, lefordítottam hollandra, sajtó alá rendeztem, a megjelenés azonban néhány hátráltató körülmény¹¹⁹ miatt elhalasztódott. Az elsőként említett értekezést időközben egy másik fordító [is] lefordította *hollandra*, és a jelen kiadvány nyomtatójánál *Haarlemben* kiadta. Emiatt határoztam el, hogy most a második értekezést, mely ugyanazzal a témával foglalkozik, hozzáférhetővé teszem az olvasó számára is, mintegy az első *folytatásának* szánva, jöllehet ezt egy teljesen más író írta, és külön kiadványként látott napvilágot, melyről ehelyütt részletesebben fogunk szólni.

A jelen mű szerzője a tiszteletre méltó *Matej Babil*, aki nemrég még *szlovák* lelkész volt *Eperjes* szabad királyi városban, akit az igaz hit megvallása miatt elűztek onnan. Munkáját egyszerre *latinul* és *németül* is kiadta, amint *Magyaror-*

¹¹⁸ A fordító láthatóan nem ismerte Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivumának* holland fordítását, melyet Abraham van Poot jelentetett meg a saját neve alatt: *Korte historie van de reformatie der kerken van Hongaryen en Sevenbergen*, Amsterdam, Gerardus Borstius, 1701. A kiadványra ld. Bujtás László Zsigmond: Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivumának* holland fordítása (1701), in: Pusztai Gábor–Bozzay Réka (szerk.): *Debrecentől Amszterdamiig. Magyarország és Németalföld kapcsolata*, Debrecen, Debreceni Egyetem, Néderlandisztika Tan-szék, 2010, 157–183. – Különös, hogy az előszó szerzője figyelmen kívül hagyta Debreceni Ember Pál egyháztörténeti művét is, mely annak az Friedrich Adolf Lampénak a neve alatt jelent meg Utrechtben 1728-ban, akinek tevékenységét a fordító az előszó szerint ismerte. Ld. az előszó végét.

¹¹⁹ Mivel a kötet fordítójának személye nem ismert, nem tudni, milyen körülményekre céloz.

szágról való menekülése után az 1747-es év végén *Sziléziában* biztonságban volt. A mű még abban az évben a *sziléziai Briegben* kikerült a nyomdából a következő címmel [latinul]: *A magyar protestáns egyházak szomorú helyzete* stb. És [németül]: *A magyarországi protestáns egyházközségek szomorú állapotának nyilvános bemutatása, melynek célja az ezen hitet valló testvérek keresztyéni együttérzésének és könnyekkel teli imáinak felkeltése*. A tiszteletre méltó író, aki nemcsak lelkeszi tisztségénél fogva érdemel meg minden tiszteletet és azt, hogy szavainak hitelet adjunk, hanem azok miatt az őt és más protestánsokat ért szomorú bántalmazások miatt is, melyeket saját maga tapasztalt meg és szinte azok mind-egyikét fül- és szemtanúként írta le, azt is tanúsítja, hogy nem írt le semmi olyasmit, amiről nem tudott teljes bizonyossággal vagy amiről nem rendelkezett bizonyítékokkal, amikor személyeket, időpontokat és az események más körülményeit említi. Az egésznet azonban úgy írta le, hogy a művet alig lehet könnyek nélkül olvasni, minek következtében az ember többször is azon tűnődik, hogy a vallásos író irgalmasságán vagy tűrésén vagy inkább annak őszinteségén vagy pártatlanságán csodálkozzon-e; azon, hogy ellenségeivel szemben nem mutat semmilyen bosszúvágyat vagy gyűlöletet, hanem mind-egyikről és egyenként is nagyrabecsüléssel és tisztelettel beszél. Különböző helyeken idézi és hivatkozik a nemrég elsőként kiadott *Rövid és hiteles beszámoló a protestáns egyház állapotáról a Magyar Királyságban* című könyvre is, ami még inkább bizonyítja és hitelessé teszi a mondandóját. Különösen tetszett nekünk még az, hogy a *magyarországi* protestánsok (ideértve mind a *reformátusokat*, mind a *lutheránusokat*) mindezen szomorú bántalmazása és üldözése okának egyik író sem annyira a fejedelmeket és a világi uralkodókat, hanem a katolikus papokat, de különösen a jezsuitákat tartja azoknak, akik az előbbieket minden módon félrevezetik és visszaélnék a hatalmukkal. Említett magatartásukkal napról napra tovább mennek, és úgy tűnik, hogy nincs más céljuk, mint hogy a protestánsokat *Magyarországon* teljesen megsemmisítsék, amitől viszont Isten kegyelme óvjon meg minket!

Dicséretet érdemel ezért minkét szerző, mivel azt kívánják, hogy a királyok, a fejedelmek és a Föld más nagyságai, akiket Isten az elnyomottak és üldözöttek védelmezőinek és a jog és az igazságosság őrzőinek is rendelt, járjanak el az említettek érdekében, különösen Ő császári és Ő királyi Fenségénél,¹²⁰ rábírva őt arra, hogy a katolikus papok, de különösen a jezsuiták mértéktelen *magyarországi* törekvéseit végre megzabolázza és a protestánsok ismét visszakapják kívánságaikat.

¹²⁰ Mária Terézia az előszó megírásakor már német-római császárné és magyar király.

A történelem azt mutatja, hogy a protestáns fejedelmek és hatalmak korábban többször is közbenjártak ilyen ügyekben, és bár ez sokszor eredménytelen maradt, mégsem mindig, ahogy például azonnal eszünkbe ötlük az az említésre méltó segítség, amikor a holland országgyűlés Nagyhatalmú Urainak közbenjárására az 1676-os évben a híres *De Ruyter* admirális, akinek hajóhada Nápoly előtt horgonyzott, huszonnyolc *magyarországi* református és lutheránus lelkészt, akiket vallási okok miatt az ottani gályákra ítélték és ott voltak láncra verve, a legelszomorítóbb körülmények közül kiváltott és visszaadta szabadságukat.¹²¹

Arról, hogy a *porosz* királyi felség az említett elnyomottak ügyét milyen dicséretesen a szíven viseli, a *Rövid és hiteles beszámoló* 224. oldalán már volt szó.¹²²

Keltse fel Isten a továbbiakban más protestáns hatalmak szorgalmát is, hogy minél inkább közbenjárjanak az oly sok ártatlan, elnyomott és üldözött *magyarországi* hittestvér érdekében, sőt duplázzák meg erőfeszítéseiket, hogy ezeknek a nyomorult és szüntelenül szenvedő embereknek a kívánt segítséget végre megadják, amit oly sok ezer ártatlan lélek oly sok helyen titokban kíván. Adja Isten erre áldását, Fiáért, *Jézus Krisztusért*. Ámen.

Mégis, hogy még egy szót szóljunk *Matthias Babil tiszteletes* munkájáról, elmondjuk, hogy azt úgy fordítottuk *hollandra*, hogy azon a legkevesebbet változtassunk, eltekintve attól, hogy a *latin* és a *német* nyelvű munkát összehasonlítottuk,¹²³ minek következtében a kifejezések értelmét itt-ott tisztáztuk.

Mellesleg nincs kétségünk afelől, hogy munkánk kedvére lesz az ájtatos olvasónak, annál is inkább, mivel ilyesmi nem érhető el hollandul, mivel az a két kis könyv, melyeket 1677-ben és 1686-ban adtak ki *Amszterdamban nyolcadré* formátumban, *Rövid és hiteles beszámoló a magyarországi protestáns prédikátorok legutóbbi üldöztetéséről* címmel,¹²⁴ csak kevés év történetét tartalmazza, eze-

¹²¹ Utalás a gályarab prédikátorok 1676. február 11-én történt kiszabadítására.

¹²² Utalás II. Frigyes porosz uralkodónak e közlemény bevezetőjében már említett közbenjárására. A fordító a megadott oldalszámból következően itt már a *Kurze und zuverlässige Nachricht* (másik) holland fordítójának utószavára, illetve Frigyes és a boroszlói püspök ott közölt levelezésére utalhat.

¹²³ A forrásmű kétnyelvű (latin–német) volt. RMK III./XVIII. sz./1., 45. tétel.

¹²⁴ Erről a két műről van szó: *Kort en waaragtig verhaal van de laatste vervolginge der Euangelische leeraaren in Hungarien*, Amsterdam, Johannes van Someren, 1677; *Kort en waaragtig verhaal van de laatste vervolging der Euangelische leeraren in Hungarien, neffens de tegenwoordige onmenschelijke wreetheden, die men aangedaan heeft de leeraren der Gereformeerde in Vrankryk*, Amsterdam, Johannes Boekholt, 1686. – Míg a korábban megjelent kötet csak a magyarországi protestáns lelkészek üldöztetésével foglalkozik, a későbbi a franciaországi reformátusok szenvedéseit is tárgyalja.

ket viszont olyan szívesen olvasták és elfogyott, hogy már alig található belőlük példány.¹²⁵

A jelen írás különböző helyeiből kitűnik, hogy a protestánsok ellenségei minden tőlük telhetőt megtesznek azért, hogy az előbbieket tanulását, különösen teológiai tanulmányait minden módon megakadályozzák,¹²⁶ és már olyan helyzetet hoztak létre, hogy a protestánsoknak egész *Magyarországon* nincs egyetlenegy nyomdájuk sem, ahol bármilyen, a saját vigasztalásukra vagy használatukra szánt könyvet nyomtathatnának;¹²⁷ és a *Bibliák* vagy máshonnan származó vallásos protestáns könyvek királyságba való bevitelét a csempészet legrosszabb formájaként tiltják. Ha mégis van olyan, aki ezt meg merészezi tenni és rajtakapják, akkor a könyveket elkobozzák, és a könyvek tulajdonosait és behozóit a legszigorúbban büntetik.¹²⁸ Jómagam erről saját tapasztalataim alapján tudok beszélni, mivel Isten arra méltatott, hogy jámbor istenfélő

¹²⁵ Nem tudni, hogy az előszó szerzője azért nem említi-e Abraham van Pootnak a gályarabságra vonatkozó gyűjteményes forráskiadványát (*Naamwkenig verbaal van de vervolginge aangerecht tegens de Evangelise leeraaren in Hungarien*, Amsterdam, Timotheus ten Hoorn, 1684), mert azt 1752-ben már egyáltalán nem lehetett kapni, vagy azért, mert nem ismerte azt.

¹²⁶ III. Károly 1725-ben kiadott rendelete szerint a protestáns diákok csak útlevél birtokában mehettek külföldre. Mária Terézia 1743-ban ezt a rendelkezést megerősítette, ami – mivel a diákok döntő része teológiai tanulmányok miatt indult külföldre – nem könnyítette meg azok dolgát. 1748-ban olyan határozat született, hogy a diákoknak útlevélkérvényükhöz csatolniuk kell az őket kiküldő iskolák támogató nyilatkozatát (testimonium) is. Ld. Bozzay Réka: *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden (1595–1796)*, Bp., MTA Egyetemtörténeti Albizottsága–Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2009 (Felsőoktatástörténeti kiadványok, Ú. S., 8), 36.

¹²⁷ Az előszó írójának értesülései itt nem teljesen pontosak, mert bár a kifejezetten evangélikus nyomdák az 1740-es évekre valóban eltűntek, református nyomdák, igaz kevés számban (például Debrecen, ill. Erdélyben Kolozsvár), még működtek. A szerző talán arra céloz, hogy a nyomdák nem adhattak ki szabadon énekes-, imádságos vagy zsoltároskönyveket, ezért a cenzúra megkerülése érdekében sokat hamis impresszummal voltak kénytelenek megjelentetni.

¹²⁸ A holland fordító felháborodásában nem említi, hogy a csempészet tilalmának elsődleges célja az volt, hogy ne kerüljenek az országba olyan könyvek, melyeket az erre kirendelt cenzorok nem hagytak jóvá. A csempészésnek több oka is volt: közismert volt a Komáromi Csipkés-féle Biblia példányainak 1719-ben történt elkobzása, másrészt a szabályok szerint bemutatott szállítmányok némelyikéhez csak rendkívül hosszú idő után juthatott hozzá jogos tulajdonosa. Schermann Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*, Bp., Stephaneum, 1928 (A Szent István Akadémia Hittudomány–Bölcséleti Osztályának felolvasásai II/2), 19–20, 28.

férfiakkal egyeztetve és azok segítségével néhány száz *Bibliát*,¹²⁹ mint a szűk-séget szenvedő protestánsoknak szánt szeretetadományt küldjek nekik és a legnagyobb körültekintéssel, sőt szinte testi épségem és életem veszélyeztetésével mindenféle módon kezükhöz juttassam, amíg az végül szinte lehetetlenné vált.¹³⁰ És bár időről időre sokat elvettek azokból, mégis sok került azok kezébe, akik ezért a jótéteményért soha nem győztek eléggé hálások lenni Istennek, amiért azok a *hollandiai* barátok és jótevők is elmondhatatlan hálát érdemelnek, akik az ottani protestánsok számára *magyar* nyelvű *Bibliák* és más vallásos könyvek nyomtatásáról időről időre oly bőkezűen gondoskodtak.¹³¹ Továbbá elmondhatatlan jócselekedet, amely méltó arra, hogy örökké emlékezzenek arra, amit az igen tiszteletre méltó és már megboldogult *Van Alphen* és *Lampe* professzorok (*)¹³² tettek, akik a *magyarok* védelmét, azok tanulmányainak elősegítését, az azokhoz szükséges költségek csökkentését és az onnan ideutazó szegény diákok tanulmányainak folytatásához nyújtandó segítséget olyannyira a szívükön viselték, hogy nem nyugodtak addig, míg országunk igen jótékony és az idegenek ügyében nagyon elkötelezett hatásait és *Utrecht* városát meg nem győzték arról, hogy számukra némi éves juttatást biztosítsanak, melyet azok az említettek jótékony bőkezűsége révén még mindig élveznek.¹³³ Szívből kívánjuk nekik, hogy még hosszú ideg élvezhessék,¹³⁴ ahogy

¹²⁹ Az előszó szerzője nyilván az ún. Utrechti Bibliák valamelyik kiadására utal. A 18. század folyamán Utrechtben megjelent magyar nyelvű Bibliák közül az 1730-as, az 1737-es és az 1747-es kiadás jöhet szóba.

¹³⁰ Elképzelhető, hogy ez a közlés az 1730-as kiadásra vonatkozik, mivel erre vonatkozóan ismert olyan adat, hogy a cenzorok betiltották. Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás Mária Terézia korában*, 1, 1740–1773, Bp., MTA, 1899, 74.

¹³¹ Miután a magyar diákok gyakran panaszkodtak az otthoni bibliahiányra, Hyeronimus van Alphen utrechti teológiaprofesszor gyűjtést kezdeményezett a városban kiadandó magyar nyelvű bibliák finanszírozására. Az így összegyűlt összeg lett az ún. utrechti vagy Van Alphen biblia-alap indulótőkéje, melyre az első adat 1727-ből származik. Ld. Segesváry Lajos: Adalékok a holland–magyar egyházi kapcsolatok történetéhez az utrechti akadémián keresztül, *Theologiai Szemle*, XIII. évf., 1937/1-2, 7–8.

¹³² A fordító jegyzete az eredeti szövegben: „Vid. Arn. Drakenborch Oratio funebris in obitum Viri celeb. Hier. Sim. van Alphen, pag. 38. et in editione Belgica, pag. 26.”. A két említett kiadvány a következő: Arnold Drakenborch: *Oratio funebris in obitum viri celeberrimi ac plurimum venerandi Hyeronimi Simons van Alphen, SS. Th. Doct. et in Academia Trajectina Professori Ordinarii*, Trajecti ad Rhenum, Alexander van Megen, 1743. Uő: *Lykrede op het overlyden van den wytberoemden en weleerwaarden heere Hyeronimus van Alphen, Doktor en gewoon Hoogleraar inde Heilige Godgeleerdheit in de Hoge Schole te Utrecht*, Utrecht, Willem Kroon, 1743.

¹³³ Utrecht tartomány közgyűlése és Utrecht városa 1720-tól egészen a század végéig külön-külön is évente változó összegekkel támogatta a magyar diákokat. Segesváry: *Magyar református ifjak*, 51–52.

azt is, hogy a két igen tiszteletre méltó férfi és az említett nagy jótéteményről döntők nagy szorgalmukért és sok törekvésükért jutalmul az áldott dicsőség részesei lehessenek. Nem tehetjük meg, hogy e helyen ne fejezzük ki nyilvánosan hálás elismerésünket az említett híres férfiak áldott emlékére, akiknek szavai és művei életük során olyannyira lelki gyarapodásunkat szolgálták.¹³⁵

De befejezzük az *Előszót*, mely szándékunk ellenére már hosszúra nyúlt, azzal a jókívánsággal, hogy ezek az írárok minden *holland* protestáns számára alkalmat nyújtsanak arra, hogy megköszönje Isten azon különleges jótéteményét, hogy Igéjét ennyire nyilvánosan, tisztán és sokszor saját nyelvén hallhatja és olvashatja, és lélekben minden módon arra törekedjen, hogy idejét minél jobban kihasználva minden szorgalmát arra fordítsa, hogy Isten áldásával és azzal összhangban éljen és járjon-keljen.

RÖVIDÍTÉSEK

Boekzaal der geleerde wereld – Maandelyke uittreksels of Boekzaal der geleerde waerelt, Amsterdam, 1715–1816.

RMK III./XVIII. sz./1. – DÖRNYEI Sándor–SZÁVULY Mária (szerk.): *Régi Magyar Könyvtár III / XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai*, 1, 1712–1760, Bp., OSZK, 2005.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Forrásművek

ABKOUDE, Johannes van: *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zijnde Nederduitsche boeken welke sedert het jaar 1600 tot het jaar 1761 zijn uitgekomen*, Leiden, Johannes van Abkoude, 1743.

¹³⁴ Míg a két professzor neve utáni szöveg első része tartalmilag azonos a megadott forrással, addig a *hogy nem nyugodtak addig, míg...* résztől idáig szinte teljes egészében szó szerint egyezik Drakenborch Alphen halálára írt beszédének megadott helyével: [...] *onze van Alphen rustte niet eerder, voor dat hy de zeer weldadige en der zake dezzer vreemdelingen zeer toegedane Overbeeden dezzer Lands en onzer Stadt bewogen hadt, dat zy [...] hun eenige jaarlyxse onderstanden toeleiden, welke zy zedert, door de weldadige mildadigheit onzer Heeren Staten en Stadoverheit, nog genieten, en die wy van herte wenschen dat ze nog lang mogen genieten*. Drakenborch, *Lijkrede*, 26–27.

¹³⁵ Az előszó szerzőjének kiléte jelenleg ismeretlen. A befejező részben felsorolt adatok mind arra utalnak, hogy személyét utrechtí egyetemi és egyházi körökben kell keresni, sőt az is elképzelhető, hogy Lampe és/vagy Van Alphen tanítványa volt. Van Alphen mindenesetre jóval hosszabb ideig tevékenykedett Utrechtben, mivel Lampe már 1727-ben Brémába távozott.

- ABKOUDE, Johannes van: *Derde aanhangsel of vervolg op het Naamregister van Nederduytsche boeken, die in de jaren 1750, 1751, 1752, en tot july 1753, zyn uitgekomen, of herdrukt of de copye verandert zyn*, Leiden, Cornelis de Pecker, 1754.
- ABKOUDE, Johannes van: *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduytsche boeken, welke sedert het jaar 1600 tot het jaar 1761 zyn uitgekomen [...] nu overzien, verbeterd en tot in het jaar 1772 vermeerderd door Reinier Arrenberg*, Rotterdam, Reinier Arrenberg, 1773.
- ABKOUDE, Johannes van: *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduytsche boeken, welke sedert het jaar 1600 tot het jaar 1761 zyn uitgekomen [...] nu overzien, verbeterd en tot het jaar 1787 vermeerderd door Reinier Arrenberg*, Rotterdam, Gerhard Abraham Arrenberg, 1788.
- Amsterdamse Courant*, Amsterdam, Hendrik Linsen, 1751–1752.
- BAHIL, Matthias: *Tristissima ecclesiarum Hungariae protestantium facies, omnes religionis consortes ad christianam compassionem lacrymabunda invitans, publico exposita conspectui a Matthia Babil, olim ecclesiae evang. Bohemicae in lib. regiaque civitate Eperiensi v. d. ministro, nunc veritatis caussa exule. / Traurige Abbildung der protestantischen Gemeinden in Ungarn, alle Glieder gleicher Bekenntniss zu einem christlichen Mitleiden und Gebete thränend zu erwecken, der Welt vorgelegt von Matthia Babil, gewesenen Evangelischen böhmischen Prediger in der Königl. freyen Stadt Eperies, itzt aber um der Wahrheit wille Vertriebenen*, Bregae, Godofredus Trampus, 1747.
- BAHIL, Matthias: *De allerdroevigste gestalte der Protestantsche gemeentens in Hongaryen, Allen Leeden dier Belydenissen tot eene Christelyke Meedoogentheit en Gebed met traanen te verwekken opentlyk vertoont door Mathias Babil, geweezen Euangelisch Predikant in de Boheemsche Taale in de Kooninglyke vrye Stad Eperies, thans om de Waarheit des Euangeliums verdreeven. Uit het Latyn en Hoogduitsch vertaalt. Dienende meede tot een Vervolg van het Kort en Geloofwaardig Naaricht van den Toestant der Protestantsche Kerke in 't Kooningryke van Hongaryen*, Haarlem, Jan van Lee, 1752.
- Beylage zu der im vorigen Jahr herausgegebenem Nachricht von dem Zustande der Protestanten im Königreich Ungarn*, [H. és ny. n.] 1745.
- BOD Péter: *Historia unitariorum in Transylvania, inde a prima illorum origine ad recentiora usque tempora ex monumentis authenticis concinnata*, Lugduni Batavorum, Johannes le Mair, 1776.
- BOD Péter: *Historia unitariorum in Transylvania, inde a prima illorum origine ad recentiora usque tempora ex monumentis authenticis concinnata*, Lugduni Batavorum, Petrus Pluygers, 1781.
- [DEBRECENI EMBER Pál:] *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania, [...] Ex monumentis fide dignissimis a viro quodam doctissimo magnam partem congesta; nunc autem accessionibus multis locupletata et hoc ordine concinnata a Frid. Adolpho Lampe*, Trajecti ad Rhenum, Jacobus van Poolsum, 1728.
- DRAKENBORCH, Arnold: *Oratio funebris in obitum viri celeberrimi ac plurimum venerandi Hyeronimi Simons van Alphen, SS. Th. Doct. et in Academia Trajectina Professori Ordinarii*, Trajecti ad Rhenum, Alexander van Megen, 1743.

- DRAKENBORCH, Arnold: *Lykreedee op het overhyden van den nytberoemden en weleerwaarden beere Hyeronimus van Alphen, Doktor en gewoon Hoogleraar inde Heilige Godgeleerdheit in de Hoge Schole te Utrecht*, Utrecht, Willem Kroon, 1743.
- Ein remarquabel Supplicat, so Ibro Königl. Majestät der Königin von Gross-Britannien von einem Hungarischen Exulanten Nahmens Emanuel Boltz im Nahmen aller bedrängten Protestanten alda in Hungarn ist übergeben worden und auf Verlangen zum Druck befördert*, Leiden, Isaac vander Mij, 1735.
- ERDŐDY Gábor Antal: *Opusculum theologicum, in quo queritur, an et qualiter possit princeps, magistratus, dominus catholicus, in ditione sua retinere haereticos; vel contra poenis eos, aut exilio ad fidem catholicam amplectendam cogere?*, Tyrnaviae, Fridericus Gall, 1721.
- Extractus articulorum et diplomatum super religionis negotio in inchyto regno Hungariae conditorum s. reg. maiestati hungaricae et bohemicae in mense augusto anni 1742. exhibitus.* – *Extract dererjenigen Articulu und Diplomatum welche in Religions-Sachen in dem löbl. Königreich Hungarn sind errichtet worden. Ibro kön. Maj. von Ungarn und Böhmen in dem Monat Augusti des Jahres 1742. übergeben.* [H. és ny. n.]
- Extractus articulorum et diplomatum super religionis negotio in inchyto Regno Hungariae conditorum S. Reg. Majestati Hungaricae Bohemicae in Mense Augusti Anni MCCLXII. exhibitus.* – *Extract der Artykelen, en volmagts-brieven, over de religie-zaak, in het doorlugtig Koninkryk van Hongarye opgerigt, en Haer Koninklyke Majesteit van Hongaryen en Bohemen in de maent van Augustus des Jaers MCCLXII. overgegeven*, Leiden, Johannes Hasebroek–Adrianus Bonte, 1744.
- Generaale index op de registers der resolutien van de Heeren van Holland en Westfriesland, genomen in haer Edele Groot Mog. vergaderingen, sedert den jaare 1732 tot den jaare 1746, beide inclus, [’s-Gravenhage, 1746].
- HARDEVELDT, Antoni van: *Gedachten van swaar-boofd, ligt-boofd en kloek-hart, over het criticq gestel der zaken van Europa, benevens den Pruisischen oorrog, tot nut en dienst van alle Protestantsche patriotten*, Amsterdam, Dirk onder de Linden, 1756.
- Kort en Geloofwaardig Naaricht van den Toestant der Protestantsche Kerke in ’t Kooningryke van Hongaryen, inzonderheit rakende de jegenswoordige droevige en gevaarlyke Omstandigheden van dezelve. Naar de tweede en vermeerderde Hoogduitsche Uitgave in het Nederlands vertaalt*, Haarlem, Jan van Lee, 1751.
- Kort en waaragtig verhaal van de laatste vervolginge der Euangelische leeraaren in Hungarien*, Amsterdam, Johannes van Someren, 1677.
- Kort en waaragtig verhaal van de laatste vervolging der Euangelische leeraren in Hungarien, neffens de tegenwoordige onmenschelike wreetheden, die men aangedaan heeft de leeraren der Gereformeerde in Vrankryk*, Amsterdam, Johannes Boekholt, 1686.
- Kurze und zuverlässige Nachricht von dem Zustande der protestantischen Kirche in dem Königreich Ungarn, besonders von den gegenwärtigen gefährlichen Umständen derselben*, [H. és ny. n.] 1743.
- Kurze und zuverlässige Nachricht von dem Zustande der protestantischen Kirche in dem Königreich Ungarn, besonders von den gegenwärtigen gefährlichen Umständen derselben. Zweyte und vermehrte Auflage*, [H. és ny. n.] 1746.

Kurzer Unterricht von denjenigen Gründen mit welchen die römisch-catholischen Herrn Geistlichen fordern; es sollen die Protestanten, im Königreich Ungarn, wider ihr Gewissen, bey der Mutter Gottes Maria, schweren, oder dritte Beylage zuder zuverlässigen Nachricht von dem Zustande der ungarischen Protestanten, [H. és ny. n.]

Leydse Courant, Leiden, Anthony de Kloppe, 1751–1752.

Maandelyke uittreksels of Boekzaal der geleerde waerelt, 1744. január–június, 58., Amsterdam, Adriaan Wor–Erve G. onder de Linden, 1744.

Maandelyke uittreksels of Boekzaal der geleerde waerelt, 1751. július–december, 73., Amsterdam, Dirk onder de Linden, 1751.

Maandelyke uittreksels of Boekzaal der geleerde waerelt, 1752. január–július, 74., Amsterdam, Dirk onder de Linden, 1752.

Maandelyke uittreksels of Boekzaal der geleerde waerelt, 1752. július–december, 75., Amsterdam, Dirk onder de Linden, 1752.

Nederlandsch gedenckboek of Europische mercurius, berichtende de gesteltenissen der zaken van staat en oorlog, in alle heerschappyen en landschappen van Europa benevens d'aangrenzende gewesten, 62/1–2., 's-Gravenhage, Frederic Henric Scheurleer, 1751.

Opregte Groninger Courant, Groningen, Jacobus Sipkes, 1751–1752.

Oprechte Haerlemse Courant, Haarlem, Izaak en Johannes Enschede, 1751–1752.

PADÁNYI BÍRÓ Márton: *Enchiridion de fide, haeresiarchis ac eorum asseclis, in genere de apostatis, deque constitutionibus, atque decretis Imperatorum et Regum, contra dissipatores Catholicae Ecclesiae*, Jaurini, Johannes Streibig, 1750.

[PÁPAI PÁRIZ Ferenc:] *Korte historie van de reformatie der kerken van Hongaryen en Sevenbergen. Uit verscheidene schriften, brieven, en eigene berichten t'zaam gesteld door A[braham] van Poot, Med. Doctor*, Amsterdam, Gerardus Borstius, 1701.

POOT, Abraham van: *Naaauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraaren in Hungariën*, Amsterdam, Timotheus ten Hoorn, 1684.

Zuverlässiger Bericht von einer neulich in Ungarn errichteten adlichen Gesellschaft, welche die Unterdrückung der Protestanten zum Endzweck hat, oder zweyte Beylage zu der Nachricht von dem Zustande der protestantischen Kirche im Königreich Ungarn, [H. és ny. n.] 1745.

Monográfiák, tanulmányok, cikkek

BAHLCKE, Joachim: Frederick II of Prussia, Austria and the Hungarian Protestants: Bishop Márton Padányi Bíró of Veszprém and the Enchiridion de fide, *Austrian History Yearbook*, XXXI. évf., 2000/1, 15–32.

BAHLCKE, Joachim: Der slowakische Prediger Matej Bahil und der preußisch–österreichisches Antagonismus: Beobachtungen zur Europäisierung der ungarischen Religionsfrage im 18. Jahrhundert, in: Uő (ed.): *Glaubensflüchtlinge: Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa*, Berlin, LIT Verlag, 2008 (Religions- und Kulturgeschichte in Ostmittel- und Südosteuropa, 4), 307–334.

- BAHLCKE, Joachim: *A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrontációig (1686–1790)*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013.
- BARÁTH Béla Levente: Az I. Carolina resolútiótól a Türelmi rendeletig. A királyi Magyarország protestáns egyházi életét meghatározó 18. századi uralkodói rendeletek áttekintése, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2016, 11–16.
- BOZZAY Réka: *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden (1595–1796)*, Bp., MTA Egyetemtörténeti Albizottsága–ELTE Levéltára, 2009 (Felsőoktatástörténeti kiadványok, Ú. S., 8).
- BUJTÁS László Zsigmond: Pápai Páriz Ferenc Rudus redivivumának holland fordítása (1701), in: Pusztai Gábor–Bozzay Réka (szerk.): *Debrecenről Amszterdamiig. Magyarország és Németalföld kapcsolata*, Debrecen, Debreceni Egyetem, Néderlandisztika Tanszék, 2010, 157–183.
- COQUEREL, Charles: *Histoire des Églises du Désert chez les protestants de France, depuis la fin du règne de Louis XIV jusqu'à la révolution française*, I–II, Paris, Librairie AB. Cherbuliez, 1841.
- EMBER Győző: A helytartótanács egyházügyi bizottságának kialakulása, *Regnum – Egyháztörténeti Évkönyv*, V, 1942–1943, 229–252.
- FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás Mária Terézia korában*. I. köt., 1740–1773, Bp., MTA, 1899.
- HAMMANN, Konrad: *Universitätsgottesdienst und Aufklärungspredigt. Die Göttinger Universitätskirche im 18. Jahrhundert und ihr Ort in der Geschichte des Universitätsgottesdienstes im deutschen Protestantismus*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2000 (Beiträge zur historischen Theologie, 116).
- KISS Kálmán: *A szatmári reform. egyház története*, Kecskemét, Tóth László, 1878.
- LEHMANN, Max: *Preußen und die katholische Kirche seit 1647, Dritter Theil, von 1747 bis 1757*, Leipzig, S. Hirzel, 1882 (Publicationen aus den k. preußischen Staatsarchiven, 13).
- MIKLÓS Ödön: Magyar diákok a leideni Staten Collegeben, *Theologiai Szemle*, IV. évf., 1928/5–6, 290–319.
- OBERUC, Jean: *Matthieu Bel: un Piétiste en Slovaquie au XVIIIe Siècle*, Strasbourg, Librairie evangelique, 1940.
- PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, 1–4, Bp., Dobrowsky Ágost, 1888–1892.
- PRUZSINSZKY Pál: A Carolina Resolutio IX. pontja, *Protestáns Szemle*, XVIII. évf., 1906/1, 78–83.
- SCHERMANN Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*, Bp., Stephaneum, 1928 (*A Szent István Akadémia Hittudomány-Bölcséleti Osztályának felolvasásai*, II/2).
- SEGESVÁRY Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen, 1636–1836*, Debrecen, Városi Nyomda, 1935 (Theologiai tanulmányok, 44).

SEGESVÁRY Lajos: Adalékok a holland-magyar egyházi kapcsolatok történetéhez az utrechti akadémián keresztül, *Theologiai Szemle*, XIII. évf., 1937/1–2, 5–18.

SZIMONIDESZ Lajos: A „debreceni biblia” sorsa, *Magyar Könyvszemle*, LXIV. évf., 1940/3, 236–241.

ABSTRACT

László Zsigmond Bujtás: *The Echo of the Grievances
of the Hungarian Protestants in the Netherlands
in the First Half of the 18th Century*

The first part of the article analyses how the news on the persecution of Hungarian Protestants reached the Netherlands. First of all, Hungarian students attending Dutch universities transmitted the news. Also the Hungarian Reformed Colleges that applied to Dutch universities for scholarships for their students forwarded news on the religious situation in Hungary. Dutch ambassadors in Vienna sent messages on the grievances of Hungarian Protestants to the Hague, too. Also Dutch newspapers dealt regularly with talks between the Court in Vienna and the Hungarian Protestants. Citizens who fled Hungary because of persecution informed the Dutch public, too. The second part of the article deals with three books published in the Netherlands and their reception in the country, namely a book containing the most important laws on the rights and religious worship of the Hungarian Protestants, both in Latin and Dutch (Leiden, 1744), the Dutch version of ‘*Kurze und zuverlässige Nachricht von dem Zustande der protestantischen Kirche in dem Königreich Ungarn*’ and Matthias Bahils’ ‘*Tristissima ecclesiarum Hungariae protestantium facies*’ (Haarlem, 1751 and 1752, respectively).

Keywords: persecution and grievances of Hungarian Protestants, ways of information flow, Dutch newspapers, Dutch books on rights and religious worship, persecutions and grievances of Hungarian Protestants, Matej Bahil

EXULOK ZÜRICH KÉRVÉNYEI

Csorba Dávid*

Az ellenreformáció korának egyik nagy forráscsoportját fogom bemutatni, amely a gályarabság témájában a svájci közgyűjtemények egyikében, a Zürichi Állami Levéltárban (Staatsarchiv Zürich) található egy fondban. A svájci egyetemekre beiratkozott magyar hallgatók adatait Hegyi Ádám legutóbb 2016-os kiadványában adta közre,¹ s én is elérhetővé tettem az online térben azt az anyagot, amiről most írok.² A szegedi tudós levéltáros főként egyetemi matrikulákat tárt fel, magam a zürichi város önkormányzati iratai közt akadtam erre az egységre. Arra figyeltem fel a StAZ Hungarica fond adataink leírása közben, hogy a gályarabokra vonatkozó kéziratokon túl számos, a svájci református kantonokban (*Eidgenossenschaft*) megfordult magyarokra vonatkozó adat található itt, sok egyéb magyarországi provenienciájú beadvány, s a leírásukkor úgy éreztem, hogy ezen iratok együvé sorolásának mélyebb belső összefüggései vannak.

StAZ Hungarica A.185.1–3. iratai 1477–1797 közti kéziratokat tartalmaznak, időrendbe állítva, összesen 1000 tételszám alatt. Ezek időbeli megoszlása nem azonos. Az első kötet 1–9. irata régóta ismert 15–17. század közti diplomáciai iratokat tartalmaz, ezek leírása már elérhető a Hungaricana honlapján keresztül.³ A kötetbeli többi, 1639–1797 közti, számozott irat közül az ellenreformációt megelőző, 1659 előtti időszakra csak 51 tétel jut, a többi, az első kötet jelentős részét az 1639–1715 közötti 211 tétel adja. Ezek nagy 17. századi egyházi témákat képviselnek: I. Rákóczi Györgynek a 30 éves háború

* A szerző az MTA BTK Lendület Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport tagja és jelen tanulmány e projekt keretében készült el.

¹ Hegyi Ádám Alex–Szögi László: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919: Ungarländische Studenten an schweizerischen Universitäten und Hochschulen 1526–1919*, Bp., ELTE Egyetemi Levéltár, 2016 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 23).

² Csorba Dávid: *Az ún. Csécsi-ösztöndíj iratai*, online documentum, Sárospatak, 2018, <https://patakarchiv.hu/portal/csorba-david-az-un-csecsi-osztondij-iratai/list/default/csorba-david-az-un-csecsi-osztondij-iratai/0> (letöltés: 2019. febr. 1.).

³ Ld. Mátyás diplomáciai levelezéséből az egyik tételt: <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/209925/?list=eyJxdWVyeSI6ICJaXHUwMGZjcmljaCwgQS4xODUuMSJ9>

idei hadjárataival,⁴ az ellenreformáció érintette városok ügyeivel kapcsolatos iratokat (Pápa, Szenice, Komárom, Debrecen),⁵ majd a magyarországi gályarabok ügyének komplex irategyüttesét (ez a fogságuktól a bebörtönzésükön át a szabadulásukig, sőt az életüket és sorsukat a hazajutás után is követő iratokat tartalmaz).⁶

A másik két kötetben találhatók a 18. századi egyedi (és kis részben közösségi) kérvények, összesen 738 irat. Ezek között műfajilag igen vegyes képet láthatunk (kérés, kérvény, közbenjáró levél, ajánlólevél, beszámoló, tisztelgő levél, köszönőlevél váltogatják egymást), ám – ahogy a korabeli iratok fogalmaznak – a *kommunikációban* részt vevő tagok jobbára ugyanazok (a zürichi városi tanács, illetve a helyi református egyház és a teológiai főiskola vezetői), hiszen az adott ügyben eljárók közti levélváltásokra, szükség esetén fordítások, kiutalások intézésére látunk itt rá. Látszólag tehát a városi adminisztrációnak az 1639–1757 közti időszakban az éppen aktuális nevei változnak csak, a funkciók kevésbé. Az évszázadok távlatában azonban nyomon követhető, hogy mind a városi önkormányzat, mind az egyházi rend továbbörököltette tudását és pozícióit a családjában: a majd 120 évnyi időben újra meg újra Breitinger, Erni és Ott nevei sorjáznak, a polgármester vagy a kamarás, a támogató levelet aláíró könyvtáros, lelkész és/vagy professzor titulusa alatt.

A beadványok készítői közt három csoportot tudunk megkülönböztetni. Az elsőt az ún. Csécsi ösztöndíj iratai alkotják: ifj. Csécsi János pataki professzor és debreceni ill. nagyenyedi kollégái 1715 utáni leveleikben jelzik, hogy a svájci városok és a három magyar kollégium között szoros kapcsolat épült ki (Sárospatak 1715-től, Debrecen és Enyed 1720–21-től). A levelek a zürichi városvezetők figyelmébe ajánlják jól képzett diákjaikat és kéri az azoktól a tanulmányi és/vagy utazási támogatást. Ezt az irategyüttest a fenti pataki tanárról neveztem el, s a 764 tétel a magyarországi és erdélyi reformátusok svájci ösztöndíjának adatait adja ki 1715 és 1797 között.⁷

⁴ StAZ, A 185.1, nr. 15–40.

⁵ Uo., nr. 55–58.

⁶ Uo., nr. 59–141. És ehhez a témához tartoznak a zürichi levéltár következő egyéb anyagai: uo., E II, 279, 363–364; E II 412, 255r–v; 269–272v; E II 413, 4, 37–38, 95; E II, 456, 807–977.

⁷ Uo., A.185.1, 153–158, 170–177, 215–233, 261–262. Ezentúl pedig az A.185-ös jelzet teljes 2. és 3. kötete ide tartozik. A részleteket ld. a 2. lábjegyzetben megjelölt pataki honlapon.

A második csoportot bányavárosok felekezeti intercessiói, értelem szerint evangélikus nemesek személyes kérvényei alkotják. Ezen belül a többséget szláv evangélikus városok⁸ és nemesek⁹ magán- és közfolyamodványai (1639–1715, 21 irat) jelentik, és van egy kisebb, 3 tételnyi anyag, a litván evangélikus kérvényei (1754–55, 3 irat).¹⁰ Ezt a tartalmi csoportot a városi felekezeti szabadságjogokért (szabadkirályi város, bányaváros) kiálló egyházi és/vagy polgári vezetők kérvényei képviselik, köztük a litvániai Vilnius küldöttségének folyamodványai.

A harmadik csoportot a református várak, városok, iskolák és lelkészek kérvényei adják, úgymint a dunántúli végvárok (Komárom, Győr) gyülekezeteinek kérvényei (1672., 1719. és 1726. évből 26 irat),¹¹ a gályarabok ügye (1675–78, 164 irat),¹² és a debreceni lelkész, Polgári Mihály ügye (1753–54, 22 irat),¹³ akit az ellenreformáció üldözött el a lelkészi hivatalából, s közismert módon végül családotul német nyelvterületre települt. Ez a csoport tehát különböző beszámolókat, kérvényeket, pénzügyi és/vagy tanulmányi támogatást kérő, vagy éppen az iskoláik ügyében történő nemzetközi beavatkozást, intercessiót kérő levelet tartalmaz.

Mindhárom tartalmilag összetartozó egységben közös vonás az, hogy a közép- és kelet-európai hitsorsosak a magán- és a közfolyamodványaikban a nemzetközi protestáns kapcsolatrendszerrel használták fel saját maguk védelmére.

Vannak ennek a három kötetnek egyéb belső összefüggései is. A közösségek (magyar református, szláv evangélikus, litván evangélikus) kérvényei közt három jelentős téma figyelhető meg: az ellenreformáció esetei kapcsán panasz és segítségkérés; a közintézmények (iskola, egyházi szervezet) támogatása ill. a nemzetközi segítség kérése, továbbítása más protestánsok felé, hogy mindenkit közbelépésre invitáljanak. Ezzel szemben a magánkérvények közt (legyen az magyar, német vagy szláv származású, magyarul, latinul vagy németül megszólaló irat) egy jellemző típus van: mind a peregrinációs tanulmányok támogatásával kapcsolatosak. Kisebb részben a zürichi főiskolára felvettelt kérő, ehhez kollégiumi helyet és/vagy városi pénzbeli támogatást igénylő megnyilatkozások. Nagyobb részben előbb Zürichet mint ugródesztkát használó, közismert támogatókra hivatkozó levél, amely révén személyes, támo-

⁸ Uo., A.185.1, nr. 52–54, 123–124, 130–131, 144, 146–147, 151, 159.

⁹ Uo., A.185.1, nr. 137–138, 142–143, 158–150.

¹⁰ Uo., A.185.2, nr. 254, 267, 274.

¹¹ Uo., A.185.1, nr. 55–58 (1672, Komárom), 180–197 (1719, Komárom), 304–5, 317 (1726, Győr).

¹² Uo., A.185.1, nr. 59–141.

¹³ Uo., A.185.2, nr. 243–265.

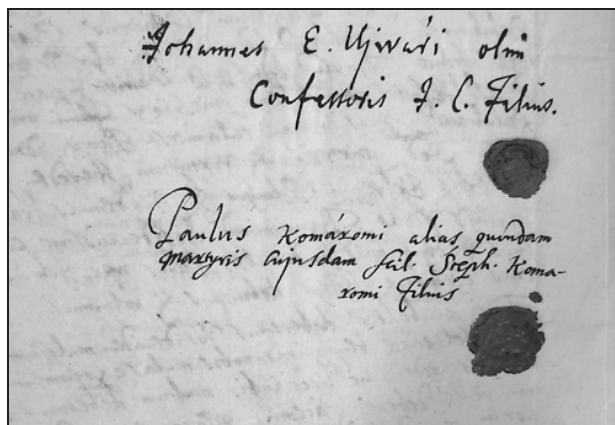
gató levelet igényelt a rövid helyi, majd hosszabb nyugati továbbtanulásához a kérvényt benyújtó diák. És végül általánosan a hazatéréshez kértek úti passust, s kaptak általában viaticumot (útiköltségtámogatást) is.

Ha ezt a három kötetet aszerint tekintjük, hogy mely időszakokban fordultak a magyarországi protestánsok kéréseikkel svájci barátaikhoz, akkor jellegzetes felekezettörténeti csomópontokat kapunk. Elsőként a már említett erdélyi fejedelem, I. Rákóczi György hadjáratainak (1639–44) propaganda lenyomatát kapjuk, aztán a második pozsonyi per (1674) és következményei kerülnek elénk e beadványokban, majd az eperjesi per (1683), a III. Károly-féle vallási cikkelyek (1715–19) hatása, végül pedig az 1753–55 közti vallási villongások (a debreceni kollégium segélykérő levele, a litvánok és Polgári Mihály ügye). Ezek alapján könnyen belátható, hogy a 17–18. századi katolikus–protestáns jogi, katonai, egyházpolitikai küzdelmek időszakának – a református egyháztörténet terminus technicusával élve – az ellenreformáció korának hű lenyomatát látjuk viszont ezekben a kérvényekben, jogorvoslatot indukáló, zömmel közegyházi vezetőségi megkeresésekben.

Az ügymenet sémája kétféle volt: vagy a városi joggyakorlathoz igazítva vagy a nemzetközi kommunikációhoz kötve. Ha csak municipiális kérdés volt, akkor a személyes beadványhoz vagy az intézményi ajánláshoz (iskola rektora és tanári kara; vagy az esperes; vagy a városi szenátus aláírása és pecsétje révén) szükséges volt csatolni egy erre a célra kijelölt helybéli, zürichi *examinatortól* egy támogatói levelet. Ezt egy peregrinus ösztöndíja esetén a *Collegium Carolinum* nevű zürichi főiskola külföldi diákokkal foglalkozó referense, a kollégium tanára látta el névjegyével. Más esetekben a város egyházi vezetőinek egyike. A pénzügyek esetén a kamarás jogköre volt ezt a feladatot elvégezni. Ekkor készült el a városi tanácshoz benyújtott beadvány részeként az adott eredeti folyamodvány hiteles fordítása vagy tömörítése. Ezt követően néhány napra, max. egy hétre rá szenátusi határozat (deliberatum) született a kérésről, melyet a városi beadvány másik oldalán rögzített a jegyző tömören.

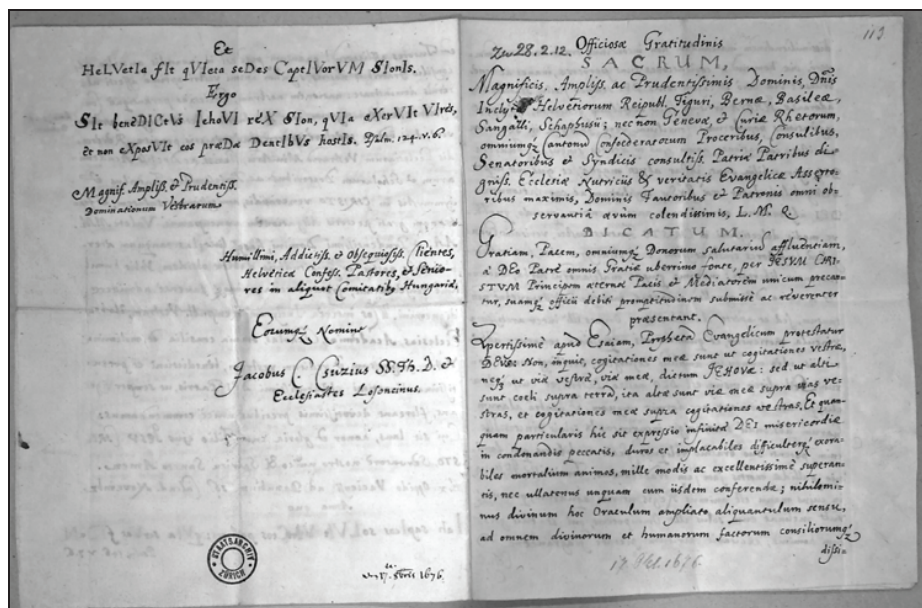
Gyakran ehhez az iratcsomaghoz kapcsolták az igénylő későbbi köszönőlevelét, melyet akár egy évvel később küldött otthonról vagy egy másik egyetemi városból. Ez készülhetett tisztelegő levél vagy klasszikus városdicsérő *laudatio* formájában, németül vagy latinul egyaránt. Volt, aki *Verbi Divini Minister*-ként (VDM), azaz már felavatott lelkészként szolgálati helyéről címezte levelét, vagy épp teológiai doktorként írta alá a nevét. Az is többször előfordult, hogy a sikeres peregrinus neve, esete, a neki nyújtott zürichi támogatás vált hivatkozási alappá a következő peregrinus kérvényében. Ekként alakult ki a magyarországi református diákok svájci ösztöndíjának, az ún. Csécsi-ösztöndíjnak a „formanyomtatványa” is, mely a humanista levél formájába öl-

töztetve, de egyik oldalról az ellenreformáció eseteire, másik oldalról a diák-program helyzetére építette a narrációját (az ösztöndíjra jelentkezők jellemzése, történelmi háttér teológiai értelmezéssel, ill. a korábbi, sikeres támogatottra hivatkozás). Különleges pillanatképként sokszor visszatért olyan levél is, amelyben az egykori gályarabok utódai indultak atyáik nyomdokában Zürichbe, vagy pedig ők tanúskodtak pecsétjükkel és aláírásukkal az ajánlott diák mellett.

Két gályarabutód tanúságtétele a Debreceni Kollégium ajánlólevelén, 1720. máj. 23. (StAZ, A. 185.1, nr. 203.)

Ha viszont nemzetközi ügyről volt szó, akkor már Zürich városa csak szervezői és diplomáciai szerepet látott el: Napóleon előtt Svájc nem létezett államként, hanem a katolikus és a protestáns kantonok külön szövetségbe tömörültek (sőt voltak ún. közös használatú területek is), ezért ebben az esetben az ún. *Eidgenossenschaft* (a protestáns, azaz zömében református városállamok, de emellett lutheránus közösségek is) tanácsának kellett kikérni a véleményét. Ez minden egyes esetben az említett közösségek közt 9-12 tételnyi levélváltást jelentett. Nagyobb politikai afférok esetén a küldöttek külön gyűlésen találkoztak (gyakran pl. a központi helynek számító Badenben), s ennek nyilatkozatát küldték el a kérvényezőnek. Gyakoribb volt azonban az az eljárás, hogy csak az intercessiók leveleket (kérvényeket és fordításait) harmonizálták és a levélváltások idejét és menetét rögzítették. A közös a hivatali eljárásrendben, hogy az eredeti mellé került a kivonatolt, és ha szükség volt rá, ennek a fordítása svájci németre (francia, sőt már latin beadvány esetén is indokolt volt ez). Ehhez oda illesztették a hivatalos közös válaszlevél másolatát, melyet a konzulon/képviselőn keresztül küldtek el a kérvényezőnek.

A gályarabok esetén a velencei német gyülekezet lelkésze és orvosa, Nicolaus Zaffius leveleinek hatására közbeléptek az angol és dán király genfi követei, a svédek bécsi követe (gróf Oxenstierna), Holland és Zeelaand tartomány Bazelben székelő svájci nagykövete (Abraham Malapert és fia, David), vagy ugyanezen köztársaságnak a bécsi követe (Gerhard Hamel v. Bruyninx). Ilyen esetekben a közös proklamációt is mellékeltek az ügy irataihoz, amit a diplomata kapott és azt, amit esetleg ebből formálva később továbbított. Nem véletlen tehát az a zárása a fenti eseményeknek, hogy a végső köszönőlevelet is mellékeltek az ilyen terjedelmesre növekedett aktához. A gályarabok esetén, Csúzi Cseh Jakab az egykori rabtársak nevében, Magyarországról kért több ízben is támogatást a svájci városoktól.¹⁴ Amint megkapta, díszes

183

köszönőlevelet küldött, amelyet a zürichi tanácsnak címzett, de a címzése beemelte mindegyik várost és közösséget: „Svájcnak, a reformáció bölcsőjének”.¹⁵ Ezt az *Officiosae Gratitudinis Sacrum* címzést viselő levelet hiteles és egyszerű másolatban, eredeti latin és német fordításban is Svájc számos közgyűjteményében megtalálhatjuk. Feltehetően a zürichi tanács továbbította ezt, ahogy más egyéb közérdekű kérvényt is a többi címzettnek. A nagyon elegáns és superlativusokban fogalmazó, hosszú levél a forrásfeltárás adatai szerint pozitív visszhangot keltett a svájci protestánsokban: még a 18. század végén is újra lemásolták olyan családi levéltárak őrei, akik az országuk, felekezetük, vagy a városuk történetét szándékoztak megalkotni.

Összegzésként tehát kijelenthető, hogy a StAZ Hungarica fondjában látott három kötetnyi, összesen 1000 tételnyi irat közös jellemzője az iratok közös nyelve. S ez ebben az esetben metafora akként, ahogy Csepregi Zoltán is használta a *reformáció nyelve* kifejezést.¹⁶ Ebben a fenti egységben található iratoknak ugyanis több közös nyelvi jellemzője van. Egyrészt használták már az 1670 előtti magyarországi beadványok készítői is, azok a protestáns mecénások, akik az állam által szavatolt vallásügyi törvényekre hivatkoztak. Ezek többnyire a Bocskai, Bethlen, Rákóczi által kivívott, az 1608-as, az 1647-es törvényekre hivatkozó, és azok tényállásainak 1661 utáni nivellálását jogsértőként értelmező beadványok voltak. Másrészt ezekben a kérvényekben találkozunk az 1676 utáni bőséggel használt mártírológiai képekkel, tehát az üldözött magyarországi protestáns egyház maga vált hivatkozási alappá.

Ezzel szemben a hivatalosan megjelentetett kiadványokban ugyanazok a megnyilatkozók az elvárt politikailag korrekt megnyilvánulásokat hangoztaták: ifj. Csécsi János segélykérő levelei és peregrinációs ajánlásai nagyon egyértelmű ellenreformációs akciókról számolnak be, míg a reformációs emlékbeszéde – amely éppen Zürichben jelent meg – a jó királyunk idején élő reményekről beszélt.¹⁷ Ezek a kérvényekben megjelenő történetteológiai helyzetelemzések idővel egyre inkább történelmi utalásokká, majd formákká váltak, klisékké. De éppen ezáltal az *ellenreformáció*, majd pedig kiemelten is a *gáhyarabság* világa visszatérő metaforájává vált a külföld felé forduló magyar

¹⁵ Csúzi Cseh Jakab: *Officiosae Gratitudinis Sacrum* (Vác, 1676. nov. 16.), lat.

¹⁶ Csepregi Zoltán: *A reformáció nyelve, Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Bp., Balassi, 2013 (Humanizmus és reformáció, 34).

¹⁷ Csécsi János reformációs beszédének pozitív kicsengésére ld. Csorba Dávid: A reformáció 1717-es ünnepe Patakon, in: Száraz Orsolya–Fazakas Gergely Tamás–Imre Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezte: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Egyetemi, 2018 (Loci Memoriae Hungaricae, VII), 49–58.

megnyilatkozásoknak. Ez tehát a kulcsa a 18. századi magyar református önértelmezésnek, és ez a trauma az alapja, az ősmetaforája az ezt követő időszakok református identitásának is.

RÖVIDÍTÉSEK

StAZ – Staatsarchiv Zürich

FELHASZNÁLT IRODALOM

- CSEPREGI Zoltán: *A reformáció nyelve, Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*, Bp., Balassi, 2013 (Humanizmus és reformáció, 34).
- CSORBA Dávid: A reformáció 1717-es ünnepe Patakon, in: Száraz Orsolya–Fazakas Gergely Tamás–Imre Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Egyetemi, 2018 (Loci Memoriae Hungaricae, VII), 49–58.
- HEGYI Ádám Alex–SZÖGI László: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919: Ungarländische Studenten an schweizerischen Universitäten und Hochschulen 1526–1919*, Bp., ELTE Egyetemi Levéltár, 2016 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 23).

ABSTRACT

Dávid Csorba: *Dávid Csorba: The Petitions of Exiles in Zürich*

I present one of the largest groups of sources from the era of the Counter-Reformation, which can be found on galley slavery in one of the Swiss archives, the state archive in Zürich (Staatsarchiv Zürich). The documents of StAZ Hungarica A.185.1–3. contain manuscripts written between 1477–1797, under 1000 registry numbers in total in chronological order. The documents can be grouped into three categories: the data of grants to Switzerland awarded to Hungarian Reformed persons (between 1715 and 1797), petitions of Lutheran congregations, and petitions of castles and towns. The common feature is that people from Central and Eastern Europe sharing the same faith used the international Protestant network in their private and public petitions to defend themselves.

Keywords: scholarship to Switzerland, Counter-Reformation, Staatsarchiv Zürich, international Calvinism

„...DAB ER UNS EINEN CORRESPONDENTEN IN WIEN
AUSMACHE“:

BÉCSI KÖVETSÉGI PRÉDIKÁTOROK JELENTÉSEI

*Csepregi Zoltán**

A vesztfáliai béke többek között a követségi prédikátorok és kápolnák – mint a konfesszionalizációban rendszeridegen elemek – működését is szabályozta. 1700-ig ezen a jogi alapon jöttek létre a dán evangélikus (Párizs, Madrid, Varsó és Bécs), a svéd evangélikus (Párizs és Bécs), a holland református (Bécs és Konstantinápoly), valamint a Habsburg katolikus követségi kápolnák (Stockholm, Hamburg, Hága, London, Moszkva és Konstantinápoly).¹ A három bécsi kápolnában tartott istentiszteleteket a követségek személyzetén kívül legálisan látogathatták a Bécsben (az akkori birodalmi fővárosban) „hivatalból” jelenlévő protestánsok, azaz a császári udvarban működő udvari tanácsosok, az átmenetileg itt tartózkodó birodalmi rendek, követek és ágensek, a privilegizált udvari szállítók és nagykereskedők (*Niederläger*) és a császári szolgálatban álló főtisztek.² A hatóságok ezenkívül elnézték a megmaradt néhány alsó-ausztriai evangélikus nemesi család templomjárását is.

A követségi gyülekezetek illegális zónáját a társadalmilag az előbbieknél elhelyezkedő csoportok képezték: mesterlegények, diákok, házitanítók, özvegyek és a felsorolt kiváltságos személyek alkalmazottjai.³ Amennyiben ők osztrák illetőségűek voltak, akkor hivatalosan a katolikus felekezethez sorolták őket, ezért apostatáknak minősültek, ha viszont messzebből jöttek, akkor könnyen süttöt-

* A szerző az MTA BTK Lendület Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport tagja és jelen tanulmány e projekt keretében készült el.

¹ Martin Bakeš: Shaping the Danish and Imperial Legation Chapels in Vienna and Copenhagen during the period after the Thirty Year’ War, *Theatrum historiae*, XIX. évf., 2016/1, 73–94.

² Matthias Schnettger: Ist Wien ein Messe wert? Protestantische Funktionseliten am Kaiserhof im 17. und 18. Jahrhundert, in: Christine Roll (hrsg.): *Grenzen und Grenzüberschreitungen, Bilanz und Perspektiven der Frühenzeitforschung*, Köln, Böhlau, 2010, 599–634; Ines Peper: *Konversionen im Umkreis des Wiener Hofes um 1700*, Wien–München, Böhlau–Oldenbourg, 2010.

³ Wilhelm Kühnert: Das Taufbuch der schwedischen Gesandtschaftskapelle in Wien, 1733–1786, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LXVIII–LXIX. évf., 1953, 99–111.

ték rájuk a kém vagy ügynök bélyegét. Ezek az illegális templomozók szála voltak a bécsi érsekek, Siegmund von Kollonitsch (1677–1751) és Johann Joseph von Trautson (1704–1757) szemében, akik egy-egy pásztorlevélben (1737 és 1752) buzdítottak eme visszásság felszámolására.⁴

A Türelmi rendelet kiadása után 1781-ben a holland kápolnából alakult a belvárosi református (Dorotheergasse 16),⁵ a dánból pedig a belvárosi evangélikus egyházközség (Dorotheergasse 18).⁶ Modern becslések kétezerre teszik a bécsi protestánsok számát a 18. század derekán. A kortársak ennél valamivel számosabbnak látták őket. Elias Friedrich Schmersahl (1719–1775) életrajzi lexikona ugyan csak „néhány ezer” hívőről szól a követségi kápolnák kapcsán,⁷ de Johannes Muthmann (1685–1747) Halléba küldött levele egyenest húszezres létszámot említ.⁸ A protestáns közösség gyarapodásához az a szokás is hozzájárult, hogy a tehetős családok előszeretettel alkalmaztak a birodalomból érkező házitanítókat (informátorokat) gyermekeik mellé.

A következőkben a dán és a svéd prédikátorok tevékenységére koncentrálok, különös tekintettel a Bécsben érvényesülő pietista hatásokra.

Halléból leginkább két útvonalon lehetett Magyarországra eljutni, a Jablunka-hágón át és a Duna völgyében. Ennek megfelelően a hallei pietistáknak két hídfőre sikerült szert tenniük a Habsburg-tartományokban: az egyik a sziléziai Teschen volt, a másik maga Bécs. Bécset, ahol a magyarországi, erdélyi, balkáni, konstantinápolyi kapcsolatok szála összefutottak, mindeddig még senki sem érdemesítette a pietizmus összefüggésében monográfiára. Pedig ha észreveszük, hogy August Hermann Francke (1663–1727) nem annyira Brandenburg–

⁴ Bernhard Raupach: *Evangelisches Oesterreich*, Hamburg, 1732, 303–304; Uő: *Dritte Fortsetzung des Evangelischen Oesterreiches*, Hamburg, 1740, 489–492, Beylagen 261–268.

⁵ Hermann Rippel: Die holländische Gesandtschaftskapelle als Vorgänger in der reformierten Gemeinde in Wien, in: Peter Karner–Peter Barton (hrsg.): *Die Evangelische Gemeinde H.B. in Wien, Jubiläumsschrift*, Wien, Deuticke, 1986, 27–45.

⁶ Karl W. Schwarz: „Alsdann fahr’ ma, Euer Gnaden!“ Eine Fiakerfahrt durch das „evangelische“ Wien, in: Michael Bünker–Evelyn Martin (hrsg.): *Der Himmel ist ein Stück von Wien, Eine Festschrift für Peter Karner*, Innsbruck–Wien, Tyrolia, 2004, 76–94.

⁷ „[Möllenhoff] fand, wider sein Vermuthen, eine Gemeinde von einigen tausend Evangelischen zu bedienen.“ Elias Friedrich Schmersahl: *Zuverlässige Nachrichten von jüngstverstorbenen Gelehrten*, 2, Zelle, Deetz, 1751, 232 (VD18 10735100).

⁸ „Die Evangelische Gemeinde in Wien wächst immer an. Einige wollen sie gegen 20 Mille stark ausgehen.“ J. Muthmann A. H. Franckénak, Ulm, 1722. szept. 30. Ld. Csepregi Zoltán (hrsg.): *Pietas Danubiana / Pietismus im Donautal (1693–1755), 437 Schreiben zum Pietismus in Wien, Preßburg und Oberungarn*, Bp., MEDiT, 2013, 218, nr. V24(135), <http://medit.lutheran.hu/konyvek/konyv-146> (letöltés: 2019. szeptember 22.). Vö. Richard Kammerl: August Hermann Franckes Auslandsarbeit in Südosteuropa, *Auslanddeutschtum und evangelische Kirche*, I. évf., 1939, 153–154.

Poroszország, mint inkább a német birodalom keretei között képzelte el megvalósítani terveit (hogy közismerten univerzális horizontját most ne is emlegesük), máris eljutunk a császárvárosig. Francke és Teschen viszonyát részletesen feldolgozta a kutatás, ám Francke és Bécs kapcsolatáról vajmi kevés olvasható: a legtöbb még Richard Kammel úttörő dolgozataiban.⁹

A bécsi követségi prédikátorok tevékenységéről éppen bécsi gyűjteményekben maradt fent a legkevesebb forrás, bár ezek sem érdektelenek. Rendelkezésre áll (és ma már online is kutatható) a dán *Trau- und Taufbuch* (1725-től) és a svéd *Taufbuch* (1733-tól).¹⁰ A pozitivista historiográfia kutatói még elsősorban a nyomtatott forrásokra tudtak támaszkodni, így Bernhard Raupach (1682–1745) 1732 és 1744 között öt részben, *Evangelisches Oesterreich* összefoglaló cím alatt megjelent monumentális dokumentumgyűjteményére¹¹ és a természettudományos kutatásban is termékeny dán követségi prédikátor, Johann Hieronymus Chemnitz¹² nyomtatványaira:

Einweihungsreden, Welche bey der feyerlichen Einweihung eines Altars, bey der Confirmation einiger Kinder und bey ihren ersten Abendmahlgehen in der Königl. Dänischen Gesandtschaftscapelle zu Wien ... gehalten werden, Leipzig, Lankische Buchhandlung, [1758], VD18 12733121.

Vollständige Nachrichten von dem Zustande der Evangelischen und insonderheit von ihrem Gottesdienste bey der Königlich Dänischen Gesandtschafts Capelle in der Kayserlichen Haupt und Residenzstadt Wien, s. l., 1761.¹³

⁹ Elsősorban: Kammel: Franckes Auslandsarbeit. A kapcsolatot említi: Wilhelm Kühnert: Johann Christian Edelmann, Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Protestantismus in der ersten Hälfte des 18. Jahrhundert, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LXVII. évf., 1951, 25–35; Annegret Schaper: *Ein langer Abschied vom Christentum, Johann Christian Edelmann (1698–1767) und die Frühaufklärung*, Marburg, Tectum, 1996, 77–82. Külön fejezetet szánt a témának: Font Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, SZTE, 2001, 64–76.

¹⁰ <http://data.maticula-online.eu/de/oesterreich/oe-evang-at/wien-daenische-gesandtschaftscapelle/>; <http://data.maticula-online.eu/de/oesterreich/oe-evang-at/wien-schwedische-gesandtschaftscapelle/> (letöltés: 2019. szeptember 22.); utóbbi feldolgozása: Kühnert: Taufbuch.

¹¹ Bernhard Raupach: *Erläutertes Evangelisches Oesterreich*, Das ist, Fortgesetzte Historische Nachricht von den vornehmsten Schicksalen der Evangelisch-Lutherischen Kirchen in dem Ertz-Hertzogthum Oesterreich / Gesammlet und in Ordnung gebracht von Bernhard Raupach, 5 Bde., Hamburg, Felginer, 1732–1744.

¹² J. H. Chemnitz (1730–1800): GND 116497254; NDB, 3, 1957, 198; a puhatestűek rendszerezésével foglalkozott.

¹³ Vö. Karl von Otto: *Evangelischer Gottesdienst in Wien vor der Toleranzzeit*, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, VII. évf., 1886, 120–131.

Bußpredigt, welche am außerordentlichen Buß und Bet Tage bey der Königl. dänischen Gesandtschafts Gemeinde zu Wien wegen des schrecklichen Erdbebens, so am 28. Junius ganz Ungarn erschüttert, ... den 10 Julius 1763 am 6ten Sontage nach Trinitatis bey sehr volkreicher Versammlung gehalten, und nun in Hofnung einer allgemeinen Erbauung, nebst einer Vorrede von den Erdbeben, deren das Wort Gottes gedenket / zum Druck befördert wurde von Johann Hieronymus Chemnitz, Königl. Dänischen Legat. Prediger, Nürnberg, Arnold, 1763, VD18 11108967.¹⁴

Erste Nachricht von einer neuangelegten Schule: welche bey der Königlich Dänischen G. C. zu W. ... errichtet und bisher wunderbar erhalten worden, [Wien], 1763.¹⁵

Zweite Nachricht von einer gewissen kleinen Schule: welche im Vertrauen auf die göttliche Vorsehung errichtet, und ... erhalten worden, [Wien], 1764.

Dritte Nachricht von einer gewissen kleinen Schule: welche im Vertrauen auf die göttliche Vorsehung errichtet und ... erhalten worden, [Wien], 1768.

Természetesen a stockholmi és koppenhágai királyi levéltárakban is van mit kutatni, itt őrzik ugyanis a követek jelentéseit, valamint a követségi prédikátorok kinevezési és felmentési okmányait. Az ezeket is feldolgozó történeti monográfia megjelenése – a bécsi Stefan Steiner tollából – 2020-ra várható. Maguknak a prédikátoroknak a jelentései és feljegyzései azonban, hogy, hogy nem, máshol kötöttek ki, nem pedig a skandináv fővárosokban. A rendszeres (általában kéthetenkénti) jelentések a kb. 1710–1750 közötti időből Halléban, a Franckesche Stiftungen levéltárában találhatók, ezeknek megjelent már mind részleges szövegkiadása, mind pedig – a magyarországi vonatkozások tekintetében – teljességre törekvő kéziratári katalógusa.¹⁶ Külön értéket képviselnek a tengerentúli misszionáriusoknak évente Halléból küldött összefoglaló beszámolók, melyek a Bécsből postázott jelentésektől eltérően minden konspiratív kódolás nélkül mesélik el a Habsburg-birodalomban működő ügynökök kalandjait.

¹⁴ Vö. Gustav Reingrabner: Eine evangelische Predigt aus der Zeit vor dem Toleranzpatent, gehalten in der dänischen Gesandtschaftskapelle in Wien, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, XCV. évf., 1979, 49–52.

¹⁵ Vö. Karl Völker: Die Anfänge des ev. Schulwesens in Wien vor und nach dem Toleranzpatent, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LV. évf., 1934, 113–132.

¹⁶ Csepregi: *Pietas*; Brigitte Klosterberg–István Monok (hrsg.): *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle, Handschriften*, bearb. von Zoltán Csepregi, Bp., MTA KIK, 2015. 2014-ben került elő Halléban az utolsó jelentős lelet, kb. húsz beszámoló 1723–1727-ből, a szövegkiadás erre még nem lehetett tekintettel, de a kéziratkatalógus már feldolgozta.

A feljegyzéseknek kalandosabb a sorsa. Johann Anton Burchardi¹⁷ dán követségi prédikátor, amikor 1778-ban elhagyta Bécset, valamiért nemcsak a saját, hanem hivatali elődjeinek iratait is magával vitte dán területre. Így kerültek ezek a *Collectanea ecclesiastica Burchardi* c. terjedelmes kéziratgyűjteménybe, melyet korábban a kielői egyházi levéltárban (Landeskirchenamt) őriztek, jelenleg azonban a schleswigi tartományi levéltárban férhető hozzá.¹⁸ Ezek a feljegyzések időben 1738-ig, azaz Christian Kortholt prédikátorságáig nyúlnak vissza.¹⁹

August Hermann Francke figyelme igen korán a császári udvarra irányult annak is köszönhetően, hogy 1693 és 1695 között Nicolaus Lange (kielői diák-társa, későbbi hallei professzortársának testvére) volt ott a svéd követségi prédikátor.²⁰ A további kapcsolatépítésben nagy szerepet játszott Johann Baptista Habermann²¹ bécsi házitanítószkodása (1706–1712), majd Christoph Nicolaus Voigt²² itteni tartózkodása (1712–1716), mindketten a hallei árvaházból indultak missziós útjukra. Hogy felmérjük, milyen magas körökből támogatták itt a hallei intézményeket: Savoyai Jenő (1663–1736) több barátja levelezőtársa volt Franckénak (a herceg maga még protestáns kegyességi irodalmat is tartott a könyvtárában).²³ Voigt számára – akit ugyan nem neveztek ki svéd követségi prédikátornak, de helyettesként évekig ellátta ezt a megüritelt feladatot – a belépőt az előkelő társaságba elsősorban Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) támogatása jelentette, aki ekkoriban éppen az erdélyi kancellárság várományosa

¹⁷ J. A. Burchardi (1740–1823): Christian Stubbe: Vom dänischen Gesandtschaftsprediger Burchardi in Wien, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LIII. évf., 1932, 52–60.

¹⁸ Landesarchiv Schleswig–Holstein in Schleswig, Abt. 19: Generalsuperintendent für Holstein, nr. 1170–1174.

¹⁹ Christian Stubbe: Die dänische Gesandtschaftsgemeinde in Wien und ihre letzten Prediger, *Beiträge und Mitteilungen des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, IX. évf., 1932, 257–312; Fritz Seefeldt: Diasporahilfe vor 1750 in Wien, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LXXXIII. évf., 1967, 82–92.

²⁰ N. Lange (1659–1720): GND 102549478; ADB, 17, 1883, 648–650. Bécsi állását Philipp Jacob Spener ajánlására nyerte el!

²¹ J. B. Habermann (1680–?): GND 1053294778; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 787 (B 278); Kammel: *Auslandsarbeit*, 156–157; Martin Scheutz: *Legalität und unterdrückte Religionsausübung, Niederleger, Reichshofräte, Gesandte und Legationsprediger, Protestantisches Leben in der Haupt- und Residenzstadt Wien im 17. und 18. Jahrhundert*, in: Rudolf Leeb–Martin Scheutz–Dietmar Weikl (Hg.): *Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17./18. Jahrhundert)*, Wien–München, Böhlau–Oldenbourg, 2009, 233.

²² Ch. N. Voigt (1678–1732): GND 1030232148; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, XVIII, 961 (B 798); Font: *Erdélyiek*, 74–88; Scheutz: *Legalität*, 233.

²³ Kammel: *Auslandsarbeit*, 158; Winter: *Emigration*, 81, 534–537.

volt. A hazai kutatásban jól ismert,²⁴ hogy Voigt volt az a hallei pietista Bécsben, aki elsőként és tudatosan vállalta magára a hírszerzői és ügynöki feladatokat.²⁵ Kiváló kapcsolatépítő volt, még VI. Károly császár elé is bejutott, tartalmas beszélgetéseket folytatott az esztergomi érsekkel, a császár jezsuita gyóntatójával, az udvari könyvtárossal, valamint más főrendekkel és főhivatalnokokkal.

A 18. század elejétől kezdve egyre több bécsi birodalmi politikus és kereskedő vette fel a kapcsolatot Halléval (nemcsak evangélikusok, hanem vegyesházasságban élő katolikusok is), kisebb gyermekeik mellé innen hoztak informátort, a nagyobbakat pedig az ottani *Paedagogium Regium*ba küldték.²⁶ *Inter ministros discursus pietistici florent* – örvendezett Voigt már 1713-ban, és örömet a következő élményével támasztotta alá:

Egy előkelő úr azt kérdezte tőlem, hogy én Spenerrel vagy Petersennel értek-e egyet, erre azt a választ kapta, az ember csupán a hittételekkel és a Szentírással meg az Ágostai hitvallással érthet egyet, de mégis választva a két tanító között, valójában Spenerrel értek egyet. Azt mondja: jól van, Spener a tevékeny keresztyénségnek igen nagy szolgálatot tett, és ha az úr eszerint él, akkor elégedettek lehetünk.²⁷

A pietizmus komoly térnyeréséről a bécsi protestánsok körében 1723-tól kezdve beszélhetünk, amikor Johann Christian Lerche²⁸ lett a svéd követségi lelkész (és a Voigthoz hasonló lelkiismeretes levelező). A hallei teológus rendszeresen összegyűjtötte a bécsi protestáns nagykereskedőknél működő informá-

²⁴ A tömörség kedvéért itt most csak egy kutatói névsor: Font Zsuzsa, Herner János, Keserű Bálint, Szirtes Zsófia, Verók Attila.

²⁵ A. H. Francke levele Heinrich Reuß grófnak: „Ich habe Hn Voigten geschrieben, daß er uns einen Correspondenten in Wien ausmache, der ein gutes iudicium historico-politicum habe, und welcher zu unsern hiesigen Zeitungen ordentlich etwas contribuiren.“ 1714. márc. 15. Ld. Berthold Schmidt–Otto Meusel (hrsg.): *August Hermann Franckes Briefe an den Grafen Heinrich XXIV. j. L. Reuß zu Köstritz und seine Gemahlin Eleonora aus den Jahren 1704 bis 1727 als Beitrag zur Geschichte des Pietismus*, Leipzig, Verlag der Dürschschen Buchhandlung, 1905, 58.

²⁶ Winter: *Emigration*, 90, 230–232, 252.

²⁷ Ch. N. Voigt levele A. H. Franckénak. Bécs, 1713. dec. 13. Németül: Font: *Erdélyiek*, 203–204; vö. Kammel: *Auslandsarbeit*, 158; Winter: *Emigration*, 81, 230–231, 534–537.

²⁸ J. Ch. Lerche (1691–1768): GND 1022725041; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, XVIII, 837 (B 428); Eduard Winter: *Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*, Berlin, Akademie-Verlag, 1954, 161–168; Scheutz: *Legalität*, 232–233. Lerche elődje, Johann Sigismund Pilgram egyáltalán nem volt pietistának mondható, bár Sopronba távozva jó kapcsolatokat ápolt a dunántúli papokkal. Keserű Bálint: Cyprian in Ungarn, in: Ernst Koch–Johannes Wallmann (hrsg.): *Ernst Salomon Cyprian (1673–1745) zwischen Orthodoxie, Pietismus und Frühaufklärung*, Gotha, Forschungs- und Landesbibliothek, 1996, 86–87.

torokat, s hatására egyre több család szerződtetett hallei diákot házitanítóul.²⁹ A kereskedelmi érdekeltségeknek köszönhetően ezek is élénk kapcsolatot tudtak fenntartani a birodalmi pietista körökkel (pl. rendszeresen olvasták és terjesztették a hallei külmissziói lapot).

Georg Wenndrich³⁰ 1725-ös levelében olvashatunk az alábbi történelmi fordulatról:

A múltkor hozzám intézett levélben fogalmazódott meg az a kívánság, hogy ne csak én és Lerche úr alkossunk imaközösséget, hanem velünk együtt mások is. Ez a kívánság már azelőtt teljesült, mielőtt a levelet olvashattam volna. Azt találom ugyanis a naplómban, hogy Hamerich úr,³¹ Lerche, Stübner³² és én április 16-án hétfőn 6–7 órakor tartottuk először ezt az imaórát, mely aztán örömmel folytatódott. Az imaórára Scheffsky úr,³³ aki valaha a Paedagogiumban működött, szeptember 24-én ugyancsak betért, amikor is az imája nem más volt, mint megvallása bűneinek, nyomorúságának, főleg pedig a jobban való hanyagságának.³⁴

A hallei *Muckerek* ugyanezen imaóráiról fest rendkívül szarkasztikus képet Johann Christian Edelmann (1698–1767) önéletírásában.³⁵ A későbbi spiritualista gondolkodó ugyanis házitanítóként három évet töltött Alsó-Ausztriában és Bécsben, és a pietistákat következetesen a „Mucker” gúnyneven emlegeti.

Lerche osztotta közvetett elődje, Voigt Magyarország iránti érdeklődését is. Bél Mátyás segítségével szisztematikusan gyűjtött iratmásolatokat (főleg a felső-magyarországi szabad királyi városok egyházi viszonyaira vonatkozóan), melyek ma a Franckeschen Stiftungen levéltárának egyik csomóját teszik ki.³⁶ Lerche beszámolóiban kiemelt szerep jutott az 1731-es *Carolina Resolutió*-nak (melynek szövegéhez terjedelmes jogi kommentárt is készített).³⁷ A *Caro-*

²⁹ Scheutz: Legalität, 209–236.

³⁰ G. Wenndrich (?–1765): GND 117292656; NDB, 26, 2016, 669; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 969 (B 822).

³¹ Ehrenfried Matthaeus Hamerich: GND 1121618030.

³² Conrad Gebhard Stübner (1698–1759): GND 101250150; ADB, 36, 1893, 713; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 942 (B 742).

³³ Johann Friedrich von Scheffsky (1685–?): GND 1081039787.

³⁴ G. Wenndrich levele A. H. Franckénak. Bécs, 1725. dec. 15. Németül: Csepregi: *Pietas*, 282, nr. V39 (193).

³⁵ Johann Christian Edelmann: *Selbstbiographie*, Berlin, 1847, Reprint: Stuttgart–Bad Canstatt, Frommann–Holzboog, 1976, 94–95.

³⁶ Archiv der Franckeschen Stiftungen, Hauptarchiv, D 27b.

³⁷ Csepregi: *Pietas*, 325–331, nr. V54 (220), 1731. jún. 9.

lina Resolutio cikkei közül érdekes módon a dekretális esküre vonatkozó rendelkezés váltotta ki a legnagyobb diplomáciai visszhangot. A dán követ, Christian August von Berkentin³⁸ öt másik társával együtt ebben a kérdésben interveniált a császárnál, s beadványát figyelemfelhívásból utólag nyomtatásban is megjelentette.³⁹ Lerche azonban a császári rendeletet követő templomfoglalásokat is vármegyéről vármegyére figyelemmel kísérte.⁴⁰ Különösen értékesek és tartalmukban sokszor egyedülállóak a Lerche által hol összeállított, hol csak továbbbított *Species facti*-k a magyarországi üldöztetésekről.⁴¹

Követségi kápolnák ide vagy oda, nagyünnepeken a bécsi és alsó-ausztriai evangélikusság Pozsonyba vagy Sopronba utazott, és a követségi prédikátorok, illetve a szabad királyi városi papok között olykor szószékcsere is sor került. Erről a határmenti kapcsolatrendszeréről, valamint a bécsi protestáns szubkultúráról Edelmann fent említett önéletírásában⁴² olvasni a legszínesebb beszámolót. Ő ugyanis házitanítóként tanítványait többször elkísérte nyugat-magyarországi templomozásokra.⁴³

De ezen kívül mi köze a bécsi protestáns kolóniának a magyarországi egyházakhoz? Hallei típusú pietista árvaház például 1730 körül alakult Nemescsón, Sartoris Jánosnak köszönhetően.⁴⁴ Patrónusai ennek többek között ugyanazok az alsó-ausztriai evangélikus nemesek és a Bécsben élő birodalmi németek voltak, akik már a soproni líceum mellett működő alumneum létrehozásában is jelentős szerepet játszottak. A bécsi dán követségi gyülekezet számadásaiban ugyanis évente szerepelnek a Nemescsóra juttatott adományok.⁴⁵

³⁸ Ch. A. v. Berkentin (1694–1758): GND 142443131; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 715 (B 61).

³⁹ Christian August von Berkentin: Pro-Memoria So auf Befehl Sr. Königlichen Majestät zu Dänemark–Norwegen Durch dero Abgesandten ... Herrn Christian August von Berkentin Sonderlich wegen der Saltzburg. und Ungar. religionis gravaminum Dem Kayserl. Ministerio in Wien im Febr. 1732 übergeben worden, s. l., 1732.

⁴⁰ Pl. Csepregi Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756, Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Budapest, TIE, 2000, 172–174 (57. sz.), 1731. jún. 9. Lerche – egyedülálló – értesülése szerint Bárány Györgyöt ekkor vasra verve hurcolták el.

⁴¹ Pl. a Widmann-ügy: Csepregi: *Pietas*, 309–312, nr. V (213), 1730. nov. 1; vagy pl. Kőszeg és Alsóság: Csepregi: *Pietas*, 334–336, nr. P101 (224), 1731.08.20.

⁴² Edelmann: *Selbstbiographie*, 82–86.

⁴³ Vö. Kühnert: Edelmann; Schaper: *Ein langer Abschied*, 66–87.

⁴⁴ Tóth Sándor: Latin iskola és alumneum a Vas megyei Nemescsó községben, *MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője*, V. évf., 1979, 37–46; Lambrecht Gizella: Nemescsó als Pflanzstätte des halleschen Pietismus, in: Wolfram Kaiser–Arina Völker (Hg.): *Johann Heinrich Schulze (1687–1744) und seine Zeit*, Halle (Saale), Martin–Luther–Universität Halle–Wittenberg, 1988, 38.

⁴⁵ Stubbe: *Gesandtschaftsgemeinde*, 285–291; Seefeldt: *Diasporahilfe*, 82–87.

Amikor a dán követségi prédikátori állást szintén hallei teológus, Christian Nicolaus Möllenhoff⁴⁶ nyerte el (1728–1736), a pietista irányzat vált uralkodóvá a bécsi lutheránusok körében.⁴⁷ Lerche távozásával (1733) a svéd kápolna elveszett ugyan a halleiek számára – utódja, Christoph Friedrich Tresenreuter⁴⁸ (1709–1746), a későbbi altdorfi professzor „világiasabb” elveket vallott,⁴⁹ az 1738-tól haláláig, 1782-ig működő Christoph Gerhard Suke⁵⁰ pedig wolffianus volt⁵¹ –, ez azonban csak annyit jelentett, hogy a pietista hívek ezentúl kizárólag a dán kápolnát látogatták, mely amúgy is népesebb volt.

Valószínűleg Möllenhoff működéséhez fűződik a szegények rendszeres segélyezésének megszervezése, valamint az, hogy a bécsiek egyre nagyobb közösséget vállaltak a magyarországi protestantizmussal. A gyűjtésekről fennmaradt feljegyzések ugyan többnyire későbbiek (1738-tól kezdődnek),⁵² ám azt, hogy Möllenhoff tudatosan ápolta magyarországi kapcsolatait, számos forrás bizo-

⁴⁶ Ch. N. Möllenhoff (1698–1748): GND 138394288; ADB, Bd. 22, 1885, 121–122; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 865 (B 480); Schmersahl: *Nachrichten*, 231–244; Scheutz: *Legalität*, 232–234. Möllenhoff elődje, Ehrenfried Matthaeus Hamerich, ha nem is tekinthető pietistának, együtt tudott működni Lerchével. Jellemzése G. Wenndrich fent idézett levelében A. H. Franckénak, Bécs, 1725. dec. 15. Csepregi: *Pietas*, 282, nr. V39 (193): „Von dem herrn Lerchen und dem hn. Hammerich kan ich schon mit anderer gewißheit schreiben, daß es fideles servi Dei sind. Und ob es gleichdem letzteren ein wenig an behutsamer überlegung fehlet, so ist doch sein hertz aufrichtig und rechtschaffen, so daß nun fast alle, auch die so ihn am allermeisten verunglimpfet, nicht nur convicti, sondern auch confessi sind, daß ers recht gut meine. Unter allen dingen aber womit er sich bey den leuten verhaßet machte, ward nichts so übel aufgenommen, als daß er sich in den predigten selbst zu rächen scheine, sonderlich waren fast alle leuthe am 1. pfingsttage unwillig über ihn, daß er an statt Gottes wort zu predigen, nur immer zanckete und hielten ihn vor einen rechten aufgeblasenen stoltzen und eigensinnigen Mann”.

⁴⁷ Vö. Edelmann: *Selbstbiographie*, 87–97.

⁴⁸ Ch. F. Tresenreuter (1709–1746): GND 117414395.

⁴⁹ „Der schwedische Legations Prediger, Herr Tresen-Reuter, offenbahret seinen Welt-Sinn so starck, daß auch natürlich ehrbare einen Anstoß an ihm nehmen, daher er sich auch gantz allein gegen uns bezeuget.” A. G. Pauli levele G. A. Franckénak, 1735. dec. 12. Csepregi: *Pietas*, 428, nr. V120 (302). Tresenreuter levele G. A. Franckénak: Csepregi: *Pietas*, 447–448, nr. V141 (324).

⁵⁰ Ch. G. Suke (?–1782): GND 124068650.

⁵¹ Heinrich Sander: *Beschreibung seiner Reisen durch Frankreich, die Niederlande, Holland, Deutschland und Italien*, Bd. 2, Leipzig, Jacobäer, 1784, 487. Vö. Kühnert: *Taufbuch*.

⁵² Sander: *Beschreibung*, 602; Stubbe: *Gesandtschaftsgemeinde*; Seefeldt: *Diasporahilfe*; Johann Hieronymus Chemnitz: *Vollständige Nachrichten von dem Zustande der Evangelischen und insonderheit von ihrem Gottesdienste bey der Königlich Dänischen Gesandtschafts-Capelle in der Kayserlichen Haupt- und Residenzstadt Wien*, s. I., 1761, 30; idézi: Otto: *Gottesdienst*, 129.

nyítja.⁵³ Maga és munkatársai, Gottfried Wilhelm Obuch⁵⁴ és August Gottfried Pauli⁵⁵ sűrűn megfordultak Pozsonyban, de látogatásaik már nemcsak az ottani nyilvános evangélikus vallásgyakorlatnak szóltak, hanem a líceum Jénát és Halét megjárta tanári karának is.⁵⁶ Tapasztalataikról, a hallott hírekről azután rendszeresen beszámoltak Gotthilf August Franckénak.⁵⁷ A segélyezés Magyarországra való kiterjesztésével jött létre az *Ungarische Cassa*, amelyet Christian Kortholt (1709–1751)⁵⁸ átvett elődjétől, az alkalmi gyűjtések mellé állandó bevételeket szerzett, és személyes kapcsolatokat épített ki távolabb élő magyarországi lelkészekkel is.

A segélyalap egyedi adományok mellett elsősorban a dán és svéd kápolnák közös húsvéti gyűjtéséből (*Osterkollekte*) táplálkozott, ezen kívül két jelentős felajánlás támogatta, Johann Wilhelm Dietrich Diede zum Fürstenstein báró,⁵⁹ hannoveri követ alább részletezett projektje és a gyermektelenül elhunyt Renate von Palm bárónő tetemes alapítványa. Az alap elszámolásai a Burchardi-gyűjteményben maradtak fent, a magyarországi kedvezményezettek könyvkiadásra, templomfelújításra, kegyzserekre kaptak évente kisebb-nagyobb összegeket, de katasztrófa-kárenyhítés és özvegyellátás is szerepelt a célok között.

Látható tehát, hogy a hallei hozzájárulás a bécsi pietisták segítségéként valósult meg. Az ígéret, amit August Hermann Francke korábban tett Bárány Györgynek egy vállalkozása anyagi támogatására, nem maradt üres szó, csak éppen nem ő maga illetve utódja, Gotthilf August Francke (1696–1769) váltotta be, hanem az általuk felépített hálózat bécsi körének köszönhetően teljesebbé. Kezdetben a Bécsben élő pietisták is még csak közvetítőként működtek (pl. a soproni származású Johann Rudolph Eisenreich⁶⁰ vagy Christoph Nicolaus

⁵³ Lásd az *Atyafiságos serkentések* ajánlását, mely szerint a kiadás költségeit Möllenhoff biztosította. Továbbá: Schmehsahl: *Nachrichten*, 231–244.

⁵⁴ G. W. Obuch (1707–1745): GND 1067271031; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 869 (B 521); Schmehsahl: *Nachrichten*, 788–789. 1734–1736-ig Bécsben informátor Johann Heinrich von Palm családjánál.

⁵⁵ A. G. Pauli (1711–?): GND 122850009; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 877 (B 545); 1734–1737-ig Bécsben informátor a Thal családnál.

⁵⁶ Csepregi Zoltán: Prediger hallischer Prägung im Dreieck Wien–Pressburg–Ödenburg, in: Udo Sträter (hrsg.): *Interdisziplinäre Pietismusforschungen, Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung, 2001, 2, Halle–Tübingen*, Verlag der Franckeschen Stiftungen – Niemeyer, 2005, 689–699.

⁵⁷ Uő: *Pietas*, 416–464.

⁵⁸ Ch. Kortholt (1709–1751): GND 116341815; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 826 (B 396); Schmehsahl: *Nachrichten*, 385–410; Scheutz: *Legalität*, 234–235.

⁵⁹ J. W. D. Diede zum Fürstenstein (1692–1737): GND 116098988; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 745 (B 155).

⁶⁰ J. R. Eisenreich: Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 752 (B 180).

Voigt), ám – valószínűleg taktikai okokból – a két Francke hamarosan átengedte bécsi híveinek a közvetlen magyarországi szerepvállalást.

Möllenhoff dán követségi prédikátor nekrológiájában a következő adatokat olvashatjuk:

Eszköz volt arra, hogy a császári udvar akkori brit–hannoveri követének, Diede zum Fürstenstein bárónak a szeretetteljes terveit megvalósítsa. Ez az úr bölcsen úgy gondolta, hogy fontos szeretetszolgálat volna az annyira korlátozott magyarországi hittestvérekkel szemben, ha épületes könyveket kapnának az anyanyelvükön. Meggérte, hogy a tetemes költségeket részben maga állja, részben megszerzi a testvéreitől és rokonaitól. Ezért kezdett a mi Möllenhoffunk levelezni különböző magyar prédikátorokkal. És így az ő tevékenysége folytán a következő könyvek hagyták el a sajtót:

- a) Marperger: A bárányoknak az ő jó pásztoroknak karjaira való egybegyűjtésük. Lipcse, 1735, magyarul⁶¹ és csehül.⁶²
- b) Luther kátéja magyarázattal. Nürnberg, 1735,⁶³ magyarul.
- c) A. Wolf und G. F. Rogall: Atyafiságos serkentések. Jéna, 1736,⁶⁴ magyarul.
- d) Újtestamentum, Wittenberg, 1736.⁶⁵ az említett fordításban.
- e) A württembergi summáriumok első része szlavóniai nyelven.

Vásároltak más korábban kiadott magyar könyveket is és bejuttatták az országba. Több mint 2000 forint, mely a fenti jótékony módon jött össze, ment keresztül Möllenhoff kezén, s fordítatott az említett keresztény célra. [...]

⁶¹ *A bárányoknak az ő Jó Pásztoroknak karjaira való Egybegyűjtetések. A' vagy bátoraságos és egyenes Vezérlés, miképen kellésék az Ifju Keresztény embereknek az Úr Vatsorájához való első járulásokban magokat a Jézus Krisztusnak – mint az ő kised nyájának 'zengéjét szíveken igaz megféréseben bemutatni – és ő néki ajánlani és szentelni... Magyar nyelvre fordítatott, s. l., 1736. A fordító Eliaš Miletz pozsonyi magyar–szlovák lelkész.*

⁶² S. l., 1736. Knihopis 5217. sz.

⁶³ Luther Márton *Kis katekismusa*. „Nürnberg” [Kőszeg], 1735. V. Ecsedy Judit: *Titkos nyomda-behű régi magyar könyvek, 1539–1800*, Budapest, Borda, 1996, 42. sz. Az Ecsedy Judit által Kőszeg környékére lokalizált illegális nyomda is az *Ungarische Cassa* támogatásával működhetett.

⁶⁴ *Atyafiságos serkentések*, „Jéna” [Sopron], 1736. Uo., 50. sz. „A' Lelki tanítóknak számokra Rogalle Fridriknek és Volff Abrahámnak Atyafiságos Serkentéseket T. Bárány György Uram az én elől járó beszédemmel botsátott ki 1736. eszt.” – írja Sartoris 1741-ben az Arndt-előszóban (12. §). Előszó helyett itt Möllenhoffnak szóló ajánlást találunk: *eiusdem pio consilio sumtibusque luci expositum*.

⁶⁵ Torkos András fordítása: Uo., 46–47. sz. 1735. máj. 22-én nyugtázta Torkos kötelezvény formájában Christian Möllenhoff bécsi dán követségi prédikátornak, hogy a magyar Újtestamentum kinyomtatására a kiadás költségeit felajánlotta és már háromszáz forintot el is küldött Pohl Mátyás egyetemi polgárnak és fiának, Józsefnek az ő kauciójára. Idézi: Kovács Géza: *A Győri Evangélikus Egyházközség története 1520–1785*, Győr, Győri Evangélikus Egyházközség, 1999, 254.

Mikor még Bécsben tartózkodott, összegyűjtött 1018 egyházi éneket és Nürnbergben kinyomatta bécsi gyülekezete használatára egy előszóval és egy imádságos résszel együtt, ám neve említése nélkül. A címe: *Kern geistlicher lieblicher Lieder*. Több kiadásban is megjelent.⁶⁶ Ezen kívül még három prédikációját adta sajtó alá.⁶⁷

A felsoroltakon kívül ugyanezen a kiadói háttéren jelent meg Sartoristól az *Uton-járók kézben viselő imádságos könyvetskéje*,⁶⁸ az *Engesztelő áldozat* második, két résszel bővített kiadása,⁶⁹ a Bárány–Sartoris-féle *Augustana Confessio*⁷⁰ és a *Gyermekeknek kézi könyvetskéje*.⁷¹ Az utóbbi kettő már Möllenhoff Bécsből való távozása után került sajtó alá. A vállalkozás sikeres lehetett, mert Bárány György már 1736-ban egyes művek újranyomását tartotta szükségesnek.⁷²

Tudjuk, hogy Sartoris Möllenhoff távozása után is rendszeresen kapott pénzt a bécsi svéd és dán követségi kápolnák húsvéti gyűjtéséből hol a nemescsói árvaház, hol özvegyek segélyezése, hol könyvkiadás céljára. Amikor Christian Kortholt dán követségi lelkész bécsi szolgálata végeztével elszámolt az *Ungarische Cassa* pénzével, az Arndt-kiadásra juttatott adományokat külön összegezte: „15 fl.+ 8,20 fl.+ 75 fl.”⁷³ Azt, hogy Kortholt milyen jelentősnek tar-

⁶⁶ Kern geistlicher lieblicher Lieder. Dem Herrn mit Hertz und Mund zu singen, Oder Neu-auserlesenes Gesang-Buch, In welchem Tausend derer besten alten und neuen Kirchenlieder, deren die meisten nach bekannten Melodien können gesungen werden, enthalten sind; Nebst einem kleinen Gebet-Buch und einem Anhang von Sonn- und Fest-Tags-Collecten, Nürnberg, Bieling, 1731, VD18 10283102; 1748, VD18 10194266. Möllenhoff munkatársa a szerkesztés munkálataiban Gerhard Ernst Franck von Franckenau dán követségi tanácsos volt.

⁶⁷ Schmersahl: *Nachrichten*, 236–238, 244. A három prédikációból egy lehető föl: VD18 90209761.

⁶⁸ Ecsedy: *Titkos*, 43. sz.

⁶⁹ „Lipcse”, 1736. Uo., 48–49. sz. Sartoris előszavával: „És holott ezen imádságos könyv, annak Exemplári egészen el fogyván a’ Tiszt. Auctornak engedelméből ismét két, úgy mint a’ negyedik és ötödik Részekkel meg bővítettén, ki nyomtattatik”.

⁷⁰ „Jéna”, 1740. Uo., 52. sz. Az 1692-es regensburgi kiadást követi. A kiadó személyéhez: Csepregi: *Magyar pietizmus*, 252 (93. sz.).

⁷¹ „Jéna”, 1740. Ecsedy: *Titkos*, 54. sz. Johann Jacob Rambach: *Erbauliches Handbüchlein für Kinder* c. műve (Leipzig, 1737²) alapján. Előszava Nemescsóban kelt. Sartoris maga is tanúsodik szerzőségéről az 1741-es Arndt-előszóban (12. §): „amaz Gyermekeknek kézi Könyvetskeket is ne emlitem, melyet a’ napokban ki adtam, és melyben a’ gyermekeknek számokra 100. Keresztyéni és más 100. erköltsi regulák egyéb szép a’ keresztyénséghez tartozó dolgokkal együtt taláttatnak”.

⁷² Csepregi: *Magyar pietizmus*, 207 (74. sz.).

⁷³ Stubbe: *Gesandtschaftsgemeinde*, 287. Lásd még Seefeldt: *Diasporahilfe*. Hogy az 1740-ben ugyanezen a címen szereplő 41 forint 30 krajcár (Stubbe: *Gesandtschaftsgemeinde*, 286) beleszámít-e az összegzésbe, az nem derül ki. Sartoris egyéb könyvkiadásaira 87 forint

totta mind Sartoris kiadói termésében, mind az általa kezelt segélyek szempontjából az *Igaz keresztyénség* megjelenését, nemcsak ez az elszámolás bizonyítja. Utódjának felsorolja ugyanis magyarországi partnereit (Bél Mátyást, Johann Andreas Rabachert, Samuel Wilhelm Serpiliust, Samuel Miletzet, Friedrich Wilhelm Beert, Kubányi Györgyöt, Elias Mohlt, Bárány Györgyöt, Johann Gottfried Oertelt), ezen a listán olvashatjuk a következőket: „Sartoris úr magyarra fordította Arndt Igaz keresztyénségét”.⁷⁴

Megint csak a bécsi evangélikus kolónia lesz az, amely az 1730-as évektől kezdve rendszeres támogatást nyújt a tolnai papoknak és gyülekezeteknek. Bárány György és a dán követségi prédikátorok együttműködéséről már esett szó. Az *Ungarische Cassa* számadásaiban (1738–1746) Bárányé mellett még a györkönyi Tatay István és a kistormási Walther neve is előfordul. Ehhez képest független szál volt az, amely a varsádi Michael Weißt, az egykori bécsi informátort a császárváros protestáns családjaihoz fűzte. Christian Nicolaus Möllenhoff ugyanis Diede báró könyvtárának jelentős részét hozzá juttatta el.⁷⁵ A dán és svéd kápolnák húsvéti offertóriumából 1743-ban – valószínűleg német – könyvek nyomtatására küldtek pénzt Tolnába, 1746-ban pedig egy kelyhet is adományoztak Weißnek.⁷⁶ Ez már Peter Nicolaus Schmidt⁷⁷ bécsi működése alatt történt.

A követségi prédikátorság minden előnye ellenére alacsony presztízsű állomáshely volt, a tábori prédikátorsághoz hasonlóan az egyházi karrier alsó lépcsőfokát képezte. Ugródeszkának azonban remekül bevált, hiszen kiváló lehetőségeket kínált a kapcsolatépítésre. A bécsiek és a nyugat-magyarországiak között kiépült említett kapcsolatrendszer vezetett oda, hogy a dán és svéd követségi prédikátorokat rendszeresen hívták meg Magyarországra városi papi állásokra. Így lett Johann Conrad Barth⁷⁸ soproni, Georg Friedrich Schnaderbach⁷⁹ előbb modori, majd pozsonyi lelkész, így került Voigt Selmezbányára és Johann

46 krajcárt számolt el Kortholt. Természetesen ez a támogatás sem sokat lendített előre az Arndt-kiadáson. Annál inkább Friedrich Heinrich von Seckendorff gróf bőkezű adománya: Csepregi Zoltán: *Das Wahre Christentum und die kaiserlichen Generale, Diasporahilfe im 18. Jahrhundert, Lutherische Kirche in der Welt, Jahrbuch des Martin Luther Bundes*, XLIV. évf., 1997, 175–184.

⁷⁴ Stubbe: *Gesandtschaftsgemeinde*, 287.

⁷⁵ Schmersahl: *Nachrichten*, 241; Csepregi: *Magyar pietizmus*, 193 (67. sz.).

⁷⁶ Stubbe: *Gesandtschaftsgemeinde*, 290–291.

⁷⁷ P. N. Schmidt: *Klosterberg–Monok: Die Hungarica-Sammlung*, 916 (B 666); Winter: *Pflege*, 182; Scheutz: *Legalität*, 230–231.

⁷⁸ J. C. Barth (1634–1692): GND 123508126; ELEM, II/1, 2018, 54.

⁷⁹ G. F. Schnaderbach (1669–1716): GND 131654284; *Klosterberg–Monok: Die Hungarica-Sammlung*, 916 (B 668).

Sigismund Pilgram⁸⁰ Sopronba. Ez a mintázat a *Carolina Resolutio* után látszik megtörni: a szolgálati lehetőségek beszűkülésével már mindenki nemet mondott hasonló ajánlatokra: Lerche nem ment el Selmechányára, valamint Möllenhoff és Kortholt ugyancsak nem mentek el Sopronba.⁸¹

A svéd követségi kápolna a vizsgált időszak közepe táján, az 1730-as években fokozatosan elveszítette jelentőségét, és szerepét egyre inkább a dán testvérintézmény vette át. Bár ez a folyamat párhuzamos a svéd nagyhatalom pozícióvesztésével, az okok nem feltétlenül erre vezethetők vissza. Szerepet játszott benne a skandináv királyi udvarok hozzáállása, a követek kiállása (mennyeiben támogatták prédikátoruk aktivitását) és a befolyásos bécsi kereskedőcsaládok állásfoglalása is. A felsorolt tényezők közös nevezője azonban, ha közelről vizsgáljuk őket, a pietista meggyőződés és gyakorlat. Az utóbbi határozta meg mind a dán udvar, mind a dán követek, mind a bécsi protestáns elit törekvését abban, hogy pietista teológusokat nyerjenek meg a követségi prédikatori állásra. A svéd oldalon hasonló szándék nem ismerhető fel rendszerszinten. Valószínűleg a pietista elköteleződés vezetett a dán kápolna dominanciájához, valamint missziós és diakóniai aktivitásához a *Türelmi rendelet* előtt fél évszázadban.

FÜGGELÉK

Svéd követségi prédikátorok Bécsben

Sowitsch, Christoph (1685)⁸²

Schnaderbach, Georg Friedrich (1692–1693)

Lange, Nicolaus (1693–1695)

...

Voigt, Christoph Nicolaus (1714)

...

⁸⁰ J. S. Pilgram (1682–1739): GND 1055656626; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 887 (B 572); Keszérű: Cyprian. Jellemzése: „Der meiste confluxus ist dermalen bei dem Königlich Schwedischen Legations-Prediger, Herrn Pilgrim, der gar gute Studia, Vernunft und eloquenz besitzt. Ich hielt ihn sonst eines gar billigen Gemütes, das denen unbefugten Censuren zuwider. Gibt ihm Gott mehr Kreuz, so wirds ein feiner Mann.” J. Muthmann levele A. H. Franckénak (Ulm, 1722. szept. 30.9; Csepregi: *Pietas*, 218, nr. V24(135); vö. Kammel: *Auslandsarbeit*, 153–154.

⁸¹ „Den 19 Februar 1739 erhielt [Möllenhoff] einen Beruf nach Edenburg, in Niederrugern, welchen er, seines Königes Willen zu Folge, ausschlug.“ Schmersahl: *Nachrichten*, 241. Lerche és Kortholt meghívásához: Csepregi: *Pietas*, 351, 360–361, 508, nr. V65 (235), V70 (240), V162 (384).

⁸² Ch. Sowitsch (1622–1692). GND 120892812; ELEM, II/1, 2018, 988.

Pilgram, Johann Sigismund (1719–1723)
Lerche, Johann Christian (1723–1733)
Tresenreuter, Christoph Friedrich (1733–1737)
Suke, Christoph Gerhard (1737–1782)

Dán követségi prédikátorok Bécsben

Barth, Johann Conrad (1663–1665)
...
Langjahr, Johann Jacob (1699–1722)⁸³
Mosheim, Johann Lorenz von (1722)⁸⁴
Hamerich, Ehrenfried Matthaeus (1723–1727)
Möllenhoff, Christian Nicolaus (1728–1736)
Kortholt, Christian (1736–1742)
Schmidt, Peter Nicolaus (1742–1755)
Chemnitz, Cornelius (1755–1756)⁸⁵
Chemnitz, Johann Hieronymus (1756–1768)
Burchardi, Johann Anton (1768–1778)
Eckhoff, Johann Christian Diederich (1778–1782)

RÖVIDÍTÉSEK

ADB – *Allgemeine Deutsche Biographie*
ELEM – *Evangélikus Lelkészek Magyarországon*, kiad. Csepregi Zoltán
GND – *Gemeinsame Normdatei*
NDB – *Neue deutsche Biographie*
VD18 – *Verzeichnis Deutscher Drucke des 18. Jahrhunderts*

PRIMÉR FORRÁSOK

BERKENTIN, Christian August von: *Pro-Memoria So auf Befehl Sr. Königlichen Majestät zu Dänemark-Norwegen Durch dero Abgesandten ... Herrn Christian August von Berken-tin Sonderlich wegen der Saltzburg. und Ungar. religionis gravaminum Dem Kayserl. Mi-nisterio in Wien im Febr. 1732 übergeben worden*, s. l., 1732.

⁸³ J. J. Langjahr (?–1722): GND 120153920.

⁸⁴ J. L. v. Mosheim (1694–1755): GND 118737147; NDB, 18, 1997, 210–211. Kinevezték ugyan, de nem vette át hivatalát.

⁸⁵ C. Chemnitz (1721–1786): Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 735 (B 122). Jo-hann Hieronymus unokatestvére.

- CHEMNITZ, Johann Hieronymus: *Einweihungsreden, Welche bey der feyerlichen Einweihung eines Altars, bey der Confirmation einiger Kinder und bey ihren ersten Abendmahlgeben in der Königl. Dänischen Gesandtschaftscapelle zu Wien ... gehalten werden*, Leipzig, Lankische Buchhandlung, [1758], VD18 12733121.
- CHEMNITZ, Johann Hieronymus: *Vollständige Nachrichten von dem Zustande der Evangelischen und insonderheit von ihrem Gottesdienste bey der Königlich Dänischen Gesandtschafts Capelle in der Kayserlichen Haupt und Residenzstadt Wien*, s. 1., 1761.
- CHEMNITZ, Johann Hieronymus: *Bußpredigt, welche am außerordentlichen Buß und Bet Tage bey der Königl. dänischen Gesandtschafts Gemeinde zu Wien wegen des schrecklichen Erdbebens, so am 28. Junius ganz Ungarn erschüttert, ... den 10 Julius 1763 am 6ten Sontage nach Trinitatis bey sehr volkreicher Versammlung gehalten, und nun in Hofnung einer allgemeinen Erbauung, nebst einer Vorrede von den Erdbeben, deren das Wort Gottes gedenket /zum Druck befördert wurde von Johann Hieronymus Chemnitz, Königl. Dänischen Legat. Prediger, Nürnberg, Arnold, 1763, VD18 11108967.*
- CHEMNITZ, Johann Hieronymus: *Erste Nachricht von einer neuangelegten Schule: welche bey der Königlich Dänischen G. C. zu W. ... errichtet und bisher wunderbar erhalten worden*, [Wien], 1763.
- CHEMNITZ, Johann Hieronymus: *Zweite Nachricht von einer gewissen kleinen Schule: welche im Vertrauen auf die göttliche Vorsehung errichtet, und ... erhalten worden*, [Wien], 1764.
- CHEMNITZ, Johann Hieronymus: *Dritte Nachricht von einer gewissen kleinen Schule: welche im Vertrauen auf die göttliche Vorsehung errichtet und ... erhalten worden*, [Wien], 1768.
- [MÖLLENHOFF, Christian Nicolaus (Hg.):] *Kern geistlicher lieblicher Lieder. Dem Herrn mit Hertz und Mund zu singen, Oder Neu-anerlesenes Gesang-Buch, In welchem Tausend derer besten alten und neuen Kirchenlieder, deren die meisten nach bekannten Melodien können gesungen werden, enthalten sind; Nebst einem kleinen Gebet-Buch und einem Anhang von Sonn- und Fest-Tags-Collecten*, Nürnberg, Bieling, 1731, VD18 10283102;⁴¹1748, VD18 10194266.
- RAUPACH, Bernhard: *Evangelisches Oesterreich*, Hamburg, Felginer, 1732.
- RAUPACH, Bernhard: *Dritte Fortsetzung des Evangelischen Oesterreiches*, Hamburg, Felginer, 1740.
- RAUPACH, Bernhard: *Erläutertes Evangelisches Oesterreich, Das ist, Fortgesetzte Historische Nachricht von den vornehmsten Schicksalen der Evangelisch-Lutherischen Kirchen in dem Ertz-Hertzogthum Oesterreich /Gesamlet und in Ordnung gebracht von Bernhard Raupach*, 5 Bde., Hamburg, Felginer, 1732–1744.
- SANDER, Heinrich: *Beschreibung seiner Reisen durch Frankreich, die Niederlande, Holland, Deutschland und Italien*, Bd. 2, Leipzig, Jacobäer, 1784.
- SCHMERSAHL, Elias Friedrich: *Zuverlässige Nachrichten von jüngstverstorbenen Gelehrten*, Bd. II, Zelle, Deetz, 1751, VD18 10735100.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAKEŠ, Martin: Shaping the Danish and Imperial Legation Chapels in Vienna and Copenhagen during the period after the Thirty Year' War, *Theatrum historiae*, XIX. évf., 2016/1, 73–94.
- CSEPREGI Zoltán: Das Wahre Christentum und die kaiserlichen Generale, Diasporahilfe im 18. Jahrhundert, *Lutherische Kirche in der Welt, Jahrbuch des Martin Luther Bundes*, XLIV. évf., 1997, 175–184.
- CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756, Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Budapest, TIE, 2000.
- CSEPREGI Zoltán: Prediger hallischer Prägung im Dreieck Wien–Pressburg–Ödenburg, in: Udo Sträter (hrsg.): *Interdisziplinäre Pietismusforschungen, Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung, 2001, 2, Halle–Tübingen*, Verlag der Franckeschen Stiftungen – Niemeyer, 2005, 689–699.
- CSEPREGI Zoltán (hrsg.): *Pietas Danubiana / Pietismus im Donautal (1693–1755)*, 437 *Schreiben zum Pietismus in Wien, Preßburg und Oberungarn*, Bp., MEDiT, 2013, <http://medit.lutheran.hu/konyvek/konyv-146>.
- V. ECSÉDY Judit: *Titkos nyomdabélyű régi magyar könyvek, 1539–1800*, Bp., Borda, 1996.
- EDELMANN, Johann Christian: *Selbstbiographie*, Berlin, 1847, Reprint: Stuttgart-Bad Canstatt, Frommann-Holzboog, 1976.
- FONT Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, SZTE, 2001.
- KAMMEL, Richard: August Hermann Franckes Auslandsarbeit in Südosteuropa, *Auslanddeutschtum und evangelische Kirche*, I. évf., 1939, 121–203.
- KESERŰ Bálint: Cyprian in Ungarn, in: Ernst Koch–Johannes Wallmann (hrsg.): *Ernst Salomon Cyprian (1673–1745) zwischen Orthodoxie, Pietismus und Frühaufklärung*, Gotha, Forschungs- und Landesbibliothek, 1996, 84–95.
- KLOSTERBERG, Brigitte–MONOK István (hrsg.): *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, Teil 2A–B, *Handschriften*, bearb. von Zoltán Csepregi, Bp., MTA KIK, 2015.
- KOVÁCS Géza: *A Győri Evangélikus Egyházközség története 1520–1785*, Győr, Győri Evangélikus Egyházközség, 1999.
- KÜHNERT, Wilhelm: Johann Christian Edelmann, Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Protestantismus in der ersten Hälfte des 18. Jahrhundert, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LXVII. évf., 1951, 25–35.
- KÜHNERT, Wilhelm: Das Taufbuch der schwedischen Gesandtschaftskapelle in Wien. 1733–1786, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LXVIII–LXIX. évf., 1953, 99–111.
- LAMBRECHT Gizella: Nemescsó als Pflanzstätte des halleschen Pietismus, in: Wolfram Kaiser–Arina Völker (hrsg.): *Johann Heinrich Schulze (1687–1744) und seine Zeit*, Halle (Saale), Martin–Luther–Universität Halle–Wittenberg, 1988, 35–42.
- OTTO, Karl von: Evangelischer Gottesdienst in Wien vor der Toleranzzeit, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, VII. évf., 1886, 120–131.

- PEPER, Ines: *Konversionen im Umkreis des Wiener Hofes um 1700*, Wien–München, Böhlau–Oldenbourg, 2010.
- REINGRABNER, Gustav: Eine evangelische Predigt aus der Zeit vor dem Toleranzpatent, gehalten in der dänischen Gesandtschaftskapelle in Wien, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, XCV. évf., 1979, 49–52.
- RIPPEL, Hermann: Die holländische Gesandtschaftskapelle als Vorgänger in der reformierten Gemeinde in Wien, in: Peter Karner–Peter Barton (hrsg.): *Die Evangelische Gemeinde H.B. in Wien, Jubiläumsschrift*, Wien, Deuticke, 1986, 27–45.
- SCHAPER, Annegret: *Ein langer Abschied vom Christentum, Johann Christian Edelmann (1698–1767) und die Frühaufklärung*, Marburg, Tectum, 1996.
- SCHEUTZ, Martin: Legalität und unterdrückte Religionsausübung, Niederleger, Reichshofräte, Gesandte und Legationsprediger, Protestantisches Leben in der Haupt- und Residenzstadt Wien im 17. und 18. Jahrhundert, in: Rudolf Leeb–Martin Scheutz–Dietmar Weikl (hrsg.): *Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17./18. Jahrhundert)*, Wien–München, Böhlau–Oldenbourg, 2009, 209–236.
- SCHMIDT, Berthold – MEUSEL, Otto (hrsg.): *August Hermann Franckes Briefe an den Grafen Heinrich XXIV. j. L. Reuß zu Köstritz und seine Gemahlin Eleonora aus den Jahren 1704 bis 1727 als Beitrag zur Geschichte des Pietismus*, Leipzig, Verlag der Dürr'schen Buchhandlung, 1905.
- SCHNETTGER, Matthias: Ist Wien ein Messe wert? Protestantische Funktionseliten am Kaiserhof im 17. und 18. Jahrhundert, in: Christine Roll (hrsg.): *Grenzen und Grenzüberschreitungen, Bilanz und Perspektiven der Frühneuzeitforschung*, Köln, Böhlau, 2010, 599–634.
- SCHWARZ, Karl W.: „Alsdann fahr' ma, Euer Gnaden!“ Eine Fiakerfahrt durch das „evangelische“ Wien, in: Michael Bünker–Evelyn Martin (hrsg.): *Der Himmel ist ein Stück von Wien, Eine Festschrift für Peter Karner*, Innsbruck–Wien, Tyrolia, 2004, 76–94.
- SEEFELDT, Fritz: Diasporahilfe vor 1750 in Wien, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LXXXIII. évf., 1967, 82–92.
- STUBBE, Christian: Die dänische Gesandtschaftsgemeinde in Wien und ihre letzten Prediger, *Beiträge und Mitteilungen des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, IX. évf., 1932, 257–312.
- STUBBE, Christian: Vom dänischen Gesandtschaftsprediger Burchardi in Wien, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LIII. évf., 1932, 52–60.
- TÓTH Sándor: Latin iskola és alumneum a Vas megyei Nemescsó községben, *MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője*, V. évf., 1979, 37–46.
- VÖLKER, Karl: Die Anfänge des ev. Schulwesens in Wien vor und nach dem Toleranzpatent, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LV. évf., 1934, 113–132.
- WINTER, Eduard: *Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*, Berlin, Akademie, 1954.

WINTER, Eduard: *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin, Akademie, 1955.

ABSTRACT

Zoltán Csepregi: „...daß er uns einen Correspondenten in Wien ausmache“:
Reports of Legation Chapels in Vienna

The following article primarily analyses the operation of the Danish and Swedish Lutheran Legation Chapels in Vienna during the first half of the 18th century. The fundraising and the diplomatic support for the Lutheran minorities by the legation chaplains facilitated social care among the underprivileged Protestants in Vienna and Hungary and a boom of religious book publishing.

Keywords: legation chapel, Vienna, secret protestants, fundraising, book smuggling

A MAGYARORSZÁGI PROTESTÁNSOK ÉLETVISZONYAI
A 18. SZÁZADBAN A HALLEI *FRANCKESCHE STIFTUNGEN*
RÉGI NYOMTATVÁNYAINAK TÜKRÉBEN*

Verőke Attila

ALAPVETÉS

A főként a református egyházban gyászévtizednek (1670–1681) és gályarab időszaknak (1674–1676) nevezett éveket, azaz az ún. *véres ellenreformációt* követően új módszertan vette kezdetét a katolikus Habsburg-család által uralt államokban. Az ún. *vértelen ellenreformáció* (1681–1781),¹ a *magyarországi protestantizmus babiloni fogsága* vagy a *csendes ellenreformáció*,² azaz a protestánsok valósággyakorlatának és mindennapi életének az államhatalom által támogatott római katolikus egyház részéről történő jogi (pl. törvények) és adminisztratív eszközökkel (pl. cenzúra) való akadályozása. Ez a közvélekedéssel ellentétben már nélkülözte ugyan a nyílt erőszakot és a látványos üldözést, mégis az általános megfélemlítés eszközeként szolgált.³ A valójában a teljes 18. századon átnyúló *vértelen ellenreformáció* fogalmát⁴ többen vitatták már a protestantizmussal foglalkozó hazai szakirodalomban is.⁵ A katolikus egyháztörténetet kutató szerzőknél pedig egészen más formában bukkan fel a jelenség, ame-

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 *Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen* című projekt támogatásával készült.

¹ Az évszámok közé szorított időszakokra részletesebben legújabban lásd Csorba Dávid: Debreceni Ember Pál mártír-képe, in: Karádi Zsolt–Pethő József (szerk.): *Korszerű közoktatás, korszerű tudomány. Tanulmányok a nyelv- és az irodalomtudományok köréből*, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, 2015, 145–158, itt: 146.

² Bereczki Lajos: Az I. Carolina resolútiótól az 1848. évi 20. törvénycikkig, *Szolgatárs*, XXVII. évf., 2018/4, 50–53.

³ Bölskei Gusztáv: A magyar református teológiai gondolkodás vázlatos története, *Alföld*, LXVIII. évf., 2017/10, 54–61.

⁴ Kovács Ábrahám: Counter Reformation, in: Jonathan J. Bonk (ed.): *Encyclopedia of Mission and Missionaries. Religion and Society Series*, 1, New York, 2007, 107–109.

⁵ Mindössze két példát említek: Dienes Dénes: Reformátusok üldözése a katolikus egri egyházmegyében a 18. század utolsó harmadában, in: Peter Kónya (ed.): *Rekatolizáció, protireformáció a katolíka restauráció v Uhorsku*, in: *Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon*, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013, 152–158; Kovács Teofil: A lévai református templom lerombolása Szilágyi Sámuel levele alapján, *Új Nézőpont*, V. évf., 2018/1, 57–71.

lyet a *békés rekatolizáció* vagy az angolszász történetírásban a nem túlságosan beszédes *katolikus restauráció* elnevezéssel illetnek.⁶ Ezekből a kifejezésekből történeti távlatokban a tolerancia, a nyugalom, az egyetértés és a kiegyensúlyozottság sugárzik, míg a protestáns oldalon használt frazeologizmus sokkal mozgalmasabb hátteret sejtet. Az utóbbit alátámasztandó egyre-másra kerülnek elő olyan levéltári és könyvtári források a 18. századból, amelyek cáfolni látszanak a főként III. Károly magyar király (ur. 1711–1740) és lánya, Mária Terézia magyar királynő (ur. 1740–1780) idején a Kárpát-medencében élő protestánsok hátrányos megkülönböztetésének, egzisztenciális megnyomortásának vértelen mivoltát.

Az alábbi tanulmányban jómagam is csatlakozom azokhoz a szakírókhoz, akik korabeli források segítségével próbálnak rést ütni a *vértelen* terminológiai felfogás virtuális kőfalán. Az állításaim igazolásul szolgáló kútfők nemzetközi szinterről származnak: egy 2001 és 2008 között a hallei *Franckesche Stiftungen* (Francke Alapítványok) történeti gyűjteményeiben végzett hungarika kutatás során kerültek látóterembe.⁷ A portré-,⁸ a térkép- és látképgyűjteményt,⁹ valamint a levéltári¹⁰ és a könyvtári¹¹ állományt magában foglaló, félmilliónál

⁶ A fogalmakról bővebben lásd Tusor Péter: *A barokk pápaság (1600–1700)*, Bp., Gondolat, 2004, 9–13.

⁷ A kutatás eredményeiről és jelentőségéről a külső szemlélő szemével lásd Brigitte Klosterberg: *Hungarica in den Beständen der Bibliothek und des Archivs der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, in: Nyerges Judit–Verók Attila–Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, Bp., Kossuth, 2016, 380–384.

⁸ Attila Verók–György Rózsa: *Porträts*, in: Brigitte Klosterberg–István Monok (hrsg.): *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, T. 1, Tübingen, Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag, 2003 (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien, 7). Ez a forráscsoport néhány újonnan előkerült protestáns prédikátor arcképén kívül egyéb újdonságokkal nem szolgál jelenlegi témánk szempontjából.

⁹ László Pászti–Attila Verók: *Historische Karten und Ansichten*, in: Brigitte Klosterberg–István Monok (hrsg.): *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, Halle, Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle, 2009 (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 22). Valójában ez a forráscsoport sem releváns mostani vizsgálatunk szempontjából, leszámítva talán azt a néhány szubjektív, mégis általánosnak mondható megjegyzést, amelyek a Halléból előkerült két kéziratossal Erdély-térképen találhatók egyik-másik település neve mellett (vö. Nr. 78 és 113 a katalógusban).

¹⁰ Zoltán Csepregi: *Handschriften*, in: Brigitte Klosterberg–István Monok (hrsg.): *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, T. 2A–2B, Bp., MTA KIK, 2015 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 39/1–2). A kéziratossal dokumentumok már sok fontos információt tárnak fel a protestánsok magyarországi meghurcoltatásáról, viszont ezekre itt most külön nem térek ki, hiszen Csepregi Zoltán elsősorban ezek ismertetésének szenteli a jelen kötetben olvasható tanulmányát.

is több kora újkori dokumentumot átvizsgáló kutatás során előkerült források közül ebben a tanulmányban kizárólag a régi, szöveges nyomtatványokra fókuszálok. A szinte kivétel nélkül protestáns, dominánsan lutheránus vonatkozású kollekcióban számos olyan dokumentum található, amelyben részletes tudósítások olvashatók arról, hogy a Kárpát-medencében élő protestáns, főleg lutheránus közösségek vagy magánszemélyek felekezeti hovatartozásuk miatt hátrányos megkülönböztetésnek illetve erőszakos atrocitásoknak voltak kitéve. Az alábbiakban ezekből a szövegekből válogatok össze tematikus, illetve kronológiai sorrendben egy csokorra valót a teljesség igénye nélkül.

A PROTESTÁNSOKAT ÉRT TÁMADÁSOK – 18. SZÁZADI SZÖVEGEK TÜKRÉBEN

A külső szemlélő számára úgy tűnhet, hogy a római katolikus és a különböző protestáns felekezetek közötti adok-kapok évszázadok óta tartó színjátékában megkövesedett toposzok röpködnek, melyeket egyik fél vág a másik fejéhez, így fejezve ki a világ számára állandósult történelmi sérelmeit. A méltánytalanságok kölcsönös felemlegetése olyannyira általánossá vált, hogy napjainkra a konkrét esetek sokszor már teljesen feledésbe mentek, és csak absztrakcióik maradtak meg egy-egy olyan általános fogalomban, mint például az örökös üldöz(tet)és, a számtalan szomorú, sanyarú és nyomorúságos emberi sors vagy a megsemmisítési, kiirtási szándék. Mindezek természetesen a protestánsok részéről hangozhatnának el, ha ma még ezeket újra előhúzná valaki az emlékezet fiókjából. Manapság, az európai ökumenizmus korszakában ilyeneket persze már nem nagyon hallunk, viszont ha történetként visszatekintünk a múltba, akkor a felsorolt kifejezések azonnal kézzelfogható valósággá válnak. Évek hosszú során át gyűjtött példáimmal ezt az egykori realitást szándékozom egy tanulmány erejéig ismét életre kelteni olyan esetek felelevenítésével, amelyekre a kollektív emlékezet már jótékonyan fátylat borított. Az alább bemutatásra kerülő példákkal a római katolikus egyház részéről a protestáns felekezetűeket, főként a lutheránusokat és a reformátusokat ért agresszív megnyilvánulásokat veszem számba a 18. század első feléből. Mivel a szövegek az egyik legjelentősebb lutheránus (pietista) gyűjte-

¹¹ Attila Verók: *Alte Drucke 1495–1800, A–Z*, in: Brigitte Klosterberg–István Monok (hrsg.): *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, 1–2, Bp., MTA KIK, 2017 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 40/1–2). Ebben a tanulmányban kizárólag a régi nyomtatványokban megőrzött korabeli releváns szövegek szemelvényezését és részleges elemzését végzem el.

mény állományából származnak, így érthető módon elsősorban a lutheránusokat sújtó támadások kerülnek előtérbe, míg a reformátusok ellen irányuló atrocitások ritkábban merülnek fel. A felhasznált szövegekben azonban többször szétválaszthatatlanul összemosódik a két felekezet, így az általános „protestáns” megnevezés alatt vázolt eseményeket nem minden esetben tudjuk határozottan a két történeti konfesszió közül konkrétan az egyikhez vagy a másikhoz kötni. Jól illusztrálja ezt a gyakran szétbogarozhatatlan egybefonódást a forrásokban olvasható *mi, az ágostai és a svájci felekezethez tartozó evangélikusok* meghatározás is.¹²

A sérelmek bemutatását a következőkben a fizikai-fiziológiai értelemben enyhébbektől, azaz a ténylegesen vértelenektől a durvábbak, tehát a vér kiserkenését vagy végeredményben az elszenvedő fél halálát feltételezők felé veszem sorra.

SZABAD VALLÁSGYAKORLAT MINT FATA MORGANA?

A reformáció eszméinek elterjedését, majd a római katolikus egyháznak a tridenti zsinatban (1545–1563) megtestesülő feleszmélését és a magyarországi protestáns egyházak 16. század utolsó harmadára eső konszolidációját követően nemcsak a hitviták, hanem az eltérő világnézetek nyílt összecsapásai is a mindennapok részévé váltak. Az 1526 után a Kárpát-medence északi, északnyugati és nyugati felén, majd 1690 után Erdélyben, végül a karlócai békét (1699) követően az egykori török hódoltság területén is berendezkedő Habsburg-kormányzat mindenkor katolikus uralkodói 1606-tól kezdve törvényeik, rendeleteik, országgyűlési határozataik, békeszerződéseik stb. szövegébe politikai és diplomáciai szempontból kénytelenek voltak belefoglalni többek között protestáns alattvalóik szabad vallásgyakorlatának tényét is.¹³ Noha ez

¹² „*nir, der augspurg- und schweizerischen Confession zugethane Evangelisché*”. Ungarische Nachrichten von dem itzigen Zustand der dasigen evangelischen Kirche, *Acta Historico-Ecclesiastica*, 8(1744–1745), 497–563, itt: 514.

¹³ Johann Jacob Moser: *Die Religions-Freyheiten und Beschwerden Derer Evangelischen in gantz Europa*, 1, Ebersdorff im Vogtland, bey Bernhard Ehrenfrid Vollrath, 1741, 13–23. A neves württembergi államjogtanár könyve legelső fejezetét (1–28. oldal) a Kárpát-medencei viszonyok bemutatásának szentelte, ami a téma korabeli aktualitására és fontosságára utal. Ezenkívül anonim szerzők írásaiban is rendre felbukkan a jogtörténeti kérdés: Einige Nachrichten von den Evangelischen in Ungarn, *AHE*, 8(1744–1745), 157–175, itt: 157–165; Der evangelischen Unterthanen im Königreich Ungarn Vorstellungsschreiben an Ihro königl. ungarische Majestät, Uo., 357–369, itt: 359–361; Ungarische Nachrichten von dem itzigen Zustand der dasigen evangelischen Kirche, Uo., 497–563, itt: 506–510, 521;

a körülmény a legmagasabb szintű köz- és államjogi dokumentumok részét képezte, betartása és betartatása elvileg kötelező volt, a valóság mégis egészen más képet mutat: a reformáció nyomán megszületett egyházakat a vizsgált korszakban inkább csak megtűrték, mintsem elfogadták a Habsburg Birodalomban. A bécsi udvarhoz, tehát a katolikus központ vonzáskörzetéhez közelebb eső magyarországi vármegyékben fokozottabban, míg a távolabbi területeken (pl. az Alföldön vagy Erdélyben) ritkábban értesülünk katolikus túlkapásokról a protestánsok kárára. Legalábbis a nyugat-európai sajtótermékekből.

Ennek oka kétféle lehet. Vagy tényleg kevesebb visszaélés történt ezeken a lazább katolikus ellenőrzés alatt álló, a császári–királyi udvartól messzebb fekvő részekén, vagy a távoli vidékekről nehezebben jutottak el a hírek a bécsi interkonfesszionális hírközpontba, ahonnan aztán még egy szűrőn átesve továbbküldték őket a nagy német nyomdászati centrumokba.¹⁴ Az ott megjelenő és a magyarországi jelentéseket is közlő periodikumok és könyvek pedig eljutottak az Európa iskolavárosai és a nagyobb könyvtárai. Így gyűlt össze a hallei Francke Alapítványok egyedülálló történeti bibliotékájában¹⁵ is számos olyan sajtótermék, amely a Kárpát-medencei viszonyok bemutatását is tartalmazta.¹⁶ Az ikonikussá váló hallei árvaház megálmodója, August Hermann Francke (1663–1727) és számos igazgató utódja egyébként is kiváló személyes és intézményes kapcsolatokat tartott fenn magyarországi személyekkel, közösségekkel és intézményekkel,¹⁷ tehát nem meglepő, hogy

Einige weitere Nachrichten von den Protestanten in Ungarn, Uo., 13(1749–1750), 816–866, itt: 841–842. Az egykorú források ezeket a rendelkezéseket változó módon 1606-tól 1715-ig, 1723-ig, illetve 1731-ig cikkek szerint veszik sorra.

¹⁴ Brigitte Klosterberg: August Hermann Francke und das hallische Kommunikationsnetzwerk: Bedeutung, Überlieferung, Erschließung, in: Holger Zaunstöck–Thomas Müller–Bahlke–Claus Veltmann (hrsg.): *Die Welt verändern. August Hermann Francke. Ein Lebenswerk um 1700*, Halle, Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle–Harrassowitz Verlag in Kommission, 2013 (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 29), 157–165; Attila Verók: Das Kommunikationsdreieck Halle/Saale – Wien – Ungarn im 18. Jahrhundert, in: Wynfrid Kriegleder–Andrea Seidler–Josef Tancer (hrsg.): *Kulturelle Zirkulation im Habsburgerreich. Der Kommunikationsraum Wien*, Wien, Praesens Verlag, 2019 (Verflechtungen und Interferenzen. Studien zu den Literaturen und Kulturen im zentraleuropäischen Raum, 4), 39–53.

¹⁵ Különlegességeit ld. Brigitte Klosterberg: *Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Fotografien von Klaus E. Göltz*, Halle, Verlag der Franckeschen Stiftungen, 2007.

¹⁶ Többek között ezeknek a sajtótermékeknek a bibliográfiai leírását tartalmazza a jelen tanulmány 11. jegyzetében említett hungaricakatalógus.

¹⁷ Zoltán Csepregi: Beziehungen ungarischer Pietisten zur halleschen Druckerei Orban, in: Erich Donnert (hrsg.): *Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlhpfordt*, 3, Aufbruch zur Moderne. Weimar–Köln–Wien, Böhlau, 1997, 613–618; Monok István: Halle és Magyarország kulturális kapcsolatainak forrásairól, *Irodalomismeret*, XV. évf., 2004/3,

különös gonddal figyelték és gyűjtötték a Kárpátok által ölelt régióból származó híreket. Fokozottan igaz ez a kijelentés a 18. század első felére, ezért is választottam ezt a korszakot tanulmányom tárgyául.

A papíron és elveikben biztosított szabad vallásgyakorlatot Magyarországon azonban számos esetben sem a központi hatalom, sem a helyi katolikus vezetők nem tartották be. Természetesen ennek nyílt beismerése politikailag inkorrekt eljárásnak minősült volna, ezért mindenféle érvekkel és mellébeszéléssel megpróbálták leplezni a visszaéléseket. A sziléziai ún. „kegytemplom” (*Gnadenkirche*) típusú,¹⁸ magyarországi viszonyokra adaptált templomokat, amelyek fenntartása csupán a mindenkori uralkodó kegyétől függött, ezért a protestánsok számára biztosított használatuk könnyen visszavonható volt,¹⁹ a katolikus oldal szinte játékszerként kezelte, és hatalmi pozíciója meggyőző szemléltetésére használta fel a kiszolgáltatott hitfelekezetek ellenében, így a valóságban még az árnyéka is alig tűnt fel a törvényekben biztosított lehetőségeknek.²⁰ A

142–146; Attila Verók: Halles Rolle in der ungarländischen Kulturgeschichte (17–18. Jahrhundert). Ergebnisse eines Hungarica-Erschließungsprojektes, in: Hannes Philipp–Andrea Ströbl–Bernadette Weber–Johann Wellner (hrsg.): *Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. DiMOS-Füllhorn Nr. 3*, Regensburg, Universitätsbibliothek, 2018 (Open Access Schriftenreihe der Universität Regensburg. Forschungen zur deutschen Sprache in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. FzDiMOS, 6), 428–453, itt: 434–438.

¹⁸ A katolikus szentimádás (képek, ereklyék) kultikus helyeitől eltérő speciális „kegytemplomok” a *cuius regio, eius religio* elv alóli kivételként (*aus Gnade* ’kegyelemből’, ’írgalomból’, ’jótéteményként’) jöttek létre egyes katolikus országokban. A protestánsok sokszor az uralkodóhoz vagy a helyi hatósághoz eljuttatott hatalmas összegek befizetését követően használhatták ezeket a templomokat. Vö. Roland Gehrke: Die Friedens- und Gnadenkirchen in Schlesien, in: Joachim Bahlcke–Stefan Rohdewald–Thomas Wünsch (hrsg.): *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff*, Berlin, AkademieVerlag, 2013, 384–395.

¹⁹ „bloß von der Königlichen Gnade abhänge [...] die man so leicht zuruckzuziehen pflaget”. Az idézet forrása: Moser: *Die Religions-Freyheiten*, 13–14. A szerző meggyőződése, hogy az erőtlén, látszólagos és ellentmondásos központi rendelkezések csak felbátorították a katolikusokat kegyetlen játékaik még szemtelenebb folytatására. Ennek eredményeként például 1732-ben egy nagyszabású akciót hajtottak végre, melynek keretében az Erdélyben élő evangélikusokat egyszerre fosztották meg minden joguktól, őket pedig csupán a régens kegyére és saját belátására bízták („der Gnade und dem Gutbefinden des Regenten zu überlassen”), ami nem jelentett mást, mint hogy utat nyitottak a lutheránusok teljes kiirtása felé (vö. Uo., 25).

²⁰ „kaum ein Schatten dererselben an vielen Orten übriggelassen worden” vagy más szavakkal: „an vielen Oertern nicht einmal ein Schatten einer Freyheit zu sehen”. Der evangelischen Unterthanen im Königreich Ungarn Vorstellungsschreiben an Ihre königl. ungarische Majestät, *AHE*, 7(1744–1745), 357–369, itt: 363; Ungarische Nachrichten von dem itzigen Zustand der dasigen evangelischen Kirche, Uo., 8(1744–1745), 497–563, itt: 510.

protestánsok számára nem ritkán pénzbeli ellenszolgáltatásért használható templomokat²¹ hol elvették, hol visszaadták az evangélikus vagy a református közösségeknek.²² Persze a visszaszolgáltatás sokkal esetlegesebb volt, mint az elvétel, és akkor is csupán a templomok kicsiny hányadára korlátozódott.

A katolikusok részéről lezajló templomfoglalások ellenben nagyon sok protestáns templomot érintettek: egyes beszámolók szerint csak Savoyai Jenő (1663–1736) francia származású német-római császári hadvezér magyarországi tevékenysége során 140 protestáns templom került katolikus kézre,²³ majd később III. Károly közel harminc évnyi uralkodása alatt kétszáznál is több templom cserélt kényszerűségből gazdát,²⁴ máshol háromszáz templomról értesülünk, illetőleg arról, hogy a katolikusok minden közigazgatási kerületben, illetve vármegyében csupán két-két templomot kívántak meghagyni a lutheránusok és a reformátusok közösségi hitgyakorlására.²⁵ Volt azonban olyan hely is, ahol a templomfoglalás helyett templomrombolás zajlott: 1740-ben úrnapiján Léván (Levice, Lewenz; SK) a katolikusok a reformátusok templomát a földdel tették egyenlővé, miközben több kálvinista hitvallású személyt őrizetbe vettek, akik ellen aztán a jezsuiták mindenféle koholt vádat emeltek.²⁶ Ugyanez történt korábban Eperjesen (Prešov, Preschau; SK) is a helyi evangélikus imaházzal.²⁷ Egy 1742. szeptember 21-én kelt beadványban a magyarországi protestánsok hasonló esetekről számoltak be

²¹ A császári kincstárba évente sok százezer aranyat befizető protestánsok, akik egyébként a Magyar Királyság területén jelentősebb lélekszámban éltek a katolikusoknál, joggal várhatták volna el, hogy az uralkodó kegyes legyen velük, és legalább a pénzen „megvásárolt” templomokban zavartalan vallásgyakorlatot biztosíthatott volna számukra (Uo., 7(1744–1745), 357–369, itt: 363).

²² Moser: *Die Religions-Freyheiten*, 25, 27 (a magyarországi evangélikusoktól, valamint az erdélyi reformátusoktól 1736-ban elvett és részben visszaadott templomokról); Fernerer Fortgang wegen der Religionsbeschwerden in Ungarn und im Reich, *AHE*, 2(1737–1738), 4 (az erdélyi reformátusoknak visszaszolgáltatott négy templomról) és Ungarische Nachrichten von dem itzigen Zustand der dasigen evangelischen Kirche, Uo., 8(1744–1745), 497–563, itt: 548 (az Abaúj vármegyében a katolikus urak által a reformátusoktól visszavett négy templomról).

²³ Nachricht von der Kayserlichen Commission wegen der Religions-Beschwerden in Hungarn, in: *Fortgesetzte Sammlung Von Alten und Neuen Theologischen Sachen, Büchern, Urkunden, Controversien, Veränderungen, Anmerkungen, Vorschlägen, u. d. g. 1721*, Leipzig, In Verlag Joh. Friedr. Brauns Erben; Druckts Jacob Andreas Bock, [1721], 1001–1005, itt: 1004.

²⁴ Moser: *Die Religions-Freyheiten*, 25.

²⁵ Nachricht... [1721], 1003 és *AHE*, 8(1744–1745), 157–175, itt: 168.

²⁶ Zustand der Evangelischen in Ungarn und Böhmen, Uo., 5(1741–1743), 158–160, itt: 159.

²⁷ Merkwürdige Nachricht eines vertriebenen Predigers aus Ungarn von dem Zustand der dasigen Protestanten, Uo., 14(1750–1751), 159–213, itt: 168.

Mária Terézia királynőnek,²⁸ miközben egészen konkrét kisajátítási incidensekről is értesülünk például Győrből és környékéről ugyanebből az évből, majd 1749 márciusából is.²⁹ Ennek a templom- és iskolafoglalási hullámnak csak Mária Terézia uralkodásának első kilenc évében 105 protestáns templom esett áldozatul, noha a protestánsok a rekvirálások véghezvitelére semmilyen okot nem szolgáltatnak.³⁰ A 18. század kellős közepén a jezsuiták Eperjesen is kisajátították a helyi evangélikus magyar és szlovák (*böhmisch*) templomokat azzal a kimondott céllal, hogy a tiszta lutheránus városból tiszta római katolikus települést hozzanak létre.³¹ Ha a katolikusok nem el-, akkor „csupán” kirabolták a reformáció idején létrejött felekezetek templomait.³²

Az általános eseteket még hosszan lehetne sorolni, helyettük azonban álljon itt egy kijózanító, összegző kimutatás: míg I. Lipót (ur. 1657–1705) trónra lépésekor kétezernél is több temploma volt csak a lutheránusoknak Magyarországon, amelyekből a 18. század közepére váltakozó számban mindössze száz és kétszáz közötti istenháza maradt meg a használatukban. Mindez például Sáros vármegyében úgy nézett ki, hogy 80 templomból csupán 14 maradt meg a lutheránusok birtokában a mindenkori király(nő) kezéből.³³

A sokszor feltüzelt katonákkal, hajdúkkal és iparoslegényekkel érkező katolikus papok erőszakkal tulajdonították el a közösségi istentiszteletek épületeit a protestánsoktól. Ezek az összecsapások a lelki sérelmeken túl nemegyszer véres tettelegességgel is párosultak. 1748. március 21-én például Sopronban katolikusok – Győr mellett állomásozó gyalogos katonák és városi iparosok bevonásával – a mai osztrák Semmering városkába vonultak, és kíméletlenül elfoglalták az evangélikusok templomát. Amikor a helyiek fegyvertelenül elállták útjukat a templomnál, és rákérdeztek, milyen parancsra cselekszenek, egy Dorrek nevű inaslegény elordította magát:

²⁸ Uo., 8(1744–1745), 524.

²⁹ Uo., 8(1744–1745), 169 és Auszug eines Briefes aus *** in Ungarn von der Wegnehmung der evangelischen und reformirten Kirchen und Schulen in Raab vom 15. Merz 1749, Uo., 13(1749–1750), 247–252.

³⁰ Einige Schreiben aus Ungarn von dem Zustand der dasigen Protestanten, Uo., 13(1749–1750), 671–675, itt: 674.

³¹ Uo., 14(1750–1751), 163–164.

³² Nachricht von einer zum Nachteil der Evangelischen in Ungarn aufgerichteten Societate Nobilium, Uo., 9(1745), 682–692, itt: 683.

³³ Fortgesetzte Nachricht eines vertriebenen Predigers aus Ungarn von dem Zustand der dasigen Protestanten, Uo., 14(1750–1751), 317–387, itt: 339.

Üssétek agyon a kuttyákat! Mire egy parasztember egy (harci) csákányt [a templomvédők egyikének] vállába vágott, egy másik embert pedig botokkal halálra ütlegeltek. [...] Mindeközben a katolikusok felgyújtották a lelkészlakot, mindent felpredáltak, a szárnyasokat és egyéb jószágokat megfojtották, a könyveket pedig a tóba dobálták. Az elvett templomot pedig azon nyomban felszentelték.³⁴

Egy évvel később hasonló esetnek lehettünk a szemtanúi: Nyugat-Magyarországon a katolikusok nyolc templomot és a hozzájuk csatlakozó iskolákat elvették az evangélikusoktól, *mely expedíció során a jogtalan eljárásnak ellenszegülő sok embert agyonverték*.³⁵ Biztosra vehetjük, hogy a Kárpát-medence teljes területén százával, sőt ezrével zajló templomfoglalások közül több hasonlóan véres végkimenetellel fejeződött be.

LELKI TERROR, NYILVÁNOS MEGSZÉGYENÍTÉS, VÉRES KÍNZÁSOK

Az előbbieken vázolt, szó szerint vérre menő összecsapások sebei sok esetben eltörpültek azok mellett a válogatott pszichológiai eszközök okozta lelki sérülések mellett, amelyek gazdag tárházából a katolikusok szívesen merítettek, ha a protestánsok meghurcolásáról volt szó. Nem részletezve most többek között a protestánsok szabad hivatalviselésének és előlépésének akadályozását,³⁶ a protestánsok katolikus misékre és ceremóniákra (pl. körmenetek, szentségimádások) kényszerítését, illetve hitbeli meggyőződésük és lelkiismeretük ellenére Szűz Máriára és a szentekre történő fölesketését,³⁷ az uralkodó

³⁴ „Schlaget die Hunde tod! worauf einer dieser Edelbauren mit einem Zacken (ein ungarischer Streithammer) in die Schulter gebauen, die 3. andern aberauf den Tod geprügelt worden. [...] Inzwischen haben die Catholischen das Pfarrhaus geplündert, alles preisgegeben, das Geflügel und andere Vieh erwürgt, und die Bücher in den Teich geworfen. Die weggenommene Kirche haben sie also bald geweiht.” Uo., 13(1749–1750), 671–672.

³⁵ „bey welcher Expedition viele Leute, die sich dem ungerechten Verfahren widersetzten, erschlagen worden”, Uo., 13(1749–1750), 673.

³⁶ A közhivatali állásokból kitett nemesi származású protestánsokat sok esetben tapasztalatlan, „alkalmatlan idiótákkal” („untaugliche Idioten”), saját vagyonnal nem rendelkező, nincstelen, következésképp a törvények által a hivatalviselésből eleve kizárt személyekkel helyettesítették (Uo., 7(1744–1745), 364–365; Uo., 8(1744–1745), 512, 542, 545).

³⁷ Hohe Verordnung Ihro Kayserl. Majest. im Königreich Ungarn, welche dieselben wegen der bedrängten Protestanten darinnen vor wenig Jahren publiciren lassen, Uo., 1(1736–1737), 760–768, itt: 764; Uo., 5(1741–1743), 159; Uo., 8(1744–1745), 526–527; Einige weitere Nachrichten, die Protestanten in Ungarn betreffend, Uo., 10(1746), 341–373, itt: 351–373; Uo., 13(1749–1750), 673; Uo., 14(1750–1751), 384.

számára testületileg megfogalmazott panaszos kérvények, folyamodványok benyújtásának ellehetetlenítését,³⁸ a katolikus papok protestánsok ellen irányuló kollektív büntetőhadjáratait,³⁹ a protestáns iskoláknak grammatikai szintre történő lefokozását,⁴⁰ a protestáns ifjak külföldi egyetemjárásának megakadályozását,⁴¹ a protestáns városi lakosok polgárjogának megtagadását,⁴² a protestáns

³⁸ A protestánsok által nagy gyakorisággal testületileg (*communi nomine, gemeinschaftlich*) benyújtott kérvényeket nem fogadták, az óriási összegű közösségi pénzeket utazó követeket sokszor hetekig vagy akár hónapokig váraták a bécsi udvarban, majd dolgvégezetlenül hazaküldték. A panaszos beadványokat csak magánszemélyként (*privato nomine, alleine*) lehetett benyújtani, ami szinte eleve kizárta, hogy a betérjesztő audienciát kapjon az uralkodótól és ügyét valaha is orvosolják (Uo., 8(1744–1745), 535, 537, 538, 546; Uo., 9(1745), 683.).

³⁹ Különösen nagy port kavart fel Nyugat-Európában is Erdődy Gábor Antalegri püspök (1715–1744) számos kíméletlen kirohanása és általános gyűlölethadjárata az egyházmegegye területén élő protestánsok ellen. Ld. Beweis eines merkwürdigen Jesuiter-Hasses gegen uns Evangelische Protestanten, in: *Fortgesetzte Sammlung Von Alten und Neuen Theologischen Sachen, Büchern, Urkunden, Controversien, Veränderungen, Anmerckungen, Vorschlägen, u. d. g. 1731*. Leipzig, Bey. Joh. Friedrich Braunsse. Erben, [1731], 380–381. Óriási felháborodást váltott ki a protestáns-ellenes egri főpásztor tette, amikor elkoboztatta Komáromi Csipkés György Biblia-fordításának négyezer példányát, amelyeket részint elégettek, részint Kassán vizes pincében használhatatlanná tettek (Uo., 14(1750–1751), 367).

⁴⁰ Általánosságban a hatosztályos iskolákat négyosztályos grammatikai iskolákká minősítették át (*AHE*, 5(1741–1743), 168; Uo., 13(1749–1750), 674; Uo., 14(1750–1751), 359), ami a külföldi egyetemlátogatás tilalmával összekapcsolva katasztrofális hatással volt a magyarországi protestáns iskolaügyre, hiszen az iskolákban egy idő után nem voltak képzett anyanyelvi tanárok, akik az írás, olvasás és számolás képességének elsajátíttatása mellett a diákokat bevezethették volna az alapvető teológiai ismeretekbe (Uo., 8(1744–1745), 543).

⁴¹ A protestánsok csak engedéllyel utazhattak az örökös tartományokon kívülre, és az egyetemjáró diákoknak is hat hónapon belül haza kellett térniük (Uo., 5(1741–1743), 169). Amikor 1743 júliusában református sárospataki diákok útlevélért folyamodtak az Udvarhoz, hogy külföldi egyetemeken tanulhassanak, többhetes bécsi és pozsonyi hiábavaló tartózkodás után sem kapták meg okmányaikat. Akik azonban mégis hozzájutottak utazási engedélyükhöz, szemérmetlenül sokat fizettek érte. Egy közelebről meg nem nevezett magyar polgár például 15 rajnai aranyforintot volt kénytelen fizetni, hogy külföldön tanuló fia tartózkodási engedélyét meghosszabbítsák (Uo., 8(1744–1745), 545). Az egyik beszámoló korabeli szerzője köntörfalazás nélkül és nagyon logikusan állapította meg, hogy „ha ezáltal a tanulmányi célú külföldi utazást a protestánsok számára többnyire megtiltják, az országban található iskolákat viszont a szintaxis szintjére fokozzák le, és nem engedélyezik, hogy a protestáns iskolákban reáltudományokat tanítsanak, azgal minden bizonynyal és szemmel láthatólag megvetik az általános tudatlanság alapját” („Wenn hier durch das Reisen ausser Lander um des Studirens willen für die Protestanten grössten theils aufgehoben, im Lande aber die Schulen bis an die Syntaxin heruntergesetzt und von den Realwissenschaften in den protestantischen Schulen nichts zu tractiren erlaubt wird, so ist der Grund zur allgemeinen Unwissenheit sicher und offenbar genügeget.” Uo., 7(1744–1745), 175). A kollektív tudatlanságban tartás gondolata másból is felmerül (Uo., 14(1750–1751), 361). Szintén 1743-ból arról kapunk hírt, hogy ekkor 36 protestáns ifjú

hitépítő irodalom hazai nyomtatásának, importjának és használatának tilalmát, elkobzás utáni elpusztítását, illetve teljes cenzúrázását,⁴³ a rabok és halálraítéltek, valamint a betegek és a haldoklók protestáns lelkészek általi lelki gondozásának ellehetetlenítését,⁴⁴ az elhunyt protestánsok tetemeinek saját felekezeti temetőben való elhantolásának tiltását⁴⁵ stb., csak a fejezet címében foglalt jelenségek fókuszba állítására szorítkozom.

A pszichológiai hadviselés mindig is kedvelt fegyvere volt a katolikus egyháznak. Az még csak-csak feldolgozható volt lelkiileg, ha egy eretneknek, apostatának kikiáltott személyt nyilvánosan megfosztottak ruháitól, és mindenki szeme láttára, szégyenszemre, megalázó megjegyzésektől kísérve, pőrén kellett hazaoldalognia vagy vásra verve börtönbe vonulnia.⁴⁶ Talán még a nyílt utcán véghezvitt, az elszenvető kassai evangélikus polgárok részéről bizto-

tartózkodott az országon kívül tanulmányi céllal, ők egy évre kaptak kiutazási engedélyt a királynőtől. Mindegyikük 7 forint 8 krajcárt fizetett az útlevéért (Uo., 8(1744–1745), 550).

⁴² *Fortgesetzte Sammlung*, 1002; Moser: *Die Religions-Freyheiten*, 26; *AHE*, 5(1741–1743), 168, 169; Uo., 8(1744–1745), 536; Uo., 14(1750–1751), 370.

⁴³ *Fortgesetzte Sammlung*, 1004–1005; *AHE*, 7(1744–1745), 364, 365. Beszédes az a kijelentés, amelyet egy 1743-ban lefűlelt könyvszállítmány kapcsán fogalmaztak meg egy beszámolóban: „*ezek az ún. akatolikus könyvek [protestáns énekeskönyvek, Újtestamentumok, egyéb teológiai munkák – V. A.] [...] szinte olyan nagy veszélyek középette voltak szállíthatók Magyarországon, mint az élelem egy ostromlott erődtárménybe*” („diese sogenannte uncatholische Bücher, waren [...] fast mit eben so großer Gefahr in Ungarn, als wie der Proviant in eine belagerte Vestung, transportirt werden” Uo., 8(1744–1745), 544). A nyugat-európai sajtótermékekből folyamatosan értesülünk protestáns Bibliafordítások, hitépítő és teológiai könyvek elkobzásáról, megsemmisítéséről Magyarországon pl. Árva vármegyében és a Szepességen, illetve Eperjesen 1746–47-ből, amikor Barkóczy Ferenc egri püspök (1744–1761) rendelt el könyvbegyűjtést (Uo., 14(1750–1751), 179–190, 369).

⁴⁴ A beteg és haldokló protestánsokhoz katolikus papot kellett kihívni. Ha a kiszolgáltatott személyek az erőszakos meggyőzési kísérlet ellenére is szilárdan ragaszkodtak hitükhöz, testi és lelki kínok között magukra hagyták őket a szerencsétlenségben, de ugyanígy jártak el a bebörtönzöttekkel és a halálra ítéltekkkel is (Uo., 7(1744–1745), 364; Uo., 8(1744–1745), 510, 512; Uo., 14(1750–1751), 374).

⁴⁵ Ilyes esetről értesülünk 1739 szeptemberében Selmechányáról (Banská Štiavnica, Schemnitz; SK), ahol a halottvivőket arra kényszerítették, hogy az evangélikus hitű halottakat ne a saját felekezeti temetőjükbe, hanem a katolikus temető közelében hantolják el (Uo., 5(1741–1743), 158). Máshol a protestáns halottakat, mert életükben nem váltottak vallást vagy egyéb mondvacsinált okokból, nem temették el: a sírba tetteket kiásták, elégették vagy más becstelen, gyalázatos helyen (trágyadombban, akasztófa alatt) földelték el (Uo., 7(1744–1745), 364; Uo., 8(1744–1745), 510).

⁴⁶ Több ilyen esetről értesülünk az 1730–1740-es évekből (Uo., 2(1737–1738), 9 (a Karintiából Erdélybe menekült exulánsok esete); Uo., 7(1744–1745), 364 (általános eseteírás); Uo., 14(1750–1751), 166 (az Eperjes melletti erdőben titokban tartott lutheránus istentiszteleten részt vevő személyek esete).

san vérveszteséggel járó megkövezés és megbotozás testi és lelki nyomai,⁴⁷ valamint az Eperjesen pellengérre állított nő pszichikai sérülései is begyógyultak idővel.⁴⁸ Az Erdélybe menekült, éheztetéssel és egyéb gyötrelmekkel konverzióra kényszerített karintiai exulánsok,⁴⁹ vagy a Vas vármegyei, korra, nemre és társadalmi rendre való tekintet nélkül nyilvánosan megbüntetett, ruháiktól megfosztott és a legkülönbébb módon megkínzott evangélikusok,⁵⁰ vagy a Sáros vármegyei bebörtönzött, kenyéren és vízen tartott, állandó ütéssel és veréssel, valamint kínzásokkal meggyötört protestánsok,⁵¹ vagy azok a szepességi polgárok, akiket – például Alsósebesen (Nižná Šebastová; SK) – földalatti börtönben vertek és kínoztak, míg vallásukat katolikusra nem cserélték,⁵² vélhetőleg életük végéig sem szabadultak meg a tortúrák testi és lelki nyomaitól.

Miután Johann Andricius eperjesi szlovák lelkészt hajánál fogva rángatták le háza felső emeletéről az utcára, majd erőszakkal módszeresen kitépkedték szakállát (ami szörnyű fájdalommal és jelentős vérveszteséggel járt), szitkozódások és kegyetlen ütlegetések közepette kiűzték a városból, ezt a velőtrázó élményt sem a prédikátor, sem borzalmas megaláztatásának szemtanúi nem heverhették ki.⁵³ Egy állapotos asszonyt Kisbányán (Banka, Schüttersberg; SK) egy városi darabont és egy katolikus diák a nyílt utcán támadott meg – miközben a lutheránus imaházba igyekezett, hogy ott felkészítést kapjon születendő gyermekének a hit szerinti nevelésébe –, és erőszakkal a jezsuitákhoz hurcolták. Itt oktatásban részesült, csak ezt kényszerből kellett elszenvednie, legjobb esetben is csupán lelki sebeket szerzett, de a megrázkódtatástól akár el is vetélhetett, vagy sérült gyermeknek adhatott életet.⁵⁴ Annak a lutheránus hitű, ugyancsak kisbányai és állapotos fiatalasszonynak pedig, akit vallási meggyőződése miatt fogdába zártak, majd nyilvánosan elhelyezett ketrecben hosszú, megterhelő álldogálásra kárhoztattak, végül pedig prostitúcióra kényszerítettek, örök stigma nyomoríthatta meg az életét, gyermeke egészséges testi és lelki fejlődéséről nem is beszélve.

⁴⁷ Uo., 14(1750–1751), 357–358.

⁴⁸ Uo., 14(1750–1751), 378.

⁴⁹ Uo., 2(1737–1738), 7.

⁵⁰ Uo., 8(1744–1745), 510.

⁵¹ Uo., 13(1749–1750), 831.

⁵² Uo., 14(1750–1751), 374.

⁵³ Uo., 14(1750–1751), 165–166.

⁵⁴ Uo., 10(1746), 349.

Az egyes személyek ellen elkövetett becsstelen tettek is kiváltották a nyugati közvélemény haragját, hát még milyen felháborodást okoztak a kollektív büntetések. A Kishont vármegyei Osgya (Ožďany; SK) evangélikus településen 1742-ben Bodzay István magyar lelkész pestis áldozata lett, a királyi komisszárius, Balassa Pál gróf katolikus pappal akarta helyét betölteni. A falu népe ellenállt, így lutheránus lelkészük lett. A pestis lezajlása után azonban az egész közösséget megbüntették, mert szembeszegültek a királyi biztossal: minden lakosnak 40 forintot(!) kellett fizetnie, vagy ugyanennyi botütést elszenvednie.⁵⁵ Ennyi pénz híján – kényszerűségből – vélhetőleg a többség a komoly fájdalmakkal és vérveszteséggel járó deresre húzást választhatta. A kifárasztás és a közösségre kifejtett presszionálás eszközt vetette be Barkóczy Ferenc egri püspök a szepesi Merény (Nálepkovo, Wagendrussel; SK) településen, ahonnan emberei elüldözték az iskolamestert, de a helyiek másik evangélikus tanítót állítottak a helyére Salamon Ganstuck személyében. Amikor 1744. július 7-én a tanító éppen hazafelé tartott, az éjszaka közepén a püspök hajdúi megtámadták, és hátrakötözött kézzel a szepesváraljai káptalanba kísérték, ahol vasma verve tömlőbe vetették. Három hét után engedték csak szabadon, amikor a merényiek átadták az iskolát a katolikus püspöknek.⁵⁶ Az ilyen kényszerítő szituációk beláthatatlan következményekkel járhattak a lelkész és a tanító által egyben tartott hívek közösségének tagjai körében, különösen a serdülő fiatalok lelki megnyomorításához, állandó kiszolgáltatottság-érzésének felerősödéséhez vezethettek.

Akárcsak manapság, a 18. században is a gyermekek ellen elkövetett bűncselekmények borzolták fel leginkább a kedélyeket. A tisztán protestáns vagy vegyesházasságokból született gyermekeket sok esetben katonákkal vették el szüleiktől, börtönbe zárták őket, ígéretekkal, ajándékokkal, veréssel és erőltetéssel vallásuk feladására kívánták rávenni őket. Más esetben katolikus szülőkhöz vagy árvaházakba kényszerítették a szinte biztosan lelki sérültté lett gyermekeket.⁵⁷ Enyhébb esetnek számított, hogy a vegyesházasságból világra jött gyermekeket kötelező módon katolikusnak kellett nevelni. Amennyiben ezt a szülők önként vállalták, úgy megmenekültek a komolyabb meghurcoltasásoktól.⁵⁸ Egészen elképesztő azonban, hogy katolikus papok szájából elhangozhatott olyan kijelentés az elárvult protestáns gyermekekkel összefüggésben, hogy felesleges energiaráfordítás a velük való vesződés, ezért inkább

⁵⁵ Uo., 8(1744–1745), 549.

⁵⁶ Uo., 8(1744–1745), 550.

⁵⁷ Uo., 14(1750–1751), 379–382.

⁵⁸ Moser: *Die Religions-Freyheiten*, 26.

dobják őket máglyára, és égessék el.⁵⁹ Ez a hátborzongató véleménynyilvánítás már a 20. századi megsemmisítő táborok sötét világát vetíti előre – a felvilágosodás századában remélhetőleg még csak elméleti szinten, ugyanis a felmerült elvi megoldás megvalósításáról nem állnak rendelkezésünkre kézzelfogható adatok.

KORABELI ÖSSZEGZŐ MEGFONTOLÁSOK

A kor embere világosan látta, hogy a római katolikusok minden eszközzel próbálják megsemmisíteni, felszámolni a lutheránus és református közösségek írmagját is, ehhez pedig mindenféle vádakkal bombázták őket. Ezek célja egyértelmű: *a rágalmazás során mindent fel mertek hozni abban a reményben, hogy a becsmérlő dolgokból valami mégiscsak bízhető marad*,⁶⁰ és így a katolikusok legitim módon végezhetik örült vesszőfutásukat.

E dühükhöz elméletet is gyártottak, mely szerint a *lutheránusoknak két lelkük van, az egyiket maguknak tartják meg, a másikkal pedig a büntetést váltják meg*.⁶¹ Ezzel a tipikus háritási jelenséggel ma már a pszichológia külön ága foglalkozik, de a 18. században is bevált módszer lehetett a lelki és fizikai rombolás teoretikus alátámasztására. A rekatolizáció jelmondataként is értelmezhető *Vita Protestantium est mors Pontificorum*⁶² felfogása, mely szerint a protestánsok létezése a katolikusok letűnését, halálát jelenti, minden elkövetett rémségre megfelelő indoknak tűnhetett. Egy mariánus birodalomban ugyanis senki olyanak nem kellett volna élnie, aki nem tiszteli Szűz Máriát, Magyarország patrónáját. Az ilyen eretnekeket ugyanis ki kellett volna irtani, mint a gyomot.

Nem véletlenül élhette reneszánszát a neves énekszerző Georg Tranoscius lutheránusból jezsuitává lett Samuel nevű fiának sokatmondó és többféleképpen értelmezhető 17. század eleji kijelentése, mely szerint *Magyarországon nagyon jó katolikusként élni és lutheránusként meghalni*.⁶³ Az evilági élet biztonsága és az őszinte meggyőződésből fakadó hitért vállalt lélekneszesítő halál kombinációja még akár marketingszövegnek is kiváló lehetett az evangélikusokra irányuló térítési akciókban.

⁵⁹ AHE, 2(1737–1738), 9.

⁶⁰ „[...] die Verleumdung erköhnet sich alles, in der Hofnung, daß doch immer etwas davon leben bleibe”, Uo., 14(1750–1751), 186.

⁶¹ „Die Lutheraner hätten zweien Seelen, davon sie eine vor sich beibielten, mit der andern aber die Strafe abkaufen”, Uo., 14(1750–1751), 178.

⁶² „Die Aufnahm und der Flor der Protestanten ist der Catholiken Untergang”, Uo., 8(1744–1745), 547.

⁶³ „Es ist in Ungarn sehr gut catholisch leben und lutherisch sterben”, Uo., 14(1750–1751), 376.

Ugyanezt az illúziót kelthette a bizonytalanokban a következő kijózanító tény is a 18. századi ellenreformációs mozgalmakban: *Lehet valaki istenkáromló, tolvaj, gyilkos, házasságtörő, apagyilkos, vagy elkövetheti a legnagyobb bűnöket is, mégis minden büntetés alól felmentik csak azért, mert római katolikussá lesz.*⁶⁴ Egy erkölcsös ember azonban ilyen megfontolásból nem adhatta fel lelkiismereti meggyőződését, így a legnagyobb megpróbáltatások közepette is sokan kitarottak protestáns hitük mellett.

Mindeközben azonban szomorúan állapították meg: *Ellenségeink most feletőbb örvendeznek és gúnyolnak bennünket, nekünk azonban mindent türelmesen el kell szenvednünk, és ismételten nyakunkba kell venniünk a nehéz ígát, amelyet elődeink véráldozattól nem mentesen vetettek el maguktól.*⁶⁵ Vagy ezt a kijelentést inkább ösztönzésnek szánták, mely áttételesen azt mondja ki, hogy a *türelmes elszenvedés* helyett mégiscsak szükség van véráldozatra a katolikusokéval egyenértékű vallásgyakorlás eléréséhez? Ha ez így lehetett, akkor máris új megvilágítást nyer az a sommás, sokat sejtető terv, mely leszögezi, hogy *el kell gondolkodni egész Magyarország megreformálásán.*⁶⁶ Hogy ez alatt mit érthettek pontosan, és ezt a nagyívű elképzelést milyen módon, milyen eszközökkel kívánták volna megvalósítani, arról hallgatnak az általam feldolgozott szövegek. Mindenesetre impozáns és nagyratörő programnak hangzott. Amennyiben ugyanis ez nem vált volna realitássá, úgy a protestáns közösség felszívódásának víziója fenyegetett volna, ahogyan az a 18. század közepén megfogalmazott, következő, féltő megállapításból is kitűnik: *ha a protestánsokkal a jövőben is úgy bánnak, mint eddig, akkor félő, hogy tíz év múlva nem lehet többé olyan látható protestáns közösséget találni majd Magyarországon, amely igaz vallását szabadon gyakorolhatná.*⁶⁷ A sötét látomás azonban nem következett be, a protestáns közösségek átvészelték a nehéz időszakot, majd annak letűntével újrarendezték soraikat.

⁶⁴ „Denn es mag einer ein Gotteslästerer, Dieb, Menschenmörder, Ehebrecher, Vaternörder seyn, oder sonst das gröste Verbrechen begangen haben, doch wird er von aller Strafel osgesprochen, wenn er nur römisch-catholisch wird.”, Uo., 14(1750–1751), 177–178.

⁶⁵ „Unsere Feinde frolocken itzo überaus und spotten unser, wir aber müssen alles gedultig leiden, und also wieder um das schwere Joch tragen, welches unsere Vorfahren nicht ohne Blut vergiesen von sich geworfen haben.”, Uo., 13(1749–1750), 249.

⁶⁶ „man soll gesonnen seyn ganz Ungarn zu reformiren”, Uo., 13(1749–1750), 675.

⁶⁷ „wofern mit den Protestanten in Ungarn ins künftige sowie bisher weiter verfahren wird, so ist zu befürchten, daß in zehn Jahren keine sichtbare protestantische Gemeinde in Ungarn mehr würde gefunden werden, die ihre wahre freye Religionsübung hätte”, Uo., 14(1750–1751), 387.

KONKLÚZIÓ A MAI TUDOMÁNYOS KUTATÁS SZÁMÁRA

Kérdezhetnénk, hogy a felvilágosodás és az első ipari forradalom századában hol vagyunk már a középkori boszorkányüldözésektől és az inkvizíciónak a föld színéről mindent eltörölni szándékozó terrorjától? A fentiekben bemutatott példákból következően a 18. században megnyomorított lelkek sem érezhették sokkal jobban magukat, mint korábban főként testileg megkínzott elődeik. III. Károly és Mária Terézia uralkodásának idején az individuális boszorkányüldözés mellett teret hódított a kollektív bűnösség elmélete és gyakorlata is, melyet a legelképesztőbb módszerekkel vittek véghez. A büntetések, felelősségre vonások, kényszerítések tárháza kimeríthetetlennek tűnt a királyi udvarból hol látenszen, hol nyíltabban támogatott és a helyi katolikus aktorok fantáziájára bízott kivitelezés során. A protestánsok megsemmisítésének vagy átnevelésének szándéka minden morális megfontolást felülírt, így a felhasznált arzenál a látható nyomokat nem hagyó megoldásoktól a vérrel áztatott elintézési módokon keresztül egészen a szenvedésektől megváltó, jótékony halálba segítségig terjedő spektrumon mozgott. Mindezekből következően meginogni látszik a katolikus egyháztörténet-írás *békés restaurációt* vagy a protestáns egyháztörténet-írás *vértelen ellenreformációt* vizionáló elképzelése, hiszen a korabeli, Nyugat-Európában fellelhető és a feltételezhetően kevésbé elfogult külső szemlélők által forgatott szövegek csupán sporadikus szemlézése során is számos, ennek az elméletnek (toposznak?) ellentmondó példára leltünk.

FORRÁSOK

- AHE* – *Acta Historico-Ecclesiastica, oder gesammlete Nachrichten von d. neuesten Kirchen-Geschichten*, nr. 1-120, Weimar, 1734–1766.
- Fortgesetzte Sammlung Von Alten und Neuen Theologischen Sachen, Büchern, Uhrkunden, Controversien, Veränderungen, Anmerckungen, Vorschlägen, u. d. g. 1721*, Leipzig, In Verlag Joh. Friedr. Brauns Erben; Druckts Jacob Andreas Bock, [1721].
- Fortgesetzte Sammlung Von Alten und Neuen Theologischen Sachen, Büchern, Urkunden, Controversien, Veränderungen, Anmerckungen, Vorschlägen, u. d. g. 1731*. Leipzig, Bey. Joh. Friedrich Braunssel. Erben, [1731].

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BERECZKI Lajos: Az I. Carolina resolútiótól az 1848. évi 20. törvénycikkig, *Szolgátárs*, XXVII. évf., 2018/4, 50–53.
- BÖLCSKEI Gusztáv: A magyar református teológiai gondolkodás vázlatos története, *Alföld*, LXVIII. évf., 2017/10. 54–61.
- CSEPREGI, Zoltán: Beziehungen ungarischer Pietisten zur halleschen Druckerei Orban, in: Erich Donnert (hrsg.): *Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlhölzer*, 3, Aufbruch zur Moderne. Weimar–Köln–Wien, Böhlau, 1997, 613–618;
- CSEPREGI, Zoltán: Handschriften, in: Brigitte Klosterberg–István Monok (hrsg.): *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, T. 2A–2B, Bp., MTA KIK, 2015 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 39/1–2).
- CSORBA Dávid: Debreceni Ember Pál mártír-képe, in: Karádi Zsolt–Pethő József (szerk.): *Korszerű közoktatás, korszerű tudomány. Tanulmányok a nyelv- és az irodalomtudományok köréből*, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, 2015, 145–158.
- DIENES Dénes: Reformátusok üldözése a katolikus egri egyházmegyében a 18. század utolsó harmadában, in: Peter Kónya (ed.): *Rekatolizáció, protireformáció a katolickareštaurácia v Uhorsku*, in: *Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon*, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013, 152–158.
- GEHRKE, Roland: Die Friedens- und Gnadenkirchen in Schlesien, in: Joachim Bahlke–Stefan Rohdewald–Thomas Wunsch (hrsg.): *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenzimnationen- und epochenübergreifenden Zugriff*, Berlin, Akademie Verlag, 2013, 384–395.
- KLOSTERBERG, Brigitte: August Hermann Francke und das hallische Kommunikationsnetzwerk: Bedeutung, Überlieferung, Erschließung, in: Holger Zaunstöck–Thomas Müller–Bahlke–Claus Veltmann (hrsg.): *Die Welt verändern. August Hermann Francke. Ein Lebenswerk um 1700*, Halle, Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle–Harrassowitz Verlag in Kommission, 2013 (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 29), 157–165.
- KLOSTERBERG, Brigitte: *Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Fotografien von Klaus E. Göltz*, Halle, Verlag der Franckeschen Stiftungen, 2007.
- KLOSTERBERG, Brigitte: Hungarica in den Beständen der Bibliothek und des Archivs der Franckeschen Stiftungen zu Halle, in: Nyerges Judit–Verók Attila–Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, Bp., Kossuth, 2016, 380–384.
- KOVÁCS Ábrahám: Counter Reformation, in: Jonathan J. Bonk (ed.): *Encyclopedia of Mission and Missionaries. Religion and Society Series*, 1, New York, 2007, 107–109.
- KOVÁCS Teofil: A lévai református templom lerombolása Szilágyi Sámuel levele alapján, *Új Nézőpont*, V. évf., 2018/1. 57–71.

- MONOK István: Halle és Magyarország kulturális kapcsolatainak forrásairól, *Irodalomismeret*, XV. évf., 2004/3, 142–146.
- MOSER, Johann Jacob: *Die Religions-Freyheiten und Beschwerden Derer Evangelischen in gantz Europa*, 1, Ebersdorff im Vogtland, bey Bernhard Ehrenfrid Vollrath, 1741, 13–23.
- PÁSZTI, László–VERÓK, Attila: Historische Karten und Ansichten, in: Brigitte Klosterberg–István Monok (hrsg.): *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, Halle, Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle, 2009 (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 22).
- TUSOR Péter: *A barokk pápaság (1600–1700)*, Bp., Gondolat, 2004, 9–13.
- VERÓK, Attila–RÓZSA, György: Porträts, in: Brigitte Klosterberg–István Monok (hrsg.): *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, T. 1, Tübingen, Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag, 2003 (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien, 7).
- VERÓK, Attila: Alte Drucke 1495–1800, A–Z, in: Brigitte Klosterberg–István Monok (hrsg.): *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, 1–2, Bp., MTA KIK, 2017 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 40/1–2).
- VERÓK, Attila: Das Kommunikationsdreieck Halle/Saale – Wien – Ungarn im 18. Jahrhundert, in: Wynfrid Kriegleder–Andrea Seidler–Josef Tancer (hrsg.): *Kulturelle Zirkulation im Habsburgerreich. Der Kommunikationsraum Wien*, Wien, Praesens Verlag, 2019 (Verflechtungen und Interferenzen. Studien zu den Literaturen und Kulturen im zentraleuropäischen Raum, 4), 39–53.
- VERÓK, Attila: Halles Rolle in der ungarländischen Kulturgeschichte (17–18. Jahrhundert). Ergebnisse eines Hungarica-Erschließungsprojektes, in: Hannes Philipp–Andrea Ströbl–Bernadette Weber–Johann Wellner (hrsg.): *Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. DiMOS-Füllhorn Nr. 3*, Regensburg, Universitätsbibliothek, 2018 (Open Access Schriftenreihe der Universität Regensburg. Forschungen zur deutschen Sprache in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. FzDiMOS, 6), 428–453.

ABSTRACT

Attila Verók: *The Life Circumstances of Protestants in Hungary in the 18th Century in Light of the Early Printed Books of the Franckesche Stiftungen in Halle*

In the long 18th century described as the period of “peaceful re-Catholicization” or “Catholic restoration” in the writings about the ecclesiastical history of different congregations, the Roman Catholic church used every means to push Protestants into the background and to render their lives impossible. As a result of intensified re-Catholicization, diverse means were employed to

confront the communities and individuals, from the occupation of churches or schools and collective punishments, through the public humiliation and terrorization of individuals, to bloody torture and the annihilation of their livelihood. The partly violent spreading of Catholicism resulted in many controversial cases in the Carpathian Basin, which were reported on y publications in Western Europe. The examination of the early printed books in the Lutheran collection of books in Halle (Franckesche Stiftungen) has brought numerous relevant texts to the surface from a Hungarian perspective, which allow studying the danger-fraught life circumstances of Protestants in the Carpathian Basin in the 18th century through the eyes of an external observer.

Keywords: bloody Counter-Reformation, peaceful re-Catholicization, Catholic restoration, Protestant Hungarian church history in the 18th century, religious intolerance

Hazai levéltári források nézőpontjai

KÖZIGAZGATÁSI, FÖLDESÚRI ÉS EGYHÁZI IRATOK A HAZAI 18. SZÁZADI REFORMÁTUS EGYHÁZTÖRTÉNET-ÍRÁS SZOLGÁLATÁBAN¹

Hegyi Ádám Alex

BEVEZETÉS

Sokszor, sokféleképpen fogalmazták meg, milyen források feltárásával lehet a református egyház 18. századi történetét feldolgozni. Ennek köszönhetően az utóbbi harminc évben nagy lendületet kaptak a forráskiadások, viszont az átfogó feldolgozások még váratnak magukra. A Tiszáninneni Református Egyházkerület történetét tárgyaló legújabb monográfia² ebből a szempontból kivételnek tekinthető, és egyre több olyan kézikönyv is napvilágot lát, amelyek ugyan nem egyháztörténeti kötetek, viszont kisebb-nagyobb összegzéseket tartalmaznak a református egyház múltjáról.³ A pozitívista történetírástól kezdve egészen a rendszerváltásig készült összefoglalások tekintetében igaza van Gőzsy Zoltánnak abban, hogy a magyar egyháztörténet-írás sokszor csak a központi egyházi levéltárakat és az országos levéltárat használta fel a kutatáshoz, rendszeres, szisztematikus feltárást más gyűjteményekben nem végeztek.⁴ Természetesen ez alól több kivétel is van, hiszen például Szeremley Sámuel Csongrád vármegye, Hódmezővásárhely város valamint a Békési Református Egyházmegye levéltárait is felhasználta munkájához.⁵ A helyzet javítása érdekében Molnár Ambrus 1989-ben részletesen ismertette, milyen egyéb forrástí-

¹ A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Hivatal FK-123974 számú témapályázata támogatta.

² Dienes Dénes–Ugrai János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története, 1–2*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2017.

³ Például: Tóth Levente: Egyházi viszonyok a 18. században: a katolikus egyház, a református egyház, az unitárius egyház, görögkeleti és görögkatolikus közösségek, szórványok, in: Egyed Ákos–Hermann Gusztáv Mihály–Oborni Teréz (szerk.): *Székkelyföld története, II, 1526–1867*, Székkelyudvarhely–Haáz Rezső Múzeum–EME–MTA BTKI, 2016, 423–442.

⁴ Gőzsy Zoltán: Az egyháztörténet 18–19. századi forrásai a dunántúli megyei levéltárakban, in: Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): *A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai*, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2006, 121–122.

⁵ Szeremlei Sámuel: *A hódmezővásárhelyi református egyház története, 1–2*, Hódmezővásárhely, Roth, 1927–1938.

pusokat lenne fontos bevonni a kutatásba,⁶ és ezt követően világi és egyházi műhelyek jöttek létre a megvalósításra. Meglátásom szerint ennek köszönhetően egyre több olyan monografikus feldolgozás született meg, amelyek már korszerű forrásbázisra alapozták állításaikat, de a legújabb historiográfiák szerint a 18. századot tekintve leginkább forráskiadások készültek el.⁷ Az átfogó elemzések⁸ inkább egy-egy jól körülhatárolható forráscsoportra alapoznak, mivel a felvilágosodás századában annyira megnövekedett az egyházi írásbeliség (is), hogy azt nem könnyű átfogóan elemezni.

Mivel igen nagy terjedelmű forrásanyaggal állunk szemben, egy ismertető leltár készítésének semmi értelme sincs, hiszen az egy tanulmány keretét szétfeszítené. Érdemes viszont a rendelkezésünkre álló forrástípusok közötti összefüggésekre rávilágítani, mert a 18. századi református egyház történetét csak akkor lehet rekonstruálni, ha minél több szempontot vonunk be a vizsgálatba. Tanulmányunkban ezért tisztázzuk a 18. századi egyházkormányzás működését és azt, hogy az egyes intézmények milyen irattípusokat állítottak elő. Ezt követően felvázoljuk, hogy az egyházigazgatás milyen egyéb intézménytípussal került kapcsolatba, és az érintkezés során született-e olyan irat, amely egyháztörténeti jelentőségű. Meglátásunk szerint iraton itt nemcsak a hagyományos levéltári dokumentumot kell értenünk, hanem a nyomtatásban megjelent kiadványokat és tárgyi, valamint képi dokumentumokat is figyelembe kell vennünk. Végül az adatok feldolgozásának különböző módjaira szeretnénk a figyelmet felhívni.

Meg kell viszont jegyeznünk, hogy tanulmányunkban a Kárpát-medencén kívül található források bevonását most mellőzzük, mert Csepregi Zoltán, Bujtás László Zsigmond, Csorba Dávid és Verók Attila tanulmányai ezeket

⁶ Molnár Ambrus: A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól, in: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28.*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989, 328–333. Módszertani szemléletét tekintve nagy mértékben ugyanolyan feladatokat fogalmazott meg, mint a katolikus egyháztörténet-írás: Vanyó Tihamér: *A plébániatörténetírás módszertana*, Pannonhalma, Stephaneum, 1941.

⁷ Szabadi István–Baráth Béla Levente: Irányvonalak a 16–17. századi magyar református egyháztörténet és egyházi műveltség kutatásában (1989–2009), in: Fazakas Gergely Tamás–Csorba Dávid–Baráth Béla Levente (szerk.): *Egyház és kegyesség a korai újkorban*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2009, 9–35; Tóth Levente: Református egyháztörténeti kutatások Erdélyben 2003–2013 között, in: Péntek János–Salat Levente–Szikszai Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2003–2013 között, 1*, Kolozsvár, MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottság, 2015, 201–221.

⁸ Például: Kovács Kálmán Árpád: Az osztrák Államtanács szerepe az 1760–70-es évek erdélyi valláspolitikájában. Rekonstrukciós kísérlet a kongruaügyek példáján, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, TTRE Gyűjtemények, 2016, 117–136.

érintik. Egyedül arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a külföldi hungarika-kutatás egyre több segédletet tesz közzé,⁹ noha még igen sok gyűjtemény van, amelyekről alig tudunk valamit.

A MAGYAR REFORMÁTUS EGYHÁZ IGAZGATÁSA A 18. SZÁZADBAN

A reformáció során Európában a protestáns egyházak különböző egyházigazgatási struktúrákat hoztak létre. A református egyház kormányzati rendszere a Kárpát-medencében nem teljesen követte a kálvini elveket, mert Kálvin presbiteri egyházkormányzatot vezetett be, nálunk viszont az esperesi és superintendensi hivatal kialakulásával alá-fölérendeltségi viszony jött létre. Az egyház struktúrája a hierarchikus rendszer ellenére csak enyhén volt centralizált: az egyházkerületek éléről a superintendens az egyházmegyéek vezetőinek, az espereseknek adott általában utasításokat, és az esperesek továbbították azokat az egyházközségek élén álló lelkészek számára. Az információ hivatalos útja többlépcsős volt, miközben az informális kommunikációs hálózatok egészen más alakzatokat vettek föl. Jó példa erre, hogy a lelkészek közvetlen kapcsolatot is ápoltak az egyházkerülettel. Szervezetpszichológiai szempontból ez a rendszer nem volt hatékony, de mégsem omlott össze, mert sem az 1715. évi XXXI. törvény, sem a két *Carolina Resolutio* hatására nem semmisült meg.¹⁰ 1734-ben a *II. Carolina Resolutio* végleges formába öntötte Magyarországon az egyházkerületek határait, és ezzel párhuzamosan lassan sikerült megállapodni az erdélyi és a tiszántúli egyházkerületek között húzódó pontos határvonalban is.¹¹ A *II. Carolina Resolutio* az egyházkerületeken belül az egyházmegyéek egyházigazgatási határait is kijelölte. A *Tűrelmi rendelet* hozott ebben csak változást: ekkor több esperességnek megnövekedett a területe, mert hozzájuk csatoltak olyan tájegységeket is, ahol korábban nem léteztek református egyházközségek, 1781 után viszont létrejöttek. Ennek ellenére az egyházmegyéek jelentősebb mértékű átalakítása csak 1820 után történt

⁹ Például: Zoltán Csepregi (bearb.): *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle, 2, Handschriften*, Bp., MTA KIK, 2015.

¹⁰ Szabó Zoltán József: *A magyar református egyházszervezet első két évszázada*, Bp., Szenci Molnár Társaság, 2004, 79–82.

¹¹ Szabadi István: „Keresik sokan régi leveleiket”, A lelkészutódok privilégiumának érvényesítése a Partiumban, in: Dáné Veronka–Szabadi István (szerk.): *„Eklézsiáknak, egyházi szolgálóknak egyetlenegy dajkája.” Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*, Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2014, 85–96; Dienes Dénes: Az első püspökválasztás a Tiszáninneni Református Egyházkerületben, in: Uő (szerk.): *Tanulmányok a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetéből*, Sáropatak, SRKTGY, 1998, 1–84.

meg.¹² A 18. században az egyházközségek működését jogi státuszuk határozta meg: III. Károly által hozott egyházügyi törvények legfőbb jellemzője az volt, hogy a református gyülekezetek vallásgyakorlását igyekeztek korlátozni, de ez az elv a Kárpát-medence egyes régióiban eltérő módon érvényesült. A Nyugat-Dunántúl és a Felvidék egyházközségei komoly harcot vívtak azért, hogy artikuláris helyé minősítsék magukat, így biztosítva a szabad vallásgyakorlásukat és a gyülekezet önálló kormányzását. A volt hódoltsági területeken is problémás volt a gyülekezeti élet megszervezése és fenntartása, mégis ezek az eklézsiák szerencsésebbek voltak az előbb említett társaikhoz képest, mert az ország újjáépítésének igénye több esetben is háttérbe szorította a vallási túlkapásokat, így néhány földesúr megtűrte – esetleg támogatta – református közösségek fenntartását. Igaz, hogy a török kiűzése után az Erdélyi Fejedelemséget nem integrálták vissza a magyar közigazgatásba, ezért a Habsburgok az erdélyi reformátusokkal kapcsolatban a magyarországitól eltérő jogszabályozást alkalmaztak, mégis tény, hogy az erdélyi egyházközségeknek is meg kellett küzdeniük a fennmaradásukért. Mindezek odavezettek, hogy a Kárpát-medencében a kálvinista gyülekezetek jelentős része elveszítette lelkipásztorát és önállóságát. A *Tűrelmi rendelet*, majd az 1791. évi XXVI. törvény változtatott ezen, és ismét új anyaegyházközségek jöttek létre.¹³

Amennyiben intézményszervezet szempontjából nézzük meg az egyházkerületek, az egyházmegyék és az egyházközségek 18. századi működését, akkor megkülönböztethetünk az egyes egyházigazgatási egységek irányítását ellátó intézményeket és az egyházkormányzásban feladatot nem betöltő intézményeket. Ez utóbbi körébe tartoznak a kollégiumok és az egyházi nyomdák. Vizsgált korszakunkban összesen három egyházi tipográfia működött: a debreceni városi nyomda, a kolozsvári református egyházközség nyomdája és a kolozsvári református kollégium tipográfiája. A nyomdák és a kollégiumok között lényeges különbség, hogy a tipográfiák függő helyzetben voltak: Debrecenben a várostól és az egyházközségtől, Kolozsváron az egyházközségtől és a kollégiumtól.¹⁴ A kollégiumok viszont az egyházon belül saját ön-

¹² Kis Bálint: A helvéciai vallástételt követő Békés-bánati egyházi vidék vallási, polgári, tudomány és földleírás történeteinek emléke, in: *A Békési-Bánati Református Egyházmegye története*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992, 79–81.

¹³ Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985, 143–153; Bíró Sándor [et al.]: *A magyar református egyház története*, Bp., Kossuth, 1949, 177–204, 267.

¹⁴ V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézsajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 163–170.

kormányzattal rendelkeztek.¹⁵ Véleményem szerint a református egyház egyéb intézményei, mint például az ispotályok vagy a kollégiumi rangot el nem érő iskolák a 18. századi egyházkormányzást tekintve nem tekinthetők önálló intézményeknek, ezért azok történetekor a fenntartójukkal való szoros kapcsolat tükrében lehet múltjukat rekonstruálni. Magyarázatra szorul viszont, hogy a nyomdákat miért tekintem a kollégiumokkal azonos intézménytípusnak.

Megítélésem szerint a nyomdák – annak ellenére, hogy csak bérlőik, és nem döntési jogkörrel rendelkező tulajdonosaik voltak – ugyanolyan szerepet tölthettek be, mint a kollégiumok: a református értelmiség utánpótlásában és a kegyesség gyakorlásában, valamint fenntartásában vettek részt. Ennek köszönhetően súlyuk a 18. században azonos volt a kollégiumokéval.

Az egyházigazgatási egységek irányítását ellátó intézmények tisztviselői kara néhány esetben csak egy-két személyből állt, más esetekben nagyobb létszámú testülettel is számolhatunk. Mindez a hazai református egyház sajátos egyházkormányzásából adódik, mert a 18. században az egyházközségek vezetése egyre több esetben presbiteri elvek alapján valósult meg, míg a magasabb egyházigazgatási szinten ez nem feltétlenül történt így. Az anyaegyházközségek esetében a 18. század közepétől kezdve mutatható ki valamilyen konzisztórium létezése, noha a világiak egyházigazgatásba való bevonásának már 17. századi példái is vannak. A 19. század elejére már szinte általánosnak mondható a presbitériumok működése.¹⁶

Az egyházmegyék és az egyházkerületek esetében viszont nem mutatható ki ilyen egyenesvonalú fejlődés. Az egyházkerületek közül a legjobban szervezett kormányzótestülettel az erdélyi rendelkezett, amelynek gyökerei a 17. századi fejedelmi egyházkormányzási gyakorlatra vezethetők vissza. Az Erdélyi Református Főkonzisztórium ezt kihasználva hatékonyan tudott reagálni a Habsburgok protestánsellenes egyházpolitikájára, ugyanis a klerikus és a laikus vezetők a magyarországi egyházkerületekhez képest sokkal jobban együtt tudtak működni egy közös egyházkormányzati testület létrehozásában.¹⁷ A négy magyarországi egyházkerület esetében viszont a papság nem tudott így együtt dolgozni a világiakkal. A superintendensek mellett megjelentek a főgondnokok, viszont ebből a rendszerből nem született az erdélyi főkonzisztórium.

¹⁵ Például: Dienes Dénes–Ugrai János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013, 52–66; Tóth Béla: A kollégium története a XVIII. században, in: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Bp., MRE Zsinat, 1988, 66–142.

¹⁶ Baráth Béla Levente–Orosz Adrienn: A presbiteri elvű egyházkormányzás kálvini értelmezése és hatása Magyarországon, *Debreceni Szemle*, XVII. évf., 2009/3–4, 363–373.

¹⁷ Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, EME–ERE, 2000.

tóriumhoz hasonló testület: az egyházban a 18. század során folyamatosan mérgezte a levegőt a hierarchikusok és a kyriarchikusok közötti vita, amelynek csúcspontja volt 1791-ben Sinai Miklós tiszántúli superintendenssé választása, ugyanis ekkor az egész Tiszántúlon végigsöpört az egyházkormányzási kérdésekben érezhető ellentét a klerikusok és laikusok között.¹⁸ A református nemesek ezért inkább patrónusként vettek részt az egyház felsőbb vezetésének életében, és a közös egyházkormányzás kialakítása helyett elszigetelt hivatalokat hoztak létre. Tipikus példa erre az ágensi tisztség létrejötte, amely kezdetben csak az uralkodó mellett, később már a Helytartótanácsnál is a reformátusok „lobbi-irodájaként” funkcionált. A korabeli egyházi közvélemény viszont nem volt jó véleménnyel működéséről, pedig a Habsburgok egyházpolitikája mellett botorság volt tőle csodát várni.¹⁹

Az egyházmegyeik élete ehhez hasonlóan alakult. A 18. század közepétől kezdve kimutatható egy világi főgondnok közreműködése az esperességek kormányzásában, valójában viszont csak a budai zsinat után erősödött meg ez a funkció. Laikus tanácsbírók (assessor) viszont szinte sehol sem vettek részt a 18. században az egyházmegye igazgatásában, helyettük csak a lelkészi karból választottak assessorokat.²⁰ Az egyházmegye vezetője az esperes (*senior*) és a világi főgondnok (Erdélyben *tractualis inspector curator*) volt. Az egyházmegye kétféle döntéshozó testülettel is rendelkezett, amelyet tájegységenként különböző névvel illettek: a „partialis gyűlés”, a „közönséges gyűlés” és a „Tiszteletes Prédikátori Társaság” elnevezések a leggyakoribbak. A két testület között a jelenlévők számában és titulusában volt különbség, mert a parciális gyűlésen az esperes, a főgondnok és a tanácsbírók voltak jelen, míg a közönséges gyűlésen az összes gyülekezet lelképásztora és – a 18. század végétől – a világi vezetői is. Mai fogalmaink szerint a parciális gyűlés az egyházmegyei tanácsnak, míg a közönséges gyűlés az egyházmegyei közgyűlésnek felel meg. Kivételes esetekben egyházkerületi engedéllyel a parciális gyűlés tagja lehetett az egyházközség küldötte is, és egy küldött ilyenkor több gyülekezetet is képviselhetett. Mind az egyházmegyei tanács, mind az egyházmegyei közgyűlés elnöke az esperes és a főgondnok volt. Hitéleti kérdésben az esperes, más ügyekben a főgondnok szavazata döntött.²¹

¹⁸ Révész Imre, ifj.: *Sinai Miklós és kora*, Bp., Akad., 1959, 178–211.

¹⁹ Für Lajos: A bécsi ágens, Bessenyei György, *A Rádai Gyűjtemény Évkönyve*, IX. évf., 1999, 69–81.

²⁰ Molnár Ambrus: A református egyházszervezet és önkormányzat áttekintése, *Theológiai Szemle*, XXXVIII. évf., 1995/5, 269–274.

²¹ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2, Debrecen, Debrecen (...) Könyvnyomda Vállalata, 1908, 47; Szentpéteri Kun Béla: *A magyarországi református egyház külső rendje*, Bp., MRE, 1948, 80.

A református egyház legfőbb döntéshozó testülete a zsinat, viszont a 18. században az uralkodók megtiltották zsinatok tartását, ezért helyettük csak konventeket lehetett összehívni. Erdély kivételt képez: a zsinatok évenként összeültek. A konvent eredetileg nemesi birtokon tartott világiak megbeszélése volt, ahol az egyház megsegítéséről tanácskoztak, de egy idő után vezető egyházkormányzati szervvé vált. Hatékonysága viszont nem volt akkora, mint a zsinaté. Vizsgált korszakunk végén, 1791-ben a protestánsokkal szemben sokáig alkalmazott elnyomás enyhüléseként II. Lipót engedélyezte Budán országos zsinat tartását. A zsinat határozatai a presbiteri egyházkormányzás elve mellett tették le a voksot, innentől kezdve beszélhetünk arról, hogy a világiak az egyházigazgatás minden szintjén egyre aktívabban vettek részt a kormányzásban.²²

A REFORMÁTUS EGYHÁZ IRATTÍPUSAI A 18. SZÁZADBAN

Sok 18. századi dokumentummal kapcsolatban nagy gond, hogy annak készítői nem voltak tisztában az adott irat formai követelményeivel. Jó példa erre, hogy a Dunamelléki egyházkerületben valódi egyházkerületi jegyzőkönyvet csak 1814-től kezdve kezdtek vezetni, ennek köszönhetően 1814-ig a protokollum nem csupán jegyzőkönyv, hanem rengeteg irattípus gyűjteménye volt, amelyekben vallási sérelmek, egyházfegyelmi ügyek, egyházkerületi ülések jegyzőkönyveinek a szövegei találhatók meg. Annak ellenére, hogy a Dunamelléken az első jegyzőkönyvet 1626-ban nyitották, valójában csak 1731-től kezdve van egyházkerületi szinten jegyzőkönyvezés, amely – mint láttuk – igazából 1814 után tekinthető formai értelemben is jegyzőkönyvnek.²³ A jegyzőkönyvvezetésben nemcsak a formai jegyek keverése, hanem az emberi hanyagság is okozhatott gondot, például a Tiszántúlon Zoványi György püspök akadályozta a protokollum szabályos vezetését.²⁴ Az egyházi iratképzésben általánosan jellemző volt ez a fajta hanyagság, ennek ellenére mindegyik egy-

²² Révész Kálmán: Az 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok, *Sárospataki Füzetek*, IV. évf., 1860/4, 58–97, Zoványi Jenő: Adatok a 18. század első felében tartott református konventek történetéhez, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, III. évf., 1904, 24–39.

²³ Szatmári Judit: Református egyházkerületi protokollumok a Dunamelléken – az 1700-as évek kevésbé ismert forrásai, *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, VI. évf., 2004/1, 83–84.

²⁴ Tóth Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez*, 1, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület legrégebbi jegyzőkönyvéből 1568–1765-ig*, Debreczen, Városi Nyomda, 1894, 97.

házkerületben vezettek protokollumot, és a konventekről valamint a budai zsinatról is készült jegyzőkönyv.²⁵

A legfelsőbb egyházigazgatás szintjén más irattípusok is keletkeztek. Menyiségét tekintve ezek közül az első helyre kíváncsoznak az egyházkerületi közgyűlési iratok. A közgyűlések ezek ismeretében hoztak döntéseket, tehát sokszor informatívabbak, mint a jegyzőkönyvek, mert sokkal részletesebbek, mint a jegyzőkönyvi határozatok. Az egyházkerület igazgatása viszont a gyűlések között is zajlott, ezért a hétköznapi ügyintézés során jöttek létre az igazgatási iratok. Jellemzően ezekben egyházközségek, lelkészek és világiak ügyes-bajos dolgait találjuk meg, amelynek során a superintendenstől kértek segítséget. A püspökök általában nem is hagyták megválaszolatlanul ezeket az instantiákat, viszont a válaszok nem feltétlenül az igazgatási iratok között, hanem sokszor a superintendensek magánlevéltáraiban, vagy a beadványok eredeti készítőinek iratai között maradtak fenn. Az egyházkerületek gazdasági irataikat a 18. század második felétől kezdve egyre inkább külön kezelték az egyházkormányzási iratoktól, ezért a számadási iratokat ma általában önálló állagokban találhatjuk meg. Szintén fontos dokumentumnak számítottak az állam vallásügyi rendeletei, ezért az egyházkerületek ezeket is elkülönítve kezelték. Az esetek többségében kötetekbe vezették be a legújabb rendeleteket. Mindegyik egyházkerület számára alapvető volt, hogy a protestánsokat hátrányosan érintő uralkodói intézkedéseket megpróbálja ellensúlyozni, ezért komoly iratmennyiség született az ágensekkel és a külföldi testvéregyházakkal való kapcsolattartás során. A 18. század második felétől kezdve egyre több egyházkerületben önálló iratképző szervvé váltak az egyházi főjegyzők és a világi főgondnokok is, illetve Erdélyben a Főkonzisztórium iratanyaga differenciálódott.²⁶ Az egyházlátogatás intézménye viszont nem működött zavartalanul. 1747-ben Torkos Jakab dunántúli püspök megpróbálta teljes egyházkerületét végig látogatni, amelyet Padányi Bíró Márton veszprémi püspök megakadályozott. A vizitáció jegyzőkönyvei szerencsére fennmaradtak, és ma az egyháztörténet-írás egyik legfontosabb forrásbázisának számítanak.²⁷ Torkos egyházlátogatása viszont alapot szolgáltatott az uralkodónőnek arra, hogy tovább szigorítsa a reformátusokat sújtó rendelkezéseket: 1748-ban végleg elvonták a református püspököktől a vizitáció jogát, de indokolt esetben ma-

²⁵ Révész: Az 1791. évben Budán..., 58–97. Zoványi: Adatok a 18. század..., 24–39.

²⁶ Molnár: A református egyházszervezet..., 1995, 269–274.

²⁷ Köblös József (szerk.): „*Processus visitationis*” Torkos Jakab Egyházlátogatása 1747-ben, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2011, 31–36.

gánemberként meglátogathatták a lelkipásztorait, és a személyes megidé-
zést is gyakorolhatták.²⁸

A református egyház elemi érdeke volt vagyoni helyzetének pontos felmé-
rése. Az egyházlátogatásokon kívül volt ennek más módja is. 1721-ben a Pes-
ti Vallásügyi Vegyesbizottság (*Mixta Religionaria Commissio*) összeírta a Magyar
Királyság akkor létező protestáns egyházközségeit. Annak ellenére, hogy ez a
testület nem az egyházon belül működött, egyházi intézménynek is tekinthet-
jük, mert az inventáriumok készítői egyházi személyek voltak. Ezek az össze-
írások általában az egyházközségek múltját is vizsgálták: az összeírók arra
voltak kíváncsiak, milyen bizonyítékok voltak arra, hogy az adott eklészia
protestáns múlttal rendelkezett-e. Ennek részeként a gyülekezetek anyagi ál-
lapotáról inventáriumok is készültek.²⁹ A következő országos összeírássra 1791
után került sor, mert az 1791. évi XXVI. törvény kötelezte a református egy-
házat, hogy pontosan mérje fel vagyoni helyzetét. A tiszántúli egyházkerület-
ben 1809-ben összesítették ezeket az inventáriumokat.³⁰

Az egyházkormányzási hierarchia közepén elhelyezkedő egyházmegyék ese-
tében szintén a 18. század közepétől lehet komolyabb iratanyagot találni. A Du-
namelléken Csáthi Dániel püspök kötelezte az espereseket arra, hogy a trak-
tusok vezessenek saját jegyzőkönyveket.³¹ A Tiszántúli Református Egyház-
kerületben 1762-ben részletesen szabályozták az egyházmegyék iratkezelési
gyakorlatát. Ebben előírták, hogy a traktus gyűléseiről jegyzőkönyvet kell ve-
zetni és az egyházlátogatások során feltett kérdéseket szintén külön proto-
kollumba kellett vezetni.³² Az 1791. évi budai zsinat 9. kánonja megerősítette
a kialakult gyakorlatot és minden egyházkerületet és egyházmegyét kötelezett
jegyzőkönyvek vezetésére, és külön felhívta az esperesek figyelmét arra, hogy
az egyházmegyei levéltárban irattári rendet kell kialakítaniuk.³³ Az esperesek
évente kötelesek voltak az egyházkerület számára írásos beszámolót készíteni

²⁸ Holl Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Bp., METEM, 2004, 22.

²⁹ Ladányi Sándor: *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után*, Bp., KRE HTK Egy-
háztörténeti Intézet, 1997, 54–55; Uő: 1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy vármegyé-
ben, *Somogy megye Múltjából, Levéltári Évkönyv*, III. évf., 1972, 91–118; Uő: Az 1721. évi
vallásügyi vizsgálat Esztergom vármegyében, *Limes*, XIV. évf., 2001/3, 43–48.

³⁰ Szabadi István: „Mindenek jó renddel és ékesen legyenek Ti Közöttetek...”. *A Békés–Bánáti, Biha-
ri, Érmelléki és Nagybányai Református Egyházmegyék vagyonösszeírási jegyzőkönyvei 1809*, Deb-
recen, TTREL, 2016.

³¹ Szatmári: Református egyházkerületi protokollumok..., 89, 96.

³² Tóth Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásának rendje
1762-ből*, Debrecen, DRTA, 1964, 68.

³³ Révész: Az 1791. évben Budán..., 58–62.

az egyházmegyében történetekről, de ezek elkészítését gyakran szabotálták.³⁴ Szintén a budai zsinat kánonjaiban szerepelt, hogy az egyházmegyéek kötelesek az egyházkerület utasításait végrehajtani, amely azt jelentette, hogy a superintendenstől, főjegyzőtől vagy a főgondnoktól rendszeresen kaptak körrendeleteket.³⁵ A vezetői feladatok megkövetelték egyéb írásos dokumentumok készítését is, így például az esperes körleveleket intézett a lelkészekhez, a napi ügyekről úgynevezett esperesi naplót vezetett, a gyülekezetek vezetői leveleztek az esperessel, a vitás ügyekről beadványokat, jelentéseket, panaszokat készítettek.³⁶ 1781 után ismét általános gyakorlattá vált az egyházlátogatás is, így a legtöbb egyházmegyében vizitációs jegyzőkönyvek készültek, a püspöki egyházlátogatás viszont ritka kivételnek számított.³⁷

A legtöbb egyházmegyében részletesen szabályozták, hogy milyen iratokat kellett az egyházközségnek vezetnie. A gyülekezet lelkipásztorának kötelessége volt az anyakönyveket rendszeresen vezetni, a helytartótanácsi és az egyházi körrendeleteket önálló jegyzőkönyvben nyilvántartani. Érdekes, hogy sokáig nem különböztették meg a presbiteri jegyzőkönyvet az anyakönyvtől (matrikula) valószínűleg azért, mert a jegyzőkönyvet az anyakönyvvel azonosnak tekintették. Mindezekon túl a gyülekezet nagyságától függően készültek kurátori számadások, iskolai jegyzőkönyvek, rektori naplók és egyéb igazgatási iratok is.³⁸

Véleményem szerint a református egyház által előállított irattípusnak tekinthetjük a személyes vallásosság dokumentumait is, mivel ezek az egyháztagok saját gondolatvilágát tükrözik. Jelentőségük szüretlenségükben rejlik, mert lejegyzésükben nem működött közre harmadik személy. A legtöbb egyházi irat készítője megszűrte az eredeti események szereplőinek elképzeléseit, viszont az ego-dokumentumok eredetisége abban rejlik, hogy ezekben az „én”, mint a leírás alanya folyamatosan jelen van. Egyháztörténet szempontjából ilyenek tekinthetők a családi Bibliákban található bejegyzések, az autográf levelek és beadványok, valamint a naplók.³⁹

³⁴ Barcsa: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület...*, 122.

³⁵ Révész: *Az 1791. évben Budán...*, 58–62.

³⁶ Molnár: *A református egyházszervezet...*, 1989, 328–333.

³⁷ Bárh János: *Bácskai magyar reformátusok a XIX. század elején*, Topolya, Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület, 2017, 13–14.

³⁸ Az udvari lelkészek iratai hasonlóak a gyülekezeti lelkipásztorok dokumentumaihoz, de náluk gyakran ego-dokumentumokból lehet a lelkési szolgálat múltját rekonstruálni. Vö.: GUDOR Kund Botond: *Bod Péter (1712–1769), a történetíró*, Barót, Tortoma, 2018, 170.

³⁹ Winfried Schulze (hrsg.): *Ego-Dokumente, Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, Berlin, Akademie, 1996; Rudolf Dekker: Jacques Presser's Heritage: Egodocuments, *Study of History Memoria y Civilización*, 5. vol., 2002, 13–37.

A REFORMÁTUS EGYHÁZKORMÁNYZÁS KAPCSOLATAI
A KATOLIKUS EGYHÁZZAL, A KÖZIGAZGATÁSSAL
ÉS A NAGYBIRTOK-IGAZGATÁSSAL

A 18. századi református egyháztörténet-írás szempontjából magától értetődő, hogy a katolikus egyház iratai nélkül lehetetlen lenne a múlt hiteles rekonstruálása, hiszen a református identitás lényeges eleme a katolikusoktól való különbségek hangsúlyozása.⁴⁰ A két felekezet közötti konfliktusok a 18. században már hagyományosak voltak, tehát a katolikus egyházon belül is rengeteg olyan irat született, amelyek református szempontból is jelentősek. Ehhez társul még az, hogy 1711 és 1781 között a katolikus egyház különböző uralkodói felhatalmazásokat kapott arra, hogy a református egyház életét ellenőrizze.⁴¹ A 18. században azok a protestáns többségű falvak, ahol kis számú katolikus lakosság élt, általában egy katolikus plébánia filiájának számítottak, a plébános felügyelete alá nemcsak a katolikusok, hanem a protestánsok is tartoztak. Gyakori volt az is, hogy szintiszta református településen valamilyen ürüggyel katolikus plébániát alapítottak, így automatikusan a kálvinista közösséget is a plébános fennhatósága alá rendelték.⁴² Ez igaz az egyházigazgatás felsőbb szintjeire is, ezért a főesperesek és a püspökök szintén gyakorolták a reformátusok feletti ellenőrzési jogköreiket. A szakirodalom ezzel kapcsolatban leginkább a katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvekben található adatokra koncentrált. Ezek szerint négy különböző vizitáció típust különböztethetünk meg: püspöki vizitációt, főesperesi egyházlátogatást, ad limina látogatást és lélekösszeírást. A püspöki és főesperesi vizitáció között csak a végrehajtó személyében van különbség, másban nem. Mindkét esetben a jegyzőkönyvek önálló pontban foglalkoztak a reformátusokkal, mert az akatolikusok helyzetét minden esetben kötelező volt rögzíteni. Ezen kívül a templomokról szóló részekben is találunk protestánsokra vonatkozó adatokat, mert református gyülekezetek esetében a templom katolikus eredete különösen érdekelte a vizitátorokat. Ugyanez érvényes az iskolákra vonatkozó kérdések esetében is. Teológiatörténeti szempontból jelentős a szentségek kiszolgáltatását tárgyaló kérdés, mert a bábakeresztség értelmezésében komoly különbség volt a református és a katolikus tanítás között. Az úgynevezett ad

⁴⁰ Kósa László: A kereszt jele a magyarországi protestánsoknál, in: Uő: *Művelődés, egyház, társadalom*, Bp., Akad., 2011, 15–33.

⁴¹ Baráth Béla Levente: Az I. Carolina Resolútiótól a Türelmi rendeletig, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, TTRE Gyűjtemények, 2016, 11–14.

⁴² Dienes–Ugrai: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület...*, 1, 392–423.

limina látogatás a megyéspüspök által a pápa számára összeállított beszámoló volt, amelyben a püspök köteles volt a reformátusok helyzetéről és beszámolni. Forrásértéke abban rejlik, hogy sok esetben a püspökség egyéb forrásai megsemmisültek, ezért csak ezekből értesülhetünk a protestánsokról. A lélekösszeírás valójában nem egyházlátogatás, hanem egyházi népszámlálás, amelynek során a kálvinista családokat is összeírták. Belőlük a reformátusok helyzetéről nem tudhatunk meg semmit, viszont népességi adataik sokszor pontosabbak a református nyilvántartásoknál.⁴³

Újabban a történeti kutatás érdeklődésének középpontjába került a katolikus alsópapság jövedelmi viszonyainak elemzése. Mivel a reformátusok 1781-ig kötelesek voltak járandóságot fizetni a területileg illetékes plébánosnak, ezért a paptartás forrásai igen fontosak a református egyháztörténet-írás szempontjából. A Kalocsai Főegyházmegyében például léteztek olyan református falvak (Pataj, Szentbenedek, Uszód), amelyek járandóságot fizettek a katolikus plébánosnak, míg más református falvak nem (Bogyisza, Érsekcsanád). Ez utóbbiak kvázi artikuláris helyekként működtek. Jelenlegi ismereteink szerint ez azzal magyarázható, hogy az artikuláris helyek megállapításáról kiadott 1681-es vallásügyi törvény az alföldi településeket nem írta össze, és 1681 után az Alföldön nem mérték fel az újabb artikuláris helyeket, így valójában a protestánsok jogait tekintve ez a törvény az Alföldön nem számított mértékadónak.⁴⁴

Nem tisztünk most ennek a problémának a megoldása, de az igen, hogy bemutassuk milyen forrásokból lehet a paptartás reformátusokra vonatkozó adatait megtalálni. Elsősorban a településeknek a papjaikkal kötött kontraktusaiból indulhatunk ki, mert ezekben pontokba szedve rögzítették, mit kötelesek a protestánsok a katolikus papnak fizetni. A 18. század során ezekkel a szerződésekkel kapcsolatban sok panasz, kérelem született, amelyek között nagyszámban találhatunk kálvinisták által írt instantiákat. A katolikus egyház rendszeresen felmérte egyházmegyéi állapotát is, ezért az úgynevezett plébánia-összeírások szintén tartalmazhatnak protestánsokra vonatkozó információkat.⁴⁵

A katolikus-református együttélés egyéb forrásai közül nagy jelentőségű a katolikus püspöki hivatal konzisztórium, mert a mindennapi egyházkormányzásban ez gyakorolta a protestánsok fölötti ellenőrzés jogkörét, így jegyzőkönyveiben, illetve a konzisztórium által kiállított iratokban nagy eséllyel talál-

⁴³ Holl: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek...*, 9–24.

⁴⁴ Bárh János: *Paptartás a kalocsai főegyházmegyében (1738–1849)*, Bp., MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztika Kutatócsoport, 2019, 141–157.

⁴⁵ Uo., 10–17.

hatunk értékes információkat.⁴⁶ Több esetben a püspöki hivatalok önálló állagba rendezték az akatolikusokra vonatkozó dokumentumokat, amelyekben minden olyan felekezettel kapcsolatos anyagot gyűjtöttek, akik nem tartoztak a katolikus egyházhoz.⁴⁷ A plébániák esetében különösen értékesek a historia domusok, mert ezekben más felekezetekkel való kapcsolatokat rendszeresen megemlíthetnek.⁴⁸ Nem szabad viszont arról sem elfeledkeznünk, hogy a plébániai iratkezelés során az anyakönyvekben és egyéb igazgatási iratokban szintén előkerülhetnek reformátusokra vonatkozó információk, mert a vegyesházasságok és a vallási konfliktusok sokszor a legalsóbb szinteken is dokumentálva lettek.⁴⁹ Mind az alsópapság, mind a felsópapság esetében elképzelhető, hogy a katolikus-református konfliktusok iratai kikerültek az egyház-igazgatás iratkezelőszerveinek hatásköréből, mert azokat valamilyen okból magántulajdonnak gondolták. Erdődy Gábor Antal egri püspök közismert volt vallási türelmetlenségéről, levelezése viszont nem a püspöki hivatal kezelésében, hanem az Erdődy-család magánlevéltárában maradt fenn.⁵⁰

A 18. században protestáns tábori lelkészek nem szolgálhattak a hadseregben, egyedül a nemesi felkelő seregekben lett volna elviekben erre lehetőség, de a valóságban nem került erre sem. Az állandó hadseregben 1835-ben szervezték meg a protestáns tábori lelkészséget, de az insurgens csapatoknál már 1797-ben sor került erre. A közös evangélikus-református tábori lelkész feladata volt az evangélikus és református katonák, valamint rabok lelki gondozása, amely magában foglalta a szentségek kiszolgáltatását is. Az állandó hadseregben a protestáns tábori lelkészi szolgálat mellőzése viszont nem jelentette azt, hogy nem szolgáltak protestáns katonák a császári és királyi hadseregben és azt sem, hogy háborúk során nem kerültek ellenséges protestáns katonák hadifogságba. A *Türelmi rendelet* kibocsátásával a protestáns katonákat olyan jogok is megillették, amelyek korábban nem voltak szokásban. Így például úrvacsorát vehettek, és a sebesült katonákat protestáns lelkész láto-

⁴⁶ Nagy Lajos: *A Magyarországi Katolikus Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke*, 1, *Érsekségek, püspökségek, káptalanok és szerzetesrendek levéltárai*, Bp., Új Magyar Központi Levéltár, 1983, 39–78.

⁴⁷ Uo., 62.

⁴⁸ Pl. Nagy Géza Balázs (ford.): *Csongrádi Nagyboldogasszony Plébánia historia domusa 1774–1864*, Csongrád, Oppidum, 2018.

⁴⁹ Dóka Klára: *A Magyarországi Katolikus Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke*, 2, *Plébániai levéltárak*, „A” kötet, Bp., Új Magyar Központi Levéltár, 1986, 5–12.

⁵⁰ Bubryák Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóczi Erdődy-várkastély gyűjteményei*, Bp., MTA BTK Művészettörténeti Intézet, 2013, 13; Benda Borbála–Koltai András: Kutatások az Erdődy család bécsi levéltárában, *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények*, 2008, 438, 440.

gathatta meg. A református katonák és foglyok hitéletével, a protestáns katonák házasságaival, valamint az első protestáns tábori lelkészek működésével kapcsolatban már születtek publikációk, mégis több olyan forráscsoport van, amelyeket érdemes lenne a kálvinista egyháztörténet 18. századi viszonyainak szempontjából is átnézni.⁵¹ A császári és királyi hadseregben az Apostoli Tábori Helynökség irányította a katonai szolgálatot teljesítő papok életét, amely katolikus felügyeleti szerv volt. A helynökségnek a bécsi hadilévéltárban őrzött iratai gazdag forrásai viszont a református katonák és lelkészek életének is, de a budai tábori főlelkészi hivatal aktái közül is felbukkanhatnak érdekes források. További eredmények várhatók a vármegyei nemesi felkelőseregek iratainak átnézése során, illetve az egyházkerületek katonasággal kapcsolatos igazgatási iratai között.⁵²

A református egyház hivatali ügyintézése több ponton is érintkezett világi hatóságokkal, amelyek az egyház hétköznapijaira nagy befolyással bírtak, hiszen a törvényi szabályozás lehetővé tette az állam számára, hogy beavatkozzon az egyház életébe. A közigazgatás legmagasabb szintjén közvetlenül az uralkodó döntött vallási kérdésekben, de a király elé a titkárokon (Kabinettskanzlei) valamint az udvari kancellárián (Österreichische Hofkanzlei/Staatskanzlei) – később az államtanácon (Staatsrat) – keresztül jutottak el az egyházi ügyek.⁵³ Az ország kormányzása több intézmény kezében összpontosult. Magyarországon a Magyar Kancellária és a Helytartótanács, Erdélyben az Erdélyi Kancellária és a Gubernium. Ezek hatásköre viszont nem terjedt ki az egész ország területére, mert például a Temesi Bánságot 1779-ig közvetlenül az uralkodó alá rendelték.⁵⁴ Erdély és Magyarország között lényeges különbség viszont a már a bevezetőben is említett helyzet, miszerint Erdélyben nem voltak érvényesek a magyarországi törvények. Sőt! Erdélyben a bevett vallások törvénye miatt egészen eltérően alakult a közigazgatásban a vallásügy kérdése. Míg Magyarországon a közigazgatáson belül a vallásügyet két csoportra osztották: katolikus és nem katolikus felekezetekre, addig Erdélyben vallásügyi és uniós csoportokat hoztak létre. Ebből látszik, hogy Erdélyben a

⁵¹ Csohány János: A magyarországi protestáns tábori lelkészet (1835–1918), *Alföldi társadalom*, 5. évf., 1994, 25–36; Zakar Péter: Az erdélyi tábori főlelkészség története, *Aetas*, 2002/1, 117–118; Uő: *A tábori püspökség története 1773–1868*, Szeged, Gerhardus, 2010, 31–34, 88–91, 301–322.

⁵² Zakar Péter: A tábori lelképásztorkodás forrásai 1773–1868, *Egyháztörténeti Szemle*, 1. évf., 2000/2, 23–29.

⁵³ Fazekas István: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv Magyar vonatkozású iratai*, Bp., Osiris, 2015, 112, 377–420.

⁵⁴ Körmendy Lajos: *Levéltári kézikönyv*, Bp., Osiris, 2009, 94–102.

protestánsokkal kapcsolatos ügyek eltörpültek a görögkeleti románok vallási unióba való kényszerítése mellett.⁵⁵

Véleményem szerint a református egyház érintkezése a közigazgatással két csoportra osztható: a református egyház működését felügyelő szervekre, és a református egyház hétköznapijait befolyásoló testületekre. Ez azt jelenti, hogy az állam létrehozott olyan testületeket, amelyek kizárólagos feladata a protestáns egyházak működésének ellenőrzése volt, és ezek mellett léteztek olyan intézmények, amelyek egyéb feladataik során a protestánsokkal is foglalkoztak. Egyedül az országos hatáskörrel rendelkező intézmények esetében létezett olyan önálló szervezet, amelynek feladata a reformátusok felügyelete volt, a közigazgatás alacsonyabb szintjein ilyen jellegű testülettel nem találkozunk.

A Helytartótanácsban belül 1724 és 1783 között állandó szervezatként működött a vallásügyi bizottság, amelynek kizárólagos feladata az akatolikusok ellenőrzése volt. A 18. században ez a reformátusokon kívül az evangélikusokat, az anabaptistákat és a görögkeletieket jelentette, és a bizottság legfontosabb feladata ezeknek a felekezeteknek a korlátozása volt. A *Tűrelmi rendelet* kihirdetése után sem számolta föl az állam a protestánsok felügyelésével kapcsolatos szervezetét: 1780 és 1783 között Okolicsányi Imre és Mandics Antal előadókhoz tartoztak a református egyház ügyei, majd 1783-tól kezdve önálló ügyosztállyá szervezték az evangélikus és a református egyházakkal foglalkozó testületet.⁵⁶

A Helytartótanács külön figyelmet fordított a protestáns diákok külföldi tanulmányainak az ellenőrzésére is, amelynek segítségével megpróbálta megakadályozni a református értelmiség újratermelődését. A magyar jogrendszerben középkori eredetű a külföldre való utazáshoz szükséges menlevél, az úgynevezett *salvus conductus* használata. A Habsburgok hatalmának megszilárdulásával párhuzamosan a peregrinusok *salvus conductus*ának újraszabályozása is megtörtént. Ennek értelmében továbbra is az uralkodó adta az útlevelet, és nagy hangsúlyt fektettek a baráti országokba való utazás ellenőrzésére is. Újdonságnak számított viszont, hogy ekkortól kezdve a protestánsok külhonban való tanulását igyekeztek megnehezíteni. 1725-től kezdve a Magyar Királyság területén élő protestánsok kötelesek voltak a Helytartótanácsban keresztül útlevélkérelmet beadni, máskülönben nem utazhattak ki külföldi egyetemekre.⁵⁷ A 18. században komoly procedúra előzte meg a külföldön tanulni

⁵⁵ Kovács Kálmán Árpád: *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években*, Bp., METEM, 2018, 26–37, 151–153.

⁵⁶ Felhő Ibolya–Vörös Antal: *A helytartótanácsi levéltár*, Bp., Akad., 1961, 127, 138, 307.

⁵⁷ Balogh Elemér: A *salvus conductus* és a magyar peregrináció, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*, L. évf., 1996/2, 3–14.

kívánó fiatalok utazási engedélyének kiadását, ugyanis először a vármegye előjáróitól kellett egy igazolást kérni arról, hogy milyen társadalmi rangú az illető, hol végezte az iskoláit, melyik felekezethez tartozik, és mit szeretne tanulni. Ezután egy beadványt kellett a Helytartótanácsához eljuttatni, amelyre a király rendeletben válaszolt: engedélyezi-e a kiutazást vagy sem.⁵⁸ 1780-tól kezdve az eljárás nem lett egyszerűbb, viszont már nem különítve kezelték a protestánsok útlevélkérelmeit. Így 1780 és 1783 között Szunyogh Ferenc és Mandics Antal előadók, majd 1783-tól kezdve a közoktatási ügyosztály foglalkozott a kálvinisták peregrinációjával.⁵⁹

Amint azt fentebb jeleztük, Erdélyben a kormányhatósági testületek kénytelenek voltak a vallási szabadságjokat tiszteletben tartani, amely az intézményrendszer működésében is tetten érhető. Az erdélyi kormányhatóságok esetében nem hoztak létre olyan szervezeteket, amelyek kizárólagos feladata a protestánsok ellenőrzése lett volna. Helyettük olyan testületek foglalkoztak a kálvinistákkal, amelyek egyéb területért is felelősek voltak. A Guberniumon belül az egyházi bizottság a katolikus és a protestáns egyházak ügyeiért felelt egyszerre. Az Erdélyi Kancellária szintén nem különítette el önálló ügyosztályba a protestánsok iratait, hanem együtt kezelte azokat. Ennek köszönhető, hogy az erdélyi kancellárhoz beadott kérvények között a céhek panaszaitól kezdve, a szászok sérelmein át, egészen a reformátusok vallási gondjaiig találunk instantiákat.⁶⁰

Mivel a 18. században a közigazgatás működésében komoly problémát okozott a hivatalok közötti hatáskörátfedés, ezért a református egyház hétköznapijait befolyásoló testületek sorába az országban működő összes intézményt besorolhatjuk.⁶¹ A protestánsokat érintő kérdések sok esetben az Államtanács jegyzőkönyveiben kumulálódtak, ezért nem véletlen, hogy a református egyház történetének kutatói előszeretettel használták fel ezeket a dokumentumokat annak érdekében, hogy a kálvinizmus helyzetét Mária Terézia uralkodása alatt bemutassák.⁶² Ehhez hasonlóan sok adat kutatható ki a Magyar Kancellária levéltárából, mert ebben összegyűjtötték a különböző szervezetek által az uralkodó elé felterjesztett vallásügyi javaslatokat, így például a

⁵⁸ Trostovszky Gabriella: A Helytartótanács Levéltár „Acta studiosorum acatholicorum” című állagának mutatója, *Levéltári Szemle*, XXXVIII. évf., 1988, 59–60.

⁵⁹ Felhő-Vörös: *A helytartótanács levéltár*, 138, 272.

⁶⁰ Trócsányi Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*, Bp., Akad., 1973, 85, 219–223.

⁶¹ Kovács Kálmán Árpád: A Temesi Bánság vallási ügyei az osztrák Államtanács 1771–72-es jegyzőkönyveiben, *Délvidéki Szemle*, 1. évf., 2014/1, 16.

⁶² Ravasz Boriska: *A magyar állam és a protestánsizmus Mária Terézia uralkodásának második felében*, Bp., Sylvester, 1935.

Helytartótanács, a vármegyék, a káptalanok, az esztergomi és a kalocsai érsekek, valamint a protestánsok beadványait is.⁶³ Az egyháztörténet-írás még nem dolgozta föl módszeresen a Kancellária levéltárát, habár Csáji Pálnak sikerült jelentős mennyiségű adatot a református gyülekezetek összeírásával kapcsolatban összegyűjteni.⁶⁴

A Helytartótanács esetében hasonló a helyzet, ugyanis itt is több olyan bizottság működött, amelynek feladatköre nem a protestánsokkal volt kapcsolatos, mégis reformátusokat érintő ügyekben is döntött. Ha arra vagyunk kíváncsiak, milyen királyi parancsok születtek a református egyház szabályozásával kapcsolatban, akkor a *Benigna mandata* elnevezésű állagban az összes 1724 és 1848 között kiadott vallásüggyel kapcsolatos uralkodói rendeletet megtaláljuk. A Helytartótanács a református egyházzal kapcsolatban rendszeresen megfogalmazott utasításokat is, amelyek az összes többi rendelettel (*Fasciculi mensium: Expeditiones*) összekeverve kereshetők vissza. Jelentős forrásértéke van a Helytartótanács tanácsosai által írt jelentéseknek (*Relationes et protocolla consiliariorum*), amelyek ugyan az összes ügymenettel kapcsolatban tartalmazzanak iratokat, viszont a vallásügyi bizottság jelentéseinek túlnyomó többsége itt található, mert azokat nem osztották be a bizottság iratai közé. A Helytartótanács levéltárában önálló állagba szervezték a vármegyék, a városok és a magánszemélyek beadványait (*Fasciculi mensium: litterae*), ezért a kálvinisták panasza, kérelmei sokszor ezt átnézve kerülhetnek elő.⁶⁵ III. Károly 1733-ban hozta létre az általános lelkészpénztárat, amely a katolikus alsópapság jövedelmét volt hivatva biztosítani. A pénztár működését a Helytartótanács lelkészpénztári bizottsága felügyelte.⁶⁶ Először művészettörténészek figyeltek fel ennek a jelentőségére, mert a 18. századi Magyarország művészettörténeti topográfiájához kiválóan használható, ugyanis a *Tűrelmi rendelet* előtti időszakból ez tekinthető olyan országos összeírásokat tartalmazó forrásnak, amely az összes felekezet vagyonára kiterjedt. A reformátusokra vonatkozó közléseik viszont nem teljesek, ezért hasznos lenne a lelkészpénztári iratokat kézbe venni.⁶⁷

⁶³ Bélay Vilmos: *Magyar Kancelláriai Levéltár. Repertórium*, Bp., MOL, 1973, 31–39, 45–46.

⁶⁴ Csáji Pál: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729, *Egyháztörténet*, I. évf., 1958, 34–74.

⁶⁵ Felhő-Vörös: *A helytartótanácsi levéltár*, 63, 72–74.

⁶⁶ Salacz Gábor: A Cassa parochorum története, *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, 3. évf., 1933, 121–154.

⁶⁷ Bónisné Wellon Emma (közread.): *Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok*, 1, Egri egyházmegye, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1969, III–IX.

Magyarországon a Helytartótanács megalakulásával párhuzamosan alakult ki az állami könyvcenzúra, amely a nyomtatásra váró kéziratok engedélyezésével (cenzúra) és a külföldről behozott könyvek ellenőrzésével (revízió) foglalkozott. A revízió II. József trónra lépéséig a Helytartótanácson belül a választási bizottság hatáskörébe tartozott. Ezt nem véletlenül szervezték így, hiszen a hazai állami cenzúrának sokáig protestantizmus ellenes szemlélete volt, amelyet a 18. század során fokozatosan felváltott a felvilágosodás államellenes és erkölcstelen műveinek a tiltása. II. József reformjainak következtében a könyvvizsgálat is jelentősen átalakult. 1780–1783 között fokozatosan enyhült a cenzúra szigora, ebben az időszakban jelentősen csökkent az ellenőrzések száma. Majd 1784-ben lépett érvénybe az új tiltott könyvek jegyzéke, amely csupán töredékét tartalmazta a korábban veszélyesnek tartottnak. A Helytartótanácson kívül az akadémiák és a gimnáziumok oktatói revizori és cenzori jogkört is kaptak, de önállóan nem dönthettek, a Helytartótanács felé kellett az ügyeket továbbítaniuk. 1791-ben átszervezték a cenzúra működését. A protestánsok könyveivel kapcsolatban ez azt jelentette, hogy a Helytartótanács engedélyezte a protestáns egyházaknak, hogy a szimbolikus és a kegyességi könyveket a protestánsok saját cenzorai ellenőrizzék. Ezek a cenzorok a Helytartótanáctól függetlenek voltak. Mindössze arra kellett ügyelniük, hogy a protestáns munkák ne sértsék a római katolikus hitet. Amennyiben a Helytartótanács olyan részt fedezett fel egy könyvben, amelyik a katolikusokat csúfolta, vagy bírálta, akkor a könyveket joguk volt betiltani. A református egyház ennek megfelelően 1792 után létrehozta saját cenzori hivatalát.⁶⁸

Az országos hatáskörű hivatalokon kívül a vármegyék, a szabad királyi városok, a mezővárosok, a falvak, katonai határőrvidékek és a különleges jogállású területek (például Nagykunság) levéltáraiban is értékes forrásokat találhatunk, de még olyan közigazgatási egységekben is, amelyekben tilos volt protestánsoknak letelepedniük. A Temesi Bánság 1718 és 1778 között állt fenn, amelyet közvetlenül Bécsből kormányoztak. A szakirodalom szerint szigorúan tilos volt a Bánságban protestánsoknak szervezeten betelepülni. Új források bevonásával Fata Márta bebizonyította, hogy ott 1723-ban egy evangé-

⁶⁸ Granasztói Olga: Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók, in: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története*, I, *A kezdetektől 1800-ig*, Bp., Gondolat, 2008, 656–667; Sashegyi Oszkár: A Helytartótanács bekapcsolódása a cenzúraügyek intézésébe (1726–1730), *Magyar Könyvszemle*, 90. évf., 1974/1–2, 40–54; Schermann Egged: A protestáns cenzúra teljes kialakulása, *Pannonhalmi Szemle*, 6. évf., 1931, 213–227.

likus falut alapítottak, és lakosai számára engedélyezték templom építését és lelkipásztor tartását.⁶⁹

A református egyház a vármegyékkel rendszeresen kapcsolatba került. A vármegyék legfőbb döntéshozó testülete a nemesi közgyűlés volt, amelynek üléseiről rendszeresen vezettek jegyzőkönyvet. Legtöbb esetben az egyes jegyzőkönyvi pontokhoz ügyiratok is tartoznak, amelyekből megállapítható egy-egy vármegyei döntés háttere. Mivel a nemesi közgyűlések 1781 előtt és után is rendszeresen foglalkoztak egyházi ügyekkel, ezért az egyháztörténet-írás szempontjából ezeknek a jegyzőkönyveknek és iratoknak komoly forrásértéke van. II. József közigazgatási reformjai miatt 1787 és 1790 között a hagyományos vármegyei rendszert felszámolták, és helyettük egyesített vármegyéket hoztak létre. Formai szempontból viszont nincs lényeges különbség az iratkezelésben, mert ezekben ez években is jegyzőkönyvek és az ülésekhez tartozó iratok készültek.⁷⁰ Néhány vármegye különválasztotta a közgyűlési iratoktól az egyházi ügyekkel foglalkozó bizottságok iratait, amelyek megkönnyítik a kutató dolgát. Vármegyei iratok esetében viszont az egyháztörténet-írásnak figyelembe kell vennie a vármegye gazdasági iratait is, mert az egyházi birtokokkal kapcsolatos ügyek sok esetben ezek közé keveredtek.⁷¹

Nehéz felkutatni azokat az iratokat, amelyek provenienciája nem az egyházhoz kötődik, pedig a vármegyei iratokban bőven találunk ilyeneket: sokszor világi úton tettek panaszt egy-egy gyülekezet tagjai a lelkészük ellen. Ezek az instanciák (panaszok), és inquisitiók (vizsgálatok) valamint tanúvallomások (deutrális jegyzőkönyvek) a vármegye közigazgatási vagy bíraskodási iratai közé keveredtek. Ugyanígy a vármegyei igazgatás különböző szerveinél találhatjuk meg a templomfoglalásokkal kapcsolatos dokumentumokat is. A határjárások (metales) irataiban a határmegjelölésre használt feszületek elterjedéséből következtethetünk a katolicizmus terjedésére, de figyelembe kell vennünk, hogy a vármegyék különböző összeírásaiban is találhatunk egyházakra vonatkozó adatokat, például tizedösszeírásban. Előfordult, hogy a vármegye a parókiákat is összeírta. A papság gazdasági szerepet is vállalt: sokszor kölcsönügyletekbe kezdtek bele, amelyek a vármegyék ki- és betáblázási irataiban követhetők nyomon. Általában a vármegyék ellenőrizték a bábák működését is, ezért ebben az iratanyagban a szükségkeresztség szokásáról értesülhe-

⁶⁹ Márta Fata: Wir richten ein gantz neu Dorff auff von lauter Evangelischen Christen, in: Christine Absmeier (hrsg.): *Religiös motivierte Migrationen zwischen dem östlichen Europa und dem deutschen Südwesten vom 16. bis 19. Jahrhundert*, Stuttgart, Kohlhammer, 2018, 117–154.

⁷⁰ Körmendy: *Levéltári kézikönyv*, 104, 107, 364.

⁷¹ Gózsy: Az egyháztörténet..., 122–125.

tünk. Az úriszéki és vármegyei peres iratok szintén tartalmazhatnak egyházi vonatkozású forrásokat, mert ezekben egyházfegyelmi ügyeket is találhatunk.⁷²

A települések iratai között – függetlenül jogállásuktól – szinte mindenütt léteztek tanácsülési jegyzőkönyvek és igazgatási iratok. Ezekben rendszeresen találunk a református egyházzal kapcsolatos feljegyzéseket.⁷³ Egyháztörténeti szempontból fontosak a települések telekkönyvei is, mert ezekből állapíthatjuk meg, létrejöttek-e az adott községben felekezeti alapon elkülönülő városrészek.⁷⁴ Nagyon sok mezőváros esetében a tanács megegyezett a református gyülekezet világi vezetőségével, amely azt mutatja, hogy az egyház erősen beépült a társadalomba. Tipikus példa erre a Békés megyei Gyoma, ahol 1798-ban arról született határozat, hogy a település jegyzőkönyvében írásban kell rögzíteni a lelkész, a tanító és a harangozó fizetését, mivel azt a falu finanszírozta.⁷⁵ A gyomai önkormányzat és az egyházkormányzat összefonódásával a kortársak is tisztában voltak, mert Földi János 1803-ban *gyomai Nemzetes Bíró Uramnak és a Sz. Ekklesia több érdemes előljáróinak*⁷⁶ címezte levelét. A két intézmény összefonódását jellemzi, hogy iratkezelési gyakorlatuk sem különült el egymástól, mind a mai napig Gyoma 1820 előtti közigazgatási iratai között több egyházkormányzati iratot őriznek.⁷⁷

A 18. század során a földesurak a birtokaikon élő reformátusok felett kegyúri jogokkal rendelkeztek. Erdélyt leszámítva Magyarországon a legtöbb főúri család rekatolizált, így kialakultak olyan helyzetek, amikor katolikus kegyúr döntött a református gyülekezet hétköznapi dolgairól. A 18. században a nagybirtokok igazgatása jól centralizált uradalmi intézményrendszert követelt meg, ezért az uradalmak működését különböző családi intézmények felügyelték. Így például az Alföldön a Károlyi-család hatalmas egybefüggő birtokrendszert igazgatott Nagykarolytól egészen Hódmezővásárhelyig. A család legfőbb igazgatási szerve a Titoknoki Hivatal volt, amelyben a végső döntéseket a földesúr vagy a titoknok hozta meg. A Titoknoki Hivatalnak volt alárendelve a Gazdasági és Jogügyi Főigazgatóság. A főigazgatóság kormányozta a felügyelőségeket, és a felügyelőségek alá tartoztak az egyes uradalmak.⁷⁸

⁷² Uo., 126–133.

⁷³ Kállay István: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848*, Bp., Akad., 1989, 355–357.

⁷⁴ Gözsy: *Az egyháztörténet...*, 133.

⁷⁵ Darvas Tibor: *Az iskolai oktatás története Gyomán*, in: Szabó Ferenc (szerk.): *Gyomai tanulmányok*, Gyoma, Gyoma Nagyközség Tanácsa, 1977, 267–268.

⁷⁶ Földi János levele, Debrecen, 1803. december 16., ld. MNL Békés Megyei Levéltár, Gyoma mezőváros iratai, Községi bíraskodási iratok 1739–1820, V.317.b.1.

⁷⁷ Hegyi: *Az olvasás és a vallásellenesség...*, 69.

⁷⁸ Kállay István: *A magyarországi nagybirtok kormányzása*, Bp., Akad., 1980, 24.

A magyarországi nagybirtokok igazgatási rendszerében a földesúr általában vigyázott arra, hogy vallásán lévő tiszteket nevezzen ki, és a tiszttartótól megkövetelte, hogy az uradalom alkalmazottainak hitéletét is felügyelje, de a birtok-kormányzat nemcsak az uradalom alkalmazottainak esetében, hanem a felügyelete alá tartozó települések esetében is dönthetett egyházi ügyekben. Éppen ezért a családi levéltárak gazdag tárházai a kegyúri iratoknak.⁷⁹ Abban az esetben, amikor egy településnek a birtokosa egyházi méltóság volt, a kegyúri iratok családi levéltárakba és egyházi levéltárakba is kerülhettek. Ismert eset ezzel kapcsolatban Egyek esete. A falu földesura az egri káptalan volt, amely furcsa helyzetet teremtett, hiszen a falu lakossága teljesen református volt. A káptalan jobbjátelekkel biztosította a kálvinista prédikátor jövedelmét. Az egri káptalan az 1767-es urbárium hatására sürgősen rendezni kívánta egyeki jobbágynak helyzetét, mert attól tartottak, hogy az úrbéri szerződés megkötésével stabilizálják a falu homogén reformátusságát. Első lépésként 1768-ban egy plébánost és néhány katolikus telepest telepítettek be a faluba, amely a református közösség körében nagy felháborodást váltott ki. 1768-ban az egri püspök és a nagyprépost vizitációt tartott a faluban, amelynek során igen feszült helyzet alakult ki, a lakosság nem akarta kinyitni a templomukat a püspök előtt. Végül erőszakkal törték fel a templomot, és a lelkészt elkergették a faluból, ezután elkezdtek a református gazdák módszeres elűldözését is. Ezzel a falu közössége szétesett, 1774-ben az utolsó református is elköltözött Egyekről.⁸⁰

NYOMTATOTT, KÉZIRATOS ÉS TÁRGYI FORRÁSOK

A református egyház múltja szempontjából nem feltétlenül csak levéltári dokumentumokra lehet támaszkodni, mert ugyanolyan jelentőséggel bírnak a nyomtatott és a tárgyi források is, viszont a történettudomány ritkán kombinálja ezeket.

A 18. században egészen 1781-ig az állami cenzúra jelentős mértékben visszaszorította a református könyvkiadást. A református egyház a 17. század gazdag hitvita-irodalmához képest, leginkább csak nyomtatott halotti prédikációkban tudta teológiai álláspontjait kifejezni.⁸¹ Minden kutató hangsúlyozza, hogy a halotti beszédeknek irodalomtörténeti és vallástörténeti jelentőségén

⁷⁹ Uo., 108–109, 226–227.

⁸⁰ Bencsik János: Egyek község az egri káptalan birtoka antifeudális és antiklerikális harca a XVIII. században, in: Bencsik János–Módy György–Szalay Emőke: *Tanulmányok Egyek múltjából*, Hajdúböszörmény, Hajdúsági Múzeum, 1981, 39–52.

⁸¹ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akad., 1996, 129–133, 191–195; Bucsay: *A protestantizmus története...*, 160–164.

túl komoly történeti forrásértéke is van, hiszen majd mindegyikben részletesen leírják az elhunyt élettörténetét. Így sokszor csak a nyomtatványból és nem levéltári adatokból tudjuk egy-egy személy életútját rekonstruálni.⁸² Látható, hogy a nyomdatermékek is hasznos forrásai az egyháztörténetnek, mert ezek segítségével képet alkothatunk arról, hogyan vélekedett a kálvinista egyház magáról, milyen volt a református szerzők gondolatvilága, és milyen képet alkottak mások a reformátusokról.

Közismert, hogy a 18. század során az egyház által kiadott könyvek nem teljes mértékben tükrözték az egyház valós véleményét, mert a cenzúra azt nem tette lehetővé, mégis jelentős adatokat tudhatunk meg belőlük. Ilyen például a Károlyi-Biblia 1751-es bázeli kiadása, amely három kiadásvariánsban, három különböző előszóval jelent meg. Mindez azért történt, mert a Szentírás kiadásának előkészítése során a szöveg gondozói között nézeteltérés támadt. Két Svájcban tanuló ifjú, Szatmárnémeti Pap István és Török Ferenc olyan filológiai javításokat eszközölt a szövegben, amelyek nem illeszkedtek az itthoni református ortodoxiába. Az ügy elsimításának érdekében Jakob Christoph Beck bázeli professzor közbelépett, de a békéltetés helyett csak azt sikerült elérnie, hogy az ifjak megmakacsolták magukat, ezért a Biblia több előszó- és címlapvariánssal jelent meg.⁸³

Sokrétű volt az a gondolkodás is, amelyet a református szerzők által írt kötetek lapjain találunk. Mogyorósy Sámuel a 18. század közepén Heidelbergben és Hannoverben tanult, mindkét egyetemen nyomtatott tézisei jelentek meg.⁸⁴ Magyarországra visszatérve jelentős egyházi karrier várt rá, de egyre súlyosbodó alkoholizmusa kettétörte életét, és 1764. május 2.-án az egyházkerületi gyűlés megfosztotta lelkészi állásától.⁸⁵ Disszertációi a kortárs teológiai gon-

⁸² Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: a magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998, 227–233; Papp Ingrid: A lutheránus egyház alapítóinak emlékezete a 17. századi szlávajkú magyarországi evangélikus polgárság körében. A kora újkori magyarországi halotti beszéd kutatása, *Történelmi Szemle*, 59. évf., 2017/2, 299–314.

⁸³ Jan–Andrea Bernhard: Die Basler Ausgabe der Károlyi-Bibel von 1751: Anlass für eine zeitweilige Verstimmung zwischen Debrecen und Basel, *Ungarn-Jahrbuch*, 29. Band, 2008, 85–98.

⁸⁴ Tar Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Bp., ELTE Könyvtára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11), nr. 1407; Mogyorósy Sámuel: *Dissertationcula theologico-philologica...*, Heidelberg, typis Joannis Ajcobi Haener, 1755 (RMK III/XVIII, 1080); Uő: *Hancce suam de praestantia humilitatis et foeditate superbiae in locum I. Petri vers. 5. tractatiunculam. Humilitatis verae totidem speculis ... senatus ... Debretzinensis membrs ... gratiam, pacem... esse*, Hanoviae, typis Filippi Casimiri Mülleri, 1755 (RMK III/XVIII, 1081.)

⁸⁵ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., MRE Zsinat, 1977,³ 411; Tóth Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történeté-*

dolzkodást tükrözték, viszont Heidelbergben és Hannoverben egy-egy alkalmi kiadványa is megjelent, amelyeket ugyanazok a nyomdászok készítettek, mint a téziszfüzeteit. A heidelbergi kiadványban latin nyelvű versekkel köszöntötte a Wittelsbach-ház tagját, Karl Theodor bajor herceget, a két hannoveriben a helybeli gimnázium professzorát, Hermann Alphent, valamint Benjamin Schaelt. A kálvinista auctorok szemléletét tükröző nyomdatermékek szempontjából a heidelbergi az érdekes, mert azt mutatja, hogy egy fiatal református diák a hétéves háború előestéjén a Habsburg-ház ellenségének számító Wittelsbachokat üdvözölte.⁸⁶

A felvilágosodás századában Európában rendszeresen jelentek meg olyan nyomdatermékek, amelyek a Magyar Királyságban élő reformátusok helyzetét mutatták be. Mivel ebben az időszakban már a nyomtatott sajtó olyan méreteket öltött, amelyet lehetetlen áttekinteni, rengeteg olyan forrás rejtőzik ezekben, amelyek teljesen ismeretlen szemszögből ábrázolják a kálvinista egyházat. Például az európai protestáns közelet számára érdekes és egyben lényeges kérdés volt az új bibliakiadások sorsa, hiszen ezzel a sola Scriptura elv alkalmazását látták biztosítva. 1752-ben a weimari *Acta historico-ecclesiastica* című folyóiratban a fentebb említett Bázelen megjelent Károlyi-biblia kiadásáról közöltek egy recenziót, amely külön felhívta a figyelmet a Szentírás szöveggondozásában Pap István, Török Ferenc és Jakob Christoph Beck szerepvállalására.⁸⁷

Rengeteg lehetőség rejlik a paratextusok, a margináliák és a possessorok kutatásában is, mert a református egyház történetének szempontjából alapvető jelentőségű a kapcsolati hálózatok rekonstruálása, amelyre ezek az adatok rendkívül jól alkalmazhatók. Az utóbbi évtizedekben ez igen népszerű lett a történészek körében, viszont a nyomdatermékekből kinyert információkat nem mindig kapcsolták össze levéltári forrásokkal. Érdekes pedig megfontolni, mire következtethetünk például egy könyvben talált ajánlással, ugyanis az még nem jelenti feltétlenül azt, hogy az ajánlásban szereplő anyagilag is támogatta a könyv megjelenését. Néha előfordul a dedikáció szöveggörnyezetéből, hogy egyértelműen anyagi támogatás áll a háttérben, de többnyire

bez, 2, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület II–IV. jegyzőkönyveiből kivonatolva*, Debreczen, Városi Nyomda, 1894, 89.

⁸⁶ Mogyorósy Sámuel: *Carmen gratulatorium... Domino Carolo Theodoro*, Heidelbergae, typis Joh. Jacobi Haener, [1755?]; Uő: *Elegia gratulatorio salvatoria, qua... Domino Hermanno von Alphen*, Hanoviae, typis Philippi Casimiri Mülleri, [1755?]; Uő: *Clara pii cordis desideria... cum diem natalem celebraret quinquagesimum nonum viro celeberrimo, ampl. consistorii euang. Hannouiensis membro D. S. S. theol. doctori pio, Go. Beniamini Schael... ac optimae coniugis, D. D. Mariae Susannae natae Ostringeriae*, Hannoviae, typis Philippi Casimiri Mülleri, [1755?].

⁸⁷ Neue Ausgabe der ungarischen Bibel, *Acta historico-ecclesiastica, oder gesammelte Nachrichten von den neuesten Kirchen-Geschichten*, 16. Band, 1752/93, 352–354.

nincs ilyen jellegű adat a paratextusokban. A mecénási támogatást valójában levéltári forrásokkal lehet inkább bizonyítani.⁸⁸

A rendszerváltás után a református tárgykultúra felmérése komoly lendületet kapott, amely a *Magyar Református Egyház Javainak Tára* nevű sorozatban lát napvilágot. A textíliák és úrasztali edények, valamint a harangok pontos összeírása történeti következtetések levonására is alkalmas. Ezzel természetesen a szakma is tisztában van, hiszen igen nagy számban jelentek meg művészettörténeti és tárgyi néprajzi elemzések, amelyek erre a gyűjtésre alapozták következtetéseiket.⁸⁹ Régóta ismert az is, hogy a református művészetben a képi ábrázolásnak is sokféle módja létezett. Például a közlények létezésében a kálvinista teológia is hisz, ezért templomokban, textíliákon és anyakönyvekben is találunk ördögábrázolásokat. Ennek köszönhetően 1760-ban a debreceni kollégium matrikulájának címlapjára ráfestették az ördögöt.⁹⁰ Érdekes eszkatológiai kérdéseket vetnek fel az ilyen jellegű ábrázolások, mert népszerűségük arra utal, hogy a gyülekezetek nemcsak az ördögtől tartottak, hanem érdeklődtek a túlvilág iránt is. A református dogmatika szerint a túlvilág az emberek által nem megismerhető, a keresztyének számára legfontosabb eszkatológiai tény a feltámadásra vonatkozó reménység.⁹¹ Mégis érdemes lenne módszeresen megvizsgálni azoknak az egyházközségeknek az iratanyagait, ahol ilyen jellegű ábrázolások vannak, mert elképzelhető, hogy a dokumentumokban kísértethistóriáktól kezdve, túlvilágábrázolásokon át, egészen a boszorkányságig a képi ábrázolásokkal összefüggő adatokat találunk.

JAVASLATOK A FORRÁSELEMZÉSRE

Látható, hogy nagyon sokféle forrástípus áll a rendelkezésünkre, amelyeknek feldolgozása szükséges a hagyományos filológiai eszközökkel. A több évtizedes forrásközlő munkák nagy számának köszönhetően viszont lehetőségünk van más módszerek használatára is. Néhány éve egyre népszerűbb Franco Moretti irodalomtörténész újítása, aki bevezette a távolságtartó (distant reading) és a szoros olvasás (close reading) fogalmakat, amellyel arra utalt, hogy nagy

⁸⁸ Pesti Brigitta: *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp.–Eger, Kosuth–EKF, 2013, 151–156.

⁸⁹ Pl. P. Szalay Emőke: *Református egyházművészet*, Debrecen, MRE Gyűjteményi Tanácsa, 2012.

⁹⁰ Szacsavay Éva: Protestáns ördöggépzetek: kép és üzenet, in: Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág: vallástudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*, Bp., Balassi, 2001, 100–110.

⁹¹ Szathmáry Sándor: *Eszkatológia*, Bp., MRE Zsinat, Doktorok Kollégiuma, 2001, 175.

mennyiségű szöveget úgy is lehet elemezni, hogy nem lineárisan (szorosan) olvassuk azt, hanem a bennük található nagy mennyiségű adatot próbáljuk meg kinyerni belőlük, és így új összefüggéseket kaphatunk történelmi események megértéséhez.⁹² Mivel a legtöbb forrásközlés digitálisan is elérhető, érdemes lenne matematikai modelleket is felhasználni a történelmi elemzésekhez. Az erdélyi evangélikus szász családok esetében már elvégeztek egy ilyen jellegű kutatást, habár Nagy Andor munkája nem digitálisan elérhető szövegeken alapult, hanem nagy mennyiségű levéltári forrásból és paratextusokból kigyűjtött adatokat dolgozott fel relációs adatbázisban. Így sikerült a szász vezető elit kapcsolati hálózatát rekonstruálni.⁹³ A református anyag esetében hasonló munkákat lehetne elvégezni, de fontos a kutatás megtervezése során szem előtt tartani azt, hogy a nagy mennyiségű adat elemzésekor is fennáll a tévedés lehetősége. Adatbázis építéssel rekonstruálni lehet egy kapcsolati hálózatot, de ezzel még nem lehet mérni a kapcsolat minőségét. Matematikai alapon kimutatott kapcsolat mögött elképzelhető, hogy zsarolás vagy tekintélytisztelet rejlik, amelyet igazolni leginkább csak filológiai úton lehet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALOGH Elemér: *A salvus conductus és a magyar peregrináció, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*, L. évf., 1996/2, 3–14.
- BARÁTH Béla Levente–OROSZ Adrienn: A presbiteri elvű egyházkormányzás kálvini értelmezése és hatása Magyarországon, *Debreceni Szemle*, XVII. évf., 2009/3–4, 363–373.
- BARÁTH Béla Levente: Az I. Carolina Resolútiótól a Türelmi rendeletig, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, TTRE Gyűjtemények, 2016, 11–14.
- BARCSA János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2, Debrecen, Debrecen (...) Könyvnyomda Vállalata, 1908.
- BÁRTH János: *Bácskai magyar reformátusok a XIX. század elején*, Topolya, Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület, 2017.
- BÁRTH János: *Paptartás a kalocsai főegyházmegyében (1738–1849)*, Bp., MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztika Kutatócsoport, 2019.

⁹² Péter Róbert: Digitális és módszertani fordulat a sajtókutatásban. A 17–18. századi magyar vonatkozású angol újságcikkek „távolságtartó olvasása”, *Aetas*, 30. évf., 2015/1, 6.

⁹³ Nagy Andor: A digitalizált alkalmi írások kutatásának lehetőségei informatikai eszközökkel, in: Ballabás Dániel (szerk.): *Hagyományos források, új megközelítések: a digitalizáció kínálta lehetőségek a történelmi kutatásokban*, Eger, EKE Líceum, 2019, 69–101.

- BÉLAY Vilmos: *Magyar Kancelláriai Levéltár. Repertórium*, Bp., MOL, 1973.
- BENCSIK János: Egyek község az egri káptalan birtoka antifeudális és antiklerikális harca a XVIII. században, in: Bencsik János–Módy György–Szalay Emőke: *Tanulmányok Egyek múltjából*, Hajdúböszörmény, Hajdúsági Múzeum, 1981, 39–52.
- BENDA Borbála–KOLTAI András: Kutatások az Erdődy család bécsi levéltárában, *Lymbus. Magyarágtudományi forrásközlemények*, 2008.
- BERNHARD, Jan–Andrea: Die Basler Ausgabe der Károli-Bibel von 1751: Anlass für eine zeitweilige Verstimmung zwischen Debrecen und Basel, *Ungarn-Jahrbuch*, 29. Band, 2008, 85–98.
- BÍRÓ Sándor [et al.]: *A magyar református egyház története*, Bp., Kossuth, 1949.
- BÓNISNÉ WELLON Emma (közread.): *Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyéek szerint besorolt iratok*, 1, *Egri egyházmegye*, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1969, III–IX.
- BUBRYÁK Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei*, Bp., MTA BTK Művészettörténeti Intézet, 2013
- BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985.
- CSÁJI Pál: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729, *Egyháztörténet*, I. évf., 1958, 34–74.
- CSEPREGI, Zoltán (bearb.): *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, 2, *Handschriften*, Bp., MTA KIK, 2015.
- CSOHÁNY János: A magyarországi protestáns tabor lelkészeti (1835–1918), *Alföldi társadalom*, 5. évf., 1994, 25–36.
- DARVAS Tibor: Az iskolai oktatás története Gyomán, in: Szabó Ferenc (szerk.): *Gyomai tanulmányok*, Gyoma, Gyoma Nagyközség Tanácsa, 1977, 255–318.
- DEKKER, Rudolf: Jacques Presser's Heritage: Egodocuments, *Study of History Memoiria y Civilización*, 5. vol., 2002, 13–37.
- DIENES Dénes: Az első püspökválasztás a Tiszáninnyi Református Egyházkerületben, in: Uó (szerk.): *Tanulmányok a Tiszáninnyi Református Egyházkerület történetéből*, Sárospatak, SRKTGY, 1998, 1–84.
- DIENES Dénes–UGRAI János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013.
- DIENES Dénes–UGRAI János: *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület története*, 1–2, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2017.
- DÓKA Klára: *A Magyarországi Katolikus Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke*, 2, *Plébániai levéltárak*, „A” kötet, Bp., Új Magyar Központi Levéltár, 1986.
- FATA, Márta: Wir richten ein ganz neu Dorff auff von lauter Evangelischen Christen, in: Christine Absmeier (hrsg.): *Religiös motivierte Migrationen zwischen dem östlichen Europa und dem deutschen Südwesten vom 16. bis 19. Jahrhundert*, Stuttgart, Kohlhammer, 2018, 117–154.
- FAZEKAS István: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv Magyar vonatkozású iratai*, Bp., Osiris, 2015.

- FELHŐ Ibolya–VÖRÖS Antal: *A helytartótanácsi levéltár*, Bp., Akad., 1961.
- FÜR Lajos: A bécsi ágens, Bessenyei György, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, IX. évf., 1999, 69–81.
- GÓZSY Zoltán: Az egyháztörténet 18–19. századi forrásai a dunántúli megyei levéltárakban, in: Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): *A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai*, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2006, 121–134.
- GRANASZTÓI Olga: Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók, in: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története*, I, *A kezdetektől 1800-ig*, Bp., Gondolat, 2008, 656–667.
- GUDOR Kund Botond: *Bod Péter (1712–1769), a történetíró*, Barót, Tortoma, 2018.
- HEGYI Ádám: „...*Azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanácsos...*”. *Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között*, Debrecen, TTRE Gyűjtemények, 2018.
- HOLL Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Bp., METEM, 2004.
- KÁLLAY István: *A magyarországi nagybirtok kormányzása*, Bp., Akad., 1980.
- KÁLLAY István: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848*, Bp., Akad., 1989.
- KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: a magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998.
- KIS Bálint: A helyéceiai vallástételt követő Békés-bánati egyházi vidék vallási, polgári, tudomány és földleírasi történeteinek emléke, in: *A Békési–Bánati Református Egyházmegye története*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992, 79–81.
- KÖBLÖS József (szerk.): „*Processus visitationis*” *Torkos Jakab Egyházlátogatása 1747-ben*, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2011.
- KÖRMENDY Lajos: *Levéltári kézikönyv*, Bp., Osiris, 2009.
- KÓSA László: A kereszt jele a magyarországi protestánsoknál, in: *Uő: Művelődés, egyház, társadalom*, Bp., Akad., 2011.
- KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akad., 1996.
- KOVÁCS Kálmán Árpád: A Temesi Bánság vallási ügyei az osztrák Államtanács 1771–72-es jegyzőkönyveiben, *Délvidéki Szemle*, 1. évf., 2014/1, 15–30.
- KOVÁCS Kálmán Árpád: *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években*, Bp., METEM, 2018.
- KOVÁCS Kálmán Árpád: Az osztrák Államtanács szerepe az 1760–70-es évek erdélyi valláspolitikájában. Rekonstrukciós kísérlet a kongruaügyek példáján, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, TTRE Gyűjtemények, 2016, 117–136.
- LADÁNYI Sándor: 1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy vármegyében, *Somogy megye Múltjából*, Levéltári Évkönyv, III. évf., 1972, 91–118.

- LADÁNYI Sándor: Az 1721. évi vallásügyi vizsgálat Esztergom vármegyében, *Limes*, XIV. évf., 2001/3, 43–48.
- LADÁNYI Sándor: *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után*, Bp., KRE HTK Egyháztörténeti Intézet, 1997.
- MOGYOROSY Sámuel, *Dissertationucula theologico-philologica...*, Heidelberg, typis Joannis Ajcobi Haener, 1755 (RMK III/XVIII, 1080).
- MOGYOROSY Sámuel: *Carmen gratulatorium... Domino Carolo Theodoro*, Heidelbergae, typis Johan. Jacobi Haener, [1755?].
- MOGYOROSY Sámuel: *Clara pui cordis desideria... cum diem natalem celebraret quinquagesimum nonum viro celeberrimo, ampl. consistorii euang. Hannouiensis membro D. S. S. theol. doctori pio, Go. Beniamini Schael... ac optimae coniugis, D. D. Mariae Susannae natae Ostringeriae, Hannoviae, typis Philippi Casimiri Mvlleri*, [1755?].
- MOGYOROSY Sámuel: *Elegia gratulatorio salvatoria, qua... Domino Hermanno von Alphen, Hanoviae, typis Philippi Casimiri Mülleri*, [1755?]
- MOGYOROSY Sámuel: *Hancce suam de praestantia humilitatis et foeditate superbiae in locum I. Petri vers. 5. tractatiunculam. Humilitatis verae totidem speculis ... senatus ... Debretzinensis membrbris ... gratiam, pacem... esse*, Hanoviae, typis Filippi Casimiri Mülleri, 1755 (RMK III/XVIII, 1081.)
- MOLNÁR Ambrus: A református egyházszervezet és önkormányzat áttekintése, *Theológiai Szemle*, XXXVIII. évf., 1995/5, 269–274.
- MOLNÁR Ambrus: A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól, in: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28.*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989, 328–333.
- NAGY Andor: A digitalizált alkalmi írások kutatásának lehetőségei informatikai eszközökkel, in: Ballabás Dániel (szerk.): *Hagyományos források, új megközelítések: a digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban*, Eger, EKE Líceum, 2019, 69–101.
- NAGY Géza Balázs (ford.): *Csongrádi Nagyboldogasszony Plébánia historia domusa 1774–1864*, Csongrád, Oppidum, 2018.
- NAGY Lajos: *A Magyarországi Katolikus Egyház levéltári anyagának fondjegyzéke*, 1, *Érsekségek, püspökségek, káptalanok és szerzetesrendek levéltárai*, Bp., Új Magyar Központi Levéltár, 1983.
- Neue Ausgabe der ungarischen Bibel, *Acta historico-ecclesiastica, oder gesammelte Nachrichten von den neuesten Kirchen-Geschichten*, 16. Band, 1752/93, 352–354.
- P. SZALAY Emőke: *Református egyházművészet*, Debrecen, MRE Gyűjteményi Tanácsa, 2012.
- PAPP Ingrid: A lutheránus egyház alapítóinak emlékezete a 17. századi szlávajkú magyarországi evangélikus polgárság körében. A kora újkori magyarországi halotti beszéd kutatása, *Történelmi Szemle*, 59. évf., 2017/2, 299–314.
- PESTI Brigitta: *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp.–Eger, Kossuth–EKF, 2013.

- PÉTER Róbert: Digitális és módszertani fordulat a sajtókutatásban. A 17–18. századi magyar vonatkozású angol újságcikkek „távolságtartó olvasása”, *Aetas*, 30. évf., 2015/1, 5–30.
- RAVASZ Boriska: *A Magyar állam és a protestántizmus Mária Terézia uralkodásának második felében*, Bp., Sylvester, 1935.
- RÉVÉSZ Imre, ifj.: *Sinai Miklós és kora*, Bp., Akad., 1959.
- RÉVÉSZ Kálmán: Az 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok, *Sárospataki Füzetek*, IV. évf., 1860/4, 58–97.
- SALACZ Gábor: A Cassa parochorum története, *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, 3. évf., 1933, 121–154.
- SASHEGYI Oszkár: A helytartótanács bekapcsolódása a cenzúraügyek intézésébe (1726–1730), *Magyar Könyvszemle*, 90. évf., 1974/1–2, 40–54.
- SCHERMANN Egyed: A protestáns cenzúra teljes kialakulása, *Pannonhalmi Szemle*, 6. évf., 1931, 213–227.
- SCHULZE, Winfried (hrsg.): *Ego-Dokumente, Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, Berlin, Akademie, 1996.
- SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, EME–ERE, 2000.
- SZABADI István–BARÁTH Béla Levente: Irányvonalak a 16–17. századi magyar református egyháztörténet és egyházi műveltség kutatásában (1989–2009), in: Fazakas Gergely Tamás–Csorba Dávid–Baráth Béla Levente (szerk.): *Egyház és kegyesség a korai újkorban*, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2009, 9–35.
- SZABADI István: „Keresik sokan régi leveleiket”. A lelkészutódok privilégiumának érvényesítése a Partiumban, in: Dáné Veronka–Szabadi István (szerk.): *„Ekleziának, egyházi szolgálóknak egyetlen dajkája.” Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*, Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2014, 85–96.
- SZABADI István: „Mindenek jó renddel és ékesen legyenek Ti Közöttetek...”. *A Békés–Bánati, Bibari, Érmelléki és Nagybányai Református Egyházmegyéek vagyonszétvárosi jegyzőkönyvei 1809*, Debrecen, TTREL, 2016.
- SZABÓ Zoltán József: *A magyar református egyházszervezet első két évszázada*, Bp., Szenci Molnár Társaság, 2004.
- SZACSVAY Éva: Protestáns ördöggépzetek: kép és üzenet, in: Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág: vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, Bp., Balassi, 2001, 100–110.
- SZATHMÁRY Sándor, *Eszkatológia*, Bp., MRE Zsinat, Doktorok Kollégiuma, 2001.
- SZATMÁRI Judit: Református egyházkerületi protokollumok a Dunamelléken – az 1700-as évek kevésbé ismert forrásai, *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, VI. évf., 2004/1, 83–98.
- SZENTPÉTERI Kun Béla: *A magyarországi református egyház külső rendje*, Bp., MRE, 1948.
- SZEREMLEY Sámuel: *A hódmezővásárhelyi református egyház története*, 1–2, Hódmezővásárhely, Roth, 1927–1938.

- TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Bp., ELTE Könyvtára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11).
- TÓTH Béla: A kollégium története a XVIII. században, in: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Bp., MRE Zsinat, 1988, 66–142.
- TÓTH Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásának rendje 1762-ből*, Debrecen, DRTA, 1964.
- TÓTH Levente: Egyházi viszonyok a 18. században: a katolikus egyház, a református egyház, az unitárius egyház, görögkeleti és görögkatolikus közösségek, szórványok, in: Egyed Ákos–Hermann Gusztáv Mihály–Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története*, II, 1526–1867, Székelyudvarhely–Haáz Rezső Múzeum–EME–MTA BTKI, 2016, 423–442.
- TÓTH Levente: Református egyháztörténeti kutatások Erdélyben 2003–2013 között, in: Péntek János–Salat Levente–Szikszai Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2003–2013 között*, 1, Kolozsvár, MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottság, 2015, 201–221.
- TÓTH Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez*, 1, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület legrégibb jegyzőkönyvéből 1568–1765-ig*, Debrecen, Városi Nyomda, 1894.
- TÓTH Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez*, 2, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület II–IV. jegyzőkönyveiből kivonatozva*, Debrecen, Városi Nyomda, 1894.
- TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*, Bp., Akad., 1973, 85.
- TROSTOVSKY Gabriella: A Helytartótanácsi Levéltár „Acta studiosorum acatholicorum” című állagának mutatója, *Levéltári Szemle*, XXXVIII. évf., 1988, 59–60.
- V. ECESEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziratkorában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999.
- VANYÓ Tihamér: *A plébániatörténetírás módszertana*, Pannonhalma, Stephaneum, 1941.
- ZAKAR Péter: A tábori lelkipásztorkodás forrásai 1773–1868, *Egyháztörténeti Szemle*, 1. évf., 2000/2, 23–29.
- ZAKAR Péter: *A tábori püspökség története 1773–1868*, Szeged, Gerhardus, 2010.
- ZAKAR Péter: Az erdélyi tábori főlelkészség története, *Aetas*, 2002/1.
- ZOVÁNYI Jenő: Adatok a 18. század első felében tartott református konventek történetéhez, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, III. évf., 1904, 24–39.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., MRE Zsinat, 1977.

ABSTRACT

Ádám Alex Hegyi: *Administrative, Manorial, and Church Documents in the Service of the History of the Reformed Church in Hungary in the 18th century*

Most researchers used only the key sources as they explored the history of the Reformed Church, and considered many secondary documents unnecessary. Therefore, this paper describes the types of the 18th century sources in detail. Based on that, documents can be classified into the following groups: documents of the Reformed Church, documents about the members of the Reformed Church compiled by the Catholic Church, administrative documents, and manorial documents. The paper points out the significance of printed books and the historic value of museum objects. Finally, it proposes the development of digital tools and databases that will make the orientation in historical sources simpler.

Keywords: history of administration in Hungary, methodology of church history, Reformed Church in Hungary in the 18th century, documents of the Reformed Church in Hungary

PROTESTÁNS FELEKEZETEKRE VONATKOZÓ FORRÁSTÍPUSOK A VÁRMEGYEI LEVÉLTÁRBAN VESZPRÉM ÉS FEJÉR MEGYE PÉLDÁJÁN

Jakab Réka

A Magyar Nemzeti Levéltár és a Reformáció Emlékbizottság együttműködése nyomán az MNL valamennyi tagintézményében 2015–2017 között mintegy három éven át tartó forrásfeltáró kutatás folyt. A megyei tagintézmények által feltárt iratok a *Reformáció 500* elnevezésű adatbázisban kerültek feldolgozásra.

A megyei levéltárak fondszintű forrásfeltárást végeztek, melynek keretében számba vettek valamennyi olyan irategységet, amelyben a magyarországi protestáns felekezetekre, intézményeikre, protestáns személyekre, családokra vonatkozóan adatok találhatók. A kutatás nemcsak a reformáció eseményeire, hanem az azt követő évszázadokra is kiterjedt, így a végeredmény tekintetében *a magyarországi protestáns egyházak eddigi történetére vonatkozó források adatbázisáról* beszélhetünk.

A munka első részében valamennyi levéltár fondszintű leírást készített minden olyan fondról, amely a protestáns lakosságra vonatkozóan adatokat tartalmaz, számba véve az irattípusokat és megjelölve a kutatásra vonatkozó információkat. Minden megyei tagintézmény az ily módon számba vett iratok közül kiválasztott egy korszakot, vagy egy teljes fondot, amelyet iratszinten feltárva feldolgozott az adatbázisban.

Célként fogalmaztuk meg, hogy a feltárt iratokról a jelen levéltári szabványainak megfelelő egységes leírások készüljenek, aminek eredményeként a megyei levéltárakban található és feldolgozott protestáns vonatkozású iratok közös felületen kutathatók legyenek. Az adatbázisba bekerülő iratleírás mellett a feldolgozott iratok digitális másolatait is publikáljuk, ezzel is segítve a kutatást.

A Reformáció Emlékév keretében a Magyar Nemzeti Levéltárban két adatbázis született: az Országos Levéltár munkatársai által készített *Reformáció kora, 1526–1570* elnevezésű és a megyei levéltárak munkatársai által készített *Reformáció 500* elnevezésű adatbázis. Mindkét adatbázis a www.adatbazisokonline.hu oldalon érhető el.

A forrásfeltárásban 17 megyei tagintézmény vett részt.¹ Az adatbázisba 10 710 rekord és 28 494 digitális másolat került bevitelre. A feldolgozásra került iratok alapján általánosságban elmondható, hogy a megyei levéltárak többsége jellemzően nem, vagy csak kis számban őriz reformáció korabeli iratanyagot.

A legkorábbi iratok Gyöngyös (1555) és Sopron város levéltárából (1582, 1593), valamint Szabolcs vármegye levéltárából (17. század legeleje) származnak. A legfiatalabb iratok 1990 elején keletkeztek a megyei egyházügyi titkárok tevékenysége nyomán.

A megyei levéltárakban fennmaradt iratok korából és a protestánsokat érintő országos folyamatok idejéből következően az adatbázisban legnagyobb arányban 18. századi, 19. századi és a 20. század második feléből származó iratok kerültek feldolgozásra. Kisebbséget képeznek a 17. századi iratok.

Az adatbázis rekordjaiban található információk részletessége az intézmények és a levéltári iratanyag adottságainak megfelelően, valamint a levéltárosok lehetőségeiből következően változó. A különböző részletességű regesztákat kiegészítik a rekordokhoz csatolt iratfotók, amelyekről a teljes információ elolvasható.

A megyei levéltárak protestáns egyházakat érintő szisztematikus forrásfeltáró munkája az egyháztörténeti kutatás által eddig hasznosított forrásbázist jelentősen kiszélesíti. Az egyháztörténeti kutatás és az egyházi levéltárak forráskiadó munkái is elsősorban az egyházi gyűjteményekben található forrásanyagra, valamint az országos kormányzati irataira támaszkodtak, és ezek alapján írták le a folyamatokat. A helyi szint valóságának feltárására először a vizitációkban található adatokat vonta be a kutatás. Az a cél tehát, hogy a megyei levéltárakban található iratanyag is feltárásra kerüljön, mindenképpen előrelépésnek tekinthető.

A munka elsősorban a protestantizmus és a protestáns egyházak történetében meghatározó időszakok iratainak feltárását célozta. A 18. század vonatkozásában a két *Carolina Resolutio* (1731, 1734) és a *Tűrelmi rendelet* (1781) kibocsátása jelentette a csomópontot. E két ellentétes előjelű folyamat nyomán keletkezett iratanyag leírja csaknem a teljes 18. századi helyzetet. A széleskörű merítés nyomán keletkezett forrásbázis lehetőséget nyújt az országos összehasonlításra, ami – tekintettel az ország különböző régióiban jellemző hangsúlyeltolódásokra – különösen fontos a pontos értékelés szempontjából.

¹ Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Békés Megyei Levéltár, Csongrád Megyei Levéltár, Fejér Megyei Levéltár, Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri és Soproni Levéltára, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Heves Megyei Levéltár, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Komárom-Esztergom Megyei Levéltár, Nógrád Megyei Levéltár, Pest Megyei Levéltár, Somogy Megyei Levéltár, Tolna Megyei Levéltár, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár és a Veszprém Megyei Levéltár.

Az adatbázisban feldolgozott irattípusok bemutatására két olyan megye iratait választottam ki, amelyek a veszprémi katolikus egyházmegye, illetve a dunántúli református egyházkerület területén találhatók: Fejér és Veszprém megyékét. Ezen a területen a 18. században az egyházak mai helyzetét is meghatározó folyamatok és változások zajlottak.

Az adatbázisban feldolgozott irattípusok:

- vármegyei közgyűlési iratok
- bíraskodási iratok
- községi folyamodványok
- összeírások
- magániratok: családi iratok, végrendeletek.

A fenti irattípusokról tárgyukat tekintve a következő jellemzők állapíthatók meg: elsősorban a vármegyei hatósági jogköréből következő ügytípusok, a vármegyének a központi kormányzatszervek és a protestáns egyházközségek közötti közvetítő szerepéből következő ügytípusok, továbbá igazgatási, joghatósági, bíraskodási ügytípusok keletkeztek. Az uralkodói rendeletek jogköréből, illetve a Helytartótanács által elrendelt vizsgálatok folytatása nyomán is keletkeztek protestánsokat érintő ügyek.

A megyei levéltárakban található magániratok, mint például valamely protestáns személyiség vagy nagymúltú, egyházi tisztséget viselő protestáns család iratai, gyakran tartalmazzak az egész egyházközség helyzetére vonatkozó adatokat. Az Alsó- és Felsőörsön birtokos Mórocza család 16. századtól fennmaradt gazdag levéltára az alsóörsi és a felsőörsi református egyházközségek 18. századi küzdelmeit is dokumentálja. A nemesi közbirtokosság által lakott Berhida családjainak sorsa olyannyira összefonódott a református egyház történetével, hogy közös archívumuk őrzőhelye a református templom volt. A vezető családok egyben az egyházközségek, egyházmegyei világi elöljárói is voltak, így a fennmaradt iratok egyszerre dokumentálják a családok, a község és a gyülekezet történetét. A vármegyei levéltárban fennmaradt hagyatéki ügyek között protestáns lelkészek, tanítók birtokügyi, hagyatéki vagy árvaügyi iratai is megtalálhatók. Ezek gyakran a protestáns személyek életmódjára, vagyoni viszonyaira, tárgyi kultúrájára vonatkozó adatokat is megőriztek. Ilyen Kóczán Ferenc kisnemesi származású rátóti református prédikátor hagyatéka, amelyben 305 darab könyvet is összeírtak.²

A kiválasztott dunántúli területre vonatkozó 18. századi iratanyag két nagy korszakra bontható: 1. a *Tűrelmi rendelet*et megelőző időszak iratanyaga III.

² *Reformáció 500-adatbázis*: HU-MNL-VEML-IV-1-b-1827-10-03-162. A továbbiakban a rekordok jelzetét és az iratok regesztáját, illetve keltezését közlöm.

Károly vallásügyi rendeletei és Padányi Bíró Márton püspök rekatolizációs, a protestánsok visszaszorítását célzó egyházpolitikája körül összpontosul, és igen változatos ügyeket ölel fel; a II. József által hozott Türelmi rendeletet követő évek iratanyaga pedig jóval egységibb, elsősorban az új templomépítésekkel foglalkozik.

II. JÓZSEF ELŐTTI IDŐSZAK IRATAI

Templomhasználat

A III. Károly vallásügyi rendeletei következtében elrendelt vizsgálatokat a vármegyék folytatták le. Az 1730–40-es években a Dunántúlon a protestánsok templomépítkezését, az imaházak használatát vizsgálták. A nem artikuláris helyeken a vármegyék feladata volt betiltani a templomhasználatot, tiltani a templom- vagy imaházépítést és biztosítani a templomok átadását a katolikusok részére.³

A vizsgálat részeként a templomhasználatról, a templomok építészeti és formai jellemzőiről folytattak tanúkihallgatásokat, amelyekről jelentést készítettek a Helytartótanács részére. Az adatbázis számos ilyen vizsgálat jegyzőkönyvét tartalmazza. Ezek főként Veszprém megyei esetek voltak (Hajmáskér, Szentgál, Vanyola, Várpalota), amelyek az 1750-es években – összefüggésben Padányi Bíró Márton püspök szándékával – megszorodtak és a Balaton-környék falvainak közösségeire is kiterjedtek.⁴

³ HU-MNL-FML-IV-1-c-Fasc-18-No-196: A seregélyesi, tabajdi, sárkeresztúri, pátkai és mányi reformátusok korábban vesszőből és fából épült oratóriumukat uralkodói engedély nélkül tartós építőanyagokból építették újjá, sőt, a tabajdiak még tornyot és pitvart is építettek hozzá. Mivel azonban a vármegye az építkezést nem állította le idejében, és a Helytartótanácsot sem értesítette, engedélyezték a közösségeknek a megépült oratóriumok használatát, de amennyiben a jövőben uralkodói engedély nélkül bármi újítást eszközölnének, az oratóriumaik lebontásához és vallásgyakorlatuk elvételéhez fog vezetni. (1746)

⁴ HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1063: A takácsi református templomról folytatott vizsgálat (1763): a templomfalba vágott ablak helyén volt-e freskó, ami arra utalna, hogy a templom korábban katolikus volt? A tanúk azt bizonygatták, hogy az ablak helyén a vakolat alatt Szűz Mária, illetve Jónás képe volt látható; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-998: Veszprém vármegye kiküldöttjei szemlét tartottak a hajmáskéri templomban (1733) és eltiltották a reformátusokat attól, hogy a templomban bármilyen újítást végezzenek, vagy, hogy a falképeket lemeszeljék; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1002: A veszprémi püspök megtiltja a palotai evangélikusoknak (1734), hogy templomukat kőből építsék fel; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1005 (1747): Tanúvallatás a hajmáskéri reformátusok uralkodóhoz küldött folyamodványa és templomhasználatuk ügyében: a hajmáskéri reformátusok által használt templom korábban katolikus volt-e a templom felszerelésével mi történt hogyan viselkedtek a püspöki vizitációkor kivitték-e a prédikátor ingóságait a plébánia épületéből?

A vizsgálatokat a templomok elvétele követte, amiben a vármegyei hatóságok szintén közreműködtek. Így szűnt meg például a pápai reformátusok és számos nagymúltú református gyülekezet nyilvános vallásgyakorlata. A templomok elvétele a legtöbb helyen ellenállásba ütközött.⁵ A protestáns gyülekezetek szintén a vármegyei hatóságon keresztül juttatták el folyamodványaikat a Helytartótanácshoz, vagy kérték a vármegye közbenjárását jogaik sérelme esetén.

A protestáns templomok javítása, esetleges bővítése helytartótanácsi engedélyhez volt kötve, nehogy a felújítás színlelése alatt tényleges építkezés folyjék. A templomok állapotának felmérését szintén vármegyei kiküldöttek végezték, akik gyakran tanúkihallgatást is foganatosítottak; és ügyeltek arra is, hogy tiltott építkezés ne történjen a protestánsok által lakott településeken. Latin nyelvű jelentéseiket megküldték a Helytartótanácsnak.⁶

Vallásgyakorlat

A vármegyei hatóságok a templomhasználatra vonatkozó vizsgálatok során a helyi protestánsok vallásgyakorlatának kérdéseire is kitértek.

A *Carolina Resolutio* kibocsátását megelőzően a megyékben két átfogó vizsgálatot is folytattak a protestáns egyházak helyzetére vonatkozóan. 1720-ban a megyék területén található protestáns egyházi hierarchiáról (superintendensek, seniorok) és az ahhoz tartozó lelkészekről készítettek jelentést. 1725-ben a

⁵ HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-979: Esterházy Ferenc inteti a pápai reformátusokat (é. n., 1723–1750 között) a Hosszú utcában álló református imaházuk ügyében, hogy szolgáltatassák azt vissza. A gyülekezet a vallásügyi királyi rendeletekre hivatkozva az emberemlékezet óta használatában álló házat nem kívánja átadni a földesúrnak.; HU-MNL-FML-IV-73-Lovasbereny-1750: A református templom elvétele (1750); HU-MNL-FML-IV-73-Füle-1750: Vármegyei vizsgálat a fülei reformátusok lázongásával kapcsolatban, amikor is templomuk elvétele ellen tiltakoztak. Ugyanis nem engedték, hogy a helységbe katolikus tanítót helyezzenek, megakadályozták, hogy a vészprémi káptalan beszedje a dézs-mát, valamint kiszabadították a mozgalom vezetőjének tekintett Szűcs Jánost.; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-999: Tanúkihallgatás a vörösberényi, balatonkenesei, balatonfőkajári és padragi templomok és az ott élő reformátusok vallásgyakorlata ügyében (1733): a katolikusoknak történt visszaadásuk előtt mennyi ideig használták a reformátusok a templomokat, illetve legutóbb milyen engedéllyel vagy hatalommal foglalták vissza a katolikusoktól.

⁶ HU-MNL-FML-IV-1-d-Sukoro-1756: A sukorói előjárók kérelme a vármegyéhez (1756) az életveszélyessé vált régi harangláb helyére új építésének tárgyában; HU-MNL-FML-IV-73-Aba-1755: Vizsgálat az abai reformátusok ellen (1755), mert engedély nélkül felújították az oratóriumukat, valamint új iskola építésébe kezdtek.

protestáns közösségek kerültek sorra, ekkor a templom eredetét, a keresztelési szokásokat, a vegyes házasságban született gyermekek nevelését, a felekezeti el-lentéket, a temetkezési szokásokat, a fizetett stólat és az ünnepek megtartását vizsgálták.

Az artikuláris helyek kijelölése újabb vizsgálati hullámot indított el, majd a tiltás ellenére tapasztalt vallásgyakorlat kivizsgálása adott munkát a vármegyei hatóságoknak.⁷ Szintén erre a fórumra kerültek a nem artikuláris helyen élők és a vallásgyakorlattal rendelkező települések közötti együttműködés ügyei, például a keresztelesek. Egy ilyen ügy kapcsán készült összeírás a veszprémi református közösség azon tagjairól, akiket a város környéki településeken kereszteltek meg több évtizeden keresztül, amíg Veszprémben szünetelt a nyilvános vallásgyakorlat.⁸ A vármegyei hatóságok a stólafizetés ügyében is vizsgálatot indítottak, amennyiben arra vonatkozóan panasz érkezett.⁹

Áttérések, térítések

A 18. századi konfesszionalizációban a katolikus és a protestáns fél egyaránt élt a térítés eszközével. Jellemzően a katolikus fél lépett fel térítőként, illetve járt sikerrel. Mindez összefüggött a protestánsok vallásgyakorlatának korlátozásával és a régi katolikus templomok visszavételével, vagy a prédikátor el-

⁷ HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-978: Szabadi János veszprémi egyházmegyei általános helynök jelentése (é. n., 1733–1742 között), miszerint a veszprémi reformátusok a tilalmak ellenére temetkeztek, iskolát tartottak, házasságokat kötöttek, kereszteltek.; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1009: A veszprémi reformátusok és evangélikusok ellen lefolytatott tiszti vizsgálat (1748), akiket azzal vádoltak, hogy Veszprémben és a környező településeken a tiltások ellenére nyilvános imaházakat állítottak és énekszóval vagy anélkül temettek.; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-976: Tanúvallatás a nagypirityi reformátusok vallásgyakorlatáról és prédikátorukról (1780 k.): mióta van lelkészük, illetve ez a lelkész a kispirityi evangélikusokat is pasztorálja-e, aiktól stólat is felvesz.

⁸ HU-MNL-VeML-V-102-b-276-1779-1: A nemesvámosi református személyekről, akiket 1770–1776 között Vámoson kereszteltek, adtak össze vagy temettek el, miután a stólat lefizették.

⁹ HU-MNL-FML-IV-2-b-II-52: A bodajki ferences atya folyamodványában (1787) a vármegye állásfoglalását kéri azt illetően, hogy Bodajk evangélikus filiájába, Fehérvárcsurgóra átmehet-e ünnepnapokon a várpalotai lelkész. A fehérvárcsurgói evangélikusok már 1759-ben a katolikus plébános fennhatósága alá adták magukat és vállalták, hogy ugyanúgy fognak adózni neki, mint a katolikusok, a palotai lelkész átengedése esetén azonban a továbbiakban csak a stólat fizetnék meg.; HU-MNL-FML-IV-73-Ráckeresztur-1767: A Helytartótanács levelében (1767) leírják, hogy a ráckeresztúri reformátusokat és az evangélikusokat a kajászószentpéteri prédikátor látja el. Ezeket a feladatokat a helyi plébánosnak kell ellátni, vagy a prédikátor fizesse le a stólat.

űzésével. Padányi Bíró Márton erőszakos templomfoglalásai mellett a hittérítésre is nagy figyelmet fordított. Tudatos egyházpolitikája részeként a lelki-gondozás eszközeit alkalmazva igyekezett híveket szerezni egyházának, vagy ahogyan ő látta, az eltévelyedetteket visszaterelni az anyaszentegyház kebelére. A visszafoglalt templomok újraszentelésekor prédikációval, színpadias nyilvános áttérésekkel, kultikus ünnepségekkel igyekezett megnyerni a protestánsokat. Utóbbiak maguk is igyekeztek minden alkalmat megragadni arra, hogy újabb híveket szerezzenek. Ilyen lehetőség volt a vegyesházasság, vagy az abban született gyermekek kereszttelése. A térítés vagy az áttérés többször okozott súlyos felekezeti konfliktusokat.¹⁰

Aposztázia

A vármegyei hatóságok feladata volt az aposztaták ügye is, akiknek számáról kötelesek voltak jelentést adni a Helytartótanácsnak. Az 1740-es évekből több ilyen összeírás is fennmaradt.¹¹ A hitehagyás 1749-től büntetőügynek számított, így az ilyen esetek kivizsgálása tovább növelte a megyék protestáns egyházak feletti felügyeleti teendőit.¹² A vármegyei hatóság peren kívüli eljárások keretében vizsgálódott a protestáns hitre tért katolikusok ügyében.¹³

¹⁰ HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1077: Tanúvallatás (1778) Horváth János, Czecei Mihály és felesége kenesei lakosok erőszakkal történt katolikus hitre térítése ügyében, akiknek földesurai a vöröserényi jezsuiták voltak.; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1028: Tanúvallatás Öskün Visznaszky János katolikus lakos szülésben meghalt evangélikus vallású felesége és a holtan született csecsemő temetésekor támadt verekedés, illetve a katolikus elkeresztelés ügyében.; HU-MNL-FML-IV-31-b-Fasc-4-No-119: Egy beteg lutheránus fiút egy missziós páter Bogárdon a katolikus hitre térített (1762), Lenner András és Hojzinger Pál azonban visszatérítették az evangélikus hitre. Tettükért eljárás indult ellenük.

¹¹ HU-MNL-VeML-IV-1-b-1749-12-02-20: Veszprém vármegye felső járása falvainak hitehagyóiról (aposztaták) készült összeírás (1749) települések szerinti bontásban: Takácsi, Gecse, Vanyola, Lovászpatona, Bakonybánk, Bakonyszombathely, Sikátor, Pápa város, Borsosgyőr, Pápakovácsi, Felsőgörzsöny, Dereske, Mezőlak, Bödöge, Bakonyszentlászló, Tés, Gyímót, Tapolcafő, Csót, Bakonytamási, Pápateszér, Réde, Bakonycsernye.

¹² HU-MNL-FML-IV-1-c-Fasc-32-No-83: Németh vagy Lőrincz Judit aposztázia ügyében a Helytartótanács megerősítette a vármegye ítéletét (1765), amelyben egy évi börtönre és a szokásos börtönre ítélték, föld alatti helyre vinni azonban nem engedték, a vármegyének pedig meghagyták, hogy gondoskodjanak a visszatérítéséről. Férje tinódi volt.

¹³ HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1078: Vizsgálat kenesei konvertita és aposztata lakosok ügyében (1774), továbbá a református templom és katolikus kápolna közelségéről, aminek következtében a református istentisztelet zavarja a katolikusok liturgiáját.; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1084: Tanúkihallgatás Vaszary Mártonné veszprémi aposztata ügyében (1776), aki betegségében szeretett volna meggyónni, de megakadályozták.

Felekezeti konfliktusok

A felekezetek között kirobbanó helyi konfliktusok többnyire a vallásgyakorlat kölcsönös megzavarásából vagy akadályozásából, vagyoni jogi vitákból, tilalmak megszegéséből, vagy akár személyes konfliktusokból is eredhettek.

A katolikus földesurak birtokain a protestáns lakossággal keletkezett felekezeti ellentét gyakran az úr és szolga konfliktusa is volt egyben.¹⁴ A templomhasználat mellett a falu harangja, temetője, vagy éppen az egyházközség javadalmas földje is vita tárgyát képezte olykor.¹⁵ A falvak katolikus és protestáns lakói néha tettelegességgig fajuló, vagy éppenséggel tragikomédiába torkoló konfliktusai gyakran idézték a korai hitvitázó irodalom csípős nyelvezetét, s a katolikus fél szentségekhez kötődő alkalmai, vallási szokásai nem egyszer váltak gúny tárgyává. A hatalom támogatását élvező katolikusok ellen csupán a hitéletük megzavarását célzó tettekkel lehetett fellépni. Ilyen volt a plébános akadályozása, a bőjt megszegésére való kényszerítés, körmenetek vagy temetés megzavarása, vagy a tilalom idején végzett munka.¹⁶

¹⁴ HU-MNL-FML-IV-31-b-Fasc-3-No-43: A fülei reformátusok panaszt tettek földesuruk, a veszprémi káptalan ellen (1749), amiért az oratóriumukat a katolikusoknak adta át, tiltakoztak a katolikus tanító kinevezése ellen is. Az események során tettelegességre is sor került: a tisztartót, majd később a dézsmaszedés végett érkező Dubniczai István kánonokot bántalmazták, egy letartóztatott jobbágyot kiszabadítottak.

¹⁵ HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1020: Tanúvallatás a karakószörcsök evangélikusok temetőhasználatáról és a katolikusok által elvitt harangról (1748–1750). A vizsgálatot Nagy János, Kiss István, Kopcsányi János, Déés János, Déés Mihály, Szabó Péter, Berseinyi Miklós és Szabó János nemesek kérésére folytatták.; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1013: Tanúvallatás a dabronyi prédikátorról és javadalmas földjének jogállásáról (1748), amelyet a pálos előljáró elvett.; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1087-1: A vármegyei kiküldöttek tiszti jelentése (1777) arról, hogy az egyházmegye kiküldöttjének és a jezsuiták vöröserényi ispánjának jelenlétében Balatonfőkajáron a katolikusok részére kiszakítottak egy területet temető céljára. Az erre vonatkozó vármegyei végzést felolvasták a reformátusoknak, a Kenesei család tagjai a terület kiszakítása ellen tiltakoztak.

¹⁶ HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-Nr-1015: Tanúvallatás a mentshelyi Somogyi Erzsébet ügyében (1749), aki Vízkeresztkor nem engedte be a házába Szekfű József vázsonyi plébánost.; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1018: Tanúvallatás Szentgálon (1750): kényszerítették-e a katolikusokat bőjt idején húsevésre, akadályozták-e a városlódi plébánost a katolikusok keresztelésében és eltemetésében? Vizsgálat a református prédikátor szolgálata és fizetése ügyében.; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1071: Vizsgálat Potyondi Zsigmond mezőszentgyörgyi lakos ügyében (1772), aki Nagyboldogasszony napján dolgozott és katolikus aratóit csúfolta.; HU-MNL-VeML-IV-1-b-1749-12-02-21: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök kérésére lefolytatott vizsgálat az egyházlátogatásakor Kádártán történetekről (1749): 1747-ben a hajmáskéri vizitációról való hazatérésekor Kádártán áthaladva a falu népe összecsődült és lármázott, majd 1749-ben amikor szintén a falun haladt át, a református tanító öccse, Osvald Ferenc félreverte a harangot és a népet újra összecsődítette.

Miután Dunántúlon a konfesszionalizáció 1613-ban, a református és a lutheránus szuperintendencia megalakulásával ért véget, egyazon településen a két protestáns felekezet gyülekezetei konfliktusba kerülhettek egymással egyazon településen létrejött önálló evangélikus és református egyházközségek szintén konfliktusba kerülhettek egymással, amennyiben a közös javak elosztásában nem tudtak megegyezni. Ezek a viták még a 19. század folyamán is előfordultak.¹⁷

Egyházfegyelmi ügyek

A felekezeti konfliktusok egy része egyházfegyelmi kérdéseket is érintett, amelyek szintén a vármegyei hatóság jogkörébe tartoztak. A prédikátor részegessége, a plébános megverése, a tanító áttérésekben való segédkezése, a stóla megtagadása, a lelkészek tiltott tevékenysége, a prédikátorok engedély nélküli megválasztása, a protestáns céhtagok katolikus ünnepektől való távolmaradása, az ünnepnapok be nem tartása, vagy a vallásgyalázás mind-mind vizsgálatot vontak maguk után.¹⁸

¹⁷ HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1036: A noszlopi evangélikusok kérésére folytatott vizsgálat (1757) a református lelkész szolgálatáról és fizetéséről.; HU-MNL-VeML-IV-1-b-1808-12-12-56: A takácsi református és evangélikus gyülekezetek kettéválásakor kirobbant vita (1806). Az evangélikusok folyamodványa a vármegyéhez, amelyben a javaik szétválasztásához kérnek segítséget.

¹⁸ HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1004: Tanúvallatás: Varjas István túskevári plébánost amikor híveivel együtt a mariazelli búcsúból jött haza (1749), a karakószörcsöki temetőben megtámadták az evangélikusok.; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1010: Tanúvallatás a szentgáli katolikus vallású Hegyi Tamás temetése ügyében (1748). A reformátusok megakadályozták, hogy a városlódi plébános temesse el, és református szertartás szerint erőszakkal eltemették a halottat.; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-987: Vizsgálat Nagy János vámosi lakos ügyében (1725), akit Deáky István felsőörsi református lelkész, esperes kitiltott a vámosi templomból.; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-988: Tanúvallatás Csonka Ferenc veszprémi református lakos, felesége, Szél Katalin és György nevű fiuk ügyében (1729), akik Áldozcsütörtökön kisebbik fiukra, Ferencre támadtak, amiért áttért a katolikus hitre.; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-989: Tanú kihallgatás Gyöngyösi György nagyvázsonyi prédikátor ügyében (1729), aki részegen a tótvázsonyi kocsmá előtt elvette és összetépte Bajnak János római zarándoklevelét, gyalázta a katolikus hitet és ezért őt 100 forint plébánosnak való kifizetésére kötelezték.; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1066: Vizsgálat a nagydéli evangélikus tanító ügyében (1767): Ihász Imre nagydéli bérelő vitte-e a faluba, ellátja-e a tanítói teendőket, nem a katolikusok harangjával harangozik-e? Ihász Imre üzött-e el katolikusokat, megszorodott-e az evangélikusok száma a faluban?; HU-MNL-SML-IV-1-c-1779-11-02-72: A csurgói plébános panaszai (1779) porrogi és szentkirályi protestánsok ellen: megzavartak egy katolikus körmenetet, egy szentkirályi gyalázkodott, a vegyes házasságból született gyermekeket protestáns hitben nevelik, megsértik az ünnepnapokat, a halottaikat az értesítése nélkül temetik.; HU-MNL-FML-IV-1-

Peregrináció

A protestáns lelkészjelöltek külföldi tanulmányútjaihoz szükséges útlevelet a Helytartótanács adta ki a vármegyei hatóságok felterjesztése alapján. A kérelmek a vármegyei közgyűlések iratanyagában, azon belül is (például Fejér megyében) a községi folyamodványok között maradtak fenn. Ugyanitt találhatók a protestáns egyházközségek templom és harangláb felújítására, vagy a lelkészek segélyezésére vonatkozó kérelmei.¹⁹

II. JÓZSEF KORA ÉS A TŰRELMI RENDELET UTÁN

A *Tűrelmi rendelet* (1781) életbelépését követően a vármegyei hatóságok vallási ügyekben a rendelet és az azokból következő szabályok betartatására koncentráltak. Egyúttal intézkedniük kellett az ellenreformáció alatt elszenvedett sérelmek (például templomelvétel) orvoslása ügyében is, meg kellett akadályozniuk az esetleges bosszúhadjáratokat. A rendelet nyomán háromhavonta jelentéseket kellett készítsenek, tudósítaniuk kellett a protestáns zsinatokról, egyéb gyűlésekről.

A *Tűrelmi rendeletet* követően egyértelműen megnőtt a protestáns hitre áttérő vagy visszatérő lakosok száma. Ezzel összefüggésben megszaporodtak az áttértekről szóló vármegyei jelentése is.

Felvilágosítást kérő, tisztázó folyamodványok és válaszok

Az uralkodói rendeletben foglaltak pontos értelmezése érdekében számos folyamodvány született. Ezek többsége a stóla kérdését érintette, hiszen a rende-

c-Fasc-29-No-100: Vizsgálat Túri Ferenc abai prédikátor ügyében (1762), aki a sárkeresztúri lelkész temetésén a szeplőtelen fogantatást sértő kifejezéseket is tett. Vizsgálták egy katolikus ünnep alkalmával elmaradt református harangozást is.

¹⁹ HU-MNL-FML-IV-1-d-Mányoki-Istvan: A tinódi Mányoki István útlevélkérelme (1750 előtt) a vármegyéhez, hogy tanulmányait a bázeli egyetemen folytathassa.; HU-MNL-FML-IV-1-a-3-1747-08-14: Fejér vármegye megküldi jelentését a Helytartótanácsnak a református vallású Pápay József útlevélkérelmére (1747), aki Németalföldön szeretné folytatni a tanulmányait.; HU-MNL-FML-IV-1-d-Iszkaszentgyörgy-1774: Az iszkaszentgyörgyi reformátusok kérelme a vármegyéhez az oratórium és a paplak felújításának tárgyában (1774).; HU-MNL-FML-IV-73-Aba-1767: Az abai reformátusok kérelmére (1767) engedélyezték oratóriumuk felújítását, de előírták, hogy ugyanolyan anyagból, ugyanakkora méretben és ugyanolyan formában kell a renoválást végrehajtani.; HU-MNL-FML-IV-1-d-Aba-1752: Keresztúri György Imre abai prédikátor segélykérelme (1752) a nemesi közgyűléshez, mivel betegsége miatt hivatalát nem tudja tovább ellátni.

let megszüntette a protestánsok plébánosnak szóló stólafizetési kötelezettségét. A példák nyomán kutatásra érdemes az egyházközségek anyagi helyzetének kérdésköre, azaz hogy a vallásügyi intézkedések milyen hatással voltak erre.

A rendelet életbelépését követően megszaporodnak a szabad vallásgyakorlatot kérő folyamodványok, a lelkésztartásra, templomfenntartásra vonatkozó kérdések, mely ügyekben a vármegyei hatóság vizsgálódott.

A vármegye egy-egy egyházközség vallásgyakorlatát megvizsgálva javaslatot tett a Helytartótanácsnak arra vonatkozóan, hogy engedélyezze-e vagy ne egy adott helyre lelkész kinevezését, vagyis egy filia anyaegyházzá válását. Emellett kimutatásokat készített a Helytartótanács részére a megyében történt affiliációkról.²⁰

Templomépítés

A *Tűrelmi rendelet* hatására nagyarányú protestáns templomépítkezés kezdődött. Ezzel összefüggésben a vármegyei hatóságok vizsgálatokat folytattak és jelentéseket készítettek a templomok állapotáról a Helytartótanács részére. Ezzel párhuzamosan kimutatásokat készítettek a megyék területén működő egyházközségekről, azok szervezeti hovatartozásáról. Ezek a jelentések az egyházközségek helyzetéről is tájékoztatnak.

Az új templomok építését vagy a régiek felújítását, kibővítését, átépítését a hívek adakozásaiból fedezték. A vármegyék felügyelték a folyamatot, és minden esetben megvizsgálták, hogy a rendelet értelmében rendelkezésre áll-e az adott településen a megfelelő lélekszám és anyagi háttér az építkezéshez. Ennek érdekében összeírták az adakozókat és felajánlásait. Erre jellemzően az 1782–1784 közötti időszakban került sor.²¹ Ez az eljárásrend már a *Tűrelmi*

²⁰ HU-MNL-FML-IV-2-b-II-101: Zlinszky Ignác szolgabíró értesítette a bodajki reformátusokat (1787) arról, hogy a Helytartótanács engedélyezte számukra filialis oratórium építését és kijelölték az épület helyét.; HU-MNL-FML-IV-2-b-II-10: Meszlényi János szolgabíró jelenti (1786), hogy a csákvári járásban valamennyi protestáns közösség nyilvános vagy magán vallásgyakorlati joggal bír, így sehol sincs szükség filia létrehozására.

²¹ HU-MNL-VeML-IV-1-b-1782-07-08-5: Helytartótanács elrendeli (1782), hogy Veszprém megye küldje ki főszolgabíróját Marcalgergelyibe, ahol jelenlétével is megerősítve engedélyezze az evangélikusoknak imaház építését adakozásból, jó, tartós anyagokból, és az imaház tervrajzát kiadja.; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-972: Vallási ügyben végrehajtott összeírások (1782). Ósi, Hajmáskér, Sóly és Litér református háztartásainak (jobbágy, zsellér, haszonállatok, szőlő), valamint a templomépítésre, a lelkész, illetve a tanító eltartására felajánlott összegek és kétkézi munka összeírása.; HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-974: Veszprém vármegye kiküldöttjeinek jelentése (1784) a veszprémi reformátusok és evangélikusok *Tűrelmi rendelet* hatálya szerint templomaik ügyében: a templom

rendeletet megelőző években is gyakorlat volt. Néhány példa arra utal, hogy amennyiben a megfelelő pénzügyi háttér és a hívek száma lehetővé tette, a vármegye engedélyezte a templombővítést már az 1781-et megelőző néhány évben is.²²

A protestáns többségű településeken a katolikus egyház építkezéseit vármegyei utasításra a protestánsoknak is támogatniuk kellett. A hajmáskéri katolikus templom építéskor, 1786-ban a vármegye a község teljes lakosságát kötelezte arra, hogy fuvarozzanak.²³

A *Tűrelmi rendelet* kibocsátását követő egy-két évtized vallásügyi vármegyei iratanyaga kevésbé kutatott kérdések megválaszolásához képez forrásbázist: A vallásgyakorlat szabaddá válását követően hogyan zajlott le helyben a folyamat, milyen következményekkel járt, milyen irányba változott meg a közösségek vallási élete. A kezdeti eufórikus időszakot követően milyen arányban, mely közösségek tudtak tényleg erőre kapni és önálló gyülekezetté válni, hol kényszerültek továbbra is filiaként működni? Azokban az esetekben, amelyekben a vármegyék úgy ítélték meg, hogy a feltételek nem állnak rendelkezésre, elutasították a templomépítést és a parókialapítást is.

ÖSSZEGZÉS

A vármegyei törvényhatóság feladataiból következően a vármegyei levéltárakban fennmaradt 18. századi iratanyag igen sokrétű és változatos protestánsokat érintő adatokat tartalmaz. Ezek gyakran a hatalom, illetve a protestánsokkal szemben álló felek szempontjait jelenítik meg, így a defenzívába szorult egyházakra a másik oldalról látunk rá. A hatósági jogkörből következően azonos jellegű források, egységes szempontok szerinti adatszolgáltatások keletkeztek, amelyek azonos szempontok szerint láttatják az adott régió helyzetét. Ez lehetőséget nyújt arra, hogy egy-egy egyházközség történetének feltárásán túl a 18. századi felekezeti helyzet országos folyamataira is rálásunk. E tekintetben a Magyar Nemzeti Levéltár *Reformáció 500* elnevezésű adatbázisa jelentősen segíti a téma kutatását.

építésére, lelkész és tanító eltartására adakozó személyek összeírása és felajánlásai; továbbá a környező települések lakói által fizetett összegek és egyéb felajánlások, hagyatékok.

²² HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1096: Tiszti jelentés a papkeszi református imaházról (1780): a reformátusok meg szeretnék nagyobbítani az imaházat. A településen 568 református lakos van, az építkezés összegét összegyűjtötték. Megvizsgálták az épületet, a telket és kiadták a tervet.

²³ HU-MNL-VeML-IV-1-c-Fasc-14-No-1102.

RÖVIDÍTÉSEK

HU-MNL-FML – Fejér Megyei Levéltár
HU-MNL-VeML – Veszprém Megyei Levéltár

ABSTRACT

Réka Jakab: *Archival Sources Concerning Protestant Churches Illustrated
by the Example of Veszprém and Fejér County Archives*

The member institutions of the National Archives of Hungary created the *Reformation 500* database by processing the Protestant documents in their custody. Thanks to the uniform descriptions of the excavated documents, Protestant documents in the county archives became searchable on a common surface. The paper, based on 18th century sources found in the database, addresses the main issues of the Counter-Reformation, collecting the county authorities generated sources into the following topics/groups: church use, religious practice, conversion, apostasy, ecclesiastical affairs and peregrination. The sources in the database are also document the changes that have been made in the wake of Joseph II's grace order, especially the construction of the new churches. With the help of a database covering several counties, we can see the country-large processes of 18th century confessionalization.

Keywords: sources, database, counter-reformation, 18th century, county archives

A DUNAMELLÉKI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET 18. SZÁZADI FORRÁSAI

Szatmári Judit

A Dunamelléki Református Egyházkerület történetét és ezáltal a történetére vonatkozó források megmaradását meghatározta, hogy ez a szuperintendencia teljes egészében hódoltsági területen alakult ki. A török kiűzése után tért vissza magyar királyi fennhatóság alá, lett a Habsburg-birodalom részeként a 18. századi „vértelen ellenreformáció” színterévé.

A források, ha más, szerencsésebb múltú területekhez képest későbbieknek, szegényesebbnek tekinthetőek, még így is igen gazdagok.

Az egyházkerület múltjának első kutatója, forrásainak megbecsülője Tormássy János főjegyző volt a 18. század végén.¹ Generalis scribaként vezette a szuperintendencia aktuális protocollumát és őrizte a régebbiekét. De nemcsak őrizte az elődei által írott köteteket, szorgalmasan átolvasta őket, tartalomjegyzéket készített hozzájuk és ennek alapján két történelmi művet is írt. *A Dunamelléki Református Egyházkerület története* és az *Adalékok a dunamelléki református püspökök életéhez* című műveinek kéziratai több példányban fennmaradtak, míg előbbit Fábíán Mihály Sárospatakon 1867-ben,² utóbbit Mokos Gyula Pápán 1892-ben nyomtatásban közölte.³

A következő, immár nyomtatásban megjelenő, kimondottan az egyházkerület történetének megírását célul kitűző mű, Földváry László *Adalékok a dunamelléki református egyházkerület történetéhez* című kötete az egyetemes konvent 1896-os felhívására készült el.⁴

¹ Tormássy János (Kecskemét, 1744 – Kiskunhalas, 1814) 1790-től főjegyző (generalis scriba), 1807-től püspök. Zoványi Jenő: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., 1977,³ 651; Szatmári Judit: Tormási János püspöki beiktatása 1808-ban, *Acta Papensia*, 5. évf., 2005/3–4, 89–302.

² Fábíán Mihály (kiad.): Tormássy János: A dunamelléki ref. egyházkerület története a reformációtól kezdve a jelen század elejéig, *Sárospataki Füzetek*, XI. évf., 1867/8, 36–58.

³ Mokos Gyula (kiad.): *Adalékok a dunamelléki református püspökök életéhez*, Pápa, s. n., 1892.

⁴ Földváry László: *Adalékok a dunamelléki református egyházkerület történetéhez*, 1–2, Bp., [Werböczy], 1898.

Mindhárom említett mű alapvető érdeme, hogy írott forrásokkal dolgozott, szerzőik az egyházkerület 18. századi protokollumait végigolvasták és azokból bőségesen idézve, sokszor lefordítva a latin szöveget, eredeti forrásokhoz juttatják olvasóikat.⁵

Ezután nézzük meg közelebbről, melyek azok a források, amelyeket használt Tormássy, Földváry és amelyek, hála Istennek, ma is rendelkezésünkre állnak, kézbe foghatóak, olvashatóak.

Az első kötet, a *Protocollum Simandinum*⁶ első bejegyzése 1626-ból származik Simándi Bodó Mihály püspök kezétől, ám – Tormássy szavaival élve – a protokollum a lelkésznévsorokon kívül nem sokat árul el az egyházkerület kori időszakából: *N(ota) B(ene). Ez a' Kötet 1626-nál felebb nem megyen. Tizenhárom esztendőök alatt holmit vékonyan illett. 1639-diktől fogva, kivén az 1652-diket majd semmit nem mond szinte az 1695-ig, ettől fogva ismét semmi nints 1710-ig, erről is csak a' Convocatoria Superintenden(ti)alis vagyon, nem különben mint az 1713-ke 14.-ről és ezen kívől semmi.*⁷

Az egyházkerület első, immár folyamatosan⁸ vezetett jegyzőkönyve 1731-gyel vette kezdetét.⁹ Már címfeliratában is jelzi, hogy valójában ekkortól kezdődik a szuperintendencia igazi protokolluma: *A tiszteletes dunáninnyi superintendencia protocollumának kötete, ha attól az elsőől, mely csupán töredékeket tartalmaz, kezded számolni, a második, ténylegesen pedig az első, tartalmazza az évek sorozatát 1731-től 1760-ig, Patai János, Helmetz István, Csáti Dániel, Szőnyi Virágh Mihály superintendensége alatt.*¹⁰

Az egyházkerületre vonatkozó iratok lemásolásának, az egyházi gyűlési határozatok feljegyzésének, a különböző vallási sérelmek leírásának igénye egybeesett a hazai protestantizmussal szembeni új kormányzati politika kezdetével. A Pesti Vallásügyi Bizottság által beadott munkálatok, majd az *I. és II. Carolina Resolutio* mind szükségessé tette, hogy a szuperintendens kezében olyan

⁵ Az egyházkerület protokollumairól korábban Szatmári Judit: Református egyházkerületi protokollumok a Dunamelléken: az 1700-as évek kevéssé ismert forrásai, in: *Népi vallásosság...*, 6/1, szerk. S. Laczkovits Emőke, Mészáros Veronika, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2004 (Népi vallásosság a Kárpát-medencében, 6), 83–98.

⁶ RL, A/1.a Egyházkerületi jegyzőkönyvek, 1, *Protocollum Simandinum* (1626–1739, 1815), 317 pp.

⁷ Uo., 317. Tormási János bejegyzése (Halas, 1798).

⁸ A Simándi protocollumba száz év alatt nagyon esetlegesen kerültek bejegyzések, *mely még ma is megvagyon, de amelyben – mint régen Bachus borbélyában, bab, borsó, bagyma és más apróság is vagyon, hanem kivén 4-5 gyűlésen jelen volt prédikátorok neveit, egy-két leveleket...*, ld. Fábian (kiad.): Egyházkerület történet, 25.

⁹ RL, A/1a, 2, Dunamelléki Református Egyházkerület protocolluma (1731–1760), 863.

¹⁰ Uo., 1, belső címlap.

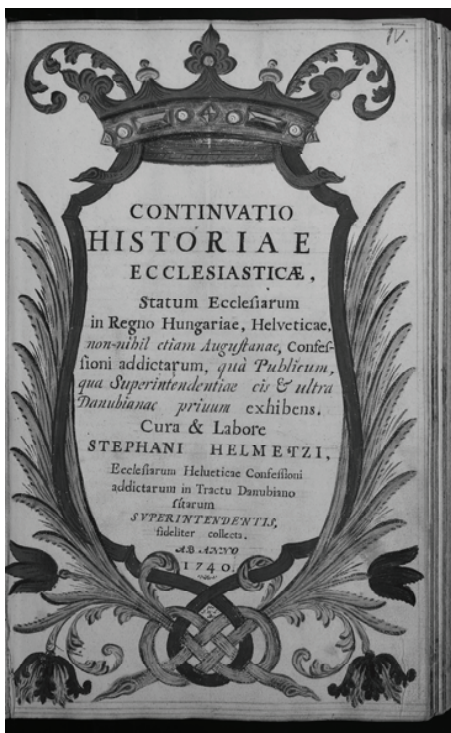
Pathai protocolluma

protokollum legyen, melybe minden hivatalos ügyet feljegyez, s később visszakereshet. Az új protokollumot az új püspök, Pathai János¹¹ kezdte el hivatalba lépésével:

A Szent Korona helvét hitvallást követő eklézsiáinak – Pest, Pilis, Solt egyesült, Tolna, Székesfehérvár, Baranya és Somogy vármegyében – anyakönyve tiszteletes püspök, egyszersmind esperes tiszteletes Pathai János úr, az idősebb fia [t. i. idősebb Pathai János egykori superintendensnek] és főjegyző, egyszersmind esperes tiszteletes L. Veresmarti Péter úr és esperesek tiszteletes Marosi Mihály úr, tiszteletes Diószegi Mihály úr, tiszteletes Pathai Sámuel úr, tiszteletes Gitzzei Sámuel úr alatt monori gyűlésünkben 1731. február 14.¹²

¹¹ Ifjabb Patai János nem szerepel Zoványi lexikonjában, életrajzát ld. Mokos: *Adalékok...*, 49–54. 1731-ben a szabadszállási egyházkerületi gyűlésben választották püspökké a szigetszentmiklósi prédikátori és egyben solti esperesi tiszteletet is betöltő Pathait. 1739-ben Szigetszentmiklóson hunyt el.

¹² RL, A/1.a, 2, II. belső színes címlap.

Helmetzi protocolluma

Ettől az időponttól folyamatosan vezették az egyházkerület jegyzőkönyvét, benne van minden egyházkerületi gyűlés jegyzőkönyve, bemásolva fel-ségfolyamodványok és uralkodói leiratok, tanúkihallgatások stb. Kezdetben maga a szuperintendens vezette és őrizte az protokollumot. Így volt ez Pa-thai János, Helmeczi István,¹³ Csáthi Dániel¹⁴ püspöksége alatt, jöllehet 1731-től generalis scribája is volt az egyházkerületnek, ő a szuperintendencia kasz-száját kezelte és adott róla időről időre számadást.¹⁵ 1740-ben nyolc pontban

¹³ Helmeczi István 1752. évben történt halálánál feljegyzik, hogy éppen a protokollumba írt, amikor hirtelen gutaütés érte és tovább nem vezethette a protokollumot. RL, A/1.a, 2, 567; Mokos (kiad.): *Adalékok...*, 68.

¹⁴ Csáthi Dániel halála után a pecsétje, protokolluma és lezárt ládája a nagykőrösi eklézsiá-ban volt. RL, A/1.a, 2, 667.

¹⁵ 1731-ben választották meg az első generalis scribát, Veresmarti L. Péter, kecskeméti pré-dikátor és esperes személyében (uo., 26). Ugyanitt olvasható 1739-es számadása (uo., 123), 1748-as közpénzekekről való számadása (uo., 375), és 1749-ben a pecsétje (uo., 401).

sorolták fel a generalis scribe kötelességeit,¹⁶ 1763-ban, immár az újabb protokollumba jegyezték fel Dallos István generális scribe-nak választásakor, hogy az új scribe vezeti a jegyzőkönyvet.¹⁷ Mindemellett a scribe-nak továbbra is feladata volt az egyházkerületi kassa kezelése, időről időre bemutatta számadásait.¹⁸ Dallos István halála után utóda, Gózon István is scribe és perceptor volt egy személyben.¹⁹

1740-ben rendelte el az egyházkerületi gyűlés, hogy ezentúl a tractusok is vezessenek protocollumot,²⁰ ebbe jegyezzék be a prédikátorok és iskolamesterek fizetését, 1758-ban úgy határoztak, hogy a seniorok hozzák magukkal a gyűlésbe a protocollumot.²¹ Egyházmegyénként és esperesenként változott, hogy a szuperintendencia határozatát milyen következetességgel hajtották végre a traktusokban. A nyolc egyházmegyének (Alsóbaranyai, Felsőbaranyai, Kecskeméti, Külsősomogyi, Solti, Pesti, Tolnai, Vértesszaljai) az Alsóbaranyai esperesség kivételével mind megmaradtak a jegyzőkönyvei. Ezek többsége már 1740 előtt kezdődött, de jellemző rájuk, hogy alkalmilag vezették, esperestől függően írtak bele prédikátor névsorokat, lelkészi-tanítói fizetéseket, vizitációs feljegyzéseket stb.

A Pesti traktusban Marosi Mihály senior 1719-ben kezdte meg a protokollumot,²² melynek első felében főleg lelkészi, tanítói névsorok, díjlevelek szerepelnek, a kötet második felében 1762-től másolták be a közgyűlések jegyzőkönyveit egészen 1829-ig. Bizonyára volt következő kötetek/kötetei is a Pesti egyházmegyének, ahogy a többi traktusból akár 3-4 kötetet is őriz a leltár, ám 1944-ben az üllői parókián megsemmisült az esperesi irattár.

Szintén a 18. század első felében, 1723-ban kezdődik a Tolnai egyházmegye első protokolluma,²³ ám a lelkészi-tanítói díjleveleken túl az 1724–1738

¹⁶ Uo., 126.

¹⁷ Uo., 3, DMREK protokolluma (1760–1775), 239. Érdekes, hogy az új scribe megválasztása és felesketése csak jóval később, a 363. oldalon szerepel a kötetben, igaz előtte van a *Catalogus ecclesiarum anni 1763*: a nyolc traktus eklézsiáinak felsorolása, a lelkészek, tanítók neveivel, valamint a fontosabb ügyek, vallási sérelmek leírása.

¹⁸ Dallos István bemutatja 1763–1767 közötti számadásait. Uo., 494.

¹⁹ Uo., 4, DMREK protokolluma (1776–1785), 27.

²⁰ Uo., 2, 134.

²¹ Uo., 2, 717.

²² Uo., A/7. Pesti egyházmegye iratai, 1, Marosi Mihály: *Liber Matricularis Venerabilis Districtus Pestiensis (1719–1829)*, In quo Ecclesiae Reformatae, tam actu exisistentes, quam vero per Potentes ereptae cum Ministris, Ministrorum Rectorumque scholarum salario Ab Anno 1719 catalogantur.

²³ Uo., A/10. Tolnai egyházmegye iratai, 1, Pathai János: *In Venerabili Districtu Tolnensi existentium Ecclesiarum Reformatarum (1723–1802), Liber Causarum Ecclesiasticarum memoriam tenens sub Senioratu Samuelis Pathai, Johannis Grandaevi Filii comparatus. Anno 1723 Die 26. Octobris.*

közötti, valamint az 1763. évi esperesi vizitációkat is tartalmazza, az egyházmegyei gyűléseket pedig 1776-tól másolták be. A traktusnak további két jegyzőkönyve kezdődött a 18. században: *A Tolnai Szent Társaság jegyző könyve* (1792–1811), *Protocollum Seniorale* (1789–1947).²⁴

Külső-somogyi egyházmegye, mely ma a Dunántúli Egyházkerület része, több mint háromszáz éven keresztül a Dunamelléki szuperintendenciához tartozott. 1629-ben Kanizsai Pálfi János veszprémi/dunántúli püspök és Simándi Bodó Mihály felsőbaranyai/dunáninneni püspök közötti egyezség eredménye, hogy a Veszprémtől délre, a Balaton mellett fekvő és a Somogy vármegyei eklézsiák ezentúl Simándi fennhatósága alá tartozzanak. Az 1630-as ráckevei zsinatban már megjelent és aláírt 17 somogyi prédikátor. Legkorábbi protolluma abban a tekintetben egyedi az egyházkerületben, hogy 1726-tól folyamatosan vezették.²⁵ Mivel eredeti külső kötése nem maradt meg s az első lapok szélei hiányosak, nem tudjuk pontos címét. Tartalma alapján 1726-tól az egymást váltó esperesek vizitációs jegyzőkönyve volt, egészen 1780-ig vezették. A traktus következő kötete épségben megmaradt, így pontosan tudjuk, ki mikor és milyen céllal kezdte meg azokat. Az 1728–1847 közötti kötet címlapja:

„A Mennyei Urnak Számára Tekint. Tolna és Somogy Vármegyéknek részeiből álló Helvétika Confession lévő Keresztyén Eklésiáknak Tiszteletes Lelki Tanítóinak emlékezetekre és hasznokra az akkori Prédikatori Szent Társaságnak ordinárius Seniora, Tiszteletes Gitzei Sámuel által szereztetett Könyv. Krisztus Urunk születése után 1729 Esztendőben, Melyben az akkori időben élő Prédikatori Sz. Társaságnak Igazgatóinak – L. Tanítóknak; úgy az Eklésiáknak Nevét, Pecsétjekkel – s Nevekkal megerősített az Isten Törvénye és az Egyházi Törvény szerint – a Sz. Társasághoz kötelező-tartozó Húségek, Esztendőnként való Fizetések, az Eklésiákhoz tartozó Bonumok, azoknak szaporodásokkal, vagy – valami időben s úton lett fogyasokkal – ‘s.a’t. feljegyeztek”²⁶

Két egyházmegye első protokollumának kezdődátuma az egyházkerület rendelkezésével egybeesik. A Kecskeméti traktusban Ölvédi András kezdte meg 1740-ben a protokollum vezetését, mely a 18. század végéig felsorolja a lelkészeket,

A leíró Pathai Sámuel id. Pathai Baracsi János püspök (1623–1729) fia volt, ld. Zoványi: *Lexikon*, 461.

²⁴ Uo., A/10, 2 (1792–1811); 3 (1789–1811).

²⁵ Uo., A/6. Külső-somogyi egyházmegye iratai, 1 (1726–1780).

²⁶ Uo., A/6, 2 (1728–1847), II, belső címlap.

rektorokat, olykor a káplánokat is, és részletezi fizetésüket.²⁷ Szintén a 18. században kezdődött az egyházmegye második kötete, ebben a díjleveleken túl 1788-tól a közgyűlési jegyzőkönyvek és vizitációs feljegyzések is találhatók.²⁸

A Vértessaljai egyházmegyében szintén 1740-re esik az első protokollum megkezdése, melyet 1780-ig vezettek, majd néhány 19. századi bejegyzés következik, illetve az utolsó 1947-ből.²⁹ A szokásos lelkésznévsorokon, díjleveleken, gyűlési jegyzőkönyveken túl a kötetbe bemásolták Tormássy János főjegyző említett munkáját is: *A Dunán innen lévő venerabilis superintendens reformatio historiájának tsekély és rövid leírása*.³⁰ Vértessaljának további két kötete veszi kezdetét a 18. században, 1793-ban és 1779-ben kezdtek újabb protokollumokat.³¹

A Solti egyházmegye társaitól elmaradva csak 1758-ban kezdett protokollumot.³² Volt-e korábbi? – nem tudjuk. Ezt az első kötetet 1847-ig vezették, így a traktus a 19. században nyitott új jegyzőkönyvet.

Érdekes, hogy a Felsőbaranyai egyházmegye első jegyzőkönyve szintén 1758-as kezdetű.³³ Jóllehet az új esperes, Vecsei Gergely 1758-at tette meg a címfeliratban kezdődátumnak, az első huszonhat oldalon az 1740–50-es évekre visszamenőleg korábbi eseményeket jegyzett fel s 1758-tól pedig a traktuális gyűlések határozatait is beírta. Valószínűleg az 1799-cel végződő protokollumot követte újabb, ez azonban nem maradt fenn, a Felsőbaranyai egyházmegyéből az 1774-ben kezdődő *Számadáskönyvet*³⁴ és az 1782-ben induló királyi rendeletek könyvét őrzi a levéltár.³⁵

²⁷ Uo., A/5. Kecskeméti egyházmegye iratai, 1, Liber matricularis venerabilis districtus Kecskemétiensis (1740–1787). Az egyházmegye teljes iratanyaga 2013-ban átkerült az egyházkerületi levéltárból a Kecskeméti Egyházközség Levéltárába.

²⁸ Uo., A/5. Kecskeméti egyházmegye iratai, 2, Protocollum tractus ecclesiastici Ketskemétiensis (1788–1904). Most a Kecskeméti Egyházközség Levéltárában.

²⁹ Uo., A/11, Vértessaljai egyházmegye iratai, 1, Liber matricularis venerabilis Vértessallyensis (1740–1780) in quo Ecclesiae Helveticae Confession[is] tam actu exsistentes quam vero per Potentes ereptae seu orbatæ, cum Ministris, Ministrorum Rectorumque Scholarium Salario et aliis Rebus Ecclesiae nostrae necessariis notantur inscribuntur et cataloguntur. Anno 1740.

³⁰ Uo., A/11, 1, 375–526. Tormási munkájának 1810–1811-ben készült másolata.

³¹ Uo., A/11, 2, 1793–1840, 1779–1817.

³² Uo., A/9. Solti egyházmegye iratai, 1, Matricula venerabilis tractus Solthiensis (1758–1847, 1860).

³³ Uo., A/4. Felsőbaranyai egyházmegye iratai, 1, Wetsei Gergely: Protocollum Ecclesiarum reformatarum Tractus Superioris Baranyaiensis (1758–1799) In quo res memorabiliores et Annuatim factae Ministrorum dislocationes notantur.

³⁴ Uo., A/4, 4, Regestrum 1774–1808.

³⁵ Uo., A/4, 3, Regestrum 1782–1808.

Az ismertetett egyházmegyei jegyzőkönyvek többségéhez készült már korszerű tartalomjegyzék, melyek a Ráday Levéltár honlapján megtalálhatóak. Néhány kötet még hiányzik ebből a sorozatból, ezeknek részben van korabeli indexe, melyet ezután egészítünk ki. További terveink között szerepel, hogy ezek a protokollumok digitalizálva is kutathatóak legyenek.

A levéltár az előzőekben ismertetett egyházkormányzati iratokon túl két értékes iratgyűjteményt őriz a 18. századból. Az egyik, az úgynevezett *Egyházi és iskolai iratok*³⁶ a Ráday-család levéltárának részét képezi. Ráday Pál, majd Ráday I. és II. Gedeon a református egyház világi képviselőiként számos ügyben eljárak, országos és egyedi református sérelmek orvoslását felvállalva igen sok levél, megkeresés, iratmásolat jutott el hozzájuk. A több, mint kétezer irat többsége a 18. századot öleli fel. A másik, igen nagy terjedelmű iratgyűjtemény az ágensi levéltár (*Archivum Agentiale*)³⁷ nyolc iratfolyóméternyi anyaga a magyarországi és erdélyi református, valamint az evangélikus egyház által megbízott, Pozsonyban és Bécsben működő egyházi ügyvivők, ún. ágensok iratait tartalmazza. A tizenkét sorozatot felölelő anyag, jóllehet az ágensi intézményt a 18. században hozták létre, a török időkre visszanyúlóan számos iratmásolatot tartalmaz, az egyéni sérelmekről, az egyházközségeken, iskolákon át egészen az egyházkerületi szintig vallási sérelem története nyomon követhető benne.

RÖVIDÍTÉSEK

DMREK – Dunamelléki Református Egyházkerület

RL – Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

FELHASZNÁLT IRODALOM

FÁBIÁN Mihály (kiad.): Tormássy János: *A dunamelléki református egyházkerület története a reformációtól kezdve a jelen század elejéig*, Sárospataki Füzetek, XI. évf., 1867/8. 36–54.

FÖLDVÁRY László: *Adalékok a dunamelléki református egyházkerület történetéhez*, 1–2, Bp., [Werböczy], 1898.

MOKOS Gyula (kiad.): Tormássy János: *Adalékok a dunamelléki református püspökök életéhez*, Pápa, s. n., 1892. Klny.

³⁶ Uo., C/64 Ráday család iratai, 7, Egyházi és iskolai iratok 1606–1875 (1–2283. sz.).

³⁷ Uo., B/1–12, Ágens levéltár (1600–1860), 59 kötet, 32 doboz, összesen 8 ifm.

SZATMÁRI Judit: Református egyházkerületi protokollumok a Dunamelléken: az 1700-as évek kevésbé ismert forrásai, in: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 6/1, szerk. S. Laczkovits Emőke, Mészáros Veronika, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2004, 83–98.

SZATMÁRI Judit: Tormási János püspöki beiktatása 1808-ban, *Acta Papensia*, 5. évf., 2005/3–4, 89–302.

ZOVÁNYI Jenő: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., 1977.³

ABSTRACT

Judit Szatmári: *18th Century Sources of the Dunamellék Diocese of the Reformed Church*

The Dunamellék Diocese of the Reformed Church emerged entirely in the parts of Hungary under Turkish rule, which determined that, apart from some exceptions, the sources related to its history can be traced back to the 18th century. The series of protocols of the Diocese go back to the 17th century, but they were kept only after 1730 initially by the superintendent and later by the diocesan recorder. After 1740 the church districts were obliged to keep their protocols, many of which survived—although not all of them due to the constant change of the dean's residence. For the mislaying of other types of files, it is the protocols that can provide a comprehensive picture of the life of the districts and dioceses. They include letters by superintendents and diocesan recorders, documents on dean's visits, letters of commission for pastor – teachers, biographies, religious grievances, and lawsuits.

Keywords: Dunamellék Diocese of the Reformed Church, church protocols, dean's visits, letters of commission for pastor-teachers, religious grievances

A TISZÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET
IGAZGATÁSA ÉS AZ EGYHÁZSLÁTOGATÁS
A 18. SZÁZADBAN*

Szabadi István

Általánosan elterjedt egyháztörténet-írásunkban az a vélemény, hogy református egyházunk életében az egyházlátogatás szerepe a 18. században értékelődött fel. Ennek közvetlen előzménye, avagy oka az 1715. évi 31. törvény-cikk, mely a zsinatok és más egyházi gyűlések összehívását előzetes uralkodói királyi engedélyhez kötötte, ennek következtében a vizitáció a protestáns egyházkormányzat egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb eszköze lett. A Tiszántúli Református Egyházkerületben nem ezt tapasztaljuk: ha a vizitációnak az egyházkerület életében betöltött korabeli szerepét vizsgáljuk, szólni kell az egyházkerület kormányzatának, igazgatásának a 17–18. század fordulóján fennállott állapotáról.

A fennmaradt zsinati iratok tanúsága szerint az esperesi vizitáció intézménye rendesen működött addig, amíg a Partium az erdélyi fejedelmi hatalom alatt viszonylag zavartalanul élte egyházi életét. Ennek megfelelően rendre kitérnek az egyházlátogatásokra. 1629-ben a tasnádi püspökválasztó zsinaton intik az espereseket, hogy a minden évben vizitáljanak.¹ Ugyanazon évben Váradon a zsinat határozatot hoz: az esperesek a vizitáció alkalmával vizsgálják meg, hogy a lelkészeknek van-e Bibliájuk. Amennyiben nincs, de van subájuk, utóbbit adják el és árából vásárolják meg a szent könyvet. Ha sem Bibliája, sem subája nincs, hivatalától fosszák meg az artikulusnak megfelelően.² 1631-ben Nyírbátorban született határozat arról, hogy az Alföldi egyházmege esperese évenként vizitáljon és erről a püspöknek néhány lelkészársával együtt írásban tegyen jelentést, a püspök legyen az erkölcsök legfőbb vizsgálója, mivel az esperes a törökök miatt a legkevésbé sincs biztonságban.³ 1635-ben a váradi zsinaton szó van a Túri és a Makói egyházmegyék önálló-

* A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Hivatal FK-123974 számú témapályázata támogatta.

¹ TTREL, Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek, I.1.a.2., 5.

² Uo., 43.

³ Uo., 63.

ságának visszaállításáról, ekkor ismét intik a két esperest a vizitáció megtartására, a jelentéseknek a superintendentesnek való megküldésére.⁴ A zsinati jegyzőkönyv szerint 1655-ben a superintendentens foglalkozik az esperesek vizitációjával is: *ha valakik az seniorok közül valami innovatiók vagy erkölctelenségek felől suspitióban esnek, püspök uram visitálhassa.*⁵ Sajnos, ebből a korból egyetlen vizitációs jelentés sem maradt fenn tudomásom szerint, bár lappanghat még a szatmári, nagybányai, máramarosi egyházmegyei iratok között.

Várad 1660-as eleste után az egyházkerület működőképességét alig lehetett biztosítani, generális zsinatok sora maradt el, püspöki, de még esperesi vizitációra sem volt lehetőség a háborús évtizedekben. Az 1688-as kölcsői zsinaton évtizedek múltával ismét szó esik a vizitációról, de jellemzően csak az északi, a hódoltságon kívül eső egyházmegyéket illetően.⁶ Tudni kell ugyanis, hogy a zsinaton az esperes személyében csak a Beregi, Közép-Szolnoki, Máramarosi, Nagybányai, Szatmári egyházmegye vett részt, küldött által a Szabolcsi, Szilágyi, Ugocsa, a Debreceni pedig levél által.

A Kölcsén tartott zsinat elhatározta az esperesek évenkénti vizitálását a püspök által az *Appendix* 33. cikkelye szerint, vagyis nem a Geleji-féle kánonok alapján, és egyedül a Közép-Szolnoki, Szatmári és Ugocsa egyházmegyében. 1689. január 24-én a Szatmári egyházmegye és Várad Mihály esperes vizitációjára került sor, akivel a traktus hitére/tanaira és életvitelére nézve is elégedett, csupán azt hozzák fel panaszként, a lelkész állások elosztásakor az idősebb/régibb lelkészekre nincs mindig tekintettel. Január 25-én Csatári Mihály, az Ugocsa egyházmegye esperese vetette vizsgálat alá magát. Igaz tanaira/hitére nézve elégedettek, panaszolta azonban részegeskedése és a válóperekben való törvénytelenések miatt. Ezek miatt elmarasztalták, azonban mivel megjavulását komolyan ígérte, hivatalában való gondosabb eljárás feltételével bocsánatot nyert. Ugyanezen vizitáció alkalmával törvénytelen esketésért Szilágyi Ferenc túri és Szatmári István halmi lelkészt hivatalából felfüggesztette a *Nagyobb artikulusok* 26. cikkelye szerint, tehát most sem a Geleji kánonok alapján. Olyan iskolamestereket találtak, akik a kátét nem tanulták/tanították és nem is mondták fel a parciális zsinaton. Ezért az a határozat született, hogy azokat az iskolamestereket, akik a jövőben ezt elmulasztják, hivatalukból el kell távolítani, amennyiben pedig az ilyeneket az egyházmegyék eltűrik, az egész traktus a zsinat büntetését vonja magára. Ugyanitt kiderült, hogy a törvénytelenül eskető lelkészeket nem felfüggesztésükkel, hanem pénzbüntetéssel sújtották. Ezért szigorúan utasítja őket, hogy ezentúl a

⁴ Uo., 72.

⁵ Uo., 578.

⁶ Uo., 156.

Nagyobb artikulusok 25. cikkelye értelmében büntessék őket, különben a zsinat az egész traktust meg fogja büntetni.⁷

Ilyen állapotban volt tehát egyházunk a 17. század végén. A következő évtizedek azt mutatják, hogy az egyházkerületen belül a hódoltság miatt kialakult törésvonalak tartósan bizonyulnak, Kraszna, Szilágy, Közép-Szolnok egyházmegyéinek elszakadási törekvései később eredménnyel is járnak, az independens Bereg ugyanakkor beletörődik a debreceni püspök illetve a Tiszántúli egyházkerület alá tartozásába. Egyházlátogatásról Körmendi Péter halála után egy 1708-ban Matolcson tartott, ugyan *szent generálisnak* nevezett, de igazából rész-zsinaton esett szó, csupán Ugocsának a beregi és szatmári esperesek általi vizitálása került szóba, ez is az elkészerítő tanításbeli és egyházfegyelmi (divortiális) okok miatt, a vizitálásra pedig már nem került sor.⁸

Ahogy említettem, már az 1715/31. törvénycikk előtt akadályba ütközött a zsinatok megtartása, részben *ob pericula motuum bellicorum*, ahogy írja a jegyzőkönyv, 1711-ben is superintendentens és generális nótárius híján Szatmárban egy zsinatnak nem nevezhető papi gyűlés választotta meg Verezegyházi Tamás debreceni professzort püspöknek.⁹ 1714-ben a Felsőbányára hirdetett zsinatra a püspök, az esperesek és a küldöttek útban voltak, ám a katolikus klérus és a németek rosszakarata miatt, amelyre a Nagybányai egyházmegye időben figyelmeztette őket, Nagykárolyból visszafordultak és a zsinatra nem került sor.¹⁰

Az 1715-ös pozsonyi országgyűlés aztán a generális és parciális zsinatok tartását is megtiltotta, majd hamarosan megszilárdult a felvilágosult abszolutista állampolitika, melynek egyik alapelve az uralkodó legfőbb egyházfelügyeleti joga. Innen kezdve, mivel az alapvető püspöki jogköröket, úgymint az ordinációt, a vizitáció és a zsinatok összehívását elvették a protestáns püspököktől, az ordinációt az esperesek végezték egyházmegyéikben, a vizitáció pedig megszűnt mintegy ötven évre, az egyházigazgatás eszközévé pedig a szűk körű esperesi értekezletek váltak.

Ezek az esperesi értekezletek választották meg az egyházkerület főjegyzőjét, aki püspökválasztás lehetősége híján a successio (1726-tól tiszántúli mintára Erdélyben is alkalmazott)¹¹ elve alapján, az előző püspök halála után au-

⁷ Uo., 157.

⁸ Uo., 211 – 212.

⁹ Uo., 220.

¹⁰ Uo., 232.

¹¹ Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, EME, 2000 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 230), 85.

tomatikusan az egyházkerület superintendense lett. Így lépett 1716 márciusában az elhunyt Verezegyházi Tamás püspök helyébe Huszti Sámuel főjegyző.

A successio elve által megszabott rend azonban nem működött zökkenőmentesen. 1721-ben Huszti Sámuel temetésekor (bár Helmeczi István volt a főjegyző) néhány esperes püspökké választotta Rápóti Pap Mihályt, azonban a beiktatására nem került sor. Három évnyi vacantia után, 1724 novemberében Rápóti Pap Mihály javaslatára követeket küldtek a gyülekezetekhez, majd a szavazatokat begyűjtve generalis inspector név alatt (mivel a püspöki vagy superintendensi cím használatát a katolikus klérus sérelmezte) megerősítették tisztségében Rápóti Pap Mihályt, egyúttal főjegyzővé (generalis notariusá) választották Zoványi P. Györgyöt úgy, hogy Rápóti halálakor azonnal annak helyébe lépjen. Rápóti püspök 1726 februárjában bekövetkezett halála után a successio elve alapján helyébe Zoványi P. György lépett volna, de ő ekkor még nem fogadta el a hivatalt. 1728. február 11-én az egyházkerület követei, Keresztúri Lukács, a Szabolcsi egyházmegye esperese, Besenyei István, az Érmelléki egyházmegye esperese és Oroszi István érmihályfalvi lelkész felkeresték Zoványit Zilahon és felkérték a püspöki cím és hivatal elfogadására. Zoványi ezt azzal a feltétellel fogadta el, ha az újabb szavazáskor a többség mellette dönt. Április 25-én az említett követek a szavazatok felbontása után és a Debreceni egyházmegye lelkészeinek egyhangú véleménye alapján a zilahi parókián hivatalába állították és feleskették Zoványi P. György püspököt. Ugyanekkor főjegyzővé választották Besenyei István székelyhidi lelkészt, az Érmelléki egyházmegye esperesét.¹²

Ezzel sajátos korszak vette kezdetét ez egyházkerület életében. Zoványi kerületi gyűlést nem tarthatott, 1750-ig egy concursusnak avagy conflususnak nevezett gyűlésről tudunk, 1743-ból, ahol maga a superintendens is jelen volt, illetve ismeretes egy 1735-ös esperesi értekezlet, ahol Zoványi elnökölt. Generalis synodus híján az új lelkészek szabályos ordinatójára sem kerülhetett így sor, azt Zoványi átengedte azt az espereseknek, de minden beiktatásról előzetesen be kellett neki számolni, s az úgynevezett *formatát* mindig ő maga küldte meg Zilahról.

Úgy tűnik, 1735-től igazából Sződi István, az előbb említett esperesi consiliumon megválasztott debreceni senior, egyúttal kerületi generalis notarius kezében volt az egyház igazgatása,¹³ amelyet Zoványi instrukciói szerint kel-

¹² TTREL, I.1.a.2, 235.

¹³ *mintán már erdélyi Protestáns Fejedelmek nintsenek... Zoványi György Püspök a Debreczen egész vidékén magokat előadó Ekklesiái fontosabb bajoknak megítélését, és eligazítását a Debreczeni Papokra s Professzorokra bízta, Sződi István Superintendentialis fő Jegyző lévén az ő fejeke; kik is ezért némimű superintendentialis tekintettel birtak.* Kormos László: Kerekes Ferenc tanulmánya a Deb-

lett végeznie. Mindemellett számos ügyben Zoványi a saját belátása szerint intézkedett. Mégpedig a superintendensről elnevezett és általa szerkesztett Zoványi-kánonok szerint, melyeket Kolozsváron 1733-ban ki is nyomtatnak.¹⁴ Zoványi az 1570-as évek óta vezetett régi kerületi jegyzőkönyvet is magánál tartotta haláláig, ezért 1736-ban egy újat kellett kezdeni Debrecenben.¹⁵ Az egyházfegyelmi ügyek megítélését is az espereseknek engedte át, hozzá, mint superintendenshez csak a fellebbezéssel fordultak. Zoványi György szolgálati ideje alatt, ahogy említettem, javarészt Zilahon tartózkodott, Debrecenben alig. 1744-ben meg is idézték az esperesek, s meg akarták győzni, hogy változtasson ezen a gyakorlaton. Ő így írt vissza: *Azonban nem kell vala az én citáltatásommal sietni, hanem a 86. canont kell vala megtartani, melly az Erdélyivel edgyez: Interim faciam officium.*¹⁶

Az volt tehát Zoványinak a Geleji-féle kánonok szerinti álláspontja, hogy a folyó ügyeket (ordinálás, házassági válás, fegyelmi ügyek) az espereseknek kell intézniük, de ez nem érinti az egyházkerületi gyűlés hatóságát és előjogát. Ennek megfelelően minden nehéz és fontos ügyben az egyházkerület felé lehet és kell fellebbezni. Vonatkozik ez leginkább bármely lelkész hivatalától való végleges és örök megfosztására, lelkészi karból való kirekesztésére és polgári hatalom kezébe adására. Vagyis az esperesek semmi nagyobb fontoságú dolgot a superintendens tudta nélkül ne tegyenek, ha pedig az esperesek döntését bármelyik lelkész sérelmesnek érzi, szabadon fordulhat a superintendenshez. Zoványi György 1743-ban még jelen volt az egyházkerületi *concursus*on, de ezután, úgy tűnik, nem ment soha többé Debrecenbe (általában öregségére és beteges voltára hivatkozott), őt viszont gyakran keresték lelkészek fellebbezés végett. Utóbbi jogköréhez mindvégig ragaszkodott, még halála előtt négy évvel, 1754-ben is feljegyzésre került a kerületi jegyzőkönyvbe, hogy az appellált pereket magához kívánja küldetni a lassan száz esztendő superintendens.

receni Református Kollégium gazdasági ügyvitelének 1742–1841 éveiről, *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, LXIV. évf., 1985, 140.

¹⁴ A kánonok kéziratát már 1729-ben szétküldte Zoványi az espereseknek, ld. Bihari egyházmegye jegyzőkönyve TTREL, I.30.a.2. A nyomtatott változat: Zoványi P. György: *Canones ecclesiastici ex antiquis hungariensibus, et recentioribus Transylvaniensibus, aliisque in usus ecclesiarum cis et ultra Tibiscum reformatarum concinnati, et quibusdam necessariis aucti. Quibus accesserunt disciplina cum poenis delinquentium; nationalis synodi Szathmar-Németiensis quaedam conclusiones; statuta variarum synodorum ab anno 1629. Liturgia ecclesiastica novellorum ministrorum gratia contracta*, Claudiopoli, Szathmári P. Sándor, 1733.

¹⁵ TTREL, I.1.a., 3.

¹⁶ Zoványi György levelezése: uo., I.2.1. Zo-19.

Az egyházlátogatásra visszatérve, ennek felélesztése ügyében 1750-ben fordult Zoványihoz az egyházkerület delegációja, konkrétan Vay Ábrahám tiszamelléki főgondnok, Dobozai Mihály tiszántúli főgondnok, Enyedi Mihály érmelléki esperes, Vétsei János a Debreceni tractus notariusus és Kápolnási Mihály bihari esperes. Idézem:

minthogy a superintendentialis visitatiók, amelyeket ecclesiai canonink praescribálnak, és amelyek némelly superintendentiákban mind eddig is nagy haszonnal vigeálnak, ezen venerabilis superintendentianak nem kevés kárával, darab időtől fogva közöttünk elmúltanak, éppen szükségesnek ítéltük lenni, hogy azon visitatiók esztendőnként successive, tiszteletes superintendentus urunk kegyelmed által ujjobban felállíttassanak, vagy pedig ha kegyelmed mind távolléte, mind pedig megelémedett korú ideje, és annak lehető incommodumi miatt, ezt nem cselekedhetné, azon terhes de szükséges szolgálatot tiszteletes generalis notarius urunknak dispositiojára concredálni és demandálni ne terheltessék.¹⁷

Zoványi 1751 január 24-én válaszolt: *A mi a visitatio dolgát illeti, bizonyos, hogy az szükséges volna, ha valami auctoritas accedálhatna in finem bonum; melyet pro hic et nunc nem remélhetünk; mivel a mint t. generális nótárius uram írja ezen jött levél mellett, sok helyeken a visitatiók impediáltattak.* Valóban, 1751 és 1781 között az államhatalom tiltotta a protestáns püspökök vizitációját.

A Tiszántúlon majd csak Zoványi 1758-as halála után éledtek fel az esperesi egyházlátogatások,¹⁸ és töltötték be szerepüket, azaz tanították a lelkészeket és a híveket az egyházi törvények betartására, egyfajta végrehajtó esz-közzé válva. Munkájukról egyházkerületi bizottság (superintendentialis deputatio) előtt számoltak be, mely bizottságot vegyesen alkották világiak és egyháziak.¹⁹ Úgy tűnhetne, hogy a lelkész–zsinati alkotmány helyett ez időben, az egyháztörténeti közhely szerint, a vizitációs egyházalkotmány szerint folyt

¹⁷ Könyves Tóth Mihály: Történelmi előadás, minő viszonyban állanak az ugynevezett partiumbeli ekklézsiáink a tiszántúli superintendentiához, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, V. évf., 1862/44, 1393–1394.

¹⁸ Anno 1759. die 25 Apr. in Deputatione Superintende[n]ti ali... Lecta sunt relationes de proximis visitationibus senioralibus R[everen]dor[um] Senior[um] Maramarossiensis, Eermellyékiensis, Ugocsensis. Reliqui sua nondu[m] transmiserunt. TtREL, I.1.a.4., 1.

¹⁹ Perillustr[is] D[omi]nis Michaelé Dobozai Sup. Curatore D[omino] Ladislao Lonyai D[omino] Mart[ino] Domokos D[omino] Sam[uelo] Szeremlei Ex parte autem Eccl[esi]asticorum Adm[odum] R[everen]do D[omi]no Superintend[en]te item R[everen]dis D[omi]nis St[e]phano Szaboltsiensis Stephano Kaszap Cumaniensis Joanne Nagyalusi Közép Szólnokiensis Venerabilium Tractuum Senioribus aliisq[ue] R[everen]dis ac Clarissimis Viris, nec non V[enera]b[ile] Collegatu Debr[ecinen]se]. Uo.

a kormányzás, az 1760-as években igazából már Debrecen városának világi vezetése egyre meghatározóbbá vált.

A tiszántúli egyházkerületben 1762. június 8–10. napjain tartott gyűlés – az 1761. október 7-i *idea visitationes seniorum* tervezet alapján – rendezte az egyházlátogatást: *Constitutiones Venerabilis Superintendentiae Transtibiscanae, ad regimen ecclesiarum, in eiusdem gremio existentium pertinentes*-ben. Ehhez fűződő „végrehajtási utasítás” előírta *A tiszteletes seniorok vizitálásának rendi és módja a Venerabilis. Tractusokban* címen.²⁰

Az egyházlátogatás szabályai előírták: az általános teendőket, a lelkész személyének vizsgálatára, a gyülekezet és a lelkész viszonyára, az eklézsiára, az eklézsia vagyonára, az alamizsnákra, az oskolamesterekre és lányok tanítójára, az oskolamester személyének vizsgálatára, az eklézsia kurátorára, a bábák ügyeire vonatkozó teendőket, majd a vizitációt befejező intézkedést. A tiszántúli egyházkerület levéltárában őrzött vizitációs iratok évköre ugyan 1733-al kezdődik,²¹ de a legkorábbi anyag nem tartalmaz többet, mint a seniorok, prédikátorok és eklézsiák országos összeírására kiadott rendelet eredményét. A tényleges vizitációk majd csak 1763-tól kezdődnek el, legkorábban Szilágyban, Beregben és a Debreceni egyházmegyében,²² a többi egyházmegye néhol évtizedes késéssel követi őket. Rendszeres püspöki vizitációra majd csak a 19. század elejétől került sor a Tiszántúlon.

RÖVIDÍTÉSEK

TTREL – Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- KORMOS László: Kerekes Ferenc tanulmánya a Debreceni Református Kollégium gazdasági ügyvitelének 1742–1841 éveiről, *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, LXIV. évf., 1985, 140.
- KÖNYVES Tóth Mihály: Történelmi előadás, minő viszonyban állanak az úgynevezett partiumbeli eklézsiáink a tiszántúli superintendentiához, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, V. évf., 1862/44, 1393–1394.
- SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, EME, 2000 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 230),

²⁰ Egyházlátogatási iratok. Iratok, jegyzőkönyvek. Uo., I.1.s, 8.

²¹ Uo., 9.

²² Uo., 15, 16, 22.

ZOVÁNYI P. György: *Canones ecclesiastici ex antiquis hungariensibus, et recentioribus Transylvaniensibus, aliisque in usus ecclesiarum cis et ultra Tibiscum reformatarum concinnati, et quibusdam necessariis aucti. Quibus accesserunt disciplina cum poenis delinquentium; nationalis synodi Szathmar-Németiensis quaedam conclusiones; statuta variarum synodorum ab anno 1629. Liturgia ecclesiastica novellorum ministrorum gratia contracta*, Claudio-poli, Szathmári P. Sándor, 1733.

ABSTRACT

István Szabadi: *Administration and Visitation
in the Transtibiscan Reformed Church District in the 18th century*

Although the first superintendence documents in the Archives of the Transtibiscan Church District come from 1733, they contain nothing but the issue of a decree which mandated the compilation of a list of deans, preachers and churches. Actual superintendence i.e. Local Congregational Review, only began in 1763, the earliest was held in the dioceses of Szilágy, Bereg and Debrecen. The rest of the dioceses followed their example a few decades later. Systematic superintendence started only in the early 19th century. This paper aims to find an explanation for the late start, especially because, in certain decades of the 18th century, superintendence served as the sole instrument of church administration.

Keywords: Transtibiscan Reformed Church District, church administration, Hungarian church history in the 18th century, superintendential visitation, belated development of church administration

Mutató

HELYNÉVMUTATÓ

- Aba 262, 267
 Abos 85
 Alsóörs 260
 Alsóság 193
 Alsósebes (Nižná Šebastová; SK) 85, 216
 Altdorf 194
 Amsterdam 151, 157, 158, 168,
 Bácska 236
 Baden 182
 Bakonybánk 264
 Bakonycsernye 264
 Bakonyszentlászló 264
 Bakonyszombathely 264
 Bakonytamási 264
 Balatonfőkajár 262, 265
 Balatonkenese 262
 Bártfa 64, 83–85
 Bázél 183, 248–249, 267
 Bécs 64, 143–145, 149, 153–156, 183,
 186–199, 209, 240, 214, 232, 239,
 244, 278
 Berlin 154, 156
 Besztercebánya 39
 Bodajk 263, 268
 Bodrogszentés 96
 Bogárd 264
 Bogviszla 238
 Boly 97
 Borsosgyőr 264
 Bődöge 264
 Boroszló (Breslau, Wroclaw; PL) 154–
 157, 168
 Brandenburg 187
 Brassó 40
 Bréma 171
 Breslau ld. Boroszló
 Brieg (Brzeg; PL) 167
 Brünn 38,
 Buda 39, 136, 149, 232, 234–236, 240
 Budaháza 99
 Budapest 13,
 Csákvár 95, 268
 Csepely 98–101
 Csíksomlyó 40
 Csongrád 239
 Csót 264
 Csurgó 263, 266,
 Dabrony 265
 Debrecen 43, 44, 69, 72, 103, 109, 118,
 121, 124, 133, 142, 144, 169, 178,
 180, 181, 183, 230, 246, 248, 250,
 281–286
 Delft 147
 Dereske 264
 Dordrecht 147
 Eger 39, 40, 55, 56, 63, 64, 93, 117,
 129, 144, 205, 215, 217, 239, 247,
 Egyek 247
 Enyed 178
 Eperjes (Prešov, Preschau; SK) 63, 65,
 83, 85, 97, 145, 153, 158, 160, 166,
 181, 211, 212, 215, 216,
 Érsekcsanád 238
 Érsekújvár 40
 Esztergom 40, 59, 61, 85, 131, 191,
 235
 Fehérvárcsurgó 263
 Felsőbánya 282

- Felsőgörzsöny 264
 Felsőörs 260, 266
 Fraknó 56
 Franeker 74, 133, 151
 Frankfurt and der Oder 71, 133
 Füle 262, 265
 Gecse 264
 Genf 75, 183
 Gönc 74
 Gouda 147
 Göttingen 14, 21, 153
 Gyimót 264
 Gyoma 246
 Gyöngyös 65, 259
 Győr 39, 40, 180, 212
 Györköny 198
 Groninger 150, 156
 Haarlem 147, 150–152, 158–160, 162, 166
 Hága 142, 186
 Hajmáskér 261, 265, 268, 269
 Halle 187–195, 205, 206, 209, 210
 Halmi 281
 Hamburg 186
 Hannover 195, 248, 249
 Heidelberg 248, 249
 Héthárs (Siebenlinden, Septem Tilies, Lipany) 83, 86–90
 Hódmezővásárhely 103, 107, 123, 124, 159, 227, 246
 Innsbruck 38
 Iszkaszentgyörgy 267
 Jéna 196, 197
 Jeruzsálem 163
 Kádárta 265
 Kajászsószentpéter 263
 Kalocsa 238
 Karakószörcsök 265, 266
 Karlóca 208
 Kassa 39, 56, 59, 62, 64, 65, 69–71, 75, 77, 80, 81, 83, 96, 129, 145, 214
 Kecskemét 43, 274, 276, 277
 Kiel 190
 Királyhelme 92–98
 Kisbánya 216
 Kisgéres 96
 Kiskapos 98–100
 Kismarton 56
 Kispirit 263
 Kistapolcsány 61
 Kistormás 198
 Kisszeben 56, 83, 90
 Kolozsvár 29, 169, 230, 284
 Komárom 118, 124, 129–132, 178, 180
 Konstantinápoly 186, 187
 Koppenhága 189
 Kölcse 281
 Kőszeg 193, 196
 Languedoc 163
 Leiden 133, 142, 144, 145, 147–149, 151
 Leipzig ld. Lipcse
 Lelesz 92–97, 100
 Léva 18, 22, 32, 129, 205
 Linz 31
 Lipany ld. Héthárs
 Lipcse 196, 197
 Litér 268
 London 186
 Lovászpátona 264
 Lőcse 83, 145
 Madrid 186
 Makó 280
 Máty 261
 Máramaros 85, 281
 Marcalgergelyi 268
 Mariazell 266
 Mencshely 265
 Merény 217
 Mezőlak 264
 Mezőszentgyörgy 265
 Mezőtúr 280, 281
 Mihályfalva 283
 Miskolc 40
 Modor 59–63, 198
 Monor 273
 Moszkva 186
 Nagybánya 70, 75, 281, 282
 Nagydém 266
 Nagykanizsa 40

- Nagykapos 98–101
 Nagykároly 77, 103–105, 107, 108,
 126, 246, 282
 Nagykőrös 43, 274
 Nagypirit 263
 Nagyváradi 107
 Nagyvázsony 266
 Nantes 163
 Nemescső 193, 197
 Nemesvámos 263
 Noszlop 266
 Noyon 73, 75
 Nürnberg 189, 196, 197
 Nyírbátor 280
 Nyíregyháza 43
 Osgya (Ožďany; SK) 217
 Ödenburg ld. Sopron
 Ősi 268
 Őskü 264
 Padrag 262
 Pápa 43, 129, 178, 264
 Pápakovácsi 264
 Pápateszér 264
 Papkeszi 269
 Párizs 186
 Partium 229, 280
 Pataj 238
 Patak ld. Sárospatak
 Pátka 261
 Pécs 39, 40
 Perbenyik 96
 Pernegg 93
 Pest 40, 43, 47, 65, 143, 133, 275
 Poprád 87
 Poroszország 188
 Porrog 266
 Pozsony 58–62, 144, 145, 181, 193,
 195, 196, 198, 278, 282
 Ráckeresztúr 263
 Ráckeve 276
 Rátóti 260
 Réde 264
 Regensburg 197
 Róma 64, 134, 154, 156, 266
 Rotterdam 147
 Rozsnyó 40
 Sagan 38
 Sárkeresztúr 261, 267
 Sárospatak 13, 21, 43, 44, 48, 59, 62,
 63, 74, 75, 77, 84, 109, 118, 130,
 141, 142, 178, 184, 271
 Schleswig 190
 Selmezbánya 198, 199, 215
 Semmering 212
 Seregélyes 261
 Sikátor 264
 Sóly 268
 Sopron 55–62, 65, 66, 93–95, 145, 191,
 193, 195, 196, 198, 199, 212, 259
 Stockholm 186, 189
 Sukoró 262
 Szarvas 42
 Szatmár 94, 98, 100, 107, 281
 Szécsény 94, 98
 Szeged 40, 177
 Székelyhíd 283
 Szenice 178
 Szentbenedek 238
 Szentgál 261, 265, 266
 Szentkirály 266
 Szepeskáptalan 39
 Szepesolaszi 145
 Szepesváralja 217
 Szigetszentmiklós 273
 Szilécia 167, 187, 210
 Szolnocska 96
 Tabajd 261
 Takács 261, 264, 266
 Tállya 63
 Tapolca 264
 Tarcza 90
 Tarkő 86
 Tavarna 85
 Tés 264
 Teschen 187, 188
 Tinód 264, 267
 Tolna 198
 Tótvázsony 266
 Tours 86
 Trident 208

Tunyogmatolcs 282	Vaunage 163
Tüskevár 266	Velence 183
Ungvár 39	Veskóc 99, 100
Uszód 238	Veszprém 155, 156, 234, 261–266,
Utrecht 45, 74, 141, 142, 147, 151, 162,	268, 276
166, 170, 171	Vesztfália 186
Üllő 275	Vörösberény 262, 264, 265
Vác 124, 184	Weimar 249
Vámos 263, 266	Wien 38, 186–190, 195, 209
Várad 93, 107, 280, 281	Wittenberg 29
Városlőd 265, 266	Württemberg 196, 208
Várpalota 261, 263	Zágráb 39, 40
Varsád 198	Zilah 283, 284
Varsó 186	Zürich 74, 75, 177, 178, 180–184
Vásárhely ld. Hódmezővásárhely	

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Abkoude, Johannes van 164
 Adriányi Gábor 14
 Ágoston, Szent 25, 26, 36
 Alphen, Hermann 249
 Alphen, Hyeronimus (Simons) van
 162, 170, 171,
 Ambrózy András 88, 89
 Andricius, Johann 216
 Arkai-család 95
 Arndt, Johann 196–198
 Arrenberg, Reinier 164
 Bahlcke, Joachim 145, 153, 155–157,
 210
 Bahil, Matej 145, 153, 158–162, 164–
 166, 168,
 Bajnak János 266
 Bakeš, Martin 186
 Balassa Pál gróf 217
 Balogh Elemér 241
 Balogh Margit 39
 Bánkúti Imre 94
 Bárány György 193, 195–198
 Baranyi Elek 158
 Baráth Béla Levente 126, 143, 150,
 228, 231, 237
 Barcsa János 232
 Barcza József 13, 231
 Barkóczy Borbála 85
 Barkóczy Ferenc 85, 131, 215, 217
 Barkóczy Imre 85
 Barkóczy Klára Aurora 85–90
 Barsi János 96
 Barta M. János 55, 57
 Bárth János 236, 238
 Barth, J. C. 198
 Barth, Johann Conrad 198
 Báthory István, gömöri esperes 45
 Báthory István, somlyai 45
 Báthory Zsófia 84, 92, 93, 98
 Bátori János 97
 Beck, Jakob Christoph 248, 249
 Beer, Friedrich Wilhelm
 Bél Mátyás 153, 192, 198
 Bélay Vilmos 243
 Benczédi László 55
 Bencsik János 247
 Benda Borbála 239
 Benedek, XIV. 154
 Benkóczy Emil 39
 Benkovich Ágost 93
 Bereczki Lajos 205
 Berhida-család 260
 Berkentin, Christian August von 193
 Bernhard, Jan–Andrea 248
 Bersenyi Miklós 265
 Berthóty-család 83
 Berzeviczy-család 83
 Besenyei István 283
 Bethlen Gábor 93, 103, 159
 Bethlen Miklós 298
 Beyer, Christoph Wilhelm 61
 Béze, Theodor de 25
 Bíró Pál 97
 Bíró Sándor 230
 Bocskai István
 Bod Péter 23, 26, 103, 104, 112, 126,
 165, 236
 Bodzay István 217

- Bódi István 100
Bogoly János 93
Bolsec, Jérôme 73
Boltz, Emanuel 145–147
Bónisné Wellon Emma 243
Bonte, Adrianus 148, 149
Bornemann Sámuel 88
Bornemann Zsófia 88
Borsi Pál 97
Bozzay Réka 166, 169
Bölcskei Gusztáv 205
Bredeczky, Paulus 87
Breitinger-család 178
Brezinay János 94
Brochocius, Andreas 87
Bruyninx, Jacob Jan Hamel 143
Bruyninx, Gerhard Hamel v. 183
Bubryák Orsolya 239
Bucsay Mihály 230
Bujtás László Zsigmond 166
Burchardi, Johann Anton 190
Cameracum – Cambrai 126
Caraffa, Antonio 63
Cedichius, Martin 87
Chemnitz, Cornelius 200
Chemnitz, Johann Hieronymus 188,
189, 194, 200
Cóci, Ján 87
Coquerel, Charles 163
Curiani, Ondrej 87
Cyprianus ld. Küprianosz
Czeczei Mihály 264
Cziráky Anna 85
Cziráky József 85
Cziráky Margit 85
Cziráky Mária 85
Cziráky Zsuzsanna 85
Csáji Pál 243
Csákvári-család 95
Csáky István 55, 57, 59, 62, 63, 85
Csatári Mihály 281
Csáthi Dániel 235, 274
Csepregi Zoltán 184, 187, 193, 195,
198, 206, 228
Csohány János 240
Csonka Ferenc 266
Csorba Dávid 24, 75, 104, 177, 184,
205, 228
Csúzi Cseh Jakab 183, 184
Dallos István 275
Dániel, Martini 87
Darvas Tibor 246
Deáky István 266
Debreceni Ember Pál 62, 165, 166, 205
Debreczeni András 100
Déés János 265
Déés Mihály 265
Dekker, Rudolf 236
Dekovics Tamás 88
Dersffy-család 83
Dessewffy-család 83, 85, 86, 87
Diede zum Fürstenstein báró, Johann
Wilhelm Dietrich 195, 196
Dienes Dénes 18, 22, 24, 59, 95, 205,
227, 229, 231
Diószegi Mihály 273
Dobay Károly 86, 88, 89
Dobozi Mihály 285
Dóka Klára 239
Doloviczény, Georgius 87
Domokos Márton 121, 133
Dongó Gyárfás Géza 93
Donnermair, Christine 37
Dorrek 212
Dörnyei Sándor 148
Drakenborch, Arnold 170, 171
Draskovich Miklós 55, 57, 59–62
Droscheli David 88
Dubniczai István 265
Eckhoff, Johann Christian Diederich
200
Edelmann, Johann Christian 188, 192–
194
Eisenreich, Johann Rudolph 195
Ember Győző 149
Engelbrecht, Helmut 37
Engler, Johann Georg 61
Enyedi Mihály 285
Eötvös Imre 96
Eötvös József 48

- Eötvös Miklós 72
 Erdődy Gábor Antal 144, 214, 239
 Erdődy György 55, 60
 Erdődy-család 239
 Erni-család 178
 Esterházy Ferenc 262
 Eszterházy Károly 205
 Esze Tamás 14
 Fábíán Mihály 271
 Fabini, Samuel 87
 Fata Márta 244
 Fazekas István 56, 240
 Fehér Katalin 40
 Fehérpataky László 85
 Felbiger, Johann Ignaz 36–38, 44, 45, 49
 Felhő Ibolya 66, 241
 Fenesy György 64
 Fenya András 63
 Finácz Ernő 170
 Font Zsuzsa 188, 191
 Földi János 246
 Földváry László 271
 Francke, August Hermann 187, 191, 195, 196, 209
 Francke, Gotthilf August 195, 196
 Franckenaus, Gerhard Ernst Franck von 197
 Frauenheim, Johann Heinrich 69, 75
 Fridrik, Rogalle 196
 Frigyes, II. 154, 155, 168
 Futó Sámuel 45
 Für Lajos 232
 Ganstuck, Salamon 217
 Garas István 45
 Gassitzius, Ján 87
 Gáborjáni Szabó Botond 126
 Gehrke, Roland 210
 Geleji Katona István 281, 284
 Gencsy Egyed 59
 Géresi György 100
 Gergely Jenő 39
 Gergely Sámuel 93
 Gicz Zsolt 15
 Gilst, Pieter van 147
 Gitzei Sámuel 273, 276
 Gobius, Georg 60, 61
 Gózon István 275
 Göltz, Klaus E. 209
 Gőzsy Zoltán 227, 245, 246
 Granasztói Olga 244
 Grimm, Gerald 37
 Groot, Gerrit de 147
 Gruber, Adam 62
 Gubóczy-család 94
 Gundelfinger János 94
 Guth Zsigmond 63
 Gyalay András 71
 Gyöngyösi Árva Pál 70, 145
 Gyöngyösi György 266
 György, II. 145
 Habermann, Johann Baptista 190
 Hajdu Lajos 39
 Hamerich, Ehrenfried Matthaeus 192, 194, 200
 Hammann, Konrad 153
 Haraszy Károly 98, 100, 101
 Hardeveldt, Antoni van 164
 Hasebroek, Johannes 148, 149
 Hegyi Ádám Alex 126, 177
 Hegyi Tamás 266
 Helmecki István 274, 283
 Heltai János 76, 81
 Hermann Egyed 58
 Hermann István 22
 Herner János 191
 Hibnerus, Johannes 87
 Hojzinger Pál 264
 Holl Béla 235
 Hóman Bálint 16, 22
 Horváth Cyrill 75
 Horváth Gábor 69, 72, 80
 Horváth János 264
 Horváth Sámuel 89
 Hörk József 83
 Houten, Jan ten 158
 Houttuyn, Frans 158
 Hrdlička, Josef 84
 Huszti Sámuel 283
 Hutterus, Leonhard 27

- Hybner János 87
Ihász Imre 266
Incze Gábor 15
Jáger Mihály 88
Jakab Réka 22
Jalkóczy János 63
Jánoki György 100
Jeromos, Szent 78
Jobbády István 88
Johnathi, Georgius 87
József, II. 35, 39, 96, 101, 244, 245, 261, 267
Juvenalis 79
Kacsándy László 95
Kállay István 246
Kálvin János 25, 72–75, 229
Kammel, Richard 187, 188
Kammer, Henry 165
Kanizsai Pálfi János 276
Kant, Immanuel 40
Kápolnási Mihály 285
Kaprinay István 55
Kapy-család 83
Karolina, Ansbachi 145
Károly, III. 15, 21, 65, 94, 142–145, 169, 181, 206, 211, 220, 230, 243, 261
Károlyi János 63
Károlyi-család 107, 108, 123, 133, 246
Károlyi Gáspár 8, 248, 252
Kaszap István 285
Kecskeméti Gábor 248
Kelly, James 22
Kenesei család 265
Kephallides, Samuel 87
Kerekes Ferenc 44, 283
Keresztúri György Imre 267
Keresztúri Lukács 283
Keserű Bálint 191
Kindermann, Ferdinand 42
Királyfalvi-család 94
Kis Bálint 230
Kiss István 265
Kiss Kálmán 143
Klein, Samuel 87
Kleisch, Johannes 87
Klementis, Zachariáš 87
Klisch, Martin 87
Klobusiczky Antal 85
Klobusiczky Ferenc 62
Klobusiczky István 85
Kloes (Kloeze), Jacobus van der 147
Kloot, Pieter van der 147
Klosterberg, Brigitte 189–195, 198–200, 206, 209
Knapp Éva 70, 81
Kóczán Ferenc 260
Kollonics Lipót 57
Kollonitsch, Siegmund von 187
Koltai András 239
Komáromi János 30
Komáromi Csipkés György 144, 169, 214
Komjáthy Ábrahám 45
Kónya Annamária 126
Kónya Peter 84, 87
Kopcsányi János 265
Kormos László 283
Kortholt, Christian, ifj. 153, 190, 195, 197–200
Kósa László 237
Kosáry Domokos 17, 22, 247
Kovács Ábrahám 205
Kovács Géza 196
Kovács Kálmán Árpád 126, 228, 241, 242
Kovács Teofil 18, 22, 205
Kowalská, Eva 62
Köblös József 234
Könyves Tóth Mihály 285
Körmendi Péter 282
Körmendy Lajos 240, 245
Krabinger, J. Georgius 25
Krobot János 40
Kubányi György 198
Kunitz Károly 96
Kühnert, Wilhelm 186, 188, 193, 194
Küprianosz, Szent 25
Ladányi Sándor 13, 235
Lambrecht Gizella 193
Lampe, Friedrich Adolf 162, 165, 170, 171

- Lange, Nicolaus 190, 199
 Langjahr, Johann Jacob 200
 Láni, Juraj ld. Láni György
 Lányi György 16, 27
 Lee, Jan van 151, 158, 160
 Lehmann, Max 156
 Lehotská, Darina 60, 62
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 190
 Lendvai Tamás 48
 Lenner András 264
 Lerche, Johann Christian 191–194,
 199, 200
 Leskó Éva 88
 Leskó József 93
 Linden, Dirk onder de 158, 164
 Lipót, I. 57, 58, 212
 Lipót, II. 233
 Lippai Sámuel 76, 77
 Lorántffy Zsuzsanna 84
 Lubovenszky, Michael 87
 Lucae, Ondrej 87
 Lucht, Dirk 147
 Lukácsi Zoltán 40
 Luther Márton 23, 72, 74, 83, 87, 196
 Malapert, Abraham 183
 Malapert, David 183
 Mályusz Elemér 17
 Mandics Antal 241, 242
 Manlius, Juraj 87
 Mányoki István 267
 Mária Terézia 16, 17, 21, 36, 38, 39,
 100, 142, 148, 149, 155, 156, 167,
 169, 170, 206, 212, 220, 242
 Márkus Dezső 58
 Marosi Mihály 273, 275
 Marperger 196
 Marshall, Peter 22
 Marshoorn, Johannes 147
 Martin Scheutz 190–192, 194, 195, 198
 Martinides, Tomáš 87
 Márton János 99, 100
 Matthaides, Samuel 87
 Matzkó Mihály 87
 Mátyás király 177
 Mednyanszky, Paulus Leopoldus 71
 Meszlényi János 268
 Meusel, Otto 191
 Mihalik Béla Vilmos 56,–59, 63, 65
 Mijn, Isaac vander 147
 Miklós Ödön 142
 Milde, Vincenz Eduard 40
 Miletz, Eliaš 196
 Miletz, Samuel 198
 Milotai Nyilas István 72
 Mogyorósy Sámuel 248
 Mohl, Elias 198
 Mokcsay János 99, 100
 Mokcsay László 100
 Mokcsay Pál 100
 Mokcsay Sándor 100
 Mokcsay-család 98
 Mokos Gyula 271, 273, 274
 Molnár Ambrus 227, 228, 232
 Molnár Szulpicz 59
 Molnár Zsolt 94
 Monok István 189, 206, 207, 209
 Moretti, Franco 250
 Mórocz-család 260
 Moser, Johann Jacob 208, 210, 215
 Mosheim, Johann Lorenz von 200
 Möllenhoff, Christian Nicolaus 194,
 196–200
 Muthmann, Johannes 187, 199
 Nagy Andor 251
 Nagy Géza Balázs 239
 Nagy Iván 86
 Nagy János 265, 266
 Nagy Lajos 239
 Nagy Sándor 97
 Nagyfalusi János 285
 Napóleon 182
 Natus, Fabianus 29
 Németh András 40, 42
 Németh vagy Lőrincz Judit 264
 Némethy Gergely 62
 Nemo K. 96
 Neszt Judit 39
 O'Malley, John W. 22
 Oberuč, Ján 153
 Oehler, Franciscus 198

- Oertel, Johann Gottfried 198
Okolicsányi Imre 241
Oláh Tamás 93
Olajos András 97
Orban, Johann Daniel 209
Orosz Adrienn 231, 251
Oroszi István 283
Osvald Ferenc 265
Ott-család 178
Otto, Karl von 188
Outmans, Frederik 147
Ovidius 78, 80
Oxenstierna, Bengt Gabrielsson 183
Ölvedi András 276
P. Szalay Emőke 250
Padányi Bíró Márton 131, 155–157,
234, 261, 264, 265
Paikos Endre 70
Palm, Johann Heinrich von 195
Palm, Renate von 195
Palsicz atya 62
Pápay József 267
Pápai Páriz Ferenc, id. 165, 166
Papp Ingrid 248
Passuth János 89
Pászti László 206
Patai János, ifj. 272, 273
Pataji Pál 99, 100
Pataki István 99, 100
Pathai Baracsi János, id. 276
Pathai Sámuel 276
Pauli, August Gottfried 195
Pavercsik Ilona 69, 70, 75
Péchy-család 83
Pestalozzi, Johann Heinrich 44, 46
Pesti Brigitta 250
Péter Katalin 13, 85
Péter Róbert 251
Petersen, Johann Wilhelm 191
Petrik Géza 149, 151, 158
Petschauer Zsuzsanna 88
Pfeilschifter, Frank 73
Pilarik, Stefan 61, 62
Pilgram, Johann Sigismund 191, 199
Plasger, Georg 15
Pohl József 196
Pohl Mátyás 196
Poley, Jacobus 87
Polgári Mihály 180, 181
Poot, Abraham van 165, 166, 169
Potyondi Zsigmond 265
Presser, Jacques 236
Pruzsinszky Pál 143
Pusztai Gábor 166
Pütter, Johann Stephan 14, 21
Pyrker László 39, 40
Rabacher, Johann Andreas 198
Ráday I. Gedeon 278
Ráday II. Gedeon 136, 278
Ráday Pál 235, 278
Ráday család 278
Raffay Sándor 15
Rákóczi Ferenc, I. 92
Rákóczi Ferenc, II. 85, 93
Rákóczi György, I. 84, 177, 181
Rákóczi György, II. 92
Rambach, Johann Jacob 197
Ranke, Leopold von 22
Rápóti Pap Mihály 283
Raupach, Bernhard 187, 188
Rauwenhoff, L. W. E. 27
Ravasz Boriska 242
Reingrabner, Gustav 189
Reuß, Heinrich 191
Révész Imre, ifj. 232
Révész Kálmán 15, 108, 233, 234
Rezik, Ján 87
Rippel, Hermann 187
Ritter, Moritz 14
Rogall. G. F. 196
Román János 63
Roskoványi-család 83
Rousseau, Jean-Jacques 40, 44, 46
Royal, Susan 22
Rózsa György 206
Ruffiny, Johannes / Ján 87, 89
Ruyter, Michiel de 168
Salacz Gábor 243
Sámbár Mátyás 76, 77
Sander, Heinrich 194

- Sartoris János 193, 196–198
Sashegyi Oszkár 244
Savoyai Jenő 190, 211
Schael, Hermann 249
Schaffgotsch, Philipp Gotthard von 154, 156
Schaper, Annegret 188, 193
Schedius Lajos 41, 44
Scheffsky, Johann Friedrich von 192
Schermann Egyed 169, 244
Schmersahl, Elias Friedrich 187, 194, 195, 197–199
Schmidt, Berthold 191
Schmidt, Peter Nicolaus 198, 200
Schnaderbach, Georg Friedrich 198, 199
Schnettger, Matthias 186
Schöllinger Ferenc 93
Schultens, Albert 142
Schulze, Winfried 236
Schwarz, Karl W. 187
Seckendorff, Friedrich Heinrich von 198
Seefeldt, Fritz 190, 193, 194, 197
Segesváry Lajos 141, 143, 170
Serbelloni, Fabrizio 154
Serpilius, Samuel Wilhelm 198
Simándi Bodó Mihály 272, 276
Simoncsics Gellért 61
Sipos Gábor 231, 282
Sombori József 40
Somogyi Erzsébet 265
Sowitsch, Christoph 199
Spener, Philipp Jacob 190, 191
Stanzel, Josef 37
Steiner, Stefan 189
Stöckel Lénárd 84
Stubbe, Christian 190, 193, 194, 197, 198
Stübner, Conrad Gebhard 192
Suke, Christoph Gerhard 194, 200
Szabadi István 228, 229, 235
Szabadi János 263
Szabó János 265
Szabó Péter 265
Szabó Zoltán József 229
Szacs vay Éva 250
Szakál János 40
Szakály Ferenc 14
Szakmári János 94
Szapáry grófnő 85
Százaz Orsolya 24
Szathmáry Sándor 250
Szatmári István 281
Szatmári Judit 233, 235, 271, 272
Szatmárnémeti Pap István 248
Szávuly Mária 148
Szécsényi Antal, gróf 85
Szegedy Ferenc Lénárd 65
Szekfű Gyula 16, 22
Szekfű József 265
Szél Ferenc 266
Szél György 266
Szél Katalin 266
Szelényi Ödön 42
Szelepcsényi György 59, 61
Szenci Molnár Albert 23
Szentiványi grófnő 85
Szentiványi László 63
Szentpéteri Kun Béla 232
Szerdahelyi Gábor 69, 71–77
Szeremley Gábor 44
Szeremley Sámuel 227
Szilágyi Ferenc 281
Szilágyi Sámuel 22
Szimonidesz Lajos 144
Szinyei Merse-család 83
Szirmay István 56, 86, 87
Szirmay Tamás 85, 86, 89
Szirtes Zsófia 191
Szombati Márton 99, 100
Szomolányi Benedek 59
Sződi P. István 283
Szögi László 177
Szölösi István 285
Szőnyi Benjámin 108, 119, 120, 123–126, 130–136
Szőnyi Kováts Gergely 124
Szőnyi Nagy István 26, 28
Szőnyi Virágh Mihály 272
Sztáray Imre 85

- Szunyogh Ferenc 242
Szűcs János 262
Tahy Ferenc Károly 94
Tar Attila 248
Tasnádi István 99, 100
Tatay István 198
Teleki Mihály 93
Tertullianus 25, 26, 28
Teschinszky János 88, 89
Teschinszky Mária 88
Tessedik Sámuel 42
Thal-család 195
T(h)ol, Pieter van 147
Thököly Imre 55, 57, 59, 60, 63, 93, 98
Tirsch Krisztián 88, 89
Tokaji Anna 88
Tokaji, királyhalmeci prédikátor 95
Torkos András 196
Torkos Jakab 234
Tormássy János 271, 272, 277
Tóth Béla 231
Tóth Endre 235
Tóth Ferenc 112, 133
Tóth Lajos 42
Tóth Levente 227, 228
Tóth Sámuel 233, 248
Tóth Sándor 193
Tóth Zsombor 16, 23, 25, 30
Tóthpápay Mihály 44
Tours-i Szent Márton 86
Török Ferenc 248, 249
Tranoscus, Georg 218
Tranoscus, Samuel 218
Trautson, Johann Joseph von 187
Treitmann, Ján 87
Tresenreuter, Christoph Friedrich 194, 200
Trócsányi Zsolt 242
Trostovszky Gabriella 242
Trstzenszky, Ján 87
Túri Ferenc 267
Turlik, Ján 86
Tusor Péter 22, 206
Ugrai János 36, 42, 44, 45, 227, 231, 237
Uličny, Ferdinand 86
V. Ecsedy Judit 196, 230
Vanyó Tihamér 228
Váradi Mihály 281
Varaglia, Godfrey 25
Varga J. János 65
Varjas István 266
Vaszary Mártonné
Vay Ábrahám 99, 285
Vecsei Gergely 277
Veresegyházi Tamás 282, 283
Veresmarti L. Péter 273, 274
Vergilius 78
Verók Attila 191, 206, 207, 209, 210, 228
Vétsei János 285
Visch, Matthaeus 147
Visznaszky János 264
Voigt, Christoph Nicolaus 190–192, 198
Völker, Karl 189
Vörös Antal 66, 241
Walsham, Alexandra 22
Walther 198
Weber, Matthias 145
Weiß, Anton 38,
Weiß, Michael 198
Wellmann Imre 42
Wenndrich, Georg 192, 194
Wesselényi Ferenc 55
Winter, Eduard 190, 191, 198
Wittelsbach, Karl Theodor 249
Wolff, Abraham 196
Wolff, Christian 194
Wor, Adriaan 158
Záborszky István 56
Zaffius, Nicolaus 183
Zákány József 44
Zakar Péter 240
Zichy Julianna 85
Zimmermann Zsigmond 63
Zlinszky Ignác 268
Zombori Péter 98
Zombory Mátyás 88
Zoványi György 233, 283, 284
Zoványi Jenő 15, 233, 248, 271
Zoványi P. György 283, 284
Zsilinszky Mihály 15, 55, 92

AFFILIÁCIÓ

BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND (1957), dr. univ.

végzettség: magyar nyelv és irodalom–történelem tanárszak

munkahely: Szegedi Tudományegyetem, Magyar Irodalmi Tanszék

kutatócsoport: *Inscriptiones Alborum Amicorum* (Szeged), főmunkatárs

kutatási terület: művelődéstörténet, magyar–holland kapcsolatok

CSORBA DÁVID (1975), PhD

végzettség: magyar nyelv és irodalom–történelem tanárszak–ógörög szak,
teológia MA

munkahely:

- Károli Gáspár Református Egyetem, Egyház és Társadalom Kutatóintézet, Református Örökség Műhely, tudományos főmunkatárs;
- SRTA (Sárospatak), Rendszeres Teológiai és Egyháztörténeti Intézet, főiskolai docens

kutatócsoport:

- *Reformációkutató és Kora újkor Művelődéstörténeti Műhely* (Debreceni Egyetem), tag;
- MTA BTK Lendület *Hosszú Reformáció Kelet Európában 1500–1800* Kutatócsoport, tag

kutatási terület: magyar református egyháztörténet, prédikációirodalom, könyv- és művelődéstörténet

CSEPREGI ZOLTÁN (1964), DSc habil.

végzettség: latin–ógörög szak, teológus–lelkész szak

munkahely: Evangélikus Hittudományi Egyetem, Egyháztörténeti Tanszék, tanszékvezető egyetemi tanár, rektor

kutatócsoport: MTA BTK Lendület *Hosszú Reformáció Kelet Európában 1500–1800* Kutatócsoport, tag

kutatási terület: reformáció, pietizmus, presbiterológia

DIENES DÉNES (1956), PhD habil.

végzettség: teológus–lelkész, levéltár, pedagógia, vallás tanár szak

munkahely:

- Sárospataki Református Kollégium, közigazgató,
- SRK Tudományos Gyűjteményei, igazgató,
- SRTA, Rendszeres Teológiai és Egyháztörténeti Intézet, intézetvezető,

kutatási terület: református egyháztörténet, 16. századi reformáció, Tiszáninneni Református Egyházkerület

HEGYI ÁDÁM (1977), PhD habil.

végzettség: történelem–könyvtár–Európa politika szak

munkahely: Szegedi Tudományegyetem, egyetemi adjunktus

kutatócsoport: NKFIH FK-123974 *A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegyében 1711 és 1821 között* (NKFIH FK-23974) Kutatócsoport, vezető

kutatási terület: református egyház története a 18. században, egyetemtörténet, olvasmánytörténet

IMRE MIHÁLY (1946), DSc habil, professor emeritus

végzettség: magyar nyelv és irodalom–történelem tanárszak

munkahely: Debrecen Egyetem, Magyar Irodalom és Kultúratudományi Intézet, prof. emeritus

kutatócsoport: *Reformációkutató és Kora újkori Művelődéstörténeti Műhely* (Debreceni Egyetem), vezető

kutatási terület: Szenci Molnár Albert életműve, nyugat-európai és magyar kontextusa; mártírológia, toposzkutatás, retorikák a reformáció korából, Szőnyi Benjámin életműve, pietizmus és fiziko-teologizmus interferenciája

JAKAB RÉKA (1974), PhD

végzettség: történelem–muzeológia, levéltár szak

munkahely: MNL Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém, kutatószolgálati csoportvezető

kutatócsoport: MTA Lendület *Alsópapság a 18–20. századi lokális közösségekben Magyarországon és Erdélyben* Kutatócsoport, tag

kutatási terület: egyháztörténet, társadalomtörténet, Veszprém megyei zsidóság

KÓNYA ANNAMÁRIA (1982), PhD

végzettség: történelem–filozófia tanárszak

munkahely: Eperjesi Egyetem (Prešovská univerzita), BTK, Történelmi Intézet, egyetemi adjunktus

kutatási terület: kora újkor, reformáció, református egyház története

KÓNYA PÉTER (1966), PhD

végzettség: orosz nyelv és irodalom–történelem tanárszak

munkahely: Eperjesi Egyetem (Prešovská univerzita), Történelmi Intézet, egyetemi tanár, rektor

kutatási terület: kora újkor, reformáció, várostörténet, a szlovákiai reformátusok története

MIHALIK BÉLA VILMOS (1984), PhD

végzettség: történelem–levéltár szak

munkahely: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, tudományos munkatárs, tudományos titkár

kutatócsoport: MTA BTK Lendület *Hosszú Reformáció Kelet Európában 1500–1800* Kutatócsoport, tag

kutatási területe: 17–18. századi egyháztörténet

SZABADI ISTVÁN (1964), PhD habil.

végzettség: történelem–latin tanárszak, teológia MA

munkahely:

– TTREL (Debrecen) igazgató;

– Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, egyetemi docens

kutatócsoport:

– *A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegyében 1711 és 1821 között* (NKFIH FK-123974) Kutatócsoport, tag;

– *A magyar arisztokrácia kapcsolatrendszere a 16–20. században* (NKFI 120197) Kutatócsoport, tag

kutatási terület: Erdély és Partium, 16–18. század, egyház- és művelődéstörténet

SZATMÁRI JUDIT (1968), PhD

végzettség: történelem – levéltár szak

munkahely: DMREK Ráday Könyvtára, levéltáros

kutatási terület: 19. századi protestáns egyháztörténet, budapesti református egyház

TASI RÉKA (1977), PhD

végzettség: magyar nyelv és irodalom–történelem tanárszak

munkahely: Miskolci Egyetem, BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, egyetemi docens

kutatócsoport: *Reformációkutató és Kora újkori Művelődéstörténeti Műhely* (Debreceni Egyetem), tag, MTA BTK Lendület *Hosszú Reformáció Kelet Európában 1500–1800* Kutatócsoport, tag

kutatási terület: retorikakutatás, eszmetörténet, 17–18. századi irodalomtörténet

TÓTH ZSOMBOR (1974), PhD habil.

végzettség: magyar nyelv és irodalom–angol nyelv és irodalom tanárszak, történelem MA, irodalomtörténelem PhD, néprajz- és kulturális antropológia PhD

munkahely: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

kutatócsoport: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Lendület *Hosszú reformáció Kelet–Európában (1500–1800)* Kutatócsoport, vezető
kutatói terület: reformációtörténet, írás- és történeti antropológia, kora újkori kéziratok kultúra

UGRAI JÁNOS (1977), PhD habil.

végzettség: történelem tanárszak

munkahely: Eszterházy Károly Egyetem (Eger), Pedagógiai Kar,
Neveléstudományi Intézet, egyetemi docens

kutatócsoport: *Professzionalizáció-történet* Kutatócsoport (NFKI 132451), tag

kutatói terület: oktatástörténet, egyházi társadalomtörténet

VERÓK ATTILA (1975), PhD habil.

végzettség: magyar nyelv és irodalom–történelem tanárszak–könyvtár
(rég. könyves) szak

munkahely: Eszterházy Károly Egyetem (Eger), Történelemtudományi
Intézet, Kulturális Örökség és Művelődéstörténet Tanszék, tanszékvezető
egyetemi docens

kutatói terület: művelődés-, könyvtár-, könyv- és peregrinációtörténet
(16–18. sz.)

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. HIT 2018, szerk. Kiss Réka - Lányi Gábor, Bp.,
Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI RÖM - HTK ETKI,
L'Harmattan, 2019, 482 pp.

Mint a Sárospatakon megtartott konferencia résztvevője, a lektorálás során a szokásos szempontok mellett figyelembe vettem azt is, hogy a szerzők a tartalmas és mély szakmai vitán elhangzottakból mit építettek be tanulmányaikba. A 16 tanulmányból összeálló *Vértelen reformáció* című kötet a 18. század magyar protestáns egyháztörténetét helyezi érdekes és új megvilágításba. A kötet íve Dienes Dénes provokatív kérdésfelvetésétől indulva országos eseményeken és mikrotörténeti elemzéseken keresztül mutatja be a kor hazai felekezeti villongásait, hosszan kitekint a külföldi s egyházdiplomáciai kapcsolatokra, majd visszatér és odahajol a feldolgozott, de többnyire feldolgozásra váró források fölé. Úgy gondolom, hogy a kor történetének kutatói számára hosszú időig megkerekülhetetlen szakkönyv lesz.

Ősz Sándor Előd